

TOKOVI ISTORIJE
Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije

1-2/2005.

CURRENTS OF HISTORY
Journal of the Institute for Recent History of Serbia

INIS

Beograd 2005.

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

Za izdavača
Dr Momčilo Mitrović

Glavni i odgovorni urednik – Editor-in-chief
Dr Radmila Radić

Redakcija – Editorial board
Dr Dubravka Stojanović
Mr Vladan Jovanović
Prof. dr Stevan Pavlowitch (Sautempton)
Prof. dr Jan Pelikan (Prag)
Dr Jelena Guskova (Moskva)
Dr Diana Miškova (Sofija - Plovdiv)

Sekretar redakcije – Editorial secretary
Mr Vladimir Cvetković

Lektura
Aleksandra Rašić Radosavljević

Prevodi na engleski
Dr Zoran Janjetović

Tehnička obrada teksta
Mirjana Vujašević

UDK 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Izdavanje časopisa finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine
Republike Srbije

*Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije,
časopis Tokovi istorije oslobođen je plaćanja opšteg poreza na promet*

SADRŽAJ / CONTENTS

UZ NOVU REDAKCIJU / An Introduction by the New Editorial Board

ČLANCI / Articles

- Prof. dr Đorđe STANKOVIĆ*
VEŠTINA GOVORNIŠTVA NIKOLE PAŠIĆA
Oratory of Nikola Pašić 9
- Mr Ljubomir PETROVIĆ*
JUGOSLOVENSKI UČITELJI IZMEĐU IDEOLOŠKE
I DRUŠTVENE ODGOVORNOSTI
Yugoslav School - Teachers between Ideological
and Social Responsibility 38
- Mr Sonja DUJMOVIĆ*
SRPSKO GRAĐANSTVO BOSNE I HERCEGOVINE PREMA
SPORAZUMU CVETKOVIĆ – MAČEK
Serbian Bourgeoisie of Bosnia-Herzegovina Towards
the Agreement Cvetković-Maček 54
- Bojan SIMIĆ*
O PONOVNOM POKRETANJU LISTA „SAMOUPRAVA”
20. FEBRUARA 1936. GODINE
About Refounding of the Newspaper „Samouprava” on
20th February 1936 70
- Dr Milan TERZIĆ*
JUGOSLOVENSKA KRALJEVSKA VLADA, GENERAL
DRAGOLJUB MIHAILOVIĆ I SAVEZNIČKO BOMBARDOVANJE
CILJEVA U JUGOSLAVIJI 1942-1944. GODINE
The Yugoslav Royal Government, General Dragoljub Mihailović and
the Allied Bombardment of Targets in Yugoslavia 1942-1944 81
- Dr Katarina SPEHNJAK*
PROPAGANDA PRIJE SVEGA: KULTURNE VEZE
JUGOSLAVIJE I BRITANIJE 1945–1948.
Propaganda above All: Cultural Ties Between
Yugoslavia and Britain 1945–1948 112

Dr Olga MANOJLOVIĆ PINTAR
„ŠIROKA STRANA MOJA RODNAJA”, Spomenici sovjetskim
vojniciima podizani u Srbiji 1944–1954
„Широкая страна моя родная”, Soviet Soldiers Monuments
in Serbia (1944 to 1954) 134

Vesna ĐIKANOVIĆ
JUGOSLOVENSKA DRŽAVA I ISELJENICI: Propagandni rad
među jugoslovenskim iseljenicima u SAD od 1945-1948
Yugoslavia and the Emigration 145

Prof. dr Jan PELIKAN
NÁRODNOSTNÍ VZTAHY V MAKEDONII KONCEM
60. LET 20. STOLETÍ
Nacionalni odnosi u Makedoniji krajem šezdesetih godina 20. veka 160

Dr Momčilo MITROVIĆ
ETNIČKO ČIŠĆENJE KAO STRATEGIJA DRŽAVA
NA PROSTORU BIVŠE SFRJ
Ethnic Cleansing as a Strategy of States
in the Territory of Former Yugoslavia 180

ISTORIOGRAFIJA / Historiography

Dr Dubravka STOJANOVIĆ
LISJEN FEVR, „STOPITI SVOJ ŽIVOT SA ISTORIJOM”
Lucien Febvre, „To Merge One's Life With History” 203

GRADA / Sources

Dr Mile BJELAJAC
NEDIĆEV MEMORANDUM GENERALU AJZENHAUERU
MAJA 1945.
DOKUMENTI O ŠTETAMA NASTALIM
BOMBARDOVANJEM BEOGRADA 1941 – 1944.
General Nedić's Memo for General Eisenhower from May 1945
Documents on the Damages from the Bombardment of Belgrade 1941–44. . 211

PRIKAZI I KRITIKE / Reviews and Critiques

Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije
1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd 2004.
(Mr Vladan JOVANOVIĆ) 237

Momčilo Isić, <i>Osnovno školstvo u Srbiji 1918-1941</i> , I-II, Beograd 2005. (<i>Dr Radmila RADIĆ</i>)	240
Slobodan Selinić, <i>Beograd 1960 – 1970: snabdevanje i ishrana</i> , INIS, Beograd 2005. (<i>Dušan BAJAGIĆ</i>)	242
<i>Moderna srpska država 1804-2004, hronologija</i> , Beograd 2004. (<i>Mr Slobodan SELINIĆ</i>)	249
Drago Roksandić (ur.), <i>Uvod u komparativnu historiju</i> , <i>Biblioteka Dialogica europea</i> . Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2004. (<i>Dr Latinka PEROVIĆ</i>)	252
Dubravka Stojanović, <i>Srbija i demokratija 1903–1914: istorijska studija o „zlatnom dobu” srpske demokratije</i> , Udruženje za društvenu istoriju, Biblioteka Ideje, 6, Beograd 2003. (<i>Dr Latinka PEROVIĆ</i>)	255
Milan Piroćanac, <i>Beleške</i> . Priredila Suzana Rajić. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Biblioteka <i>Dva stoleća</i> , knj. 3, Beograd 2004. (<i>Dr Latinka PEROVIĆ</i>)	258
Mari-Žanin Čalić, <i>Socijalna istorija Srbije 1815–1941</i> , Clio, Beograd 2004. (<i>Aleksandar R. MILETIĆ</i>)	260
Nikola Žutić, <i>Industrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1945</i> , Beograd 2004. (<i>Dr Dragan ALEKSIĆ</i>)	261
Ranka Gašić, <i>Beograd u hodu ka Evropi. Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941</i> , Institut za savremenu istoriju, Beograd 2005. (<i>Vesna ĐIKANOVIĆ</i>)	264
Bogdanka Novaković, <i>Spoljna politika kralja Aleksandra Karađorđevića (1918–1934)</i> , Muzej grada Beograda, Beograd 2004. (<i>Mr Vladimir CVETKOVIĆ</i>)	267
<i>Svileuva</i> , Godišnjak 2003, 2004, Društvo za izučavanje istorije Svileuve, Svileuva (<i>Dr Marija OBRADOVIĆ</i>)	269
Georgije (Đorđe) Nikolajević, <i>O Dubrovniku i o Dubrovčanima: izabrane stranice</i> , priredila Irena Arsić, Centar za crkvene studije, Niš – Ars libri, Beograd 2004. (<i>Mr Sofija BOŽIĆ</i>)	270

Oltar i kruna (autori Bojan Aleksov, Dragoljub Jovanović:
tekst D. Jovanovića priredila Nadežda Jovanović), *Helsinške sveske*,
br. 18, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2004.
(*Mr Vladan JOVANOVIĆ*) 273

NAUČNI ŽIVOT / Scientific events

NAUČNA TRIBINA INSTITUTA / Lectures at the Institute

Tribina INIS-a od 1. januara do 30. juna 2005. godine
Lectures at the INIS January 1st – June 30th 2005. 279

INFORMACIJE O NAUČNIM SKUPOVIMA, KONFERENCIJAMA, SIMPOZIJUMIMA

Information on conferences, workshops and symposia

Dr Olga Manojlović Pintar, „Under Eastern Eyes: Travel Writing
from Eastern Europe and the Balkans”, Sofija, mart 2005. 283

Sonja Petrović-Todosijević, „Social (Trans)formations in
East-Central Europe, 1918–1968”, Varšava, mart 2005. 284

Mr Slobodan Selinić, Informacija o učešću na Šestom balkanističkom
simpozijumu, Brno, 25 - 27. april 2005. 285

Dr Radmila Radić, „The Impact of National Socialist and
Fascist Rule-INSFO”, Amsterdam, 27–29. april 2005. 285

Bojan Simić, Izveštaj o boravku grupe studenata iz Holandije
u Institutu za noviju istoriju Srbije 286

Mr Dragomir Bondžić, „Srbija (Jugoslavija) 1945-2005. Ideologije,
pokreti, iskustva”, Beograd – Sombor, 4 – 6. maj 2005. 287

Dušan Bajagić, „The International History of the Bandung
Conference and the Origins of the Non–Aligned Movement”,
Sveti Stefan, 13–16. maj 2005. 288

Aleksandar R. Miletić, „Urban Life and Culture in Southeastern Europe”,
Beograd, 26–29. maj 2005. 291

UZ NOVU REDAKCIJU

Odlukom Naučnog veća Instituta za noviju istoriju Srbije od 1. januara 2005. godine, redakcija časopisa *Tokovi istorije* radi u novom sastavu. Nova redakcija će se truditi da očuva dostignuti visoki nivo prethodnih brojeva, ali i da u skladu sa mogućnostima dalje sadržajno, metodološki i tematski unapređuje časopis.

Izdavač:
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića

Tehnički urednik:
Dobrica Vulović

Računarski slog i prelom:
Radmila Zdravković

Štampa:
SD Publik
Beograd, Kneza od Semberije 12a

Tiraž:
500 primeraka

Prof. dr Đorđe STANKOVIĆ
Filozofski fakultet, Beograd

UDK 32.929 Pašić N. (093.2)
808.5:32 (497.1)(091)

VEŠTINA GOVORNIŠTVA NIKOLE PAŠIĆA

APSTRAKT: Autor analizira do sada nepoznate govore Nikole Pašića koje je držao na političkim skupovima, stranačkim zemaljskim konferencijama i drugim prigodama pokušavajući da preko njih dokuči „veštinu govorništva” i govora kao istorijskog izvora.

Nikola Pašić, svestrani političar, državnik i diplomata, još za života je bio predmet naučnog, publicističkog i književnog „proučavanja”. Savremenike je fascinirao svojim poluvekovnim trajanjem na političkoj pozornici Srbije i Jugoslavije, u dve države u kojima su se političari brzo trošili i odlazili u prošlost, ostavljajući istoričare nepripremljene da ih iznova ožive. To je bio jedan od razloga zbog koga je o Nikoli Pašiću pisano mnogo – od strane partijskih drugova, političkih protivnika, publicista i naučnika, koji su počeli da bojažljivo sakupljaju neizmerne tragove i svedočanstva koje je ostavio za sobom. Interesovanje kritičke i racionalne nauke za ovog neuhvatljivog gorostasa prohujalih vremena posebno je poraslo u poslednje tri decenije, ali skromno i oprezno, u okviru nekih velikih nacionalnih i opštih tema i samo u vrlo malom broju radova o njemu lično. Više je bilo prigodnih dela nego naučne elaboracije i više nacionalnog romantizma u književnosti (Dobrica Ćosić), publicistici (Vasa Kazimirović i Đorđe Radenković), pa čak i u anegdotama i „bajadama” (Milošević), nego u istraživačkim i objektivnim sudovima istorijske nauke.

Sa stanovišta istorijske nauke to više govori o vremenu kada su se ta dela pojavila nego o tkanici istorije u koju je Nikola Pašić tako čvrsto bio upleten pola veka. Kada smo 1972. godine, u domaćim i stranim arhivama, započeli naučno proučavanje Nikole Pašića odmah smo shvatili, i to više puta istakli, da kao istorijska pojava više predstavlja „društvenu instituciju” nego predmet pojedinačne naučne biografije. I nismo se prevarili! Još niko nije uspeo da prikupi ni

približno onoliko istorijskih izvora koliko ih o Nikoli Pašiću ima rasutih po jugoslovenskom prostoru i celom svetu, od arhivskih ustanova do porodičnih ostavština. I sami smo se zatekli na pola puta.

Kada se radi o objavljivanju istorijskih izvora o Nikoli Pašiću istorijska nauka je i tu ostala uskraćena za elementarno posedovanje problemske celine koja bi barem delimično osvetlila njegovu ličnost. Ponajmanje imamo predstavu o govorima koje je držao. U vreme do 1941. godine, u štampi i posebnim publikacijama objavljeno je samo nekoliko njegovih govora. Posebno se izdvaja knjiga *Nikola Pašić*, Beograd 1937, koju su priredili Milan Stojimirović-Jovanović i Miloš Zečević. Posle Drugog svetskog rata, u uslovima izmenjenog unutrašnjeg subjekta suvereniteta i ideologije, sa primesama političke rigidnosti i autoritarnog političkog režima, Nikola Pašić je bio obeležen kao glavni predstavnik „velikosrpskog režima” i poklonika monarhizma. Trebalo je da protekne skoro pune dve decenije da se istorijska nauka izbori za svoj naučni integritet bez ideološke matrice i vrlo smelo krene da kritički ispituje „građanski aspekt” srpske i jugoslovenske istorije, pa i samog Nikolu Pašića.

Ali, ni to nije prolazilo bez otpora onih „najtvrdih struja”, kako u političkim centrima moći tako i u samoj nauci. Da se objavi naša, u jugoslovenskoj historiografiji ujedno prva naučna monografija o Nikoli Pašiću, zagrebačkom „Globusu” je bilo potrebno dve godine da bi je odbio, a beogradskom „Nolitu” čak tri da bi je prihvatio! I u jednom i u drugom slučaju sporan je bio samo naslov knjige, jer se u njemu na prvom mestu nalazilo Pašićevo ime. Posle je išlo relativno lakše. Koliko je, pak, vladalo interesovanje za ovog „jeroglifa” može se videti iz podatka da je naša sledeća dvotomna monografija u izdanju „BIGZ”-a, u tiražu od dvadeset pet hiljada primeraka, prodana u pretplati za godinu dana!

Objavljivanje samih izvora o Nikoli Pašiću išlo je, međutim, znatno teže. Pošto su „naučno tržište”, kao i politička demagogija jednog nezrelog vremena, bili zasićeni srpskim velikanima, godine 1995. pojavila se knjiga *Nikola Pašić. Pisma, članci i govori (1872–1891)*, NIU „Službeni list”, Beograd 1995, koju su priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin, mladi ruski „Pašićolog”. Ali, u toj knjizi je bilo objavljeno samo šest Pašićevih govora. U isto vreme, autor ovih redova je pokrenuo inicijativu da se objavi ceo korpus Pašićevih govora u Narodnoj skupštini, ne samo zbog njihovog ogromnog društvenog i naučnog značaja, već i zbog spasavanja jednog izvora – Stenografskih beleški Narodne skupštine, koje su u raznim ustanovama intenzivno propadale. I, opet se tu našla izdavačka kuća „Službeni list” SRJ da već 1997. i 1998, učinivši pravi izdavački podvig, objavi četiri obimna toma svih govora Nikole Pašića održanih u Narodnoj skupštini od 1878. do 1926. godine. Prva dva toma, za razdoblje od 1878. do 1903, priredila je Latinka Perović; treći tom, za godine 1903–1914, Dubravka Stojanović, a četvrti, za period 1914–1926, pisac ovih redova. To je bio prvi i do

tada jedini, rekli bismo kulturni i civilizacijski poduhvat u celoj srpskoj i jugoslovenskoj historiografiji. U praktičnom i u naučnom smislu tek se tu videlo, iako se radilo samo o izvorima koji su svedočili o razvoju parlamentarizma u Srbiji i Jugoslaviji, posmatranog kroz prizmu jedne ličnosti, da ta ličnost – Nikola Pašić – zaista predstavlja „društvenu instituciju”. Na 2.486 strana objavljena su 772 njegova govora i učešća u debatama. Sami autori su jednodušno zaključili da se radi o pojavi bez presedana ne samo u balkanskoj, već i u evropskoj i svetskoj istoriji.

U prvom razdoblju, u kome je po cenu vlastitog života stvarao prvu modernu političku stranku u Srbiji – Narodnu radikalnu stranku, hrabro se boreći za uvođenje parlamentarne demokratije, Nikola Pašić je u Narodnoj skupštini istupao 552 puta. Njegovi govori i žučne debate iznosili su čak 1.572 strane i to za osamnaest godina tokom kojih je bio narodni poslanik i član Senata. U drugom razdoblju, za vreme Karađorđevića, u kome je skoro stalno bio predsednik vlade i ministar inostranih dela, u Narodnoj skupštini je govorio dve stotine dvadeset puta. Štampani, ti govori imaju obim od „samo” 914 strana. Naučni zaključak se i sam nameće!

Tek smo tada postali svesni svoje lične biološke nemoći da savladamo ovu „društvenu instituciju”, pitajući se šta je sa ostalim govorima Nikole Pašića, izrečenim u Glavnom odboru i stranačkom Poslaničkom klubu, na javnim zborovima održanim prilikom brojnih parlamentarnih izbora, na raznim svečanostima i jubilejima... Racionalno shvatajući biološko ograničenje, prionuli smo da istražimo i taj deo delatnosti Nikole Pašića. U nedostatku izvora, rasutih po celom svetu, uspeali smo da prikupimo još oko tri stotine njegovih najznačajnijih govora, koji će, nadamo se, pomoći budućim istraživačima da naučno prodube i sa više znanja i umeća prouče ovu veliku ličnost, a nama da iskoračimo sa prethodnom raspravom. Kada to kažemo, mislimo na one teškoće koje stvara odsustvo celokupne porodične zaostavštine Nikole Pašića, kao i nepoznata sudbina arhive Narodne radikalne stranke, posebno njenog Glavnog odbora i Poslaničkog kluba u Narodnoj skupštini. Još uvek ništa ne znamo ni o porodičnim ostavštinama saradnika i prijatelja Nikole Pašića, bilo političkih bilo ličnih, sa kojima je održavao prepisku. Potpuno neproučena ostala je i „emigrantska literatura i štampa”, u kojoj se, koliko smo uspeali da doznamo, nalazi oko stotinu različitih napisa o Nikoli Pašiću. Nepoznato je, takođe, koliko se izvora nalazi u vlasništvu pronicljivih kolekcionara koji su u jednom, za istorijsku nauku anarhičnom dobu, po našim saznanjima prvenstveno kupovali „Pašićeve papire”, znajući njihovu cenu i upotrebnu vrednost. U inostranim arhivima i dalje se ljubomorno čuvaju lični dosijei, pedantno formirani od strane raznih obaveštajnih službi, a da ne govorimo o vekovno zarobljenim dokumentima, odloženim u tzv. „predsedničke arhive”.

U takvoj situaciji, autor ovih redova, koji već tri decenije istražuje ličnost ili delatnost Nikole Pašića, doneo je odluku sa kojom mora da se pomiri svaki naučnik suočen sa istraživanjem ovako velike ličnosti – da istraživanja treba privoditi kraju i objaviti ono što je sačuvano, a dostupno nauci i publicistici. Ono što je moguće treba sa stanovišta nauke relevantno i kritički obraditi, da bi kao takvo moglo biti prezentovano naučnoj i širokoj čitalačkoj javnosti.

Iz ovog saznanja je rođena ideja o nekoliko celina koje bi kao tematski problemi bile pretočene u knjige, postajući polazište za generacije koje dolaze iza nas i koje u novom naučnom ciklusu imaju uporište za konačno dovršenje jednom davno postavljenog naučnog zadatka. I, kazali bismo, ne samo naučnog zadatka već i jedne neophodne društvene potrebe, unapređenja političke kulture i tolerancije. Tako smo se opredelili da za jedan prigodan jubilej izaberemo stotinu najrepresentativnijih govora Nikole Pašića, a u javnost izađemo sa obimnom studijom. To su oni, pre svega do sada nepoznati govori, koje je držao na političkim skupovima, stranačkim zemaljskim konferencijama i prigodnim manifestacijama, u Glavnom odboru i u Poslaničkom klubu, koje smo proučavali pokušavajući da dokučimo „veštinu govorništva” i govora kao istorijskog izvora. S obzirom na istraživačko iskustvo, nismo se nadali da ćemo imati veliki uspeh, ali se na kraju ispostavilo da je ostalo sačuvano i dostupno oko tri stotine do sada neobjavljenih govora. Ostalo nam je da sa još desetak poznatih govora učinimo da govorništvo Nikole Pašića dobije vrednosnu celinu i potpuno nov, zaokružen istraživački problem, uz istovremeno razrešenje nekih važnih dilema u smislu kritičkog pristupa. Naime, na naše iznenađenje, nekoliko autografa govora koje je izrekao na zemaljskim konferencijama i sličnim skupovima pojavili su se u javnim, čak i radikalskim glasilima, u drugačijem obliku i sadržaju, gotovo na rubu falsifikata. Zašto?

Šta možemo da kažemo o govorima političara, državnika i diplomata kao istorijskom izvoru? Kao prvo, njihov sadržaj zavisi od toga koju poziciju govornik drži na lestvici društvene ili stranačke moći i kako osmišljava program. Gradeći prvu modernu političku stranku u Srbiji za vreme vladavine dinastije Obrenović, Nikola Pašić je gotovo jakobinskom metodom od srpskog patrijarhalnog seljaka i radnika (88% stanovništva – *op. autor*), pukih političkih objekata jedne gotovo tiranske vlasti i samovolje činovništva, policije i vojske, stvorio politički subjekt i važan, ako ne i presudan činilac u formiranju modernih društvenih struktura i političkog sistema.

Ono što danas zbunjuje i najkritičnijeg naučnika jeste činjenica da je Nikola Pašić toga bio svestan još 1907. godine i da ta njegova društvena analiza delovanja Narodne radikalne stranke i njega samog i posle sto godina stoji kao čvrsta naučna argumentacija! Pašić je na godišnjoj skupštini stranke 1907. godine doslovno rekao: „Kad uvidite kakvo je stanje bilo onda (osamdesetih

godina XIX veka – *op. autor*) kad smo počeli da radimo i to stanje sravnite sa današnjim, onda ćete videti, braćo, da je radikalna stranka učinila uspeh, da je radikalna stranka od podanika, koji nisu imali prava, stvorila slobodne građane ustavne Srbije"! Koji je to program bio u početku? Pašić ga je jezgrovito formulisao u istom govoru: „radikalna stranka zahtevala je kao glavnu tačku promenu Ustava, i to, na osnovu načela slobodoumnih – dalje, zahtevala je slobodu štampe, slobodu zborova i udruženja, opštinsku samoupravu, ličnu i imovinsku bezbednost". Govoreći u Skupštini, pišući za novine, obilazeći izborne okruge (jednom je za izbore, u fazi osnivanja stranke, obišao 43 od 44 okruga! – *op. autor*) i šireći svoj program, Pašić je – koristeći se državničkom moći, diplomatskim vezama, ličnim primerom i isticanjem primera Svetozara Markovića i Adama Bogosavljevića, modernizujući prestonicu onda kada je bio na čelu beogradske opštine, učinio da se u praksi čovekovog svakodnevnog života oseti „boljitak”, da država ima korist, a narodi Balkana da uđu „u civilizacijsku sferu evropejsku”. Otuda i važnost govora kao istorijskog izvora, u kontekstu drugih, koji mogu da savremenom naučniku pruže uverenje o zaista realnom progresu čovekovog bitisanja, modernizaciji i napretku društva, jačanju međunarodnog ugleda i kapaciteta moći jedne male države i jednog malog naroda.

Otud onoliko skupštinskih govora, otud onoliko vlastitog žrtvovanja po cenu života, otud u njegovim govorima toliko često prisutan „gunjac i opanak”, koji su izvojevali slobodu, čuvaju državne granice, daju dohodak i hranu za varošane. Iz tog je razloga vlast njegove govore karakterisala kao „komunarske”, „zavereničke”, „pobunjeničke” i opasne po režim. Zato je i buknuła Timočka buna, zbog koje je morao da u izgnanstvu provede šest godina, iza kojih je sledio niz važnih i dramatičnih zbivanja – trijumfalan dolazak u Srbiju, u kojoj je postao predsednik dve vlade i dva puta predsednik beogradske opštine, te poslanik u Petrogradu, a zatim devetomesečni zatvor, Ivanjdanski proces i okivanje lancima kalemegdanskim kazamatama u koje je ušao sa gustom crnom bradom i kosom, a izašao potpuno osedeo.

Koja je to politička filozofija doprinela da kralj i najuži centri moći u Srbiji iz Pašićevih govora steknu utisak da se radi o jednom „opasnom komunaru” i zavereniku? Svakako da je to govor na osnivačkoj Prvoj zemaljskoj konferenciji Narodne radikalne stranke 1882. godine. Evo šta, između ostalog, stoji u njegovom autografu govora izrečenog na osnivačkoj skupštini: „Po nauči državnoj i filozofskoj (sic!), one države koračaju putem stalnog napretka i razvitka, u kojima ne caruje pamet jednog čoveka već celog naroda... Najveći i najmudriji upravnik jednog naroda, to je narod sam. On zna bespristrasno da upotrebi sve umne i naučne snage svojih sugrađana, on zna da uzdigne poštenje i vrline, on zna da brzo i strogo osudi i surva neverstvo i prevrtljivost, sebičnost i podlost. U istoriji nema primera da je narod radio protivu sebe...” Uopštena formulacija narod još uvek, međutim, nije mogla da otkrije to revolucionarno

narodnjaštvo. Tek u sledećem delu svog govora Pašić se izjasnio koji je to njegov narod: „U Evropi nema naroda, koji bi više zaslužio da bude neograničeni suveren u svojoj državi kao narod srpski. Jer nema u Evropi nijedne države, koju je stvorio sam prosti narod. Gunjac i opanak oslobodio je ovu zemlju od silnog turskog gospodstva. Gunjac i opanak orosio je ovu zemlju krvlju svojom, da po njoj sloboda, pravda i jednakost nikne. Gunjac i opanak zaustavljao je divlje horde turskog carstva da ne potamane ovu krasnu i obilnu zemlju. Gunjac i opanak prelazio je brda i doline, reke i polja, jureći neumorno od jednog bojnog polja do drugoga i suzbijajući turske age i spahije što na zemlju budu navalili. Gunjac i opanak prevrtao je klade i panjeve, krčeći polja i lugove, da ih žitom i pšenicom zaseje. Gunjac i opanak podizao je škole, sudove, razna nadležateljstva, prosecao i nasipao puteve da saobraćaj zbliži i promet olakša. Gunjac i opanak čuva stražu na granici, čuva zemlju od spoljnog neprijatelja. Gunjac i opanak radio je neumorno, kako po najvećoj žezi, tako i po kiši, snegu i mrazu, i punio je koševе ranom, ambare žitom, staje smokom, pivnice vinom i rakijom. Gunjac i opanak odvajao je od svojih usta i u gladnoj i nerodnoj godini i davao sudijama da mu pravdu dele, vojsci da se ratnoj veštini izučı i da se boljim oružjem naoruža, prosveti da obuči mladež nauci, poštenju, radu i rodoljublju, policiji da mu imanje i ličnost zaštiti i sačuva od napasti i povrede. Gunjac i opanak – a to je narod srpski, stvorio je ovu državu krvlju, održava je znojem i trudom, čuva je životom i imanjem, unapređuje znanjem i iskustvom. Gunjac i opanak, a to je kao što rekosmo, narod srpski, podigao je i stvorio ovu državu i on treba po pravu i nauci, po radu i požrtvovanju, da bude najveći gospodar u svojoj zemlji”.

U vreme osnivanja Narodne radikalne stranke Srbiju je nastanjivalo 88% seljaštva. Zar je Nikola Pašić, još uvek u vodama socijalističkih ideja Svetozara Markovića, mogao tu očiglednost da previdi i formira na samom početku srpskog parlamentarizma političku filozofiju revolucionarnog narodnjaštva?

U razdoblju od 1903. do 1926. godine, u vreme uvođenja parlamentarne demokratije, tokom koga je gotovo stalno bio predsednik vlade i ministar inostranih dela, Nikola Pašić je znatno ređe stupao za govornicu, prilagođavajući pri tome govore svojoj državničkoj misiji. Podržan od naroda i drugih centara moći, u njima je polako razvijao državnu politiku i nacionalne ciljeve u skladu sa legalističkim evropskim merilima. Konstante u njegovim govorima takođe su se promenile: interes naroda, interes nacije u celini, razvoj demokratskih parlamentarnih institucija, jačanje ekonomske i vojne moći, ali bez militarizacije, ograničavanje uticaja kralja iako je bio ubeđeni monarhista („... sve su to naše narodne dinastije”).

Drugi važan činilac govora kao istorijskog izvora leži u odnosu strukture i sadržaja govora prema auditorijumu, odnosno društvenoj grupi ili ustanovi,

stranci ili opoziciji kojoj se govornik obraća. Nikola Pašić nije bio briljantan govornik u smislu „ars rhetoricae” („veštine besedništva”) niti ga po tome vrednujemo. Nije bio ni demagoški govornik koji bi lepim i zavodljivim frazama pridobijao slušaocce. Ali, znao je da i bez toga, stručno i sadržajno pripremi govor, pišući često po nekoliko verzija i, što je najvažnije, nikada ne dozvoljavajući da mu govore pišu drugi i menjaju im smisao, bez obzira na auditorijum. Iako je po profesiji bio građevinski inženjer, koristio je stručnu literaturu kako bi što argumentovanije govorio o pojedinim pitanjima kakvo je, na primer, bilo budžetsko. Imao je istančan osećaj za ono što je trebalo reći na javnim skupovima i pred biračima, svom „gunjcu i opanku” ili „varošaninu”. Govore je sadržajno tako oblikovao da dobro odjeknu u diplomatskim krugovima srpskih „moralnih saveznika”, ali i da onima iz neprijateljskog tabora jasno ukažu na namere Srbije. Što je čvršće gradio svoju političku moć i menjao spoljnu politiku, to je češće ponavljao istorijske zasluge Narodne radikalne stranke u borbi za „narodne slobode” i „ekonomski boljitak države”, odnosno za sve ono dobro što su Srbija i Jugoslavija postigle. Posežući za istorijskom retrospekcijom neprekidne borbe svoje političke stranke, sebe nikada nije pominjao, ali se to podrazumevalo. Posebno je naglašavao „žrtve koje je narod podneo” za ostvarenje različitih ciljeva koji su uglavnom predstavljali velike „državne i nacionalne ciljeve”. Tim ubojitim oružjem, koje je bilo istorijski tačno, „tukao je uspešno opoziciju”, sve više uvlačeći Srbiju i Jugoslaviju u evropsku politiku i to kao samostalne međunarodne subjekte.

Treći važan činilac govora kao istorijskog izvora čini pitanje da li on donosi prekretnicu u formi i načinu istupanja, da li je inovativan. Prvi govor koji je Nikola Pašić održao u Skupštini iznenadio je svojom stručnom zasnovanošću i najbolje poznavaoce „budžetske politike”. U tom svom govoru o budžetu i Zakonu o narodnom sanitetskom fondu, 8. decembra 1879. godine, on je pronasao niz kontradiktornosti. Stručno analizirajući pojedine stavke, doveo je predlagača i vladu u vrlo nezavidnu situaciju. Govorio je o padu nataliteta i velikom broju bolesti kao posledici izuzetno niske zdravstvene i „higijenske kulture”, pomanjkanju lekara, pojavama kuge, padu cena poljoprivrednih proizvoda i oblicima nasilnog naplaćivanja poreza. „U mome kraju”, kazao je, „bilo je i takvih žalosnih slučajeva, da su nekima oduzimate 2–3 ovce za porez, koje su oni na poklon dobili”. Tražio je da vlada ne iznosi nerealne predloge zakona, a u ovom konkretnom slučaju da budu povučeni.

Nikola Pašić je, sem toga, bio prvi narodni poslanik u Srbiji koji je javno svojim biračima u Zaječaru podneo izveštaj o svom poslaničkom radu za njihovu dobrobit. Bio je majstor skupštinske debate, ali i neki njegovi govori u Skupštini, inače programskog karaktera, spadaju u najbolje koje je održao mada bez prethodne pismene ili druge stručne pripreme. Ako se radilo o opoziciji, njegovi javni i skupštinski govori predstavljali su direktan i argumentovan odgovor,

kratak i jasan. Ako je, pak, govorio o spoljnoj politici, obraćajući se velikim silama, koristio se samo proverenim izveštajima poslanika, snagom argumenata i „zaslugama Srbije” ili „zaslugama Jugoslavije” u borbi protiv „zajedničkog nam neprijatelja” ili neprihvatljivih zahteva sa bilo čije strane dolazili. Uvek je bio spreman da saveznicima stavi do znanja da će podneti ostavku, sklopiti separatan mir ili upotrebiti „prejaku reč”, te da će to ogorčiti ceo srpski narod ili „izbiti revolucija”. U odbrani srpskih interesa išao je do te mere da je saveznike često upozoravao kako „jugoslovensko pleme” dele kao „afričke kolonije”! Saveznici su to znali da cene, nijednog trenutka ne sumnjajući u odanost Srbije ili Jugoslavije onda kada je na vlasti bio Nikola Pašić. Upravo zato što im je Pašić tako govorio!

U Srbiji i Jugoslaviji prvi je uveo strogo načelo tolerancije i političke kulture. Nikada nikoga nije lično napadao, a kada su povremeno napadali njega ispoljavao je krajnju trpeljivost („... možda gospodin Pavlović greši i zbog toga što ja ne mogu ovde, iz državnih interesa, da iznesem činjeničko stanje!”). Retko, u trenucima opšte katastrofe, više je ćutao, mada se u govorima primećivao nedostatak odlučnosti da se suprotstavi saveznicima, ma koliko žrtvu njihovih zahteva predstavljali za Srbiju ili Jugoslaviju. Umeo je da proceni jačinu „kritičnog trenutka” i „višu silu” pri kojima su „mali narodi nemoćni”. U diplomatiji „vernih saveznika Srbije” takvih momenata bilo je na pretek. Ponekad, Nikola Pašić je baš u njima nalazio snažan argument; „naši saveznici su radili na svoju ruku i nas nisu o ničemu obavestili”, znao je da kaže. Time je štitio suverenitet države, a na drugoj strani otklanjao vlastito kolebanje i odgovornost.

Kao istorijski izvor govor, dakle, može da ocrta personalne karakteristike i psihološki tip istorijske ličnosti. Nikola Pašić je upravo po tome bio najpoznatiji. Umeo je da proceni svoje bliske saradnike i stranačke vođe, mentalitet i psihološki sklop stanovništva pojedinih krajeva Srbije i Jugoslavije, prilagođavajući im sadržaj i „jake reči” u održanim govorima. Otuda nije nimalo čudno što se u vreme Obrenovića kandidovao samo u svom zavičaju – zaječarskom okrugu, u kome su ga dobro poznavali. U vreme Karađorđevića širio je svoju harizmu i uticaj dalje na zapad – požarevački, beogradski i mačvanski okrug. U jugoslovenskoj državi to je činio najpre u sremskoj županiji, u kojoj je nadmoćno pobedio na izborima za Ustavotvornu skupštinu, potom u skopskom okrugu, Semberiji (posebno Bijeljini) i, na kraju, na vrhuncu moći, u Bosanskoj krajini u kojoj su ga, po svedočenju brojnih izvora, Srbi gotovo divinizirali, a muslimani i katolici iskreno poštovali. Za života i dugo posle smrti, bio je jedini srpski političar, državnik i diplomata koga su cenili po održanim govorima i koga su zbog njihovog sadržaja u velikoj meri poštovali Hrvati i Slovenci, isto kao ortodoksni muslimani i katolici. Zbog zalaganja za nacionalnu i versku toleranciju u Jugoslaviji, izraženu u brojnim govorima, mnogi obični ljudi i tre-

zveni političari, slušajući ga, zabrinuto su se pitali: „... a šta će biti sa državom mladom i nejakom kada ova seda brada večno ode”?

Kao istorijski izvor govor, što se tiče Nikole Pašića, može mnogo da kaže o javnom mnenju, štampi uopšte i svakoj novini pojedinačno. Neke govore, na primer, nije prenosila „Samouprava”, glavni organ Narodne radikalne stranke, kao ni najvažnije novine u prestonici – „Politika”, „Vreme”, „Pravda”. Zato su, međutim, nalazili mesto u osječkoj „Straži”, bečkerečkom ili pančevačkom „Banatskom glasniku”, požarevačkom „Građaninu” ili skopskoj „Južnoj Srbiji”. Ne znamo da li je to bila njegova želja ili odluka dr Lazara Markovića, glavnog kontrolora stranačke štampe. Pre će biti ovo drugo, otuda što je Lazar Marković u svojim neobjavljenim Uspomenama ostavio mnoge tragove o masonskom karakteru „Politike”, pišući i to da su ostali listovi čitani samo u Beogradu, među „poluobrazovanim inteligentima” nenaklonjenim Nikoli Pašiću. Na drugoj strani, tu je bio i Dvor.

Nikola Pašić je, međutim, bio „miljenik štampe” iz tog razloga što nikada nije rekao „suvišnu reč” niti je koga lično napadao. Više se moralo nagađati iz onog što nije rekao, iz njegovog ćutanja ili anegdotskog i dvosmislenog odgovora, namere skrivene iza „nespretno izrečenih misli u govoru”. Bulevarska, tzv. „žuta štampa” nije ga cenila kao govornika, utičući na opšte shvatanje da je bio loš govornik. To je shvatanje moglo biti prihvaćeno samo zato što nikada nije bio ličan ili se u govorima spuštao na nivo senzacionalizma. Konsultujući i proučavajući jedino ovu štampu, istraživači zbog toga ostaju uskraćeni za iole objektivniju informaciju o Nikoli Pašiću, njegovim stavovima i delima, pogotovo zato što se u njoj mogla proučiti samo poneka „žaoka naopaka i nesrećna” na njegov račun lično, uz mnogo malicioznosti i nedobronamernosti. Pouzdanost takve štampe kao izvora zanemarljiva je, ali je nužno da se i ona bude proučena budući da mnogo govori ne samo o ličnosti Nikole Pašića i njegovom uticaju na određene društvene elite, nego i o samom javnom mnenju i političkoj kulturi.

Nikola Pašić je imao istančan osećaj da u svom govoru kaže i „važne stvari iz domena državne politike” kako bi ih prenela strana štampa. To su bila precizna i tačna načela državne politike, što potvrđuju brojni strani listovi koje smo proučili. U njima, međutim, nigde nismo mogli da pronađemo objavljen ceo govor Nikole Pašića! Isto to odnosi se na mnoge tiražnije listove u Sloveniji i Hrvatskoj, a delimično i u Bosni i Hercegovini (osim srpskih ili stranačkih listova). Najčešće, prenošeni su samo oni delovi govora koji su odgovarali tamošnjoj stranačkoj politici. Po tome je posebno bio poznat „Slobodni dom”, list Hrvatske republikanske seljačke stranke Stjepana Radića, koji je uglavnom pisao sa negativnom konotacijom, često kroz pesme rugalice seljaka iz unutrašnjosti, do krajnosti neukusno i maliciozno. Iako je Nikola Pašić čitao te „paškvile”, nikada nije dozvolio Lazaru Markoviću da na njih odgovara u „Samo-

upravi", prepuštajući to lokalnim stranačkim listovima među kojima se posebno isticala osječka „Straža”.

U navedenom kontekstu, o problemu govora moglo bi se razmišljati i kao o stanju političke kulture na opštem i pojedinačnom planu. U svojim monografijama o Nikoli Pašiću i sami smo u velikoj meri bili „zarobljenici” pravolinijskog i pomalo mitskog gledanja na njega kao smirenog govornika, trpeljivog u debatama i govorima. Najnoviji izvori, međutim, pokazuju da je u mlađim godinama, u fazi razvoja parlamentarne demokratije, bio mnogo osjetljiviji i žustriji, znajući čak i da na provokaciju odgovori uvredom ponekog poslanika. Sutradan po održanju govora u Narodnoj skupštini od 8. decembra 1879. godine pisao je „dragom kumu”: „...vladin poslanik Denić, predsednik suda u Vranji (Sic!), koji je blizu mene sedeo, vikao je i smetao me je da govorim”. I što se dogodilo? „Ja sam mu kazao u ljutini”, pisao je dalje Nikola Pašić, „’Ćuti nitkove!’, premda je to bilo između mene i njega, i Skupština sva nije čula”. Poslanik Denić je to ipak iskoristio da ga pred Narodnom skupštinom optuži za nanošenje javne uvrede. Njenom odlukom da mu se sudi po čl. 71 Ustava morao je da pruži izvinjenje, dajući sledeću izjavu: „...u interesu sloge i poretka u skupštini ja izjavljujem da ako g. Denić veruje da sam mu kazao onu pogrdnu reč, onda verujem da je to za njega uvreda, i ja ga molim da me izvini, jer nisam imao nameru da mu to kažem”. I Skupština, kao i poslanik Denić, prihvatili su izvinjenje.

Po povratku iz emigracije, kao predsednik Narodne skupštine (1889–1891), Nikola Pašić se prvi i to vrlo odlučno zalagao da se isti poslanici ne biraју u više skupštinskih odbora, koncentrišući i jačajući na taj način svoju društvenu moć, a na drugoj strani dolazeći u mogućnost da u određenim situacijama iznevere „parlamentarni red”. U tom pitanju naročito je bio beskompromisan u svojim govorima u Poslaničkom klubu Narodne radikalne stranke. Jedini izuzetak je pravio kada su u pitanju bili „Odbor za vojni zakon” i „Odbor za državne finansije”, zahtevajući da u njih budu izabrani „naši najjači ljudi”. Kada je u pitanju bilo poštovanje partijskih načela (programa i statuta), nije se ustručavao da odlučno „umiruje zađevice”, stavljajući uvek interes partije iznad interesa i mišljenja pojedinca. Te 1889. godine prvi je u Narodnoj skupštini postavio problem otvaranja i materijalnog pomaganja „narodnih škola” u Makedoniji, kao i srpskog kulturnog društva „Sveti Sava”. Samo svojom veštinom govora, taktikom i „jakim argumentima”, u Poslaničkom klubu je zadobio većinu da se podrži predlog ministra prosvete da na Velikoj školi budu otvorene dve nove katedre: Katedra za istoriju slovenskih naroda i Katedra za uporednu filologiju. Sa mnogo autoriteta i oštine u Poslaničkom klubu je 4. novembra 1890. godine upozorio poslanike kako treba da se „drže strogo zakonitosti”, a naročito da, pokazujući ličnu odgovornost, uredno „plaćaju poreze jer je i to jedan od uslova da neko može uopšte biti poslanik”. Insistirao je da „poslanici iz

redova inteligencije” biračima što češće podnose „računa o svome radu u skupštini i stranci”, te da što više budu u dodiru sa narodom, ne samo da bi širili i učvršćivali partijska načela već i da bi osluškivali „što gunjac i opanak želi i zahteva od svoje vlade”. Kao predsednik vlade u Poslaničkom klubu je 8. januara 1892. godine tražio bezuslovnu podršku za „uređenje samog Beograda kao prestonice” i njegovo ulepšavanje, navodeći kao primer „Peštu, Bukurešt i Sofiju kao prestonice susednih država”. Kao jedan od argumenata u Klubu je naveo i to da Beograd već „ima izrađene planove za regulaciju vodovoda i nivelaciju”. Razmatrao je mogućnost uvođenja električne energije i električnog tramvaja (kao u „ostalim kulturnim zemljama na zapadu”), gradnju lokalnih i regionalnih puteva i železnice radi poboljšanja izvoza „naših poljoprivrednih i seljačkih (!) dobara”. Najpre u Poslaničkom klubu, a zatim u vladi i Narodnoj skupštini, opširno je obrazlagao potrebu uređenja katastra („popisa imanja u državne knjige”) i bonifikacije zemljišta, žaleći se pri tome što „agronomi i ekonomski” ne vrše u tom pogledu savesno svoju dužnost, „jer su često nestručni i potkupljivi”. Iako to nije govorio u Narodnoj skupštini, u Poslaničkom klubu je u nekoliko navrata izjavljivao „da viša državna vlast” (kralj – *op. autor*) „ne sme javno mešati se u politiku” (podvučeno u originalu zapisnika).

Iz svega što smo izneli može se zaključiti da je Nikola Pašić svoje govorništvo i govorničku taktiku koristio sa maksimalnim autoritetom vođe najjače stranke u cilju modernizacije Srbije, podizanja opšte političke kulture, posebno kod njegovog „gunjca i opanka”. Takođe, da je imao osećaj za potrebe države, ali i svoje stranke, kao i za razvoj krhkog parlamentarizma i parlamentarne demokratije u Srbiji. Zato i nije odmah po dolasku iz emigracije prihvatio da bude predsednik vlade već prvo predsednik beogradske opštine i Narodne skupštine, prepuštajući predsedništvo vlade partijskom drugu, generalu Savi Grujiću. Tom cilju je prilagođavao i svoj govor – oštar i autoritativan u Poslaničkom klubu, „narodnjački na političkom javnom zboru” i argumentovan u Narodnoj skupštini. Po sećanju savremenika, tako je „brusio sebe i učio druge kako se govori i podešava govor”, a sve to radi postizanja praktičnog cilja, očuvanja partijske discipline i poštovanja partijskih načela.

Iz šturih zapisnika Opštinskog odbora Beograda, u vreme kada je predsednik bio Nikola Pašić, malo se može saznati o njemu kao „operativnom državnim činovniku”. Korektno je vodio sednice Odbora i poštovao volju većine, a u svojim predlozima bio konkretan i tražio precizne odluke. Tako je, na primer, na sednici od 18. marta 1897. godine, prema zapisniku koji je redovno objavljivao u „Beogradskim opštinskim novinama”, podneo izveštaj po kome je Odbor rešio: „Usvaja se u svemu izveštaj s ovim izmenama: a) da se u Ercegovačkoj ulici ne moraju podizati dvospratne zgrade; b) da se u ulici Knez Miloševoj podižu zgrade po tipu vila pod tom pogodbom, da se ne povlače iza sadanje regulacione linije, pošto se između iste i šetališta nalaze baštice, koje potpuno odgovaraju

nameri i propisu člana 22. zak/ona/ građevinskog; v) u ulici, na zapadnom Vračaru, u kojoj je Piroćančeva vila, da se ne moraju podizati vile”. Možda bi se moglo zaključiti samo to da je Pašić, iz pozicije koju je zauzimao, nastojao da u svojim govorima i stručnim izveštajima, „demokratizuje urbanizaciju” i modernizuje Beograd po ugledu na druge prestonice.

Učvrstivši svoje neprikosnoveno vođstvo u stranci i pošto je formirao svoju prvu vladu, Nikola Pašić se prema neistomišljenicima iskazao u još drašćijoj formi. Jakobinskim metodama branio je nejakim parlamentarizam, dostojanstvo vlade i skupštine, disciplinu u stranci. Na sednici Poslaničkog kluba održanoj 24. februara 1891. godine, prema originalnom zapisniku, pored obaveštenja da je „obrazovao ministarstvo” stoji i sledeće: „Pašić nastavlja dalje razvijajući program vlade nove i tumačeći okolnosti sa kojih je morao on sastaviti kabinet i ako je on sam mislio da ne bi još bilo vreme da on sastavlja vladu, jer se nada da će uprava zemaljska kroz dugi niz godina biti u našim rukama. Govori o tome, da bi trebalo kloniti se drugih debata u skupštini kako bi se što više i dostojanstvenije izradila (sic!). Navodi koji su predmeti najnužniji o kojima je u klubskim odborima većano da se treba u skupštini da se reše. Kad se ovo reši onda ćemo videti šta nam još raditi treba”.

U tom kontekstu u klubu je počela rasprava o proglašenju Dragiša Stanojevića pod naslovom „Pismo narodu”, objavljenom 8. februara 1891. godine bez znanja i odobrenja Poslaničkog kluba. Prema istom zapisniku, Nikola Pašić je opet govorio prvi i rekao: „Po pitanju naše stranke niko ne može sam, na svoju ruku, pisati u ime stranke šta hoće. Proglas Dragiša konficiran je policiom (sic!). On je revolucionar. On poziva skupštinu na gaženje ustava, koja bi sama sebi potpisala smrtnu presudu ako bi ovako postupila. Radikalna stranka ne može nikako biti solidarna sa pomenutim proglašenjem. Klub treba da objavi da ni najmanje ne saučestvuje u toj proklamaciji a za dokaz toga stranka treba takvom svom članu – Dragiši – da kaže: Da se Dragiša isključi iz Radikalne stranke”.

Poslanički klub je odmah potom jednoglasno odlučio da se Dragiša Stanojević isključi, ali samo iz kluba. Ponovo uzimajući reč, Nikola Pašić je zahtevao da se Dragiša Stanojević isključi iz stranke i da mu se oduzme poslanički imunitet, nakon čega je klub uslišio uporno nastojanje svog vođe. Nikoli Pašiću, međutim, ni to nije bilo dovoljno. Govorio je još jednom, vrlo odlučno i beskompromisno, predlažući „da se Dragiša na zahtev suda treba dati sudu na suđenje i da se tako rešenje u skupštini potpomogne”. Poslanici više nisu imali izbora. „Poimeničnim glasanjem klub reši: Da se Dragiša izda sudu”, zabeleženo je u zapisniku.

Međutim, kako je proglas „Pismo narodu srpskom od narodnog poslanika Dragiša Stanojevića”, objavljen u „Novom listu”, ubrzo potom štampan kao „poseban otisak” u obliku brošurice od svega tri strane, Nikola Pašić je, još uvek

nesiguran u partijsku disciplinu svog Poslaničkog kluba, ponovo pokrenuo isto pitanje na njegovoj redovnoj sednici od 2. marta 1891. godine. Začudo, opet je tražio „da stranka treba da se ovde izjasni hoće li deliti mišljenje (Dragišino) ili ne”, jer on kao njen član „misli da klub treba ostati sledstven odluci kluba i da imaju na umu rešavanja u skupštini”. Ne otvarajući diskusiju, Poslanički klub se prećutno složio sa ovim traženjem.

Iz ove opširnije opservacije Pašićeve govorničke taktike u Poslaničkom klubu povodom slučaja partijske nediscipline Dragiše Stanojevića, koji je inače iste godine u knjizi *Gluho doba u Radikalnoj stranci* žestoko napao i stranku i njenog šefa, jasno se ogleda Pašićeva upornost u disciplinovanju stranačkih poslanika. Kao predsednik vlade on je već bio doneo program koji je trebalo da se sprovede na osnovu demokratskog ustava iz 1888. godine i uverenja kako će od sada radikali vladati Srbijom „kroz dugi niz godina”.

Nikola Pašić, međutim, nije bio tako beskompromisno oštar u govoru i odlukama sa članovima Poslaničkog kluba kada se radilo o ličnostima koje su mogle da koriste stranci zbog svog autoriteta i popularnosti u narodu. Znajući, na primer, koliki je ugled imao narodni tribun Ranko Tajsic, ne samo u Klubu i Narodnoj skupštini već, pre svega, u širokim slojevima seljaštva, napravio je blagonakloni kompromis, mada sa opomenom da se zna ko odlučuje i kako se poštuju partijska načela. U zapisniku sa VII sednice Poslaničkog kluba, održane 15. januara 1892. godine, navedene su i ove njegove reči: „Raditi na labavljenju stranke, značilo bi dovesti u pitanje interese cele zemlje. Stranka je u sudbonosnim pitanjima žrtvovala sebe jedino za srpstvo i ideju. Ako bi se Ranko (Tajsić – *op. autor*) birao za potpredsednika (Narodne skupštine – *op. autora*) to bi bilo ubitačno za stranku, a to stoga što se Ranko sam odvojio od stranke, terajući vladi u prošloj skupštini opoziciju u svim pitanjima, on se sam izjasnio da je opozicija i sam je iz kluba izašao, s toga je mišljenje da Ranko, ako je voljan da pomogne stranku radikalnu, može doći nami (sic!) i on će u radu s nami zajedno steći poverenje stranke”. Ali, da bi „omekšao” Ranka Tajsicia, Nikola Pašić je za potpredsednika narodne skupštine predložio „od svoje strane da se bira dr Laza Ilić”!

Već sledećeg dana, 16. januara, u svom govoru u Poslaničkom klubu osvrnuo se i na „odstupanje” Raše Miloševića, konstatujući samo „da je njegovom odstupanju uzrok njegov žustar temperament, a ne nikako politika u stranci”. Obojica pomenutih prvaka stranke, njeni osnivači, „ugledni i pošteni domaćini”, u doglednoj su budućnosti ponovo postali aktivni radikalni poslanici i Pašićevi bliski saradnici!

Moralni i politički slom Nikole Pašića povodom Ivanjdanskog atentata uveliko je izmenio neka ranija idejna načela i, s tim u vezi, karakter njega samog i njegovih govora. Kada je posle 1903. godine ponovo „uplovio u političke

vode” dobro se čuvao javnih istupa i govora kako u stranci tako u javnosti. Tek kada je 26. januara 1904. godine ušao u vladu kao ministar inostranih dela počeo je da prvo menja sebe i svoje poglede, a onda veoma odlučno i spoljnu politiku Srbije. Koncepti njegovog prvog izlaganja u Narodnoj skupštini (pronašli smo četiri različite verzije) puni su iskrene želje da se na izvestan način prekine s prošlošću – bilo da se radilo o njemu kao socijalisti i zavereniku („revolucionarnom narodnjaku”), buntovniku ili izdajniku vlastite stranke, bilo o trajnijem usmeravanju spoljne politike Srbije. Iako to nije izgovorio za skupštinskom govornicom, imao je unutrašnju potrebu da se sam „očisti” od radikalnih socijalističkih ideja, radikalno-narodnjačkog buntovništva iz ranijeg perioda, jakobinskih metoda u radu Poslaničkog kluba i Glavnog odbora, ogorčenog protivljenja ličnoj vlasti. „Smatram za dužnost da izjavim”, napisao je u konceptu jednog skupštinskog govora, „da se ja u politici ne rukovodim studentskim i omladinskim idealima, no proniknut ozbiljnim savremenim potrebama i interesima zemlje, i poučen istorijom srpskom da ne treba pokretati pitanja, kojima se kraj njihovog rešenja ne može providiti (sic!) i bar na nekoj izvesnoj verovatnosti predskazati – rukovodim se životnim interesima Kraljevine i Srpskog naroda i radim prema prilikama koje su se sada složile, na onome zadatku koji se daje izvesti i ostvariti”. I nova pragmatičnost i „Bizmarkovska real-politika”!

Ta unutrašnja potreba da se prilagodi novoj vlasti i novom dobu u kome je sebe video kao produktivnog državnika i diplomatu, opredelila je čitavu spoljnu politiku Srbije. U Narodnoj skupštini je govorio znatno manje, sa mnogo parlamentarne veštine, a evropska diplomatija, pogotovo sila Antante, sve više ga je cenila. Nikola Pašić joj je za to dao ubedljiv razlog. U ministarskoj fotelji i od tada omiljenom kabinetu proučavao je međunarodne odnose punih deset meseci da bi tek u novembru 1904. godine u Narodnoj skupštini nove Srbije prvi put progovorio u izuzetno osmišljenom govoru.

Bio je pravi majstor da „zametne trag svojih govora i ostavi neprijatelje u nedoumici”. Tako je, na primer, govor održan na „Osmoj sednici Kluba beogradskih radikala” 26. aprila 1906. godine, u kome je tražio podršku za zajam za naoružanje vojske, preko posrednika direktno plasirao u „Večernjim novostima”, koje radikalima nisu bile naklonjene. Kako su to ove novine prenele? „G. Pašić”, napisale su, „koji nema reputaciju dobrog govornika, ovom prilikom vanredno je tačno govorio i bio je sasvim jasan u svojim argumentacijama, koje su svojom težinom izvanredno impresivne. On je spoljnu situaciju ocrtao tako, da svaki patriota treba da bude opomenut jer se mi nalazimo pred događajima, koji nas mogu iznenaditi svakoga časa ako ne budemo dovoljno spremni. Spoljna situacija se komplikuje, a naši državnici koji su primili odgovornost za sudbinu ove zemlje moraju biti najviše pribrani i da ne gube glavu”. Unutrašnji protivnici bili su učukani u priličnoj meri, a glavni neprijatelj – Austro-Ugarska, vrlo zbunjena, jer je to značilo da Pašićeva politika kupovanja

odgovarajućih topova kod saveznika ima podršku i izvan kruga Radikalne stranke.

Tako je bilo i u predizbornom govoru za Požarevački okrug, u kome se Nikola Pašić kandidovao za narodnog poslanika. Govoreći u Gradištu 26. maja 1908. godine, on je, između ostalog, otvoreno rekao „...da zemljom (treba da) upravlja parlamentarna vlast, koja bi poticala od skupštinske većine”, te da samo „narod ima prava da prilikom izbora pokloni svoje poverenje stranci, za koju misli da će odgovoriti njegovom očekivanju, za koju je uveren da će sve ono izvršiti, što je prilikom izbora istakla kao program rada u nastupajućoj periodu”. Govoreći o programu radikala, kazao je: „Pored velikog zadatka, da zemlju naoruža i da joj podigne nove železnice, Radikalna Vlada radila je i na sklapanju novih trgovinskih ugovora... da zaštiti svoju zemljoradnju time, što je uvela veliku carinu na uvoz svijuz raznih žita, te time podigla cenu žitu, koje se u njenoj zemlji proizvodi... da osiguramo izvoz naših agrarnih proizvoda”, itd. Svima je bilo jasno, kako u zemlji, tako i u nenaklonjenim velikim državama, da se na jugoistoku Evrope rađala jedna moderna država sa jasnom vizijom svog razvoja i istorijskog zadatka. „Borili ste se da se uzakoni slobodna reč”, rekao je Nikola Pašić u govoru stranačkim delegatima na Drugoj zemaljskoj konferenciji 3. decembra 1911. godine u Beogradu, „ali tako isto morate se boriti da joj očuvate čast i poverenje, da je očuvate od razbojnika koji su pronašli da im je tim putem bezopasnije ubiti i opljačkati čoveka nego kad to vrže (sic!) s oružjem u ruci! Slobodnu štampu čuvajte od rđavih ljudi, koji se njome služe da ucenjuju, klevetaju i omalovažavaju najčestitije patriote, da bi otvorili put nepoštenima, a čuvajte je i od onih koji se i na Krunu blatom bacaju”.

U svom čuvenom ekspozeu u Narodnoj skupštini, izloženom 29. oktobra 1913. godine, koji je štampan i kao posebna brošura u hiljadama primeraka, Nikola Pašić je decidirano rekao: „Balkanski narodi, koji su zbog nesloge izgubili svoju nezavisnost pre pet vekova, povratili su je svojom snagom, i svojim zajedničkim naporima suzbili su tursku silu do pred same carigradske zidove... Sadržaj bukureškog ugovora poznat je Narodnom Predstavništvu. Srbija je dvojinom uveličana. Narodne žrtve su bogato nagrađene. Srbija ujedinjena sa Starom Srbijom (Kosovom), obezbedila je budućnost našeg naroda i stvorila mu je mogućnost za svestrani kulturni i nacionalni razvitak... Kraljevsko Srpska Vlada uverena je, da je potreban narodu srpskom dugi period mira radi kultivisanja dobivenih pokrajina i svestranog razvijanja, i s toga je zadahnuta težnjom da sa svim susedima i ostalim državama živi u miru i prijateljstvu, i da uklanja sve smetnje, koje bi slabile politiku mira i dobrog susedstva”. To znači da je Pašić, stalno jačajući državu i njene institucije, govorio o onome što je realno u stvarnosti i moguće u budućnosti, čineći to otvoreno, javno i bez ikakvih „sakrivenih ideja i namera”.

Jasnija i iskrenija poruka evropskoj diplomatiji nije mogla da bude politički formulisana. Zbog pretrpljenih velikih ljudskih i materijalnih žrtava, Srbija i Nikola Pašić naprosto nisu imali drugi izbor. To ne znači, međutim, da Nikola Pašić nije sasvim konkretnim planovima razmišljao o daljoj budućnosti srpske države, pogotovo što je stekla izuzetne simpatije i autoritet kod svih jugoslovenskih naroda. Ali, on lično niti je mogao niti želeo da javno govori. Pred srpsko-bugarski rat 1913. godine u Poslaničkom klubu je vladalo mišljenje da u njega ne treba ulaziti, već tražiti mirno rešenje spora s obzirom na to da „Srbiju čekaju u budućnosti veliki istorijski zadaci prema braći na zapadu”. Navedene reči, osnovu jugoslovenskog programa, umesto Nikole Pašića izgovorio je dr Lazar Paču! Nikola Pašić se zadovoljio time da istu odluku saopšti ruskom caru prilikom poverljive misije u januaru 1914. godine.

O Velikom evropskom ratu razmišljali su drugi, nimalo ne uvažavajući želju Srbije i Nikole Pašića za dugotrajnim mirom. Ali, kada je rat već počeo, mudri Pašić je, dozvolivši izradu jugoslovenskog programa kao ratnog cilja Srbije, lično bio za dvojne ciljeve, u zavisnosti od ishoda rata. Smatrajući da će dugo trajati, i to onda kada u evropskim vojnim i diplomatskim kabinetima niko u ovo nije bio ubeđen, tražio je da se najpre izradi program ujedinjenja svih Srba, a potom i svih Jugoslovena. Međutim, nakon što je Narodna skupština u Nišu 7. decembra 1914. godine donela takvu deklaraciju iz koje je bilo jasno da ratne ciljeve Srbije predstavlja stvaranje jugoslovenske države, Nikola Pašić je ovu vladinu deklaraciju sam izneo, a odluku parlamenta, izrečenu čak četiri puta, konsekventno branio tokom celog rata.

Kada se Jugoslovenski odbor prvi put zvanično sastao sa srpskom vladom, na Krfu juna i jula 1917. godine, Nikola Pašić je razložno tražio postupnost u ostvarivanju odluka niške skupštine. Evo dela njegovog govora održanog 15. juna, na prvoj sednici Krfske konferencije: „Program našega rada bio je do sada, da saveznici treba da steknu uverenje da je ujedinjenje želja celog naroda, i da smo mi jedan narod. Treba da steknu uverenje da narod želi da samostalno živi i samostalno radi. Mi smo od saveznika tražili, da nas pomognu da se oslobodimo, a kakvo će biti uređenje da ostave nama. Ali se to pitanje sve više ističe. Ja mislim da u politici treba da je pravilo, da se radi ono što je na dnevnom redu. Sem toga mi smo živeli pod raznim prilikama. Ali želja za oslobođenjem treba da bude tako jaka, da sve druge obzire potisne. Kod nas se po sebi postavlja pitanje: hoće li naši jednoplemeni i u novoj državi imati sve ono što su u Austro-Ugarskoj imali. Prvo treba da bude: budi svoj sopstveni gospodar, pa se onda uređuj... Da li ćemo moći celokupno ujedinjenje izvesti, zavisi od rezultata rata”. Na sednici održanoj 16. jula Nikola Pašić je ponovo ispoljio političku realnost. „...naši saveznici dobro znaju i obavešteni su o tome šta mi hoćemo”, kazao je. „Zahtev naš već je internacionalizovan... Samo molim vas vodite računa o tome da mi nismo velika sila, da nemamo još uticaj na događaje i da

nismo čak ni ravnopravni”. Gruba ratna stvarnost nije mogla da bude bolje obrazložena u osmišljavanju ostvarenja cilja – stvaranja jugoslovenske države. Takav realan pristup Nikola Pašić je imao i na Ženevskoj konferenciji 1918, kao i tokom čitavog trajanja mirovne konferencije u Parizu 1919–1920. godine na kojoj je predvodio jugoslovensku delegaciju.

Mada je bio u nemilosti regenta Aleksandra, koji je odbio da on formira prvu jugoslovensku vladu, zatim kod vođa hrvatske opozicije sa Stjepanom Radićem na čelu, pa čak i kod srbijanskih integralista i centralista, Nikola Pašić je, kao najstariji poslanik, smogao snage da 12. decembra 1920. godine rad Ustavotvorne skupštine otvori ovim rečima: „Gospodo poslanici, u istoriji našeg troimenog naroda nije bilo značajnijeg i većeg momenta istorijskog od ovoga u kome se sada nalazimo. Naš narod pozvan je da preko svojih poslanika utvrdi temelj naše buduće države i osigura svoja politička i građanska prava u našem troimenom narodu bez razlike narodnosti za sve građane podjednako, koji žive u našoj domovini. Naše pleme živelo je dugo razdvojeno tuđim državama, služilo je tuđe gospodare, radilo je radi tuđih naroda (sic!), a sada je, hvala Bogu i prolivenoj krvi i pomoći naših saveznika oslobođeno i mi smo se ujedinili. Sudbina naše buduće države i našeg naroda postavljena je u vaše ruke. Ako budemo umni i rukovodimo se iskustvom i istorijom, mi ćemo moći naći pravi put našega napretka i razvitka, put koji će nas brzo odvesti u redove najnaprednijih naroda. Put koji će brzo stvoriti slobodu i blagostanje u našem narodu posao je dosta težak, ali ako je dobre volje kod svih nas, da stvorimo jednu osnovu koja će dati mogućnosti mirnom razvijanju sviju naših sugrađana, onda se taj posao može svršiti; naročito ako se pri tome rukovodimo još blagošću i istorijskom poukom i ako budemo trpeljivi i saslušamo svakoga našega brata u ovome domu. Ja držim, gospodo, da će naš troimeni narod, koji je toliko prepatio, upotrebiti ovaj momenat kad je sudba u njegovim rukama, da stvori jednu državu stalnu i jaku, naprednu i slavnu; jednu državu koja će zadobiti naš narod potpuno, a pri tom i sve napredne narode, koji žele i koji se u međunarodnim odnosima rukovode pravdom i poštovanjem slobode ostalih naroda, da ćemo zadovoljiti naše saveznike; da ćemo uliti strah onima, koji misle da će nas razjediniti i rastrojiti”. Da li su ovo bile samo protokolarne reči, jedna lepa pristupna i svečana beseda ili je Nikola Pašić zaista imao potrebu da rad Ustavotvorne skupštine usmeri u ovom pravcu, kao uostalom i razvoj cele države i njene spoljne politike?

Od Krfske konferencije, zatim posebno Ženevske i ubrzo potom sučeljavanja sa hrvatskim i slovenačkim delegatima na Konferenciji mira, Nikola Pašić je mogao da uoči sve partikularne interese i istorijske razlike naroda koji su se ujedinjavali u novu, jugoslovensku državu. Vrativši se na domaću političku scenu u jesen 1920. godine, mogao je samo da potvrdi to svoje ubeđenje, ali je

znao da su tog trenutka interesi celine jači od partikularnosti, te da jaki i pobjednički saveznici stoje iza tog njegovog velikog dela.

Da je ova naša konstatacija tačna, kao i procena taktike govora prilikom otvaranja Ustavotvorne skupštine, možemo videti iz njegovog zaista impresivnog i dugog govora „na velikom vojvođanskom radikalnom zboru u Novom Sadu”, koji je održan samo nešto manje od dva meseca ranije – 24. oktobra 1920. godine. Taj govor je obuhvatio veliko razdoblje stvaranja i borbe Radikalne stranke za parlamentarnu demokratiju i potpunu nezavisnost Srbije, pripreme oslobodilačkih ratova i ujedinjenja. Nikola Pašić je, međutim, u svom govoru posebno naglasio sledeće: „Braćo i drugovi! Pravo da vam kažem, od kako smo se oslobodili, pa do ovog vremena, nismo radili onako, kako su naši interesi nalagali da se radi i kako su želeli naši prijatelji na strani. Mi smo pošli putem, koji ni malo ne podiže naš ugled u inostranstvu, koje se divilo našem junaštvu, našoj hrabrosti i vernosti, a koje sada ne razume nas, što se tako grdimo i ružimo, kad smo postigli svoje oslobođenje i stvorili jednu veliku, nacionalnu državu. Spolja, iz daleka posmatrana naša zemlja izaziva čuđenje kod naših prijatelja, što se ne radujemo našoj slobodi i ujedinjenju, nego se grdimo i pljujemo kao da je cilj našem ratu bio, da se svađamo, a ne da se dogovaramo i da bratski radimo, te da brzo i živo nadoknadimo sve ono, što smo u ratu izgubili, da nadoknadimo i sve ono, što smo izgubili služeći našoj naciji. Zaboravili smo na pale naše junake, zaboravili smo na naše ranjenike i na nekakvu čeljad, koji izgubiše svoje roditelje u ovom teškom ratu za našu slobodu i za naše jedinstvo. Trgnimo se i osvestimo se i pomislimo na naše dužnosti, koje nas pozivaju da narodu pomognemo!” Taj vitalni starac od 75 godina imao je još toliko političke snage da, pozivajući na novo stvaralaštvo, apeluje: „Pravite razliku između čestitih rodoljuba i onih, koji su rod svoj zaboravili, jer se samo tako nagrađuje vrlina, čestitost i moral, koji drže pravdu među ljudima, među državama i među narodima”. Upućivao je još sadržajniji apel: „Rukovodite se u našem radu javnom ili privatnom pravdom i nesebičnošću i znajte, da nema većeg blaga na svetu od čestitosti i dobra, koje ostavljate posle sebe – i molim vas braćo, rukovodite se u narodnom poslu opštim dobrom i težnjom da pomognemo našem narodu, da brzo stane u redove najnaprednijih i najsrećnijih naroda... Zbog toga prionite što življe, da što pre dođemo do blagostanja, mira i prosvete!”

Međutim, pri izradi Ustava i u svom programskom govoru u Ustavotvornoj skupštini, održanom 12. maja 1921, kao i u vrlo temeljitom i elokventnom govoru bez pisane pripreme od 7. juna 1923. godine, za vreme ustavne krize, Nikola Pašić je beskompromisno branio primat glavnih činilaca ujedinjenja, opravdavajući ovo velikim ljudskim i materijalnim žrtvama i pomoći saveznika. To je bilo shvatljivo iz tog razloga što je ponovo bio na vlasti, ali nemoćan da se suprotstavi kralju Aleksandru I, koji je nastojao da derogira i osnove parlamentarizma i samog ujedinjenja.

To je bio osnovni razlog zbog čega je Nikola Pašić u retkim kontaktima sa narodom, posebno u zapadnim krajevima, uporno skretao pažnju na opasnosti koje prete novoj državi, pozivajući na „jedinstvo”, „slogu i dogovor”, itd. Tako je na zboru Narodne radikalne stranke 29. aprila 1924. godine u Bijeljini između ostalog rekao: „Blгодарим vam braćo na lepom i iskrenom dočeku i pozdravljam vas. Budite uvereni da sve što sam radio i što radim, radim po narodnim željama. Vaše su želje da oslobođenje ostvareno mnogim žrtvama, očuvamo. Ovo kraljevstvo očuvaće se, samo će sada mnogo lakše biti. Što je stvoreno krvlju ne može se lako razrušiti. Vaše su žrtve mnogo lakše od onih koje su dane za ostvarenje ove države. Stoga svi treba da izađete na biralište i da kažete: ‘Ne damo da se menja ono što je krvlju stvoreno’”. U svom poslednjem javnom govoru, održanom u Cavtatu 26. septembra 1926. godine, takođe je uputio važnu poruku: „Mi moramo da gledamo da uradimo onako kako ćemo postići veliki napredak u prosveti i blagostanju... Svakoga koji hoće da kvvari, svakoga koji hoće, kao pre nekoliko stotina godina, da nas zarobi, kako su to radili naši neprijatelji, mi moramo da suzbijemo, kao i sve one koji hoće da nam smetaju da živimo kako nama godi i da mirno napredujemo u kulturnom i svakom drugom pogledu... treba da suzbijemo onu našu braću, koja kao da nisu sklona onom našem što imamo”.

U čemu je ležala tajna te Pašićeve, po rečima dr Nika Županića, „nordijske hladnokrvnosti, velike energije i upornosti”, a pogotovo dugo trajanje na političkoj sceni i utilitarna veština govora? Dragomir Janković, sekretar kralja Petra I, a potom i kralja Aleksandra I (do 1929), svedoči u svom dnevniku o načinu na koji je doživljavao lične napade. „Ja pronađem šta je u drugom”, govorio je, „njegove pobude, ili jednu jaču pobudu. Kad to utvrdim, onda me se ne dotiče šta će reći ili uraditi”. Kada mu je Dragomir Janković napomenuo kako je u Narodnoj skupštini video brojne scene u kojima su ga napadali, a on „kao da ne čuje, šara(o) nešto po hartiji”, odgovorio je: „Pa šta bih drugo, znam zbog čega tako govori a moram odsedeti, neučtivo je izići. Klizi sa mene iako dopire do uva, a kad se izvežba i da vidiš, i ne dopire. Ima se u glavi uvek nešto preče”. Dragomir Janković je otud zaključivao: „Pašić je svima izgledao isti – kakav se ostavi takav se zateče”. Za vreme zasedanja Narodne skupštine na Krfu, marta 1918. godine, žestoko i gotovo lično napadnut od strane poslanika dr Dragoljuba Draže Pavlovića, ipak vidno uzbuđen jer se radilo o optužbi za totalan krah državne politike i pogotovo jugoslovenskog pokreta, samo je odgovorio: „Vi znate da ima kleveta protiv svakog čoveka, ali pametni ljudi ne sude čoveka prema onome što se govori o njemu nego prema onome što on radi... Molim Vas, nikada nije bilo klevete sa moje strane, niti mi je to u običaju”. Tim povodom ministru Dvora Dragomiru Jankoviću objasnio je kako je još u vreme „studentskih ciriških godina” kod poznatog hrvatskog filologa dr Franje Miklošića pronašao jednu poslovicu, koja je bila vrlo slična švajcarskoj: „Alles

verstehen alles vergeshen”, što bi značilo: „Sve treba razumeti i sve treba zaboraviti” (ili oprostiti).

Ponešto smo već kazali o govoru kao istorijskom izvoru za proučavanje Nikole Pašića, analizirajući ono što je govorio za skupštinskom govornicom i na javnim skupovima. Kakvi su, pak, bili njegovi govori u Poslaničkom klubu i Glavnom odboru stranke? Njihova analiza pokazuje Nikolu Pašića kao govornika sasvim drugih karakteristika! Ako je po svaku cenu trebalo doneti odluku o nekom važnom pitanju iz domena državne politike ili, po njegovom mišljenju, važan zakon, onda je govorio prvi, žestoko i ubedljivo, sa svim atributima šefa stranke. Ukoliko se radilo o pitanju delikatnom za „državnu politiku”, povlačio se u zadnju klupu, puštajući da svoju žestinu, polemički dar, stručnost i praktičnost pokažu najviđeniji članovi Kluba ili Odbora. Tek potom je, kao istočnjački mudrac, sažimao ono što je smatrao najboljim, zadovoljavajući sve struje u Klubu i Odboru i kratko saopštavajući svoje mišljenje, koje je uvek prihvatano gotovo jednoglasno.

Prema neistomišljenicima „koji su se razišli s programom stranke i njenim istorijskim zaslugama” bio je, međutim, ponovo neprepoznatljivo odlučan i oštar. Kada su se iz stranke odvajali „mladoradikali” stvarajući Samostalnu radikalnu stranku, bio je samo ćutljivo ljut. Nije nam potpuno jasna uloga koju je imao u najradikalnijem „čišćenju stranke od nepodobnih poslanika” i uglednih članova stranke, maja 1904. godine. Iz šturih beležaka u štampi jedino znamo da su sednice Poslaničkog kluba održavane tajno, u Ministarstvu inostranih dela i pod predsedništvom Ace Stanojevića. S obzirom na to da je Nikola Pašić tada bio ministar inostranih dela i da je imao potrebu da se distancira od svojih „studentskih i mladalačkih socijalističkih ideja”, kao i s obzirom na mesto održavanja sednica, verovatno je upravo on imao odlučujuću ulogu u isključenju dvadeset članova stranke, kako radikalskih poslanika iz Kluba tako i članova Glavnog odbora iz same stranke. Neki od njih bili su osnivači stranke, koji se nisu „za vreme prošle skupštinske sesije slagali sa klupskom politikom i ometali rad vlade”. Među tim poslanicima nalazili su se Sima Katić, Gaja Miloradović, Dragutin Pečić, Kosta Timotijević i dr. Godinama docnije, sukob sa Stojanom Protićem protekao je za Nikolu Pašića bolno, te je samo konstatovao „...da je eto Stojan tako hteo, na štetu stranke” (1923. godine – *op. autor*). Ali, kada je pred kraj života došao u principijelni i lični sukob sa Ljubom Jovanovićem, sazvao je širi Glavni odbor (26. aprila 1926. godine), koji je, posle njegovog „načelnog ali oštrog govora”, doneo odluku o Jovanovićevom isključenju ne samo iz odborskih već i iz stranačkih redova. To nije čudno kada se ima u vidu da je Nikola Pašić od osnivanja stranke pa do smrti u svojim govorima i javnim istupanjima neprekidno insistirao na „partijskoj disciplini”. U poslednjim godinama života jedino nije mogao da izađe na kraj sa „dvorskim radikalima”! Možda, međutim, to nije ni hteo? Za razliku od pomenutih ličnosti, na njegov

poticaj, bez prava na žalbu, iz Poslaničkog kluba i iz stranke je 1921. godine zbog kršenja poslaničke discipline izbačen Momčilo Ivanić, a kasnije i Nastas Petrović. Da li je ovakvih slučajeva još bilo do sada nismo mogli da utvrdimo.

Kada smo istraživali i pravili izbor govora Nikole Pašića bili smo u velikoj nedoumici – da li pod pojam govora možemo da uvrstimo i njegova izlaganja, sačuvana u formi zapisnika, u vreme kojih je bio na čelu nekog operativnog, političkog ili državnog tela, kao predsednik Opštinskog odbora Beograda, vlade ili Poslaničkog kluba? Dilema je lebdela između tradicionalno shvaćenog govora, koji je podrazumevao celinu (po mogućnosti stenografisanu), i kraćeg ili dužeg zapisnika njegovih reči na sednicama vlade, na primer. Da bi se poznavanju istorijske ličnosti dobio što verodostojniji naučni pristup, čini nam se ispravnim naš izbor da u raspravu uvrstimo i „operativne govore”, zapisički trag rukovođenja određenom ustanovom. Tako smo dobili širok dijapazon govora kao istorijskog izvora koji omogućava maksimalan uvid u naučno znanje o konkretnoj istorijskoj ličnosti. Mislimo da se time nismo ogrešili o teorijsko-metodološki postupak istorijske nauke. U tom pogledu sve je zavisilo od sposobnosti zapisničara da prenese krucijalne misli i izlaganja Nikole Pašića da bismo ga mi mogli uhvatiti u naš naučni sklop, odnosno metod istorijske nauke koji će se približiti objektivnosti i racionalnosti naučnog znanja. To zavisi i od kriterijuma koje smo postavili sebi, naučne objektivnosti i metoda. Uvrštavanjem i „operativnih govora”, kojih ima trostruko više no što smo ih uvrstili u ovu raspravu, hteli smo da popunimo praznine u hronološkom praćenju istorijske ličnosti i sagledavanju njene relativne celine u višeslojnom značenju. Ne možemo, međutim, izbeći zamku subjektivnosti kada su u pitanju „izabrani govori”, što ne znači da ta subjektivnost potiče iz bilo koje druge matrice (političke, ideološke, prigodne, itd.) osim one jedine – istorijske nauke. Mislimo da će buduće generacije koje budu proučavale Nikolu Pašića to moći da samo tako vrednuju i koriste.

Postoji bitna razlika u postupku izbora istoričara i, na primer, istoričara književnosti. Odabirajući govore, dokumenta, sećanja savremenika, pisma i drugo, istoričar u centru pažnje ima realan motiv i nameru ličnosti u konkretnoj društvenoj zbilji. Njegov govor u smislu „ars rhetoricae” samo je jedan i ne tako bitan elemenat u sticanju naučnog znanja o prošlosti, dok „ars poetica” čini osnovno polazište istoričara književnosti i njegove procene konkretnog stvarao- ca na lestvici književnih vrednosti svoga doba. Zato je izbor govora istorijske ličnosti od strane istoričara postupak u kome se susreću mnogostruki uticaji. Nikola Pašić je tu najbolji primer. Kao istorijska ličnost, svim svojim bićem posvećena političkom, državničkom i diplomatskom radu, bio je običan propagator socijalističkih ideja, angažovani borac za nacionalno oslobođenje Srba, narodni poslanik, stvaralac prve moderne političke partije u Srbiji, buntovnik, izgnanik, robijaš, predsednik Narodne skupštine, vlade, Glavnog odbora stranke,

Poslaničkog kluba, Opštinskog odbora Beograda, poslanik u Petrogradu, predstavnik Srbije i Kraljevine SHS na mirovnim konferencijama, ministar građevina, ministar inostranih dela, itd. Svaki govor, izrečen sa jednog od navedenih položaja, imao je drugačiji cilj, formu i političku nameru.

U istorijskoj nauci vlada zakon neravnomernosti, a u istoriji književnosti stalno, nepromenjivo načelo vrednosti, pre svih „ars poetica”. Jasno, mi ne zanemarujemo činjenicu da se i u istoriji književnosti mogu praviti izbori najboljih pesama, priča, eseja, romana, beseda i slično, ali se takva raznovrsnost zbog literarnog opredeljivanja gotovo nikada ne može „vezati” za jednu ličnost. Teško je, ako ne i nemoguće, naći jednog književnika koji se u svom stvaralaštvu bavio tolikim literarnim rodovima. Dijapazon društvene delatnosti jedne političke ličnosti daleko je širi i kompleksniji od literarnog.

Istoričar ne poriče mogućnost da se narativnim sredstvima, iza kojih stoji literarna imaginacija, posebno u esejima, pričama, poeziji i romanu, stvaraoci mogu staviti u funkciju društvene angažovanosti. U istoriji sasvim konkretnog razdoblja društva, međutim, pokazalo se da dometi te angažovanosti na promenu društvene zbilje ni približno nisu tako delotvorni kao što je govor ličnosti koja je oličenje samog centra društvene moći. Jer, ona može da preko mehanizama državne vlasti i ustanova političkog sistema efikasno menja istorijske tokove. Ona može, čak i sredstvima kojima se služi i literarni stvaralac, da svojim govorom utiče na emocije ljudi, promenu raspoloženja i stavova, ličnog i grupnog doživljaja u svojoj svakodnevicu. Krajnji društveni cilj je dijametralno različit, mada motiv može biti isti. Kao predstavnik društvene moći politička ličnost može da oponaša velike literarne mislioce i retoričare, koristeći čak lepotu literarnog dela. U svom govoru može da prenosi, kao ilustraciju, delove lepog literarnog iskaza, oplemenjujući svoj govor retoričkim efektom. Nikola Pašić nije bio takva istorijska ličnost. Po struci je bio građevinski inženjer, imao bogatu biblioteku literarnih dela, čitao mnogo i studiozno, ali je njegov karakterni i psihološki sklop po angažovanju bio sazdan od „političkog instinkta”. Kao državnik bio je opsednut fenomenom vlasti pomoću koje je mogao da utiče na promenu društvene stvarnosti; kao diplomata, pak, mogao je da svojim dobrim poznavanjem međunarodne konstelacije snaga maksimalno koristi svojoj zemlji. U govorima se služio samo onim stvaraocima, raznih struka, koji su mu omogućavali da postigne određeni politički cilj, da Srbiji i Jugoslaviji „pribavi na međunarodnom planu dobrobit”. Koliko je to postigao svojim govorima, istorijska nauka tek treba da odgovori. Činjenica da je čitao domaću i stranu književnost ne ukazuje da se u sačuvanim govorima služio „literarnim kićenjima kao neki”, kako je to sam govorio. Često nema retoričke lepote, ali ima mnogo istorijskih refleksija, programske jasnoće i ubedljivosti.

Pri izboru govora jednog državnika bitno je da se raznovrsnošću stvori celina i stekne objektivna predstava o ličnosti govornika i njegovoj aktivnosti.

Autor ove rasprave izabrao je stoga, po tom kriterijumu, govore, debate, polemike, kratka operativna izlaganja, prigodne besede i diskusije, kako bi mogao da utvrdi njihov istorijski učinak i stvori naučno znanje o „veličini” Nikole Pašića u svom dobu. Istoričaru se ne preporučuje da ostavi da govor sam po sebi otkriva istorijsku ličnost. On treba da teži da utvrdi da li je govor identičan autografu, da li je sadržaj verodostojan, te da razvijenim kritičkim aparatom objasni prilike u kojima je držan, razrešavajući „glavna mesta i ličnosti” ukoliko se spominju, itd. Isto tako, da li je govor odraz objektivnog stanja i političke situacije, međunarodne konstelacije snaga, načela programa stranke, vlade ili neke druge operativne ustanove kojom rukovodi. Ova rasprava zato nije izbor najboljih, najlepših, politički najstvaralačnijih ili programski najdoslednijih govora Nikole Pašića. Kako bismo to slobodno rekli, to je izbor „od svake vrste” iz onoga što je ostalo sačuvano izvan korpusa već objavljenih njegovih skupštinskih govora. Na taj način smo pokušali da napravimo još jedan korak napred u naučnoj obradi istorijske ličnosti Nikole Pašića, koji se kao nedokučiva „društvena ustanova” otima generacijama da je naučno istraže. Do sada je vladalo gotovo stereotipno, pa i mitsko mišljenje, da je bio „loš govornik a izvanredan taktičar i parlamentarac”. Posle objavljivanja njegovih celokupnih govora u Narodnoj skupštini i ove rasprave to se više neće moći tvrditi. Nije svaki njegov govor pravo remek delo sa stanovišta „ars rhetoricae”; ima dobrih i loših, sjajnih i više desetina briljantnih, ali se ni iz jednog ne vidi da je anegdotski nespretno upotrebljavao rečcu „ovaj”, bio zatečen i nespreman!

Šta reći o heurističkim ograničenjima? Nikola Pašić je bio predsednik Narodne radikalne stranke četrdeset četiri godine – od 1882. do 1926, a ostalo je sačuvano svega šest zapisnika Glavnog odbora (mi objavljujemo dva), tri njegova govora u celini sa zemaljskih konferencija i jedan govor prepričan novinarskim jezikom (mi navodimo delove dva). Poslanik u Narodnoj skupštini bio je trideset osam godina, za vreme kojih se, po našoj proceni, Poslanički klub sastao najmanje dve hiljade puta; sačuvani su, međutim, zapisnici za šest godina (1889–1893. i 1920–1922). Ponovo po našoj proceni, zasnovanoj na učestalosti istupanja na sednicama poznatim iz zapisnika, Nikola Pašić je govorima i debatama istupao najmanje oko hiljadu trista puta. Godine 1897, kao predsednik Opštinskog odbora Beograda predsedavao je davdeset sedam puta i govorio u četrdeset dva navrata. Bio je predsednik dvadeset dve vlade Srbije i Jugoslavije u ukupnom trajanju od šesnaest godina, a ostali su sačuvani i objavljeni zapisnici za tri ratne godine (1915–1918). Na tim sednicama govorio je po nekoliko puta, što iznosi oko hiljadu njegovih govora i diskusija (nismo upotrebili nijedan). U eposi parlamentarizma Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS, za njegovog života je održano četrnaest parlamentarnih izbora na kojima je on bio nosilac od jedne do tri stranačke liste (na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine, na primer, u sremskoj županiji, banjalučkom i skopskom okrugu). Imamo,

međutim, sačuvana samo dva njegova autografa predizbornih govora i nekoliko onih objavljenih u novinama. Po našem mišljenju, moralo ih je biti najmanje dvadeset (mi pominjemo samo jedan!). A šta je, pitamo se, sa prigodnim govorima, zdravicama i govorima pri dočeku stranih delegacija?

Neke okolnosti u vezi sa dokumenima Nikole Pašića, posebno govora, naprosto su neshvatljive. Dr Nikola Škerović, prvi direktor Arhiva Srbije posle Drugog svetskog rata, objavio je *Zapisnike sednica Ministarskog saveta Srbije 1862–1898. godine* (Beograd 1952), ali sa jednom prazninom u nizu redovnih zapisnika sednica i to upravo u vreme kada je Nikola Pašić formirao svoju prvu vladu. Pomenuta praznina ide do 1897. godine. Nikola Škerović je u svojoj knjizi tvrdio da u arhivskoj građi „nema nikakvog traga” ni što se tiče zapisnika i dokumenata vlade. Nadali smo se da će se od tog vremena, za ovih pola veka, zapisnici ipak pojaviti na svom mestu u Arhivu. Svako traganje je, međutim, bilo uzaludno.

Nikola Pašić je bio i šef delegacije Kraljevine Srbije na Mirovnoj konferenciji u Bukureštu, posle balkanskih ratova, 1913. godine. Ni ovi zapisnici nisu dostupni. Nemamo čak ni informaciju da li ih Rumuni imaju, iako je naša diplomatska služba nekoliko puta tražila zvanično obaveštenje. Više sreće je bilo sa zapisnicima sa mirovne konferencije u Parizu 1919–1920. godine, na kojoj je bio šef delegacije Kraljevine SHS. Sačuvani su i objavljeni 1964. godine. Kao predsednik vlade Kraljevine Srbije, Nikola Pašić je aktivno učestvovao u radu Krfske i Ženevske konferencije o stvaranju jugoslovenske države (1917, 1918). Sa Krfske konferencije smo pronašli sve zapisnike, a sa Ženevske je ostala samo opširnija beleška dr Ante Trumbića (mi navodimo samo tri!). Međutim, sveukupnu analizu u raspravi, kao njen podtekst, crpili smo iz svih Pašićevih objavljenih i posebno neobjavljenih govora. Navodili smo i na kraju ćemo navesti samo, po našem sudu, najkarakterističnije delove, na osnovu kojih možemo objasniti celinu, krajnji rezultat.

Kakvog nam Pašića otkrivaju prezentovani izabrani govori? Pre svega, on je bio pragmatičan državnik, političar i diplomata. Navešćemo samo nekoliko primera i to iz razdoblja kada se ustalio u svojim socijalnim idejama, nacionalnom pitanju i unutrašnjoj politici – posle 1903. godine. U svom prvom programskom govoru u Narodnoj skupštini, tada ministar inostranih dela, Pašić je 22. novembra 1904. godine izložio načelo „Balkan balkanskim narodima”, kao početak sticanja što veće političke i ekonomske samostalnosti, odnosno traženja okvira za rešenje srpskog pitanja. U tom kontekstu je, na primer, za Bosnu i Hercegovinu rekao: „Kakav će konačan sud biti o Bosni i Hercegovini mi sada ne znamo, ali mi im želimo svaku sreću i napredak. Njihova konačna sudba zavisi, gospodo, od Velikih Sila, od onih koje su ih dale na privremeno administriranje susednoj monarhiji. Mi možemo raditi u tom pravcu samo toliko, da

gledamo, da simpatije Velikih Sila zadobijemo u toj meri, da one steknu uverenje, da je Srbija kulturno-pravna država, dostojan član evropske zajednice i dostojna potpore da se razvija i širi”.

Drugi primer je iz 1907. godine: „Austro-Ugarska je, u početku naših pregovora pre dve godine i ranije, davala izjavu da nam može dati i uvoz žive stoke, naravno pod pogodbama, koje je ona od nas tražila, a te pogodbe, kao što znate, bile su za nas vrlo teške. Mi smo to odbili, jer se zahtevi Austro-Ugarske nisu mogli primiti s obzirom na dostojanstvo jedne slobodne i nezavisne države. Jer kada država primi obavezu, da pazari kod druge države, i da joj prizna prvenstveno pravo nad svim drugim državama, onda ta država nije više nezavisna, ona je pod protektoratom te druge države. A to, gospodo, Srbija nije mogla dopustiti!”

Sledeći primeri su mnogo direktniji i što se tiče Pašićevih političkih načela i njegovih personalnih osobina: „Nigde se politika ne diktira nego se želi da se nešto postigne, da se nekom cilju dođe, ali se uvek radi sa onim stanjem koje postoji /.../ Istorija prošlosti pokazuje da su balkanske države, balkanski narodi, propali kad nisu bili zajedno, a to će uvek biti tako ako zajedno ne idu... Nama je nužna politika mira, i za to što Srbija treba da se pribere, da ojača... I zbog toga je srpska vlada takva da ona smatra da ne treba pokretati pitanja, za koja se ne zna nasigurno, na kakve će rezultate naići /.../ Ja sam, gospodo, dužan bio, kad sam išao i kad sam prolazio kroz Austro-Ugarsku, da pokušam da se obavestim o pravim nazorima ministra naše susedne države, jer kad se obavestim o pravim nazorima, o onom što on očekuje i želi, ja u tom slučaju mogu onda i pravilno da sudim i da ocenim događaje, pa prema tome mogu pravilno i da radim i pravilno da zaštićujem srpske interese... I držim, da je najbolja politika ona, koja može Srbiju emancipovati od susednih država... Politika jedne države ne može da zavisi od jednog čoveka, pa ma koliko je on uman čovek, jer nema ni jednog čoveka na svetu, koji bi imao te moći da upravlja apsolutno tokom politike /.../ Radikalna stranka mogla je da izdrži tolike udare, da podnese tolike žrtve samo zato, što je tvrdo verovala i veruje, da je slobodna, ustavna i parlamentarna Srbija potrebna celom Srpstvu, što prema karakteru našeg naroda, samo tako uređena Srbija može biti centar Srpstva, može izvršiti ulogu Pijemonta”.

Navedene primere citirali smo iz Pašićevih govora održanih u raznim prilikama i na raznim mestima u razdoblju do 1912. godine. Ista načela zadržao je i za vreme oslobodilačkih ratova (1912–1918), kao i u novoj državi – Jugoslaviji, u kojoj su se ostvarili njegovi pragmatično postavljeni ciljevi: da se u jednoj velikoj slovenskoj državi na jugoistoku Evrope nađu ujedinjeni svi Srbi.

To se vidi na brojnim primerima. Mi ćemo ovde navesti samo nekoliko. Kada se na Krfskoj konferenciji sporio o agrarnom pitanju, gotovo isključivo sa Antom Trumbićem, predsednikom Jugoslovenskog odbora, uporno je isticao

potrebu da u Deklaraciju uđe član kojim se obe strane obavezuju na ukidanje feudalnih odnosa, kako latifundija u Dalmaciji tako i veleposedničkih odnosa u drugim krajevima. Štiteći interese Rimokatoličke crkve (što je izričito priznao) i hrvatskog plemstva, Trumbić je tražio da se to pitanje prepusti budućoj Konstituenti i njenoj zakonodavnoj inicijativi. Pašić je, međutim, „tvrdoglavog advokatskog cepidlaku” uveravao kako „...nalazi da je to pitanje shvatanja i da se može desiti i obrnuto, da narod izgubi strpljenje i sam sebi pribavi zadovoljenje”. Jer, „vrlo je važno odmah zadovoljiti i pridobiti narod”. Pošto je Trumbić bio krajnje uporan, taj član nije ušao u Deklaraciju, a narod je krajem 1918. godine, prilikom raspada Austro-Ugarske, kako je Pašić i predviđao, „sam sebi pribavio zadovoljenje” u veoma masovnim socijalnim nemirima u kojima su opljačkana brojna crkvena imanja i same crkve, „spahiluci” i veleposedi, „trgovačke radnje”, „državni magacini”, itd.

U tom svom pragmatizmu Pašić je bio i neobično slikovit. Kada je aprila 1921. godine koaliciona radikalno-demokratska vlada došla u krizu zbog određenih rešenja u svom ustavnom projektu, Pašić je na sednici Poslaničkog kluba doslovno rekao: „Ne treba se pozivati na vojnika koji beži s fronta! /.../ Nemojte da idemo putem zbog kojeg ćemo biti u celom svetu izloženi potsmehu i da zbog sreskog pisara kidamo dogovor i donošenje Ustava”.

O samom Ustavu govorio je u duhu vremena u kome je stvaran i ni u kom slučaju kao „zastareo političar”, kako smo i mi ranije mislili o njemu. Evo zašto: „Po mome mišljenju treba stvoriti takav Ustav da njime obezbedimo tekovine narodne, koje smo velikim žrtvama mogli tek dobiti, i to uz pomoć naših jakih saveznika, a može se reći i uz pripomoć novih ideja koje su u Evropi i svetu nastale”. Koje su to ideje, pogotovo što se tiče izgradnje nove države i ostatka istorijske svesti o istorijskim podelama i razlikama? „Gospodo”, rekao je Pašić za skupštinskom govornicom 12. maja 1921. godine, „kako to može da nestane, izčezne? To ne može da izčezne jednom naredbom ili jednim zakonom. To može samo da izčezne vaspitanjem, zajedničkim životom, zajedničkim radom, to može da izčezne zajedničkim staranjem na našem opštem zajedničkom narodnom dobru. Samo tako mi ćemo izbrisati sve ono što nas deli u mentalitetu i ideologiji”. Starog a idejama savremenog i mladog Pašića, nije, međutim, imao više ko da poslušala! On je, pak, time samo tražio da Hrvat može slobodno da u Beogradu kaže da je Hrvat i da brani svoje interese, da Srbin to isto može u Zagrebu, a Slovenac i u Zagrebu i u Beogradu. To je razlog zbog koga su bujali parcijalni i sebični interesi, provincijski i malograđanski duh – ono što je Josip Horvat nazvao „umjetni uzgoj mržnje”. Ko je to činio? Pašić je i to eksplicitno rekao u svom nadahnutom govoru u Skupštini, 7. juna 1923. godine: „Jeste, gospodo, mi patimo od tradicija, koje su, na žalost, stečene, ne u našoj slobodnoj državi, nego u tuđim državama. I te tradicije, koje su nam silom nametnute, koje su nam školama, koje su nam crkvama nametnute, mi moramo da lečimo u

zajedničkoj bratskoj državi”. Zar ne treba upravo tu tražiti odgovor na već višedecenijsku stereotipnu političku žalopojku kako Srbi znaju da dobiju rat, a da obavezno gube mir. Pašić je bio nedvosmislen – tražite to u istoriji crkve, u nesposobnoj intelektualnoj i političkoj eliti! Kada, međutim, ni to nije pomoglo, pribegao je Bizmarkovskoj real-politici i pred kraj života to javno stavio do znanja. Na poznatoj sednici Glavnog odbora od 26. aprila 1926. godine izneo je („ispovedio je!”) stvarne svoje poglede: „Posle rata nastale su raspre oko uređenja Države i oko narodnog jedinstva (centralizam, federalizam, autonomija, itd) – Mi smo bili gledišta da nekad jedan narod ima ponovo da postane jedan narod”. Ali, ne silom već kulturom i prosvetom, dobrom i bratskom voljom! „Neprijatelji su nas pocepali na Srbe, Hrvate i Slovence i odvojili nas jedne od drugih. Kad se gradio ustav naši neki ljudi tražili su da se Hrvatima da neka vrsta samostalnosti. Srbija se toliko žrtvovala za ovo ujedinjenje i oslobođenje da nije mogla na to pristati. Mi nismo želeli da oni budu sluge (porazena ratna strana – *op. autor*) a mi gospodari, ali smo im morali staviti do znanja da smo mi – Srbi – bili ti, koji smo izvojevali slobodu i omogućili ujedinjenje”.

Osećajući brzi kraj svoje državničke karijere i života uopšte, Pašić je svojim govorom odlučno stao na stranu realnog odnosa snaga, na stranu onih koji su zahtevali očuvanje interesa celine, prvenstveno zbog interesa celine srpskog korpusa u državi, koji nije uzalud dao milion žrtvava u ratu da bi tako lako gubio mir, zbog sebičnih interesa onih s druge strane barikade, zbog stranih tradicija i uticaja crkve, neodgovorne intelektualne i političke elite – zbog „umjetnog uzgoja mržnje”. Bila je to realna stvarnost vremena u kome je živio a ne, kako je umeo da kaže, „neizvesna utopija budućnosti”.

Međutim, iako su mu govori bili krajnje pragmatični, kao i celokupan društveni angažman, Nikola Pašić je, po potrebi, bio i retorički nadahnut, znajući da kod slušalaca izazove duboke emocije, zbog čega mu se u tom smislu ne može ništa oduzeti ni sa stanovišta „ars poeticae”. Iako je takvih bilo na desetine, ovde ćemo kao primer navesti samo deo govora održanog u Zaječaru, 8/20. septembra 1891. godine, na desetogodišnjicu stvaranja Narodne radikalne stranke: „Draga i poštovana braćo! Na ovom puno značajnom mestu, na mestu gde je pokojni Svetozar Marković sveta ugledao, a pokojni Adam Bogosavljević dušu ispustio, na mestu koje je strašnim sudom namenjeno bilo da proguta krv i prikrije kosti mnogih viđenih radikala, na tom istoriskom mestu a u dogledu grobova naših vernih, milih i neprežaljenih drugova, koji stoički u kraljevačkim rupama mučeničku dušu ispustiše... Evo ovim putem, pored koga stojite, sprovođili su tako zvani čuvari javne bezbednosti po snegu bosog, gologlavog i izmučenog Didića, idealnog Božinovića, sedog Aničića i druge naše bliske drugove i jednomišljenike, vodili ih pred preki sud Rajovića i Hranisavljevića ne da im sude, već da im saopšte smrtnu presudu... A eno, preko puta, onih istoriskih šupa, u kojima je ležalo hiljadu golih, gladnih, isprebijanih i izmučenih radikala,

što ih razuzdani sejmeni pohvataše po njihovim domovima i dovedoše na strašni sud... Eno ispod onih planina sprovodili su članove glavnog odbora bačene u tamnicu i okovane u teška gvožđa, još pre no što je otpočeo i da radi preki sud. A eno tamo podalje, na onom brežuljku, red grobova naših drugova, koji junački dušu ispustiše, nikog ne okrivise i ne opanjkaše da bi sebe spasli, koji umirahu sa usklikima: živela narodna sloboda, živeo narod srpski! Eno onim putem sprovodiše vojnici sa zapetim puškama i golim bajonetima a pod lupom doboša, dvadeset i devet vrljih i odabranih Banjčana, vezanih jedan za drugoga, i svih na smrt osuđenih..."

Ove Pašićeve reči nisu bile ni isprazna retorika niti „kujundžijska šara”, kako se tada govorilo kada neko svoj govor ukrašava veštinom „ruku a ne glave”. Mada se ne može poreći da je ovaj govor, nabijen emocijama, bio usmeren i na učvršćivanje stranačkog jedinstva, na utemeljenje njene istorije, njene čvrstine i, naglašavanjem stvarnih žrtava, njenih istorijskih simbola, čini nam se, ipak, da je Pašić govorio otvorena srca i bez unapred određene namere, koju smo naveli. Govorio je samo ono što su ljudi koji su ga slušali znali da je istina. Simboli su bili u drugom planu.

Pa ipak, jedno je sigurno. U istorijskoj nauci neće se više moći da provlači mišljenje koje je kao slikarskom kičicom naslikano i „za večna vremena dato” u crno-beloj vizuri, kao, na primer, u *Spomenici Ljubomira M. Davidovića*. Primer, koji je tu izrečen, ustalió se u kolektivnom pamćenju i nauci, a potiče sa osnivačkog kongresa stranke u Kragujevcu 1882. godine: „Pretsednik te skupštine bio je N/ikola/ Pašić, a glavni govornik, tumač strankinog programa, bio je Pera Todorović. Dve protivrečnosti. Pašić ćutljiv do onemelosti, Todorović govorljiv do sjajne i neodoljive rečitosti. Valjda što su se tako lepo dopunjavali, Skupština je oduševljeno primila obojicu. Sviđala joj se uzdržanost Pašićeva, nije se mogla oteći uticaju reči Todorovićeve. Naš narod ceni reč ‘jednu ali vrednu’ – u mnogim rečima lako promaknu i nepromišljenosti. Pašićeva jedna, iako nije uvek bila vredna, vremenom je stvorila nepokolebljivo uverenje da ‘zna Baja šta radi’. Tako Pašić postaje hladni i promišljeni šef, a Todorović drag i mio propovednik, koji nije prezao ni od avantura. Njegova reč je rado slušana, ali Pašićeva je bila uvek i poslušana”.

Ako se u ovom, samo prividno izrečenom stereotipu od strane „maršala demokratije”, Ljube Davidovića, nalazi nešto od tačne ocene govora Nikole Pašića onda su to dva mesta u gore pomenutom tekstu: da Pašić izriče „jednu ali vrednu” i da je Pašićeva uvek bila „poslušana”. Tu se krije i suština vrednovanja govora Nikole Pašića u našoj raspravi. Otkriva nam se suština građenja društvene moći, odnosno vlasti, i kako se ona primenjuje u skladu sa epohom i njenom stvarnošću. To je, opet, izvanredan primer za odmeravanje veličine

istorijskih ličnosti, tj. koliko su i zašto bile obdarene u primeni tehnologije vladanja i njenih raznovrsnih transmisija.

Summary

Oratory of Nikola Pašić

Much has been written about Nikola Pašić, politician, statesman and diplomat, during his lifetime, and even more lately on. And yet, historiography has so far been denied a comprehensive work which would at least partly, elucidate his personality. For various reasons and despite numerous attempts, the least was written about his speeches. His subsequently found statements and above all, his speeches held at political meetings, party conventions and on festive occasions, were an object of an analysis with the aim of deciphering the „art of oratory” and speeches as historical sources. Firstly, the contents of a speech by a politician, statesman and a diplomat depends on the position the speaker holds in the pecking order of social or political power, and on how he outlines his programme. Another important factor of speech as a historical source lies in the relation between the structure and contents of a speech and the audience for which it is meant. The third factor is the question whether a speech represents a turning point in form and way of delivery, and if it is innovative. As a historical source, a speech can delineate personal characteristics and psychological type of a historical personage. Speeches can be also regarded as the state of political culture on general or individual level. When selecting speeches of a statesman it is important that their diversity help form an overall picture of his character and activities. Historian should not let a speech itself reveal a historical personage; with the aid of the critical apparatus he should explain the circumstances in which a speech was delivered, establish veracity etc. On the example of selected speeches of N. Pašić, it is plain to see that the opinion of him as „bad speaker and excellent tactician and parliamentary” universally held up to now, does not hold true. His speeches show him to have been a pragmatic statesman, politician and diplomat who could also be rethorically inspired if need be, knowing also to stir deeper emotions with his audience.

Mr Ljubomir PETROVIĆ
Institut za savremenu istoriju, Beograd

UDK 371.12.083 (497.1) "1918/1941"

JUGOSLOVENSKI UČITELJI IZMEĐU IDEOLOŠKE I DRUŠTVENE ODGOVORNOSTI*

Represija nad profesijom između dva svetska rata

APSTRAKT: U članku se, na osnovu arhivske građe, periodike i literature, istražuje kontrola državnih i prosvetnih vlasti nad životima prosvetnih radnika.

Francuski istoričar Pol Ven bio je blizu istine kada je zapisao da je tokom istorije bilo malo škola koje su svoje pitomce, gradivom i predmetima, pripremale za iskušenja realnog života. Za njega je istorija školstva, u suštini, samo istorija ideja odraslih o detinjstvu, a te ideje, po njegovom mišljenju, nemaju veze sa onim što je definisao kao „društvenu funkciju školovanja.”¹ Možda najveću potvrdu tih stavova pruža upotreba pedagoških radnika u ideološke svrhe. Danas se mnogo govori i piše o instrumentalizaciji prosvete u političke svrhe i o ideologizaciji udžbenika u vremenskom rasponu od 1945. do 2001. godine. Malo je poznato da postoji određen kontinuitet između iskustava Kraljevine Jugoslavije i perioda posle Drugog svetskog rata u sferi iskorišćavanja prosvete za ciljeve koji nisu bili toliko povezani sa obrazovnim profilom učenika koliko sa ideološkim stremljenjima elita na vlasti. Poželjno vaspitavanje mladih, a u vezi sa tim i težnja za političkim likom idealnog učitelja, stalna je karakteristika svih državnih sistema, ali se u složenim okolnostima postojanja totalitarnih režima pretvara iz pretežno obrazovnog u snažno politički intoniran državni servis. Zato se nad učiteljima često sprovodila represija.

* Članak je napisan kao deo istraživanja za temu Državna represija u Kraljevini SHS 1918–1929. u okviru projekta Instituta za savremenu istoriju *Istorija srpskih (jugoslovenskih) državnih institucija i znamenitih ličnosti u 20. veku*, a koji se finansira iz sredstava Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije (projekat br. 1194).

¹ Filip Arijes, Žorž Dibi (prir.), *Istorija privatnog života od Rimskog carstva do 1000. godine*, Beograd 2000, str. 25.

Uopšteno gledano, sprovođenje represije ima tri cilja: funkcionalni, da štiti pravni, politički i društveni poredak. Zatim korektivni, da „počinioce inkriminiranih dela privede pravdi” i sankcioniše povrede zakonskih normi. Treći cilj odnosi se na preventivno delovanje, u smislu odvraćanja kako lica nad kojim se vrši represija tako i eventualnih budućih počinitelaca od nepoželjnih činova. Ti činovi ne moraju biti strogo aktivni. Oni se mogu odnositi i na „delikte mišljenja”, odnosno obuhvatati i ličnu sferu individua od kojih se tražila čak i misaona „pravovernost”. Represijom se ograničavao prostor za ispoljavanje društvenih uloga pojedinaca u učiteljskoj službi i tako stvarao latentni, ali stalno prisutni, sukob između neophodnosti održavanja egzistencijalnog položaja državnog činovnika, lojalnosti profesiji prosvjećivanja naroda i otvorenog ispoljavanja ličnih političkih uverenja. Politički profil prosvetnih radnika bio je pod kontrolom ministara prosvete i u toku postojanja parlamentarnog sistema 1918–1928. godine, ali je doba kraljeve lične vlasti podiglo pritisak na ovu društvenu grupu do nivoa idealističko – političkog imperativa.

Ukidanje parlamentarizma 6. januara 1929. godine, bilo je odgovor kralja Aleksandra Karađorđevića na unutrašnje i spoljašnje probleme Kraljevine SHS. Revizionizam susednih država, hrvatsko pitanje, kontinuirane zloupotrebe parlamentarnog režima, podrivanje spoljnog ugleda države i autaritaran karakter kralja Aleksandra doveli su do nametanja integralne jugoslovenske ideologije. Osnovna ideološka hipoteza počivala je na fikciji o etničkom jedinstvu nacije. Ideologija „troimenog naroda” Srba, Hrvata i Slovenaca od ratnog cilja Kraljevine Srbije postala je, krajem 1918. godine, politički program nove državne zajednice. Njene pristalice, pretežno Srbi, shvatali su je kao filozofiju oblikovanja nove nacije. Za antijugoslovenski opredeljene Slovence i Hrvate bila je isključivo propagandistička parola za jednokratnu upotrebu, a jugoslovenska država, u tim krugovima, prihvatana je samo kao privremeno rešenje do povoljnije situacije za ostvarivanje ciljeva nacionalne samostalnosti. Nepostojanje konsenzusa oko toga šta čini neku naciju: jezik, etnička pripadnost ili neka druga kategorija, zbog čega se i danas u svetu vode česte i burne rasprave, pa čak i ratni konflikti, stvorilo je pogodan teren za formiranje raznih stereotipa o naciji i nacionalnom identitetu kako kod pristalica tako i kod protivnika Kraljevine SHS. Ideja jugoslovenske kulturne zajednice prihvaćena je među srpskim, hrvatskim i slovenačkim učiteljima još na početku 20. veka. Zato i ne čudi što je staleško Udruženje jugoslovenskog učiteljstva, osnovano sredinom 1920. godine, u svojim prvim javnim nastupima tražilo stvaranje jedinstvenog prosvetnog zakonodavstva u državi. Zalagali su se za društvo u kome će formiranje „jedne duše narodne” biti njihov zadatak, a tako su vlastima dali signal za zloupotrebu učiteljskog staleža u političke svrhe devet godina kasnije.² Ishitreni entuzijazam

² Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, knj. II, Beograd 1997, str. 247 - 294.

prosvetnih radnika, proistekao iz političkog zanosa naizgled potpuno ostvarenim nacionalnim i državnim interesima, nije vodio računa o balastu istorijskog, političkog i ekonomskog nasleđa prethodnih državnih tvorevina. Na prostoru tek ujedinjene države sudarala su se tri civilizacijska i verska modela, pravoslavni, islamski i katolički, noseći sa sobom različite međusobno dramatično suprotstavljene istorijske svesti, mnoštvo razdvojenih samostalnih kulturnih pojaseva, pluralizam mentaliteta i svakodnevnih kodova ponašanja uz neujednačenu i ograničenu toleranciju iskustva zajedničkog života i preuzimanja drugih civilizacijskih obrazaca.³

Od početka funkcionisanja jugoslovenske države postojali su otpori, u obrazovno nerazvijenim sredinama, prema državnoj politici obaveznog školovanja. Mimikrija nepoverljivog seljaštva, u odnosu prema državi i njenim institucijama, mogla se osetiti u nerealnoj svesti stanovništva da je svaki državni zahtev, ma koliko bio opravdan sa civilizacijskog stanovišta, vid represije i da ga treba ispuniti tek ako nema drugog izbora. Školske obaveze đачke populacije bile su tipičan primer. Izbegavanje obaveznog školovanja dece u negotinskom kraju početkom dvadesetih godina vršeno je čak i uz podršku stranački angažovanih učitelja koji su dopuštali da deca u selima uopšte ne pohađaju nastavu. Uslov za tu „uslugu” bilo je učlanjivanje oca porodice u Demokratsku stranku.⁴ Tako su i krajnje politizovani prosvetni kadrovi svesno doprinosili niskom obrazovnom profilu prosečnog stanovnika.

Da bi se takvi, po mišljenju integralaca, „negativni elementi” suzbili prosvetivanju se morao dati mnogo veći značaj nego do tada. Osnovno školstvo bilo je zaduženo za „zajedničko vaspitavanje” učenika iz svih društvenih slojeva. Po izlasku iz škole mladi ljudi morali su biti zagovornici ideje narodnog i državnog jedinstva, sa izraženom verskom tolerancijom, moralni ljudi skloni aktivizmu u zajednici koja se opisivala kao društvena, narodna i državna kategorija. Razvijati svest i osećaj za državu bio je primarni zadatak učitelja kao lojalnog državnog službenika. Nadzor nad učiteljima proizilazio je iz verovanja da način života prosvetnog radnika i njegov profesionalni rad mogu da se procene samo u kategorijama korisnog i štetnog. Naravno da je kategorija štetnog bila jedan od razloga zbog koga su nadzornici škola dobijali uputstvo da nastavnike savetuju i u pogledu ličnog života van školskih prostorija. Ovaj savetodavni upliv shvaćen je kao nužna dopuna pedagoško-didaktičkom radu nadzornika sa prosvetnim radnicima. Jedina obzirnost, koju je diktirao društveni moral, koja se dopuštala školskom nadzorniku u odnosu sa učiteljem bila je da

³ Isti, *Srbi i Jugoslavija, Prostor, društvo, politika*, Pogled s kraja veka, Beograd 1998, str. 61 - 62.

⁴ Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), fond Ministarstva prosvete 66 pov.- 8 - 27. Izveštaj načelnika krajinskog okruga, upućen Ministarstvu unutrašnjih dela, od 16. marta 1921. godine.

se primedbe na lični život, kroz savete i opomene, izlažu pojedincu bez prisustva drugih osoba.⁵

Jedan od prvih koraka autoritarnog režima bio je intenziviranje rada prosvetnih institucija. Napisani su novi udžbenici i stvoreni odgovarajući planovi i programi. Samo za prvih šest meseci 1929. godine izjednačeno je prosvetno zakonodavstvo, otvoreno pedeset osam novih osnovnih škola dok su planovi predviđali da se taj broj do kraja godine duplira. U isto vreme, nameravali su da otvore i dve građanske škole i podignu devedeset školskih zgrada u celoj državi. Od 1929. do 1931. godine, podignuto je 229 osnovnih škola od 9.409 njihov ukupni broj popeo se na 9.638, a broj učenika od 1.300.326 na 1.407.111 što znači povećao se za 106.785 dece. Koliko je taj napor bio relativan svedoči i cifra po kojoj izdvajanja iz budžeta za prosvetu tih godina nisu dostigla ni 7% svih rashoda na godišnjem nivou. Nemar za prosvetne i kulturne tekovine otkriva i podatak po kome je samo 10% prosvetnog budžeta bilo namenjeno direktnom ulaganju u razvoj školstva, a 90% sredstava odlazilo je na dohotke činovnicima i prosvetnim radnicima. Državne vlasti, uprkos deklarativnih javnih istupanja političara, nisu pokazivale veći interes za širenje prosvete u nepismenim sredinama. Analfabetizam, kao masovna društvena pojava, nije se mogao suzbijati sredstvima koja su, tek na početku Drugog svetskog rata 1939–1940. godine, dostigla objektivno minornu cifru od jednog dinara po nepismenom stanovniku.⁶

Školske prilike u Kraljevini Jugoslaviji bile su odraz neravnomernog prosvetnog i civilizacijskog razvoja. Slika prosvete jugoslovenskog društva može se sagledati ako se ima u vidu da je, pred početak Drugog svetskog rata tokom 1939. godine, bilo 10.874 škola, sa 34.392 odeljenja. Osnovnu školu pohađalo je oko 1.722.173 đaka, a podučavalo ih je 49.384 nastavnika. Ove naizgled imponantne brojke samo donekle prikrivaju činjenicu da je Jugoslavija imala oko 44,61% nepismenih prema popisu iz 1931. godine. Ta brojka nije se mogla bitno smanjiti za sledećih osam godina. Koliko je prosvetni napor jugoslovenskih vlasti bio relativan vidi se i po procentu đaka osnovnih škola. Samo je 9,03% ukupne populacije 1939. pohađalo osnovnu nastavu, a još manji bio je broj srednjoškolaca koji su činili 1, 66% stanovništva. Postojala je izražena razlika u procentu osnovnog školovanja oba pola koja je 1938/39 godine iznosila 14,81% u korist muškaraca, a bio je to pokazatelj negativnog uticaja razvijene patrijarhalne kulture.⁷

⁵ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 – 1280 – 1525. Nacrt Zakona o narodnim školama iz 1929. godine.

⁶ Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, Blagoje Isailović (prir.), *Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1929–1931*, (dalje: *Zapisnici...*), Beograd 2002, str. 86, 36; Ljubodrag Dimić, *Materijalna osnova školovanja u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 2001, str. 34, 36.

⁷ Podaci prema: Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, knj. II, str. 181, 188, 190, 191, 192.

Ideološka slika prosvetnog radnika

U međuratnom periodu, pored slabosti organizacione i normativne prirode, postojao je veliki raskorak između proklamovane slike idealnog prosvetnog radnika i egzistencijalno opterećenog, ideološki pritisnutog učitelja sa svim ljudskim manama.

Vreme vladavine jugoslovenskih integralaca, između 1929. i 1935. godine, stvorilo je javan i politički upotrebljiv idealistički portret učitelja kao savršenih ideologa i vaspitača mlađih generacija. Od prosvete se, u ideološkim i političkim vrhovima Kraljevine, očekivalo da će na sebe preuzeti zadatak stvaranja „jugoslovenskog čoveka” i da će biti ključni faktor u širenju poželjnih ideoloških stavova. Na šestoj sednici Ministarskog saveta Kraljevine SHS, održanoj 12. marta 1929. godine, dogovoreno je da osnovnim školama prioritet bude „nacionalno” vaspitavanje učenika, a njihovo opismenjavanje postalo je cilj drugog reda. Srednje škole trebalo je da dovrše proces ideološkog oblikovanja ljudi, a od učiteljskih škola tražilo se, imperativno, da stvaraju kadar koji neće „dolaziti u koliziju sa bitnim idejama o uređenju države”.⁸ Takva očekivanja bila su, dobrim delom, u suprotnosti sa osnovnim ciljem prosvete da osposobi učenike za samostalno i kritičko razmišljanje. Poslušnost, umesto znanja, postala je osnovna vrлина podanika Jugoslavije. Prosvetari nisu imali mogućnosti da se tome suprotstave, jer bili su u potpunosti egzistencijalno zavisni od države.⁹ Školski programi bili su u znaku jedinstva „troimenog” naroda, a glorifikacija dinastije Karađorđevića zauzimala je važno mesto u njima. Represivne mere ispoljavane su prema onim učiteljima i đacima za koje se sumnjalo da su bili pristalice levičarske ideologije.¹⁰ U uslovima apsolutne kontrole autoritarnog sistema, dirigovana periodika zahtevala je od prosvetnih radnika da postanu nosioci jugoslovenske ideje:¹¹ direktivni i šablonski članci imali su malo veze sa praktičnim prosvetnim aktivnostima. Već u osnovnoj školi tražilo se stvaranje jedinstvene jugoslovenske kulture, svesti i verske trpeljivosti kako bi se stvorila od omladine jedinstvena jugoslovenska nacija.¹² Bilo je hipertrofiranih kritičkih

⁸ *Zapisnici...*, str. 35 - 37.

⁹ Već početkom 1920. ukazivalo se na težak položaj intelektualaca, pa i prosvetnih radnika, u državi: „Umni radnici svakim danom dolaze sve više u podređeni odnos prema svojim poslodavcima (bilo da je to država, opština, privatna udruženja, preduzeća ili pojedinci), njihov položaj postaje sve teži i njihov opstanak dolazi sve više u pitanje, više nego i fizičkih radnika.” M. Đ. Popović, *Umno radništvo i njegov položaj u današnjoj državi i društvu, Izveštaj podnesen I Konferenciji umnih radnika 9. maja 1920. u Beogradu*, Beograd 1920, str. 3 - 4.

¹⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I, Beograd 1988, str. 326.

¹¹ Naglašavalo se da: „U današnje doba naša narodna osnovna škola mora na prvom mestu da bude skroz nacionalna i državna, jer je ona najmoćniji i glavni činilac narodnog i državnog života, napretka i preporoda. Ona mora da je za celu zemlju jedinstvena, da kroz nju provejava jedinstvo nastavnog programa, rada i osećanja, u kome kulminira rad za jedinstvo jugoslovenske države i ljubav prema jugoslovenstvu.” Kam. Milošević, „Jugoslovenstvo i osnovna škola”, *Jugosloven*, br.1, novembar 1931, str. 10.

¹² *Isto*, str. 11.

opaski na rad prosvetnog sistema pre 6. januara 1929. godine. Iako je u većoj meri bilo politizovano, kritičko mišljenje o potrebi promene u sferi državne prosvetne politike imalo je realnu pozadinu. Čitavu deceniju nakon stvaranja jugoslovenske države postojale su velike razlike u kulturnim sredinama. Prosvetni sistemi Srba, Hrvata i Slovenaca bili su različiti.¹³ Oštrica kritike integralaca bila je usmerena prema očiglednim nedostacima diskontinuiteta prosvetne politike koji su se, sa manje ili više prava, pripisivali višestranačkom sistemu u periodu parlamentarizma.¹⁴ To nije značilo i manju ideologizaciju prosvete i njenih ciljeva. Za pojedine prosvetne radnike ideja jugoslovenstva bila je apsolutna i nepovrediva.¹⁵ Naglašavanje realnosti ideoloških sadržaja i njihova prisutnost u svim sferama života vodilo je ka hipokriziji državnih činovnika koji su odbijali da se javno izjasne o vidljivom raskoraku između ideala i stvarnosti.

Proglašavanjem jugoslovenske ideje za dogmu i verovanjem u mesijansku ulogu srednje škole, politička ideja jugoslovenstva se oblačila u religiozno ruho. Neprihvatanje bilo kakvih rasprava o jugoslovenstvu i nehotice označavalo je postojanje skrivene svesti o slabosti zvanične doktrine, odnosno, predstavljalo je indirektnu potvrdu pritajenog tinjanja nacionalnih antagonizama. Pošto je zadatak učitelja bio da potpomažu učvršćivanje narodnog jedinstva i državne celine, zahtevala se organizovana akcija prosvetnog kadra, koja bi bila pod nadzorom učiteljskog udruženja i države. Proklamovani cilj akcije bio je širenje znanja o svim krajevima zemlje i na taj način trebalo je jačati rodoljublje kod učenika.¹⁶ Ovi predlozi bili su u potpunom skladu sa državnim namerama.¹⁷ Visoki zahtevi države, prema učiteljskom kadru, nisu imali pokriće u materijal-

¹³ Istoričari prosvetne politike integralaca primećivali su da: „U nizu mera i akcija koje su činile kulturnu politiku režima na prvom mestu bilo je stvaranje stalnog državnog prosvetnog programa, izjednačavanje pravopisa i terminologije, unifikacija prosvetnog zakonodavstva, izrada jedinstvenih udžbenika za jedinstvenu školu..” Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, knj. I, Beograd 1996, str. 249.

¹⁴ „Došao je još i politički momenat da to stanje pogorša. Ljudima koji su se bavili dnevnim pitanjima nije ni padalo na pamet koliko je i škola naša trpela od strančarstva koje je bilo zatrovalo čitav naš javni život. Osećalo se to mnogo i kočilo je pravilno funkcionisanje njeno, ako ni u čemu drugom, a ono u pitanju organizacije njene i u pitanju nastavnog osoblja. Od čudi pojedinih ministara zavisio je, ponekad, opstanak čitavih prosvetnih zavoda, a da i ne govorimo već o čestim i bezrazložnim premeštajima koji su usleđivali posle kakve promene političkog kursa.” L. Ćurčić, „Srednja škola i jugoslovenska misao”, *Jugosloven*, br. 2, decembar 1931, str. 82.

¹⁵ Po rečima samouverenih vernika jugoslovenstva: „Kao svaka dogma, jugoslovenska ideja se ne da diskutovati; nije to ni potrebno, pošto se na delu pokazalo koliko je naša stvar ovako dobila bolji izgled u očima čitavog sveta.” *n.d.*, str. 84.

¹⁶ "Treba približiti sve krajeve, treba upoznati omladinu, treba omiliti svakome svaki kut naše države, treba ljubav proširiti do krajnjih njenih granica, treba ublažavati razlike koje je među nas postavila istoriska nužnost. Ono što nas razlikuje treba da je cenjeno od sviju tako, da nam te razlike ne čine smetnju da se jedan drugom bratski približimo." Tih. N. Nikolić, „Učiteljstvo i jugoslovenstvo”, *Jugosloven*, br. 4, februar 1932, str. 206.

¹⁷ „U krugovima vlasti je shvaćeno da je svest o neophodnosti utemeljenja jugoslovenskog kulturnog identiteta nerazdvojno povezana sa razvijanjem svesti i osećanja pripadnosti istom jugo-

nom staranju Kraljevine za prosvjećivanje.¹⁸ Ovakav splet okolnosti ukazivao je na nesrazmeru između proklamovanih ideoloških ciljeva i u praksi ostvarene realnosti.

Postojalo je konstatno nepoverenje prema mađarskoj nacionalnoj manjini u vrhovima vlasti, što se odrazilo i na prosvetni položaj Mađara u Vojvodini.¹⁹ Iako se naglašavalo da je razvoj prosvetnih prilika u Vojvodini bio potpuno drugačiji od onog u Austrougarskoj, isticao se trend opadanja broja mađarskih osnovnih škola. Mađarska nacionalna manjina se, u više navrata, žalila Društvu naroda na prosvetnu politiku države.²⁰ Na te optužbe odgovaralo se da je jugoslovenska država potpuno nezainteresovana za nasilno menjanje etničke slike u Vojvodini i tvrdilo da se radi o procesu povratka mađarizovanih naroda u stare etničke zajednice.²¹ Tako su „lučonoše” jugoslovenske prosvete bile angažovane na poljima društvene, čisto političke i ideološke akcije pa su gotovo zanemarile osnovni zadatak opismenjivanja populacije i doprinele, slobodno se može reći, krahu prosvetne revolucije srpskog naroda.

Sudar sa stvarnošću

Nasuprot „savršenom” državnom službeniku i beskompromisnom ideologu u redovima desetina hiljada prosvetnih radnika postojali su ne samo politički protivnici sistema, nego i za vaspitavanje đaka moralno nepodobne osobe. Njihove „slabe tačke” i eventualni neprihvatljivi izgredi bili su pod nenametljivi-

slovenskom društvu. Za utemeljenje jedne moderne ideje, kakva je bila jugoslovenska, neophodno je bilo potrebno da postoji istorijski identitet jugoslovenskog prostora.” Ljubodrag Dimić, „Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918-1941 (mogućnosti i ograničenja)”, zbornik radova *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, knj. I, Beograd 1994, str. 199.

¹⁸ „Pretstavljajući nekoliko hiljaditih delova u budžetu Ministarstva prosvete, sume namenjene narodnom prosvjećivanju uskraćivale su svaku šansu promenama u načinu proizvodnje i načinu života.” Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji*, knj. I, Beograd 1996, str. 131.

¹⁹ „Više momenata određivalo je odnos kulturne politike Kraljevine Jugoslavije prema mađarskoj nacionalnoj manjini. Činjenica da su u Austro-Ugarskoj monarhiji imali status povlašćene grupe, što je pružalo mogućnost da kroz školstvo vrše mađarizaciju ostalog stanovništva monarhije, nametala je kao imperativ kulturnoj politici Kraljevine da izvrši hitnu reviziju školskog zakonodavstva. Gorda na svoju kulturu i prošlost, mađarska nacionalna manjina teško je mogla, a i htela, da se prilagodi životu u novonastaloj Kraljevini SHS, a time i kulturnoj i prosvetnoj politici koju je ona sprovodila. Lažna nada da je stanje stvoreno mirovnim ugovorima privremeno, nemirenje sa postojećim stanjem, teško uklapanje u politički, ekonomski i kulturni život nove domovine, podsticali su nepoverenje, podozrenje, sumnju državne vlasti u lojalnost mađarske nacionalne manjine.” Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije*, knj. III, str. 57.

²⁰ O tome videti: *n.d.*, str. 77 - 78.

²¹ H, „Prosvetne prilike narodnih manjina u Vojvodini nekad i sad”, *Jugosloven*, br.3, januar 1932, str. 165.

vim, ali pažljivim nadzorom Ministarstva prosvete. Prvih godina postojanja nove države bilo je izraženo nepoverenje prosvetnih vlasti prema komunistima i pripadnicima nacionalnih manjina. Čak su i inače veoma nepopularni žandarmi u makedonskim selima bili u povlašćenom društvenom položaju u odnosu na učitelje. Makedonija je služila kao svojevrсна kažnjenička kolonija za učitelje sa komunističkim sklonostima. Politički prokaženi prosvetni radnici, bez obzira da li se radilo o komunistima, simpatizerima bivše austrougarske države ili raznim antijugoslovenskim nacionalistima, u najvećem broju slučajeva do sredine 1921. bili su premeštani u službu u one krajeve koji su se procenjivali kao nacionalno sigurni ili tamo gde je bilo manje uslova za njihovo povezivanje sa političkim istomišljenicima. Tako su mađarski učitelji, sa slabim znanjem „državnog jezika” i nacionalističkim sklonostima, premeštani u čisto srpske sredine. Nije se uopšte razmišljalo kakav kvalitet obrazovanja ta vrsta prosvetara može pružiti u uslovima postojanja jezičkih barijera i političkih predrasuda. Mađarski simpatizeri iz redova državnih službenika, a posebno učitelji, bili su u funkciji obaveštajaca vojne uprave Mađarske i kao takvi doprineli su da mađarska vojska dobija pouzdane podatke o broju jugoslovenskih trupa na mađarskoj granici. Učitelji mađarske nacionalnosti nisu proslavljali dane jugoslovenskog ujedinjenja u pravoslavnoj crkvi iako im je to bila službena dužnost, a ohrabrivali su ljude koji su im bili bliski da izbegavaju služenje vojnog roka u jugoslovenskoj vojsci. I neki nemački učitelji slagali su se sa mađarskim kolegama u nastojanju da veliki delovi jugoslovenske države pripadnu njihovoj matičnoj zemlji. U Bačkoj Topoli Mađari su otišli toliko daleko da su pokrenuli lokalni časopis u kome su na mađarskom jeziku objavljivali naredbe školskog nadzornika. Time su se direktno suprotstavljali nastojanjima školskih vlasti da mađarski učitelji nauče državni jezik, a kršili su i zakon o Narodnim školama jer su prevodilački rad radili bez odobrenja ministra prosvete ili školskog nadzornika. Izjave pojedinih učitelja svedočile su o otvorenoj mržnji prema Srbiji i Srbima izjavljujući da je Vojvodina pripala Srbiji „na lopovski način” dodajući da bi sve Srbe „trebalo klati tupim nožem”. Bilo je i učiteljica koje su se novim vlastima činile politički sumnjivim. Hrvatski učitelji, habzburški lojalisti, često su radili za mađarsku stranu zbog čega su iz graničnih mesta premeštani u unutrašnjost države kako ne bi održavali kontakt sa neprijateljskim elementima.²² U takvoj situaciji zvučala je deplasirano primedba nekih radikala iz Crne Gore da je bilo nepotrebno da se polaganje zakletve učitelja Cetinjskog okruga vrši pred policijom i na način da tekst zakletve nije bio podudaran sa tekstom u zakonu pa su samim tim učitelji položili navodno nezakonitu zakletvu. Neki hrvatski učitelji u Bosni skretali su pažnju prosvetnih vlasti na sebe ne školskim radom već političkim angažova-

²² ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 4 - 10. Promađarska delatnost, premeštaji, otpuštanja, kazne.

njem u korist HRSS i Stjepana Radića pa je tako celo stanovništvo sela sa hrvatskom većinom pridobio za republikansko državno uređenje.²³

Kako su učitelji bili tretirani kao državni službenici, nisu imali obezbeđenu stalnost zaposlenja. Postojala je mogućnost da u svakom trenutku budu otpušteni sa posla administrativnim putem, što se u praksi zloupotrebljavalo.²⁴ Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS, na zahtev opštinskih zborova, vršilo je tokom 1920. godine premeštaje učitelja koji su bili pristalice komunista. Premeštanja su vršena pred kraj školske godine, što se negativno odražavalo na nastavu i kvalitet naučenog. To je svedočilo o razmerama više kampanjskog, nego kontinuiranog, otpora države komunistima i represiji sa izrazitim svojstvima variranja. Tehnologija obračuna sa potencijalno opasnim državnim protivnicima, kakvi su bili komunisti, zahtevala je podršku javnog mnjenja na lokalnim nivoima. Ministarstvo prosvete, sredinom 1920. godine, javno je saopštilo da postoji više od sto prijava i tužbi protiv učitelja sa komunističkim sklonostima, a u partijskoj štampi tvrdilo se da su tužbe podnete na inicijativu policijskih struktura.²⁵ Nova faza u pritiscima na komunistički opredeljene prosvetne radnike započela je posle proklamovanja Obznane o zaštiti države krajem 1920. godine. Tvrdilo se da su se neprijatelji nove države pridružili komunistima da bi izazvali i podržali nered. Da se to ne bi desilo vlada je odlučila da zabrani ne samo komunističku već i svaku drugu „rastrojnu propagandu”, da se zatvore komunističke organizacije i „zborišta” i da se obustavi izdavanje svih štampanih stvari koje su hvalile nasilje, diktaturu ili revoluciju. Nizu zaštitnih mera pridružila se i odluka o proterivanju stranaca koji bi učestvovali u delovanju protiv države. Državni službenici, za koje bi se ustanovilo da promovišu boljševičke ideje, rizikovali su da ostanu bez posla, a studenti komunisti izlagali su se neprijatnosti da im država oduzme pomoć za školovanje. U kratkom tekstu Obznane često se pominju reči: rastrojstvo, ratovi i drugi izrazi koji svedoče o strahu političke elite od mogućih posledica revolucije. Uprkos tome što su u Obznani taksativno navedene razne kazne za komunističku propagandu ostaje činjenica da je ovaj akt obavezivao samo administrativnu struktu-

²³ Nepotpisano, Dnevnik, „Crna Gora”, list Narodne radikalne stranke za Crnu Goru i Boku, br. 68, od 13. septembra 1921. godine, str. 3; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov. - 11 - 31. Prijave protiv nesavesnog rada učitelja.

²⁴ „U tome pogledu, kao najdrastičniji primer zloupotrebe vlasti, može se navesti slučaj administrativnog otpuštanja uoči samog sticanja prava na penziju. Kao što smo već napomenuli, službenici koji nemaju stalnost mogu biti administrativnim putem otpušteni, ako još nisu stekli pravo na ličnu penziju, inače na taj način mogu biti samo penzionisani. Pravo na ličnu penziju, pak, stiže se sa deset godina efektivne državne službe.” Mihailo Ilić, *Narodna škola i narodni učitelj*, Beograd 1938, str. 21.

²⁵ X, „Hajka protiv učitelja komunista”, *Radničke novine*, br. 118, 15. maj 1920, str. 1; Сергије Димитријевић, *Комунистичка партија Југославије у легалном периоду њеног постојања 1919–1921*, Београд 2001, стр. 240, 244.

ru vlasti, ali ne i njenu sudsku granu. Iako se tekst Obznane pretežno odnosio na komuniste njegove odredbe mogle su se primeniti i na nacionaliste baš zato što su se direktno zabranjivale sve „rastrojne” aktivnosti.²⁶

Neposredno po objavljivanju Obznane prosvetne vlasti dodelile su nižim organima dve vrste zadataka. Prvi se ticao evidencije učitelja komunista, a drugi prikupljanja izjava osumnjičenih osoba o njihovom držanju prema boljševizmu. Školski nadzornici u januaru i februaru 1921. godine bili su opterećeni poslom da podređene školske radnike kontrolišu u političkom smislu jer je bilo jasno da aktivnim zagovornicima revolucije više nema mesta u prosvetnom sistemu. Nadzorne vlasti sastavile su razne spiskove komunista učitelja čiji je broj varirao od samo 65 do gotovo 200 ljudi. Komunistička partija svojim članovima nije dostavila uputstva o ponašanju pa su osumnjičeni učitelji ostali prepušteni sami sebi u suočavanju sa pitanjima koja su mogla ukazivati na njihovo podržavanje ideja koje su postale politički nepodobne. Prilikom saslušavanja pitanja su bila jednoobrazna, usredsređena na odgovore da li su pristalice komunističkih ideja, da li ostaju odani toj partiji i kakvo će držanje zauzimati posle pojave Obznane. Pod direktnim egzistencijalnim pritiskom rađale su se strategije suočavanja sa ovim pitanjima koje su imale različite oblike. Neki od učitelja priznavali su da su radili za komuniste na izborima za Ustavotvornu skupštinu, ali su odmah dodavali da su navodno uvideli da je ova stranka imala antidržavni karakter, a njihov podanički mentalitet dolazio je do izražaja u obećanju da će u budućnosti raditi samo za one stranke čije je opredeljenje bilo usmereno ka državnom jedinstvu. Nekima ovakvo držanje nije pomagalo da izbegnu otkaz. U drugoj grupi nalazile su se osobe spremne da sve negiraju od ranije pripadnosti partiji do spremnosti da agituju za komunizam, ali su izbegli da se izjasne o tome kakve će stavove zauzimati u budućnosti prema komunistima. Negiranje kao strategija povlačenja bilo je prisutno i kod onih koji su odlučno tvrdili da se odriču komunističkih ideja, ali tek posle razmene mišljenja sa školskim nadzornikom, usput napominjući da su oni porodični ljudi što je verovatno bio i presudan motiv. Povučenaost i neaktivnost članova partije u vremenu dok je ona bila legalna bio je bitan faktor u odluci da se neki komunisti ili njihovi simpatizeri zadrže u učiteljskoj službi. Strategija pružanja pasivnog otpora mogla se osetiti u odgovorima pojedinih učitelja da nisu u stanju da kažu kakvo će držanje imati prema komunistima u budućnosti kasnije naglašavajući da tokom službene dužnosti nisu „spvododili” komunističke ideje. Neki od osumnjičenih verovali su da će izbeći odgovornost ako kažu da su komunistima pripadali samo do Drugog Vukovarskog kongresa i da formalni komunisti nikada nisu ni bili. Bilo je i hrabrih koji su školskom nadzorniku poručivali da ovakva pitanja kočje njihov

²⁶ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984, Zbirka dokumenata*, Beograd 1985, str. 142 - 143.

učiteljski posao i otvoreno su se izjašnjavali kao pristalice komunističkih ideja, a samo retki usuđivali su se da izjave da će u budućnosti zauzeti onaj stav koji budu ocenjivali za shodno.²⁷

Kao država nacionalnog pomirenja, Kraljevina SHS primila je u službu i kadrove koji nisu bili na liniji jugoslovenske ideologije ni pre ni tokom Prvog svetskog rata. Tako su decu u odanosti jugoslovenskoj ideji vaspitavali ljudi čiji je život prošao u neprijateljskim delatnostima protiv države i naroda i druge vere. Dešavalo se da su mnogi od njih prosvetnu delatnost nastavljali da obavljaju u kontinuitetu od okupacije Nove Varoši do vremena podobnosti integralnog jugoslovenstva. Ministarstvu prosvete stizale su anonimne prijave o radu čoveka koji je Srbe svojim svedočenjem izvodio pred sud okupatorske vojske i skidao zvona sa crkvenih tornjeva, a posle stvaranja jugoslovenske države uvukao se u Demokratsku stranku i obavljao posao veroučitelja lokalne islamske verske zajednice. Da je njegov moralni kredibilitet dolazio u pitanje svedoči napomena anonimne prijave da je dva puta bio isteran iz prosvetne struke.²⁸ Verbalni delikt učitelja bio je raširen u hrvatskim krajevima. U Crnoj Gori pojedini prosvetni radnici držali su čitav arsenal oružja verovatno za potrebe pobune crnogorskih separatista pa kao svojevrsan kuriozitet zvuči opravdanje učitelja pred žandarmerijskom patrolom kada je umesto legitimacije za oružje pružio na uvid sliku Nikole Pašića jer je navodno bio član Radikalne stranke. Protivljenje jugoslovenskoj državi učitelji su iskazivali i jatakujući poznatim razbojnicima u brdskim krajevima što je izazivalo nevericu i zaprepašćenje kod lokalnih državnih službenika. Nisu samo učitelji i učiteljice dospevali pod nadzor zbog nepouzdanog političkog vladanja. To se dešavalo i školskim nadzornicima čija je jedina krivica to što su bili u kumovskim vezama sa političarima poput Svetozara Pribičevića, koji su se suprotstavljali režimu integralnog jugoslovenstva.²⁹

Disciplinska odgovornost učitelja, na celom području Kraljevine SHS, zakonski je definitivno regulisana tek 1927. godine Uredbom o učiteljskim disciplinskim sudovima. Do tada, sve represivne odredbe o optuživanju, isleđivanju i kaznama bile su samo članovi i paragrafi u okviru prosvetnih i činovničkih zakona u parcelizovanom pravnom sistemu. Procesi pred disciplinskim sudovi-

²⁷ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 8 – 26. Komunistička aktivnost prosvetnih radnika. Razni izveštaji školskih nadzornika.

²⁸ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 11 – 31. Anonimna dostava, od 12. jula 1930. godine.

²⁹ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 11 – 31. Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Nikšiću, od 21. maja 1923. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 11 – 31. Izveštaj o jataku Vejsa Đukića, od 10. oktobra 1930. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 11 – 31. Izveštaj školskog odbora osnovne škole Ljevorečke opštine, o jatakovanju učitelja, od 27. novembra 1930. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 11 – 31. Izveštaj o vladanju školskih nadzornika, od 8. februara 1933. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 11 – 31. Predlog premeštaja učitelja zbog jatakovanja, od 9. februara 1935. godine.

ma mogli su trajati najviše četiri meseca od dana prijema tužbe. Postojali su oblasni disciplinski sudovi i u drugom stepenu Vrhovni učiteljski disciplinski sud. Oblasne sudske instance imale su pravo da suspenduju optužene u kratkom roku od tri dana po prijemu optužbe, ali mu nisu mogli oduzeti celu platu niti druga novčana primanja. Za izvršene „disciplinske istupe”, kojim bi se narušio ugled profesije ili povredila službena dužnost, bile su predviđene kazna opomenom, zatim novčana kazna čiji je maksimum bio 10% od plate, pa i premeštaj u drugu radnu sredinu sa ili bez priznavanja prava na selidbene troškove. Takvi premeštaji bili su i sredstvo kažnjavanja prosvetara koji su dve godine uzastopno ocenjivani slabom ocenom u radu tokom školske godine. Strožije kazne izricane su za „disciplinske prestupe” i podrazumevale su ukor, smanjivanje plate od 20% sa najdužim rokom trajanja od dvanaest meseci. Prisilno penzionisanje bez umanjenja penzionih prihoda moglo se izreći kao vrsta kazne, a u težim slučajevima mesečna penzija učitelja mogla se smanjiti za 20% i mera nije smela trajati duže od deset godina. Najveća represivna mera bila je otpuštanje iz službe sa nijansama koje su varirale od zadržavanja ili gubitka stečenih prava u državnoj službi, a optuženi mogao je izgubiti i pravo na penziju ukoliko ga je stekao pre odlaska na disciplinski sud.³⁰ Među brojnim učiteljima koji su skrenuli pažnju na sebe ne političkim već profesionalnim propustima nalazili su se i neki koji su prekidali nastavu u školama samovoljno, navodno zbog nedostatka ogreva. Istragom je utvrđeno da je nedisciplinovani učitelj drva, predviđena za školu, trošio u privatne svrhe poklanjajući ogrev ženama koje su mu spremale hranu. Nije bio redak slučaj, po tvrdnjama nekih nadzornih odbora, da su se učitelji tokom radnog vremena šetali po poljima umesto da drže nastavu. Nekima je škola služila više kao mesto za političke zborove.³¹

Posebnu ulogu u postupku procene političke podobnosti i prosvetne sposobnosti učitelja imao je sreski školski nadzornik. U okviru staranja za unapređenje školstva, njegovo pravo bilo je da istražuje eventualne „krivice” nastavnika i predlaže kazne koje su spadale u delokrug odluke sreskog načelnika. Mandat za mešanje nadzornika u privatni život prosvetnih radnika bio je znatan, jer je kao poslovnu obavezu imao istragu i rešavanje „ličnih sporova” među nastavnicima. Kada je doba integralnog jugoslovenstva prošlo nastavljalno se sa praksom kontrolisanja privatnog života prosvetnih radnika sa tom razlikom što su pod kontrolu potpadali i školski nadzornici. Za vreme prve vlade Milana Stojadinovića Uredba o disciplinskoj odgovornosti podrazumevala je da povreda propisa službe prosvetnog radnika na poslu i van njega povlači za sobom krivičnu odgovornost, kaznu za neurednost ili kaznu za nedisciplinu. Najteži vid

³⁰ Više o tome u delu: Vojislav V. Rašić, *Uredba o učiteljskim disciplinskim sudovima u vezi sa disciplinskim postupkom*, Beograd 1927, str. 3 - 5, 14, 15, 19, 20 - 21.

³¹ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov. - 11 - 31. Prijave protiv nesavesnog rada učitelja.

prekršaja, koji za sobom nije povlačio krivičnu odgovornost, definisao se kao disciplinski prestup. Za procenu disciplinskog prestupa bilo je neophodno definisanje štete i opasnosti po službene interese ili ugled prosvetne struke. Veličina prestupa, njegovo ponavljanje, otežavajuće okolnosti i drugi momenti uticali su na status prosvetnog radnika i direktno se odražavali na njegov život i sudbinu njegove porodice. Kazne za običnu neurednost bile su pismeni ukor i novčana kazna ne veća od 300 dinara, a ukupan broj svih godišnjih kazni za pojedinca nije smeo da pređe iznos mesečne plate. Upravnik škole imao je pravo da izriče samo pismeni ukor dok su novčane kazne za neurednost izricali neposredni ili viši starešina u komandnom prosvetnom lancu. Kazna nije mogla da se izrekne pre saslušavanja optuženog, a novac od kazni išao je u korist penzionog fonda državnih činovnika. Rok zastarelosti neurednosti bio je godinu dana.³²

Za disciplinski kažnjiva dela smatralo se nemarno, pristrasno i nesavesno vršenje prosvetnog poziva. Ucenjivanje ili iznuđivanje nagrade i mita takođe je bio težak prekršaj. Učitelj nije smeo da nemarno i neuredno dolazi na posao, a smatralo se kažnjivim ako je to radio i posle izricanja blažih kazni za neuredno ponašanje. Nedopuštena kritika starešine i pretpostavljenih bila je težak greh. Nije se tolerisalo lakomisleno zaduživanje, izazivanje svađe sa drugim nastavnicima. Nemoral u privatnom životu bio je još jedan od razloga da se učitelji disciplinski kažnjavaju. U nemoralne činove spadali su alkoholizam, kocka i skitnja. Kritika postupaka vlade, vlasti i poretka kao i zaštita onih koji su vršili takvu vrstu kritike povlačila je disciplinsku odgovornost.³³

Bilo je prosvetnih radnika sklonih seksualnoj zloupotrebi dece, uprkos strogim normama kojim se predviđala kazna do deset godina robije za to krivično delo.³⁴ Optuživanje nastavnika i učitelja da nisu korektni prema đacima i da su deca izložena verbalnom i fizičkom seksualnom uznemiravanju vaspitača bila je česta pojava. Tako je učitelj iz sela Strašimirce u Makedoniji silovao jednu od svojih učenica, a njegov slučaj, zbog političkih implikacija, koje su dovodile u sumnju nastavnički poziv kao profesije, kojoj su posvećeni idealni ljudi, došao je do samog predsednika Ministarskog saveta države i ministra unutrašnjih poslova. Zbog toga je otpušten iz učiteljske službe i krivično je odgovarao pred sudom. Mnoge optužbe bile su lažne i način da se deca i roditelji osvete učiteljima zbog strogog ocenjivanja. Primer takve prakse osetio je učitelj sela Pepelište u Tikveškom srezu. Njega su roditelji ženske muslimanske dece

³² ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 - 1280 - 1525. Nacrt Zakona o narodnim školama iz 1929. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 - 1280 - 1525. Nacrt Uredbe o disciplinskoj odgovornosti školskih nadzornika i nastavnika, od 16. jula 1936. godine.

³³ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 - 1280 - 1525. Nacrt Uredbe o disciplinskoj odgovornosti školskih nadzornika i nastavnika, od 16. jula 1936. godine.

³⁴ *Кривични законик за Краљевину Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд 1929, стр. 77.

optužili za seksualno uznemiravanje učenica. Prosvetni inspektor iz Skoplja otišao je u mesto da proveri iznete optužbe i došao je do zaključka da je u pitanju bio otpor seljaka koji nisu želeli u selu državnu, već versku školu tako da su odbijali da decu šalju ovom učitelju i činili su mu znatne prepreke u njegovom pokušaju da ih opismeni. Savet školskog nadzornika prosvetnim vlastima u Beogradu bio je da se učitelj premesti u drugo mesto da ne bi gubio vreme sa desetak preostalih đaka koji nisu imali ni sklonosti da redovno pohađaju nastavu. Na meti nezadovoljnih đaka našao se i jedan arhimandrit Srpske pravoslavne crkve pa su ga i muška i ženska deca navodno optuživala za silovanje. Direktor gimnazije u Ohridu pozabavio se optužbama i došao do zaključka da optužbe nisu istinite, a koliko su glasine uzele maha svedoči i čaršijska priča da je crkveno lice otišlo toliko daleko da je istovremeno silovalo dve učenice starijih razreda srednje škole. Ministarstvo prosvete se umešalo u slučaj zato što je okrivljeni arhimandrit predavao veronauku. Na kraju, ispostavilo se da ništa od optužbi nije bilo istinito, a ostalo je otvoreno pitanje morala i namera onih koji su tu priču širili. Slične prijave, ovoga puta dokazane, podnošene su i protiv suplenta gimnazije u Prizrenu zbog afere sa učenicom, pa je direktor gimnazije predložio odeljenju za srednju nastavu Ministarstva prosvete da ga premesti po kazni u neku drugu školu.³⁵

Ispoljavanje homoseksualnih sklonosti učitelja, osim skandala, donosio je vinovniku i sukob sa zakonom, jer je predviđeno da se počinioci ovog dela kazne strogim zatvorom čak i onda kada nije moglo biti govora o težem krivičnom delu.³⁶ Deluje čudno što je Ministarstvo prosvete bilo obavesteno o ispoljavanju homoseksualnih sklonosti profesora koji su napustili službu i nisu više bili pod ingerencijom ministarstva. Iz policijske prijave videlo se da je optuženi bivši profesor bio higijenski zapušten i alkoholičar sklon seksualnom napastvovanju uniformisanih osoba na dužnosti. Učenik opšte zanatske škole iz Leskovca prijavio je učitelja matematike zbog pokušaja zavođenja i nagovaranja na seksualni odnos. Kada ih je upravnik škole međusobno suočio na saslušanju učitelj se fizički obračunao sa učenikom nanevši mu zbog prijave lake telesne

³⁵ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov. - 67 – 23. Pismo ministra prosvete, upućeno predsedniku Ministarskog saveta i ministru unutrašnjih dela Antonu Korošecu, od 7. novembra 1928. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 67 – 23. Nalog referenta odeljenja za osnovnu nastavu za vršenje istrage po prijavi roditelja iz sela Pepelište protiv učitelja Josifa Petrovića, upućen prosvetnom inspektor iz Skoplja, od 28. januara 1924. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 67 – 23. Izveštaj školskog nadzornika iz Kavadaraca o slučaju Petrović, od 7. februara 1924. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 67 – 25. Nalog kabineta ministra prosvete za istragu u slučaju arhimandrita Venijamina, upućen direktoru gimnazije u Ohridu, od 11. februara 1925. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov. - 67 – 25. Izveštaj direktora ohridske gimnazije, od 26. februara 1925. godine; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov. - 67 – 23. Izveštaj direktora prizrenske gimnazije, od 10. februara 1926. godine.

³⁶ *Krivični zakonik Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 79.

povrede. Prosvetne vlasti odlučile su da ga prebace u zabačeno selo Zetske oblasti po kazni bez prava na putne i selidbene troškove.³⁷

Moralni nadzor sprovodio se i nad učiteljicama. Veliki župan Primorsko krajiške oblasti žalio se Ministarstvu prosvete da mnoge učiteljice žive „sablaznjivim” životom i da nisu u stanju da vaspitno deluju na đake. Iza termina sablaznjivosti krila se lična drama nastavnica prisiljenih da zbog prirode svog posla izbegavaju bračne veze sa ljudima koji nisu pripadali njihovoj profesiji. Bio je čest slučaj da su porodice prosvetnih radnika ostajale u jednom mestu dok su on ili ona obavljali svoje poslove i živeli u drugim krajevima zemlje. Zato nije ni čudo što su mnoge učiteljice, po ocenama preterano revnosnih državnih službenika i skandalizovane čaršije, živele u „konkubinatumima” i imale vanbračnu decu.³⁸ Učitelji su postajali nepodobni za posao i po drugim osnovama. Za zaostalu sredinu bilo je dovoljno da je učiteljica razvedena, da puši cigarete i da izgleda malo slobodnije u očima drugih pa da celo uzorno katoličko mesto Vinkovci proširi priču kako se odaje prostituciji. Ni njene kolege nisu bile bolje u očima građana koji su svakodnevno izmišljali priče o alkoholizmu njenih kolega, seksualnim avanturama školskog nadzornika sa učiteljicama, skandalima koje su pravile ljubomorne supruge i ko je gde trošio sopstveni novac.³⁹ Zbog pritiska javnosti jedan učitelj iz Lapca kod Bitolja premešten je u blizinu Bečaja po kazni. Njegov jedini greh bio je u tome što je pisao ljubavna pisma udatim ženama i upotrebljavao đake kao poštare.⁴⁰ Bilo je i dramatičnijih situacija kada je učenica četvrtog razreda gimnazije u Prištini rodila vanbračno dete a kao oca navela je profesora. Javno mnjenje prihvatilo je priču jer se od ranije širila glasina da je imao čak pet ljubavnica među učenicama, a u veliki greh pripisivalo mu se što je živeo u vanbračnim odnosima sa učiteljicom iz osnovne škole. Razjareno građanstvo bilo je spremno i na linč profesora, a Ministarstvo prosvete radi „spasavanja mladeži” hitno je premestilo profesora i učiteljicu u međusobno udaljena mesta.⁴¹ Tako se nastavio pritisak na lični i intimni život prosvetnih radnika sa namerom da se od njih napravi uzor za neprosvećene slojeve društva.

³⁷ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 67 – 132. Prijava redarstvenog povereništva u Zemu-
nu protiv bivšeg učitelja iz Kumanova od 15. marta 1935. godine; ASCG, f. Ministarstva
prosvete 66 pov.- 67 – 132. Izveštaj pravnog referenta Ministarstva prosvete Kraljevine
Jugoslavije o ponašanju učitelja opšte zanatske škole, od 12. septembra 1929. godine.

³⁸ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 67 – 132. Predlog premeštaja učiteljica i učitelja po
potrebi službe, od 12. jula 1929. godine.

³⁹ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 67 – 132. Anonimne prijave prosvetnom inspektoru iz
Vinkovaca od 1. avgusta 1929. godine.

⁴⁰ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 67 – 132. Izveštaj pravnog oteka Ministarstva
prosvete od 3. marta 1927. godine.

⁴¹ ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 67 – 132. Nedatirana peticija građana Ministarstvu
prosvete; ASCG, f. Ministarstva prosvete 66 pov.- 67 – 132. Izveštaj direktora Državne gi-
mnazije u Prištini, od 10. septembra 1926. godine.

Summary

**Yugoslav School-Teachers between Ideological and
Social Responsibility**

Oppression of a Profession between the Two World Wars

Ministry of Education of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia promoted a cult of a perfect educator and put the pressure to bear upon teachers to behave according to the idealized social and political image of them. Educational and police authorities' controlled political opinions and private lives of teachers, punishing even those who had been victims of backward views of the community. Political and moral correctness had been and remained the crucial component of which it was expected that teachers would make an ideal type of an obedient Yugoslav citizen.

*Mr Sonja DUJMOVIĆ
Institut za istoriju, Sarajevo*

*UDK 323.2 (497.1) "1937/1939"
323.17 : 329 (497.15) (051)*

SRPSKO GRAĐANSTVO BOSNE I HERCEGOVINE PREMA SPORAZUMU CVETKOVIĆ – MAČEK¹

APSTRAKT: Rad je posvećen stavu vođstava srpskih stranaka, neformalnih grupa i pojedinaca u Bosni i Hercegovini o Sporazumu Cvetković-Maček, mogućoj autonomiji Bosne i Hercegovine kao i o srpskoj jedinici.

Dugogodišnja politička kriza u Kraljevini Jugoslaviji reflektovala se na sve sfere života, jer je svako političko dešavanje poprimalo i šire i ozbiljnije značenje za cjelokupno društvo, a i za sve njegove segmente. U tridesetim godinama problemi su se samo nagomilavali i mnoga nastojanja da se postigne uravnoteženost u političkom životu nisu dovodila do pravih rezultata.

Namjesništvo se nadalo da će vladina kombinacija sa Jugoslovenskom radikalnom zajednicom (JRZ) biti uspješna u rješavanju „hrvatskog pitanja”, ali je njena politika istovremeno doživljavana i komentarisana kao zaokruživanje Hrvata, koji su u daljem toku događaja ipak sklopili sporazum, ali ne sa vladom nego sa srbijanskom opozicijom (8. X 1937.). To je bilo prvi put da se u Jugoslaviji šefovi opozicije dogovore, ali se može reći da je Blok narodnog sporazuma i ostvaren jer se nije ulazilo u pitanje državne organizacije. Vladin neuspjeh u pregovorima sa Hrvatima, veliki neredi i nezadovoljstvo kod srpskog stanovništva izazvani potpisivanjem konkordata, opozicija srpske pravoslavne crkve, povezivanje sa Njemačkom i Italijom i brojne demonstracije stanovništva, kao i otkazivanje naklonosti od strane Francuske, a prvenstveno Velike Britanije dovelo je M. Stojadinovića u nemilost kod namjesništva i kneza Pavla.

¹ Tekst je dio magistarskog rada pod naslovom „Srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941”, odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Beogradu; mentor je bio prof. dr Đorđe Stanković.

Nakon organizovanih izbora decembra 1938. godine Milan Stojadinović je otišao sa vlasti februara 1939. i mjesto ustupio Dragiši Cvetkoviću, dotadašnjem predsjedniku poslaničkog kluba JRZ. Nestabilne društveno-političke prilike će se još jednom intervencijom namjesništva pokušati dovesti u red.

Vlada novog čovjeka kneza Pavla, Dragiša Cvetkovića formirana je 5. II 1939. godine da konačno napravi sporazum sa Hrvatima, što je postalo krajnje neophodno za normalizaciju političkog života. Sporazum sa Vlatkom Mačekom je potpisan 26. augusta 1939. godine i njegov rezultat je bio formiranje Banovine Hrvatske, što je pokrenulo lavinu rasprava u cijeloj državi i na svim nivoima otvorilo mnoga nedorečena politička pitanja i izazvalo burna izražavanja nacionalnih strasti.

Banovina Hrvatska je nastala ujedinjenjem Savske i Primorske banovine, te srezova Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica.² Tako je trinaest srezova Bosne i Hercegovine bilo ustupljeno ovoj novoj tvorevini unutar Kraljevine Jugoslavije, s tim da je u sporazumu navedeno da će se iz navedenih srezova izdvojiti opštine i sela koja nemaju hrvatsku većinu. Banovina je imala i izvjesne samouprave koje su bitno narušavale princip unitarne organizacije države i koje su bile provedene bez izmjene ustava.³

U momentu kada je ideja centralizma sporazumom između Cvetkovića i Mačeka bila sasvim ugrožena došlo je i do mobilizacije srpskih krugova koji su ovu ideju najviše i zastupali. U političkoj praksi već realizovana i sprovedena, koncepcija bilo kakve vrste autonomije i izmjena unutrašnjih granica činila se kao najava potpunog kraha države. Međunarodne političke prilike su takođe doprinosile porastu političkih i nacionalnih napetosti u zemlji. Strah za budućnost i potpuno nezadovoljstvo uvuklo se među centraliste, gotovo samo Srbe, koji su ovu promjenu u državni vrlo teško podnijeli i što se pojačavalo daljim traženjima i idejnim proširivanjima granice Banovine ka istoku, sa hrvatske strane. To je i bio povod da se otvoreno pokrene pitanje formiranja i srpskog teritorijalnog zaokruženja, srpske teritorijalne jedinice u okviru države. Tada, kada se narušila ujedinjenjem uspostavljena cjelokupnost države, izdijeljena srpska elita se našla zatečena i prvi put javno je postavila pitanje svog posebnog položaja i to pitanje je postalo osnovno za sve političke srpske snage u Kraljevini.⁴ Nacionalni interes im se dotada činio ostvaren, neuzdrman, ili se bar to kao

² Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Institut društvenih nauka, Odjeljenje istorijske nauke, serija I, monografije, 5, Beograd, 1965, str. 403.

³ Više o pravnom aspektu Sporazuma: Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943.*, Beograd, 1988.

⁴ Pitanje položaja srpskog naroda i njegovog jedinstva je bilo samo sporadično postavljano i to u sklopu pojedinih stranačkih zahtjeva i kratkoročnih ciljeva: „Nakon oslobođenja, kako gore rekosmo, pojavilo se neko bolesno stanje u našem političkom životu. Ono je najviše štetilo srpskom elementu ovih pokrajina. Vidimo tu smo srpski elemenat rascepan i rastrovan, dok ostale,

problem nije do tada ni postavljalo u javnosti. Moglo bi se reći da centri moći srpskog korpusa nisu iz svog položaja ni mogli ovo pitanje postaviti dok im se vlastiti status činio siguran i stabilan, mada je to njihovo shvatanje vlastitog položaja, naknadnom pameću rečeno, bilo vrlo sumnjivog utemeljenja. Jedinственost i cjelokupnost države činila se dovoljnom za ostvarenje srpskog nacionalnog interesa i kada je ona ovim sporazumom bila i zvanično narušena i prestala da bude centralistička, briga za budućnost srpskog naroda je potakla sve njegove činioce da daju svoj sud o vlastitoj budućnosti i da traže načina da se organizuju. Naravno da je uvijek bilo grupa i pojedinaca koji su i ranije upozoravali na čudan tok razvoja političkih događaja. Jedan od njih je i Nikola Stojanović koji vrlo rano otvara to pitanje, okrivljujući političare iz vlastitog naroda i tražeći odgovor u svom tekstu „Srbi i država”.⁵

Još prije potpisivanja sporazuma, 6. aprila 1939. godine, osjećajući da sve ide podjeli zemlje, Branko Kaluđerčić, narodni poslanik i ministar u penziji i dr Bogoljub Kujundžić, senator i ministar u penziji,⁶ glavni predstavnici JRZ u Bosni i Hercegovini⁷ puštaju u javnost letak pod nazivom „Braći Srbima u Bosni

muslimane i katolike, vidimo zbijene u jednu celinu, koja nosi svoje čisto versko obeležje. Kod takvog političkog stanja razumljivo je da je radikalna stranka morala da izdrži tešku borbu za pobjedu svojih načela, za spas i očuvanje našeg krvavog truda, koji je okrunio našu veliku otadžbinu slavom i sjajem...” – *Srpska riječ*, br. 6, 11. januar 1924.

⁵ „Srbi su bili glavni tvorci države. Njihove ambicije da budu i vođe države mogle su se shvatiti i odobriti, ali pod jednom pretpostavkom: – da i sami imaju dobre vođe. Da li su ih imali? – to je glavno pitanje. Jer, van svakog je spora: da su Srbi ministri za proteklih šest godina bili pravi državnici naša bi država bila mnogo sređenija. Od sređenosti države prešlo bi se u plemensku i versku toleranciju. Zasad, to bi bilo dovoljno da utre put pravom narodnom jedinstvu, jer mi možemo, u najboljem slučaju očekivati da deceniji zajednički poprave ono što su vekovi podvojenosti stvorili. Ali Srbi ne imadoše državnika kakve su iziskivali vreme i prilike. Pojedini izuzeci bile su samo one laste koje ne čine proleće. Glavni ljudi političkih stranaka hteli su da prošlost bude jača od sadašnjosti i od budućnosti, a mase su to lakše prihvatile. Mnogo se više i odavnije pričalo o Velikoj Srbiji i Velikoj Hrvatskoj nego o Jugoslaviji. Austrijski primer bio je bliži od švajcarskog. Nije se vodilo računa o tom kako je prošla Austrija sa svojom težnjom da hegemoniju jednog naroda nametne drugima. Radikali, koji su svoju istoriju počeli s propovedanjem švajcarskih samouprava, prihvatit će prvi austrijske „samouprave”; uzalud ih je veliki državnik i teoretičar „selfgovernmenta” Stojan Protić upućivao drugim putem.

Uloga Srba bila je istorijom određena sa „primi inter pares”. Ali se našlo Srba koji su hteli nešto jače – da od Srbije naprave Prusku, mesto Pijemonta. Samo, za Prusku trebaju Prusi, uzori reda i discipline. Dok se među Srbima ne prečiste pogledi na ovo glavno pitanje, uzalud je svaki trud oko akomodovanja drugih plemena državi. Van sumnje je, da je većina srpskog naroda na strani onih koji su želeli da Srbija ostane Pijemont; ali su naši „Prusi” jedinstveniji, okretniji, i sebičniji. Vešto su vezali svoj cilj s prividnim i privremenim interesima beogradske čaršije: Beograd sad voli Srbe, a u Beogradu je jača još čaršija od škole. Otuda njihovi dosadanji uspehi. ...” – *Narod*, br. 98, 25. decembar 1924.

⁶ Bogoljub Kujundžić je i prije potpisivanja sporazuma u jednom duelu sa "zemljoradnicima" rekao "da nikada u Bosni i Hercegovini neće ideja Kupinca pobediti ideju Soluna i Kajmakčalana" - Lj. Boban, *n.d.*, str. 79.

⁷ U JRZ su bili i dr Dušan Vasiljević, dr Savo Besarović, advokat i bivši narodni poslanik Savo Šešlija – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 5802/1940.

i Hercegovini”, čime najavljuju svoje istupanje iz JRZ i istovremeno pozivaju Srbe iz BiH na okupljanje. Obrazlažući svoje dobre namjere „zbog kojih su i bili članovi ove stranke – željom za saradnjom sa muslimanima i boljim životom za sve u BiH, oni uviđajući da je to bio „jalov posao” rezignirano napominju: „Za Srbe u BiH ima iz svega ovoga jedna pouka a to je da ne mogu ni od koga očekivati ni u budućnosti, kao ni u prošlosti, ni od g. Spahe ni od g. Mačeka itd. da im dade više vlasti, nego što oni sami sebi mogu po svojoj kvalitativnoj i kvantitativnoj vrednosti pribaviti i očuvati. Došlo je vreme da Srbi u BiH uvide da prevlast g. Spahe koja se osećala u JRZ, nije ležala u čvrstini i snazi redova Spahe, nego u pocepanosti srpskih redova u BiH. G. Spahe je bio i ostaće toliko jak koliko su Srbi slabi da podnose njegovu prevlast, što trebaju Srbi u Bosni da znaju...Braćo Srbi, bez razlike partije, svi na okup pod jednu zastavu, jer samo tako mogu Srbi u državnom životu Jugoslavije doći do onoga izražaja na koji imaju prava po svojim moralnim i intelektualnim sposobnostima, po svom kulturnom progresu, kao i po svojim velikim žrtvama koje su dali za bolju sudbinu i slobodu svih Srba i Hrvata i Slovenaca, i za stvaranje današnje velike i moćne Jugoslavije. Svi na okup, u borbu protiv svih koji hoće da kroz BiH povuku granicu između Srba i Hrvata, u borbu protiv onih koji hoće da Drina opet bude granica između Bosne i Srbije. Živela Jugoslavija! Živeo Kralj!”⁸

U svojoj brošuri „Zašto smo protiv granice na Drini i protiv cepanja Bosne i Hercegovine” koju dijeli još od juna 1939. Branko Kaluđerčić će napisati: „Politika Srbije koju je ona u toj nameri vodila kroz jedno celo stoleće prema Austro-Ugarskoj, može se okarakterisati sa dve reči, kao **Politika Bosne**. Svi prirodni putevi, sve doline bosanskih reka, tekle su prema Savi i Dunavu, prema Beogradu, koji je kao veliki magnet privlačio i okupljao sve zdrave narodne snage Bosne i Hercegovine.” Nakon navedenih primjera obostrane ljubavi on će reći da je nemoguće povući granicu između Srba i Hrvata u BiH jer „Povlačenje unutarnjih državnih granica u Jugoslaviji značilo bi jačanje centrifugalnih tendencija i slabljenje osećaja o zajednici spoljnih granica Jugoslavije...Povlačenje unutarnjih državnih granica između Srba, Hrvata i Slovenaca značilo bi slabljenje celine i Beograda kao predstavnika te celine, što bi imalo za posledicu i slabljenje bezbednosti narodne i državne na jugoslovenskim spoljnim granicama.” Tvrđio je da je „Plemenski separatizam koji danas traži zasebnu državu za svaku individualnost,...ništa drugo nego anahronizam, koji živi samo u zakrećenim mozgovima političara koji pripadaju prošlom stoleću”. Tražeći razlog za ovakav tok događaja i krizu države Kaluđerčić će reći: „Jugoslavija je suviše brzim tempom išla od pokrajinskih uprava ka županijama, od županija ka banovinama, uvek potpuno rušeći ono što je predhodilo i stvarajući novo, bez veze na prethodno, pa je iskustvo pokazalo da su sve te

⁸ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 1675/1939.

promene išle samo po površini, a ispod tih promena tekao je nepromenjeno u dubini, narodni život Jugoslavije, koja se ne da svesti ni u kakav drugi okvir osim onaj koji je utvrđen prirodom prostora i ljudi koji žive u okviru državnih granica Jugoslavije.” Međutim, „Jugoslavija se danas nalazi u sred velikih događaja, koje današnji političari u vladi i na vlasti, izgleda, ne mogu da upravljaju ni da im dadu pravac koji oni žele i hoće, tako da ishod događaja zavisi više od slučaja i dobre sreće nego od njih, pa jugoslovenski narod više polaže nadu u Boga i junačku sreću nego u vladu”. S obzirom na to „treba uspostaviti najintimniju i potpunu saradnju crkve i države: Samo vera može mržnju među raznovernom braćom pretvoriti u ljubav.” Pošto i sam uviđa da je sporazum vrlo bliska stvar, a pitanje ljubavi među vjerama dugoročni cilj, Kaluđerčić će svoj traktat o političkoj situaciji završiti stavom Srba Bosne i Hercegovine: „Posve je razumljivo, da su se Srbi Bosne i Hercegovine, bez razlike preplašili i uzbunili i da podižu svoj glas protiv toga da se ma i jedan srez BiH žrtvuje i preda na milost takovom političkom sistemu terora, kakav vlada u Hrvatskoj. Tražiti od Srba da dragovoljno pristanu na to da postanu OBJEKAT TAKOVOG POLITIČKOG SISTEMA...znači tražiti od Srba u BiH jednu nemoguću žrtvu, da se odreknu slobode i pravne i lične sigurnosti koju im daje Kraljevina Jugoslavija.... Opasnost za Jugoslaviju ne leži u snazi i veličini hrvatskog separtističkog talasa, nego u slabosti jugoslavenskog odbrambenog fronta, u neodlučnosti jugoslavenske odbrane, i u duhovnoj pometnji koju je izazavao rasep u vodstvu jugoslovenskog fronta...AKO SE SRBI I HRVATI NE MOGU DUHOVNO IZMIRITI U JUGOSLAVIJI, ONI TO NEĆE MOĆI NI U NOVIM OBLASTIMA, JER ĆE U SVAKOJ TOJ OBLASTI OPET ŽIVETI POMEŠANO SRBI I HRVATI...” Na kraju, opet naglašava: „Srbi Bosne i Hercegovine veruju u Jugoslaviju, veruju u rani instikt Šumadije, koji u ovome času na postavljeno pitanje ima samo jedan odgovor i to: Jugoslavija se ne sme ni pod koju cenu cepati na posebne državnopravne jedinice i oblasti, ona ne sme ni pod koju cenu kapitulirati pred separatizmom, ni srpskim, ni hrvatskim, ni slovenačkim, ni bosanskim.... Današnja Narodna Skupština, koja je izabrana na načelu: „jedan narod, jedna država, jedan Kralj”, ako želi ostati verna tome načelu i svojoj zakletvi da će čuvati Ustav, ONA MORA DIGNUTI SVOJ GLAS PROTIV TOGA DA SE BOSNA I HERCEGOVINA CEPA, ILI DA SE OŽIVLJUJE GRANICA NA DRINI ILI NA NEKOJ DRUGOJ RECI, jer niko nema pravo na to, da ma i jedan srez Bosne i Hercegovine odvoji od Beograda, i od Jugoslavije, za čiju je veličinu i jedinstvo Bosna i Hercegovina dala mnogo života i krvi svojih najboljih sinova...Eto, zato, braćo Srbi, na okup, u obranu celine i Jugoslavije”.⁹

Novembra 1939. godine, nekoliko mjeseci nakon sklopljenog sporazuma, Kaluđerčić će u svom obraćanju pod nazivom „Pred drugom deobom

⁹ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 2394/1939.

Jugoslavije” sumirati njegove rezultate. Oni su se ogledali u gubljenju autoriteta države, zabrani sokolima da održe komemorativnu sjednicu kralju Aleksandru, a istovremeno dozvoli da se održe zadušnice generalu Sarkotiću, u oduzimanju sokolskih domova, „zlostavljanjem i ubijanjem malih službenika Srba sa napadajima na mirne Srbe – građane i na vojnike”, terorističkim metodama „hrvatske zaštite”, na privrednom polju bojkotom Srba po metodama „hrvatske seljačke sloge”, te u završnici u bjehu Srba iz Hrvatske, jer Srbi u hrv. banovini, organizovanoj po sistemu nacionalne i privredne autarhije, ne mogu očekivati bolje dane nego samo gore...” Tako „da tvorci sporazuma nisu imali pred očima izmirenje Srba i Hrvata na **zajedničkoj** teritoriji i obnovu zajedničkog života u Jugoslaviji, nego **deobu** Srba i Hrvata i separatističke interese Hrvata”, te je sporazum „prva etapa opasne i sudbonosne nizbrdice, koja vodi u konačni rascjep ujedinjene Jugoslavije”. Iz tih razloga „Srbi hoće da ostanu čvrsto vezani i okupljeni oko Beograda, oko jezgre iz koje je nastala Srbija i Jugoslavija, jer samo u čvrstoj vezi sa Beogradom vide jaku i **jedinu** garanciju svoje budućnosti. Granica na Drini koja je krvlju i gvožđem izbrisana, može biti uspostavljena samo krvlju i gvožđem” rekao je posve ispravno jedan vitez Karađorđeve Zvezde na vanrednoj skupštini Saveza ratnih dobrovoljaca u Sarajevu, na 19. novembra 1939.”¹⁰

Sve političke stranke i političke struje i mnogi pojedinci učestvovali su u debati nakon sporazuma, s tim da je problem bio sastavljen iz više djelova. Jedan dio činio je stav prema sporazumu, drugi prema obrazovanju srpske jedinice i treći, stav prema autonomiji Bosne, odnosno formiranju jedne jedinice koju bi činila Bosna i Hercegovina.

Tri dana prije sjednice Glavnog odbora Radikalne stranke u Beogradu, 28. augusta je u Sarajevu Radikalna stranka u prostorijama Radikalnog kluba pozdravila sporazum između Srba i Hrvata, „naglasujući potrebu da se ovaj Sporazum od strane starih radikala potpomogne” i da se pošalje delegat u Beograd da ispred sarajevskog odbora stare radikalne stranke zastupa mišljenje o sporazumu kod glavnog odbora u Beogradu.”¹¹ Istovremeno, radikali tuzlanskog sreza su uznemireni davanjem dijela Bosne na osnovu ovoga sporazuma.¹² U Banja Luci će na svojoj konferenciji radikali sa Kostom Majkićem takođe podržati riješenje hrvatskog pitanja. Izvještaji govore da je vremenom došlo do splašnjavanja prvobitnog raspoloženja prema sporazumu jer je srpski narod sma-

¹⁰ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 18/1939.

¹¹ Na sastanku su bili prisutni Avakum Perišić, predsjednik odbora za Drinsku banovinu stare radikalne stranke, dr Milan Jojkić, te dr Braco Poljokan, advokat, Vita Kajon, direktor gradske štedionice, proto Dušan Komljenović, Petar Aleksić trgovac, Bogdan Bogdanović trgovac – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 3569/1939.

¹² ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 6288/1939.

trao da su zahtjevi V. Mačeka pretjerani. Od prvobitnog olakšanja koje je sporazum sa Hrvatima donio, uvidjelo se da je „donijet bez znanja naroda” i predat mu kao gotov čin. Drugim riječima, sporazum je i dalje bio željen među radikalima, ali ne i sporazum kao akt kojim bi bili povrijeđeni bitni i neosporni interesi i prava srpskog naroda. Čak će D. Jeftanović na konferenciji u Rogatici, pola godine kasnije reći „da se sa Hrvatima može razgovarati o „Sporazumu” samo na bazi dogovora i sporazuma potpisatog od pretstavnika opozicionih stranaka 8. 10. 1937. god...”¹³ Glavni odbor iz Beograda će tek marta 1940. podvgnuti kritici Sporazum naglašavajući njegovu privremenost, jer vodi slabljenju države.¹⁴

Ogranak Saveza zemljoradnika u Bosni i Hercegovini je pozdravio Sporazum.¹⁵ Na jednoj od konferencija, na Palama, 22. oktobra 1939. prvak zemljoradnika Arso Kopivica će, kako kaže izvještaj, reći da Srbi treba da se ugledaju na Hrvate „koji su se oslobodili robovanja u kome su robovanju i borbi za oslobođenje ubijani i sada su sami sebi gospodari.”¹⁶ U svojim istupanjima sarajevski prvak zemljoradnika Obrad Mastilović naglašava značaj zemljoradničke stranke na pripremanju sporazuma između Srba i Hrvata.¹⁷ On će sa dr B. Čubrilovićem, ministrom poljoprivrede u vladi, takođe potvrditi slaganje sa sporazumom na skupu u Čajniču,¹⁸ dok će u Zenici izjaviti da su zemljoradnici „bili ona spona između Hrvata i Srba za vreme autoritativnih režima.”¹⁹ I u Tuzli B. Čubrilović drži skup gdje govori o dobrim stranama sporazuma, te da je do sporazuma moralo doći u interesu državnog jedinstva i da za njegovo uspostavljanje najviše zasluga ima V. Maček.²⁰ Ali, već 10. decembra na skupu u Obrenovcu sa Vojislavom Lazićem biti će naglašeno neslaganje sa autonomijom BiH, s naglaskom da srpski narod to neće dozvoliti, „niti da Drina ponovo bude granica.”²¹ Protiv autonomnog položaja BiH bila su sva krajiška okružna i sreska

¹³ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 984/1940.

¹⁴ Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd, 1965, str. 234.

¹⁵ Još prije sporazuma karakteristično pismo J. M. Jovanoviću napisao je sarajevski prvak SZ ing. Jovan Popović: „Ako bude u skorom vremenu dolazilo do kakvih većih promena naročito do drukčijeg sastava vlade, u koju bi eventualno ulazile opozicione stranke, mi Vam ovde svi jednodušno izjavljujemo želju da bi u tim budućim kombinacijama bila otklonjena saradnja opozicionih grupa sa Spahom odnosno sa Muslimanima...”, a ukoliko bi se to dogodilo „Bila bi nam u ovim krajevima definitivno zatvorena vrata u selo.” – Lj. Boban, *n.d.*, str. 260. Ovaj stav je bio ojačan iskustvom sa vladom M. Stojadinovića.

¹⁶ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 4267/1939.

¹⁷ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 3101/1939.

¹⁸ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 6288/1939.

¹⁹ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 285/1940.

²⁰ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 7008/1939, 4574/1939.

²¹ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 5039/1939.

rukovodstva Saveza zemljoradnika.²² U Zvorniku će dr Dragoljub Jovanović 17. decembra kritikovati rad vladike i pravoslavnih sveštenika „koji hoće da srpskom narodu prikažu opasnost od sporazuma sa Hrvatima, a o autonomiji BiH da će odlučiti narod seljački, a ne vladike, popovi i begovi.” Dva dana ranije on će izjaviti u hotelu „Drina” u Bijeljini da protiv sporazuma nisu bili Srbijanci nego prečanski Srbi”.²³

Izvještaji govore i o tome da su pripadnici radikalne i zemljoradničke stranke bili za sporazum, između ostalog jer su za to da njihovi predstavnici – dr Laza Marković i dr Branko Čubrilović uđu u vladu i na taj način ponovno budu u krugu onih koji odlučuju.

Samostalni demokrati su takođe imali svoju konferenciju u Sarajevu 13. decembra 1939. na kojoj je od trinaest govornika bilo samo tri iz Sarajeva i na kojoj su se osvrnuli na unutrašnju situaciju i politiku kraljevske vlade.²⁴ Poznato je da su samostalni demokrati bili za to da u daljem preuređenju države možda u sastav Hrvatske Banovine uđe i Vrbaska banovina što bi povećalo broj Srba u ovoj tvorevini. Međutim, pojedini članovi ove stranke će u narednim mjesecima postati vodeće ličnosti okupljanja srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.²⁵ Jedan od njih je Stevan Moljević, advokat, koji je postao predsjednik oblasnog odbora Srpskog kulturnog kluba i koji je tokom konferencije banjalučkih građana izjavio da narod neće pristati na odvajanje od Beograda, osudio Sarajevo, zbog njegovog „bošnjakluka”, a Zagreb i Ljubljanu zbog pohlepe. Izrazio je i bojazan da će Vrbasku banovinu i pored mnogih ulaganja u nju Beograd žrtvovati. Ovo predavanje sa konferencije Moljević je objavio u brošuri pod imenom „Uloga i značaj Vrbaske banovine”. Ova grupa je prilikom konferencije donijela i rezoluciju u tom smislu.²⁶

U Bijeljini su se semberijski Srbi 21. novembra 1939. godine sastali, po ugledu na tuzlanske Srbe i nakon što su pozdravili „svršeno delo bratskog Spo-

²² Đ. Mikić, *n.d.*, str. 242.

²³ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 7669/1939.

²⁴ Prisutni su bili dr Srdan Budisavljević, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja, Veceslav Vilder, senator iz Zagreba, Savo Kosanović, senator iz Zagreba, dr Duda Bošković, advokat iz Pančeva, dr Ljubo Leontić, advokat iz Splita, Milan Durman, novinar iz Zagreba, Rajko Đermanović, advokat iz Beograda, Savo Selenić, profesor iz Beograda, Mihajlo Blagojević, poduzetnik iz Sarajeva, Hinko Krizman, advokat iz Varaždina, dr Milan Martinović iz Sarajeva, dr Ismet Popovac, ljekar iz Kovina, dr Ivica Subašić, advokat iz Sarajeva – ABiH; Pov: DZ, 5033/1939, O delatnosti stranke u okolini Sarajeva još u dokumentu 2109/1940.

²⁵ Evolucija demokrata u ideji oko državnog uređenja od centralizma do federalizma do Sporazuma kazuje „da je centralistička i unitaristička koncepcija doživjela osudu i na jedno široj, a ne samo na usko hrvatskoj nacionalnoj osnovi, činjenica da je centralizam i unitarizam napustila i jedna stranka koja je okupljala Srbe i jugoslavenski orijentisane Hrvate sama po sebi baca drukčije svjetlo i na hrvatsko pitanje” – Lj. Boban, *n.d.*, str. 273.

²⁶ Đ. Mikić, *n.d.*, str. 244-245.

razuma između Srba i Hrvata, koje je bilo viša državna potreba i želja svih građana ove države”, donijeli su rezoluciju protiv stvaranja četvrtе, bosansko-hercegovačke banovine.²⁷ Ovaj sastanak, vođen u kafani „Zvijezda” vodio je Ljubomir Pantić, bivši narodni poslanik i izopćenik iz SPC prilikom konkordatske krize (JRZ). Sljedeći sastanak, zbor predstavnika svih Srpskih kulturno-prosvjetnih društva iz Bijeljine, kome je prisustvovalo oko 150 lica na istom mjestu održan je 26. novembra pod vođstvom sveštenika Pavla Katanića i uz prisutnost dr Vladimira Stanišića, advokata, bivšeg radikala i narodnog poslanika, tokom koga su pokušali stvoriti Akcioni odbor za odbranu interesa srpskog naroda, ali nije bilo dovoljno interesa za ovu akciju, pa su se prisutni razišli bez konačnog dogovora.²⁸ Zvornički Srbi su 11. decembra pod vođstvom prote Milana Petkovića, jedog od prvaka zemljoradničke stranke, održali konferenciju na kojoj su se usprotivili autonomiji Bosne i Hercegovine i svoju rezoluciju poslali predsjedniku vlade sa molbom da ne dozvoli osnivanje „Bosansko-Hercegovačke Banovine”.²⁹ U Srebrenici su Srbi 24. novembra zastupali stanovište „da u daljem preuređenju države BiH bude integralno priključena eventualnoj Srpskoj Banovini”.³⁰

Posebnu struju u ovom pokretu oko sporazuma predstavljaju aktivnosti koje su vodili Srbi iz bosanskih područja, a koji su po sporazumu pripali Banovni Hrvatskoj. Oni se okupljaju u crkveno-školskim opštinama u Derventi, Gradačcu i Modriči, gdje rezolucijom osuđuju trenutno stanje, te izjavljuju da „Ako već moramo prihvatiti preuređenje države, Srbi će prihvatiti stvaranje četvrtе autonomne jedinice Bosne i Hercegovine”.³¹

U mnogim izvještajima će biti navedeno da su svi jednodušni da sporazuma treba da bude, ali isto tako da treba da se odbiju svi pretjerani i neumjereni zahtjevi sa hrvatske strane. Srbi će očekivati formiranje srpske banovine po ugledu na već stvorenu hrvatsku zbog obezbjeđenja punog i nesmetanog individualiteta. Sa obje strane, i srpske i hrvatske, bila je uočena akcija na pridobijanju „muslimanskog elementa” za njihovu nacionalizaciju.³²

Vijesti iz Zenice govore da je 30. novembra 1939. održan zbor Srba na kojem su govorili ispred 2500 lica sveštenik Milan Božić, „jenesovac” i Radoje Popović sudija iz Sarajeva, te prota Jovan Magarašević iz Tuzle, Vojislav Vukanović i Milan Savić iz Zenice o „značaju i ulozi oslobodilačkih ratova za

²⁷ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 4699/1939.

²⁸ "Tom prilikom su se čuli povici: nećemo da nas popovi vode" – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 4763/1939.

²⁹ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 4994/1939.

³⁰ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 6288/1939.

³¹ Đ. Mikić, *n.d.*, str. 247.

³² ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 5880/1939.

ujedinjenje do sprovođenja narodnog sporazuma koji pozdravljaju ali protivni su autonomiji Bosne i Hercegovine a za spajanje sa Srbijom i utvrđivanje jedinstvenog nacionalnog proglašenja srpskog naroda. U tom smislu doneta je rezolucija i pozdravne depeše uz buru ovacija Kralju i Dinastiji.³³ Ponukani izjavom Džafera Kulenovića o autonomiji BiH članovi ove stranke (JNS) će ponoviti svoje stavove sa konferencije mjesnog odbora u Sarajevu da se počne sa najoštrijom borbom „protiv svakog pokušaja stvaranja autonomne BiH i protiv razdrobljavanja srpske oblasti...Drina više nikada ne smije postati granica između Bosne i Srbije”. Oblasni odbor Narodne odbrane sa svojim predsjednikom, protom Milanom Božićem, će uputiti i knezu Pavlu, Dragiši Cvetoviću, Milanu Nediću i drugim visokim instancama depešu koja na isti način tretira problem autonomije Bosne i Hercegovine.³⁴ Predsjednik Narodne odbrane u Banja Luci je početkom novembra pozvao sve predstavnike srpskih društava na sastanak koji je odbacio izjavu Dž. Kulenovića.³⁵

Dobrosav Jevđević je izdao brošuru u kojoj navodi da „Srbi smatraju da je pitanje Bosne i Hercegovine rešeno 1918. godine prisajedinjenjem Srbiji”.³⁶ On će u svojim istupima koje je organizovao sam ili zajedno sa ostalim članovima JNS napadati ideju o autonomiji i pri tome kriviti Spahu. Već 26. augusta on će izdati letak pod nazivom „61 pismo braći seljacima” u kome upozorava seljake da izbjegavaju sve unutrašnje sukobe, i da u interesu države čuvaju red i mir.³⁷ U Čajniču, 15. oktobra 1939. tražiće da sve oblasti i krajevi van Slovenije i Banovine Hrvatske uđu u sastav srpske banovine pa kategorički odbija i mogućnost davanja autonomije Bosni i Hercegovini u starim granicama.³⁸

³³ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 4834/1939.; u izvještajima iz 1939. godine, koji govore o skupovima JNS pojavljuje se i ime Mustafe Mulalića kao člana i govornika ove stranke. On će 10. decembra 1939. postati i novi počasni predsjednik omladinske organizacije JNS, pa će im se tim povodom obratiti: „da u ovim teškim danima, kad se rat razbukato u Evropi, budu vjerni Kralju i Otadžbini i Jugoslavenskoj nacionalnoj misli, koja dana u ovim teškim danima preživljava tešku borbu, kada su se unutar naše države razbuktale plemenske strasti....” – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 5055/1939.

³⁴ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 4476/1939.

³⁵ Đ. Mikić, *n.d.*, str. 244.

³⁶ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 3101/1939.

³⁷ U izvještaju ce sreski načelnik reći da se ovi leci D. Jevđevića uglavnom rasturaju u rogatičkom srezu, ali se pojavljuju i u Sarajevu. „...nije utvrđeno gdje se štampaju leci, već da oni dolaze u Praču iz Zagreba a nekad iz Beograda, gde ima više štampara u opoziciji i gde su leci jeftiniji i gde je možda i sama kontrola više otežana nego ovde u provinciji i manjim mestima” – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 3567/1939.

³⁸ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 4153/1939., U "Pedeset i četvrtom pismu braći seljacima" Jevđević će istaći: „Spaho protura predloge da Bosna bude autonomna t.j. da u okviru Jugoslavenske države ne bude ni sa Srpskim ni sa Hrvatskim dijelom nego samo za se. Drugim riječima da opet u njoj sudi Spaho i njegov begovat kao i pod Franjom Josipom. Ni jedan bosanski Srbin na to neće pristati. Gde ima većina Srba u Bosni to ima da bude Srpsko, gde ima Hrvata većina neka bude Hrvatsko, ali nećemo da o tome odlučuju Mehmed Spaho koji nije ni Srbin ni Hrvat već ulizica i poturica, koji obraz i vjeru prema vjetru mjenja. ...Mimo Srpske

Nakon potpisivanja Sporazuma Cvetković-Maček i četničke organizacije su se uključile u akciju koja bi rezultirala stvaranjem srpske banovine na cijeloj onoj teritoriji koju nije obuhvatila hrvatska banovina, jer po istom pravu na ujedinjenje koje traže Hrvati i Srbi to pravo mogu da potražuju. U uzavreloj političkoj atmosferi, koja ni do tada nije ličila na politički mir, četnička udruženja su djelovala zajednički sa ostalim novostvorenim i „probudanim” srpskim organizacijama i političkim ličnostima. Broj četničkih udruženja se povećao, a političke prilike su ih samo podsticale na upornost u organizaciji, aktivnosti i revnosti u postavljanju zahtjeva za srpskom teritorijom i otporu prema svakoj vrsti autonomije koja je po njihovom mišljenju nosila klicu raspada države.

Ove 1939. godine u mnogim mjestima Bosne pojavljuju se pojedinci i manje grupe, koje agituju za Jugoslovenski narodni pokret „Zbor”, ali ne uspijevaju da organizuju mjesne odbore, te se uglavnom uključuju u JNS pokret.³⁹ Pored neuspjeha u pridobijanju naroda i vlast je često zabranjivala njihove biltene.⁴⁰

Ponukani krizom javljaju se i pojedinci sa svojim stavom o mogućnosti njenog rješavanja. Krajišnik Petar N. Gaković će u svom izdanju objaviti knjižicu pod naslovom „Bosna vilajet” i u kojoj će iznijeti istorijski i etnografski pregled Bosne. U svojim završnim razmatranjima, on će o sporazumu sa Hrvatima reći sljedeće: „Ako ne budemo s nekim ratovali, i prolivena krv nas ne sjedini, nema ni sporazuma ni saživljavanja”.⁴¹ Navodeći razlike nacionalnih

volje ne može se Bosnom raspolagati prije ćemo svi izginuti. To treba da upamti i Spaho i svaka druga sorta. Moleći Vas kao i uvijek da budete složni i skupljeni za svaki slučaj a izbjegavate sukobe sa svakim ja se molim Bogu da Vam blagoslovi Baš trud...” – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 1817/1939. I u svom šezdeset četvrtom i šezdeset šestom obraćanju Jevđević će ostati na istom stajalištu o autonomiji: „nikada nijedan bosanski Srbin neće pristati na autonomiju Bosne, pa ma se do smrti koprcali i „Obzor” i Džafer Kulenović” ili „Nikad nijedan bosanski Srbin neće bez krvi pristati na posebnu Bosnu istrgnutu iz srpske cjeline” – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 4138/1939., 4284/1939.

³⁹ Za Ljotićev „Zbor” agituje se u Zavidovićima ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 3627/1939, Zenici ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 190/1939, 3101/1939., Kijevu kod Sarajeva ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 2091/1939, Visokom ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 5880/1939, Brčkom ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 4299/1939, Blažuju kod Sarajeva ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 3253/1939, Tuzli ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 1791/1940; 5646/1940.

⁴⁰ ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 285/1940.

⁴¹ P. N. Gaković, *Bosna vilajet*, Izdanje piščevo, dobiva se u knjižari Braća Jakšić, Banja Luka, 1939., str. 37. Interesantno obrazlaže i istorijat nacionalnih koncepcija: „Postojale su dvije koncepcije, dva nacionalna programa: srpski – oslobođenje i ujedinjenje svih Srba, i u krajnjoj liniji svih Jugoslovena, i hrvatski – ujediniti sve Hrvate, sve Slovence i samo jedan dio Srba i postati treći faktor u habsburškoj monarhiji....Prvi političar iz Hrvatske kome je došlo na pamet da bi Srbi mogli pobijediti u borbi s Austrijom bio je dr. Ivan Lorković, i on je sastavio za taj slučaj hrvatski program za podjelu teritorija sa Srbima. Lorkovićeva je granica išla istočno od Subotice na Bač, Bačku Palanku istočno od Iloka, na Tovarnik, na Raču i odatle uz Savu do Šamca, pa Bosnom i Neretvom do mora. Takvu kartu je dr Lorković dao pred polazak u Evropu Masariku. Ovaj Lorkovićev program za Hrvate predstavlja minimum, i da je tako svjedoči Lorkovićeva politička karijera poslije rata. Tačno je da Hrvati ne žele da se izdvoje iz

koncepcija Srba i Hrvata on će progovoriti i o hegemoniji Srba koja ima osnova – zbog položaja na Balkanu („kičma Balkana”), njihove brojnosti, bogatstva, vojničkog prestiža, kulture („Hegemonija je i srpski duh”), te da „sa Hrvatima u Bosni, dalmatinskom i hrvatskom Primorju, moglo bi se prilično lako sporazumjeti kad bi ima na čelu bila njihova duhovna i nacionalna elita, ali sa Zagrebom ne. Jedan od socijalističkih vođa u Bosni rekao je: 'Austrija je ostala u Beču, Ugarska u Pešti, a Austro-Ugarska u Zagrebu'...Ako su se Hrvati vratili na 1918., Srbi u mješovitim krajevima vratiće se na 1914. i boriti se svojom privatnom inicijativom kao i za Austrije.... simptom (je i) Srpski dom u Banjoj Luci, prvi poslije 20 godina u ovim krajevima, ... Niko ne pokreće od Srba ovu akciju nego će se roditi jedino kao reakcija na hrvatski rad i, ako Srbi iz čisto srpskih krajeva pojme ovu stvar, sve što je propušteno za ovih 20 godina naknadiće se vrlo brzo.”

I zaista je četrdeseta godina 20. vijeka u Bosni i Hercegovini ispunjena naporima srpskog naroda, kako grupa, tako i pojedinaca⁴² da se ujedine i ponovno organizuje. U početku, nakon sporazuma su to bili kontakti na ulici, u kafani, u prostorijama nekog društva prilikom kojih se raspravljalo o najnovijem političkom događaju. Tim prije su ovi kontakti bili značajniji, jer je polemiku oko ovog pitanja u bosanskohercegovačkoj štampi zaključila cenzura. Ali, pritisak je bio isuviše jak i srpska čaršija u bosanskohercegovačkim gradovima se počela dogovarati. U Tuzli su prvi agitaciju povelili Svetolik Popović, potpukovnik u penziji, Mihajlo Vasić, takođe potpukovnik u penziji, Nikifor Todić, starješina suda i proto Jovan Magarašević. Njihovi dogovori su rezultirali, a dodatno potaknuti izjavom ministra šuma i ruda, dr Džafera Kulenovića o autonomiji Bosne, organizovanjem sastanka tuzlanskih Srba. Oni su na poziv episkopa zvorničko-tuzlanskog gospodina Nektarija Krulja održali jedan sastanak u prostorijama zgrade eparhije i na njemu donijeli rezoluciju koja je publikovana i u novinama.⁴³ U Doboju su na saboru srpskih i ostalih nacionalnih

Jugoslavije, ali traže u njoj ono što su Madžari imali u Austro-Ugarskoj, i doslovce ... da Hrvatski nacionalizam liči na madžarski kao jaje na jaje, i zato ga Srbi ne mogu ni razumjeti, a kamo li se s njim sporazumjeti... Srbi više nisu nacionalisti nego etatisti; iako imaju jednu nacionalnu tradiciju koja je svojina i najzapuštenijeg stočara...” – str. 37-38

⁴² Bogdan M. Krečković, policijski pisar iz Visokog je na četiri tabaka razradio unutrašnju i spoljnu političku situaciju, pa poslao oktobra 1939. godine predsjedniku ministarskog savjeta Dragiši Cvetkoviću. Po naređenju bana, načelnik odjeljenja banske uprave Drinske banovine je upozorio načelnika sreza Visokog da upozori dotičnog jer „ako u buduće bude neposredno dostavljao ovakova pisma Gospodinu Pretsedniku i Gospodinu Banu, povešće se odmah protivu njega disciplinski postupk i nakon istog biće predat disciplinkom sudu jer on kao činovnik nije pozvat da tretira pitanja ovakove prirode, pitanja naše unutarnje politike a pogotovo spoljne političke situacije, kad je i pozitivnim zakonima a i do sada mnogobrojnim naređenjima zabranjeno činovnicima da se ovakovim pitanjima bave, ono u toliko pre, što za ova pitanja i poslove ima mnogo pozvanijih ličnosti od Krečkovića.” – ABiH, Pov. DZ, 4258/1939.

⁴³ Prisutni na toj konferenciji su bili: Nektarije Krulj, episkop zvorničko-tuzlanski, proto Jovan Magarašević, Dušan Đerić, advokat, Simo Eraković, senator, Milan Popić, trgovac, Jovan Simić,

društava 31. XII 1939. godine usvojili rezoluciju u kojoj je rečeno da „rešenjem pitanja Hrvatskog nameće se rešavanje pitanja Srpskog. Svi danas koji smo bar malo nacionalni trebamo da se borimo protivu toga zla i da se mi međusobno ne cepamo”. Prve dvije tačke dobojske rezolucije su glasile: „1. Odlučno protestujemo protiv svih akcija i pokušaja, koji idu za cijepanjem ili slabljenjem Jugoslovenske države, a napose za podvajanjem i slabljenjem Srba u toj državi. 2. Protestujemo, što se pitanje našeg narodnog sporazumjevanja izvelo bez učešća srpskog dijela našeg naroda i na njegovu štetu i ne priznajući svršeni čin izjavjujemo, da ćemo se kao u prošlosti, tako i u sadašnjosti odlučno boriti protiv ovoga što je do sada učinjeno i protiv svih nastojanja koja bi išla za tim, da se srpski krajevi naše Otadžbine u ma kome obliku odvajaju od Srbije, Crne Gore i ostalih srpskih zemalja. To činimo, jer ne želimo da postanemo izdajice narodne i državne zavjetne misli, za čije su se ostvarenje borili i žrtvovali ne samo svi čestiti sinovi, nego sva pokoljenja od Kosova.⁴⁴ Trećom i četvrtom tačkom ovaj sabor poziva „sve Srbe i ostale jugoslovenske nacionaliste”, kao i omladinu da zbiju redove, da se slože kao bi se „obilježio jasan nacionalni program”. Na ovaj sastanak iz Sarajeva je otišlo petnaest predstavnika srpskih društava, a planirane su i pretkonferencije delegata iz Sarajeva, Mostara, Banja Luke, Tuzle i Bihaća na kojima će se sastaviti rezolucija.⁴⁵ Na sabor su došli i predstavnici iz Modriče, Tešnja, Teslića, Pojezine, Skugrića, Bosanske Krupe, Bihaća, Prnjavora, Jajca i drugih mjesta.⁴⁶ Ovom saboru u Doboju prethodilo je u Sarajevu obrazo-

trgovac, Mihajlo Marković, trgovac, Nikifor Vasiljević, trgovac, Vojo Vasiljević, zubar, Jovan Vasiljević, advokat, Dragutin Bučić, ljekar, dr Stevo Milčić, advokat, Mihajlo Vasić, pukovnik u penziji, Svetolik Popović, potpukovnik u penziji, dr Milan Nešković, ljekar, Šorše Vasković, direktor gimnazije, Vaso Marinković, upravitelj građanske škole, Pero Jovanović, državni tužilac, Stevan Jakšić knjižar, Todor Jakšić, krojač, Svetozar Calić, trgovac, Ljubo Jovanović, trgovac, Lazo Ristić, gostioničar, Obrad Mičić, apotekar, Rajko Milanović, bravar. – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 4745/1939.

⁴⁴ Ova se rezolucija naziva „Rezolucija dobojskog „Sabora Srba” i napomena je izvještača da „ovaj jedan primjerak dobiven je poverljivim putem od jednog učesnika na tome „Saboru” ali je gotovo sigurno da će ovi letci sa rezolucijom biti umnoženi i dijeljeni u svima srpskim krajevima a naročito u Bosni i Hercegovini”, što se pokazalo kao tačno, jer je letak sa sabora dijeljen i u okolini Sarajeva i čitan prilikom konferencija sokolskih podružnica – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 270/1940.

⁴⁵ Dr Voja Besarović, sekretar trgovačke komore i Ljubomir Opačić, sudija Okružnog suda kao predstavnici Srpskog kulturnog društva „Prosveta”, Rajko Popović, sudija Sreskog suda kao predstavnici Srpske crkvene opštine – Sarajevo, te Jovan Vukotić, željeznički činovnik kao predstavnik crkvene opštine iz Novog Sarajeva. Dr. Savo Ljubibratić, bivši senator kao predstavnik Bratstva „Sv. Save”, Mercep Kosta, trgovac predstavnik društva „Sv. Marko”, Nikola Baroš, trgovac krznom iz Saveza dobrovoljaca, Joka Šiljak, činovnik banske uprave ispred Zadruga Srpkinja, Mila Janković iz novosarajevske Zadruga Srpkinja, Simo Umičević ispred Udruženja Srba interniraca, Bilbija Marko, staklar ispred Srpskog kluba, Šćepan Marić, činovnik trgovačke komore kao predstavnik Srpskog pjevačkog društva „Sloga”, Veljko Pržulj, ljevar kao predstavnik Srpskog pjevačkog društva „Petar Veliki Oslobođioc” iz Novog Sarajeva, te prota Nikola Skakić ispred društva „Krajišnik”. – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 7862/1939.

⁴⁶ Đ. Mikić, *n.d.*, str. 246.

vanje „Savjeta srpskih nacionalnih i ostalih društava”. Cilj ovog savjeta je „što intenzivniji rad na jačanju srpske nacionalne misli, čuvanje srpskog nacionalnog obilježja Bosne i Hercegovine, kao i rad na produbljivanju svih odnosa sa ostalim srpskim pokrajinama, dakle protiv autonomije.” Ovaj Savjet je trebao biti središnji organ u BiH za sva ostala srpska društva.⁴⁷

Stari radikali su 5. januara 1940. u Sarajevu držali svoju konferenciju, pod predsjedništvom Dušana Jeftanovića, industrijalca i radikalskog uglednika. Ova grupa je prišla struji Ace Stanojevića, a na samoj konferenciji se osvrnula na loš položaj bosanskih Srba u doba JRZ i vlade Milana Stojadinovića. Svoje konferencije su radikali održali i u Zenici i Rogatici. Specifičnost ove grupe sa Dušanom Jeftanovićem je pristajanje uz ideju autonomije Bosne i Hercegovine.⁴⁸

Malobrojni samostalni demokrati će na svojoj konferenciji u martu govoriti o „današnjoj opoziciji srpskih i hrvatskih frankovaca koji šire lažne vesti i letke o propasti Srpstva i Hrvatsva pozivajući prisutne da stupe u stranku” i naglašavajući da je sporazum između Srba i Hrvata važan zbog odbrane zemlje.⁴⁹

Zajedničko u stavovima vođstava srpskih stranaka i pojedinaca u Bosni i Hercegovini je apsolutna vezanost za Srbiju, pozivanje kako na zajedničku vjekovnu prošlost i sudbinu, te na želju ispoljenu tokom ujedinjenja 1918. godine, tako i na viziju budućnosti u zajednici sa njom. Navodile su se obostrane žrtve koje su pale da bi se izvršilo ujedinjenje, te da se preko toga čina i zavjeta koji su dati ne bi moglo preći. Mogućnost obrazovanja posebne jedinice koja bi uključivala teritoriju Bosne i Hercegovine odbijana je a priori i nije pružana nikakva mogućnost da se ona ostvari bez otpora srpskog naroda. Sporazum je bio poticaj svim srpskim građanskim snagama u Bosni i Hercegovini da

⁴⁷ Na toj sjednici su izabrani upravni izvršni i nadzorni odbor. Upravni odbor su sacinjavali: predsjednik dr Savo Ljubibratić; podpredsjednici: Milan Božić, inženjer Mašo Jovanović i Vladimir Blagojević, kazandžija; sekretari: Rajko Popović, sudija i Nikola Trišić, činovnik Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga; blagajnik: Hamdija Nikšić, sekretar Narodne odbrane. U izvršni odbor su ušli: predsjednik Milan Božić; podpredsjednici: Uroš Čović, direktor Državne štamparije i Jovanka Šiljak, predsjednica Dobrotvorne zadruge Srpkinja; sekretar: Rajko Popović, sudija; članovi: inženjer Mašo Jovanović, Marko Marković, književnik, Jovan Vukotić, predsjednik crkvene opštine u Novom Sarajevu, inženjer Vlado Zečević i Dušan Umičević, apelacioni sudija. Nadzorni odbor su činili: Simo Umičević, penzioner, Šćepan Marić, direktor Trgovacko-industrjske komore, Jovanka Janković, predsjednica Dobrotvorne zadruge Srpkinja iz Novog Sarajeva, Nikola Baroš iz uduženja dobrovoljaca, Marko Bilbija, predsjednik Srpskog kluba, Krsto Mercep, trgovac i Đorđe Bobarević, školski nadzornik u penziji, te Vojislav Pržulj, poslovođa. – ABiH, KBUDB – Pov. DZ., 7862/1939.

⁴⁸ Detaljnije o ovome vidjeti: Sonja Dujmović, „Sporazum Cvetković-Maček i autonomija Bosne i Hercegovine u viđenju sarajevskih radikala”, *Prilozi*, Institut za istoriju u Sarajevu, 33, 2004, str. 253-263.

⁴⁹ ABiH, KBUDB – Pov., 3300/1940.

pokušaju naći zajednički jezik o svojoj budućnosti i da pronađu zajednički put koji bi ih vodio jedinstvenom stavu. Neuspjeh tog pokušaja bio je rezultat istrošenosti srpskih građanskih snaga u Bosni i Hercegovini, brojčane slabosti i njene nemoći da se konstituiše kao moćan i progresivan činilac u zaostalom, agrarnom bosanskohercegovačkom društvu, opterećenom vjerskim suprotnostima, sukobljenim ekonomskim i socijalnim interesima, te nedostatkom kulture koja bi bila osnov za ubrzaniji društveni razvoj. Iz takve sredine, nezrele za mogućnost ostvarenja progresivnih ideja u ekonomiji i društvu, konzervativne i netolerantne prema drugima i nespremljene za novo i zatvorene za budućnost nije se pojavila nijedna ličnost čije bi djelovanje bilo usmjereno ka prevazilaženju navedenih granica. Kratak vremenski period dijelio je ovo društvo do početka rata. Sve vijesti o raspravama povodom ovog akta dopunjene su onima o vojnim vježbama, pokretu komora i stoke, raspuštanju vojske, uznemirujućim vijestima sa rijetkih radio aparata, a i osamdeset četvrtim letkom, izgleda najvećeg govornika istočne Bosne, sa naslovom „Poslije mirne zime, bojati se krvavog proljeća”. „Veliki dio Srba i Muslimana prilikom svojih najsvetijih praznika ostao je formalno bez hljeba... U sred Sarajeva dolazilo je do krvavih tuča pred prodavnicama i svijet je plaćao po deset dinara kilogram brašna. Nigdje nije bilo ni zrna soli, da se osoli zaoblica, a pola seoskih kuća provelo je Božić i Bajram u mraku, jer je glupavo i neredovno podijeljeno i ono malo petroleja, što sirotinji pripada. Šećera nije bilo ni dekagrama, kao ni ulja. Izgledalo je da živimo u srcu najgladnije zemlje svijeta...” U letku će kritikovati vladu da obmanjuje narod pričama da je ratna opasnost prošla jer „još nije došla, a kamo li prošla glavna opasnost i mi ćemo iz nje izići onako kako budemo iskoristili kratke zimske mjesece mira koji su pred nama!... Te teške časove treba da dočekamo duhovno potpuno ujedinjeni, materijalno spremni, vojnički jaki...”

Miris rata je bio na pragu, te se silina rasprava oko Sporazuma u njemu i izgubila. Ali je zapisano da „Mogu oni stvarno da imaju najljepše mišljenje o g. Cvetkoviću, može on da bude i istinski dobar čovjek, može on da i sam vjeruje, da je on tvorac sporazuma, ali je neizmjenjiva činjenica da svi rasni Srbi reaguju sa organskim ogorčenjem na pomisao da bi on mogao biti na čelu jedne vlade, koja ima da odlučuje o ratu i miru.”⁵⁰

⁵⁰ Isti letak rasturan 8. januara 1941. – ABiH, Pov. DZ, 722/41.

Summary

**Serbian Bourgeoisie of Bosnia-Herzegovina
Towards the Agreement Cvetković-Maček**

Serbian bourgeoisie of Bosnia-Herzegovina headed by their political leaders and prominent personages saw their vital national interest and future only in a community with Serbia. Therefore the agreement Cvetković-Maček was seen as framework in which they could think about their own future only for a very short time. The idea of autonomy for Bosnia-Herzegovina was completely denied and a formation of a Serbian territorial unit was expected. The beginning of the war cut short the expected denouement of this political act.

O PONOVNOM POKRETANJU LISTA „SAMOUPRAVA” 20. FEBRUARA 1936. GODINE

APSTRAKT: Rad se temelji, pored poznatih izvora i literature, na objavljenim i neobjavljenim rukopisima Milana Jovanovića Stoimirovića, glavnog urednika obnovljene „Samouprave”, kao lista novosnovane Jugoslovenske Radikalne Zajednice. U radu je data i analiza uzroka ponovnog pokretanja lista i druge okolnosti sagledane u svetlu tadašnjih političkih zbivanja.

Prvi broj lista „Samouprava” izašao je 20. januara 1881. godine kao glavni organ Narodne radikalne stranke (NRS). U tom broju objavljen je program ove stranke čime je njeno postojanje predstavljeno širem auditorijumu tadašnje Srbije. Time je započet istorijski proces formalnog osnivanja političkih partija. Prvi urednik lista bio je Pera Todorović, novinar koji je po rečima Slobodana Jovanovića prvi u Srbiji uveo „lični članak” u kome je napadao ili ismevao jednu određenu ličnost.¹ „Samouprava” je u prvim godinama izlazila povremeno sve do Timočke bune (1883) kada su se svi članovi redakcije našli u zatvoru. Pera Todorović je list obnovio 1886. godine ali ga zbog sukoba sa ostatkom rukovodstva ubrzo napušta.² Od 1886. pa sve do 1920. godine stvarni direktor i „dirigent” lista bio je Stojan Protić. U ovom periodu njegov uticaj na razvoj lista bio je odlučujući i presudan. U periodu okupacije, od 1915 do 1918. godine „Samouprava” nije izlazila. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca „Samouprava” nastavlja svoj život sve do 1929. godine. Najpoznatiji urednik u

¹ S. Jovanović, „Pera Todorović”, *Političke i pravne rasprave I*, Beograd 1908, str. 167-223.

² Pera Todorović je nenaviknut na zatvorske uslove popustio i prihvatio predlog kralja Milana da radi na sporazumu sa Naprednjacima o novoj vladi. Ovaj predlog većina rukovodstva NRS nije prihvatila zbog čega je Todorović pao u nemilost. O tome videti S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, Beograd 1934.

ovom periodu bio je Rista Odavić „idealist i esteta”, čovek velike lične kulture. Poslednji broj lista izašao je 5. januara 1929. Naravno, ovaj prekid u izlazenju izazvan je proglašenjem kraljeve diktature i zakonima koji su tom prilikom doneti. Raspuštanjem postojećih stranaka „prestala je potreba „ za partijskim listovima”.³

Period od 1935. godine predstavljao je doba ublažavanja „stega” diktature i buđenja partijskog života. Knez Pavle Karađorđević, koji se nalazio na čelu namesništva formiranog nakon smrti kralja Aleksandra, odustao je od saradnje sa režimskom Jugoslovenskom nacionalnom strankom (JNS), formiranom u doba diktature, i na saradnju pozvao političare aktivne u periodu pre 6. januara 1929. godine. Nova vladavska kombinacija bila je sastavljena od predstavnika nekadašnje Narodne radikalne stranke (NRS), Slovenske ljudske stranke (SLS) i Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO). Ovi političari rešili su da pristupe osnivanju zajedničke političke partije koja je dobila ime Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ).⁴ Stranka je prijavljena Ministarstvu unutrašnjih poslova 19. avgusta a njen program je objavljen u dnevnim listovima „Politika” i „Vreme” sutradan, 20. avgusta 1935. godine. Već te 1935. godine javila se želja vođstva stranke – Milana Stojadinovića, predsednika vlade, Antona Korošca, ministra unutrašnjih poslova i lidera slovenačkog dela vlade, Mehmeda Spaha, ministra pravde i predstavnika bosanskih muslimana – za partijskim listom. List je viđen kao centralni organ stranke, nadređen svoj drugoj partijskoj štampi. Njemu je namenjena uloga da tumači stavove stranke i obavestava pristalice i javnost. Još pre razlaza Milana Stojadinovića i Glavnog odbora radikala, koji je kulminirao otkazivanjem podrške vladi potonjih u decembru 1935. godine, rešeno je da taj novi partijski list nosi naziv „Samouprava”. Za glavnog urednika prvo je bio predviđen dr Lazar Marković, jedan od najviđenijih prvaka radikala oko Glavnog odbora (GO) koji je obavljao sličnu ulogu i u ranijem periodu, u godinama koje su prethodile šestojanuarskoj diktaturi. Posle razlaza ta mogućnost je naravno otpala. Za mesto urednika Stojadinović je nakon 18. decembra odredio Milana Jovanovića Stoimirovića. Ovaj istaknuti novinar, rodom iz Smedereva, studirao je prava u Beogradu i Švajcarskoj. Svoje obrazovanje je dopunio putovanjima po Evropi, zadržavajući se u Francuskoj, Nemačkoj, Belgiji i Holandiji. Svoj žurnalistički rad započeo je u listu „Politika” još 1919. godine. Bio je već ranije značajan saradnik „Samouprave” u periodu od 1921. do 1923. godine, urednik i često uvodničar. Prilikom pisanja primao je instrukcije i od samog Nikole Pašića.⁵ Kasnije je bio i ataše za štampu, prvo pri delegaciji u Ženevi (1923), a posle pri Jugoslovenskom poslan-

³ Kratak istorijat „Samouprave” sačinjen je na osnovu podataka koje je sakupio Sveta Šumarević. On je po uputstvima Milana Jovanovića-Stoimirovića koristio građu koja se nalazila u Narodnoj biblioteci. M. Jovanović-Stoimirović, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad 2000, str. 28.

⁴ O osnivanju partije i odabiru imena videti: T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, Beograd 1985, i D. Tešić, *Jugoslovenska Radikalna Zajednica u Srbiji 1935–1939*, Beograd 1997.

⁵ Biografija Milana Jovanovića Stoimirovića objavljena u listu „Vreme” od 17. novembra 1937.

stvu u Berlinu (1929). U periodu od 1932. do 1935. godine Stoimirović je pokrenuo, uređivao i izdavao list „Vardar” koji je izlazio u Skoplju. Ovom darovitom i već tada iskusnom novinaru, Stojadinović je poverio obiman i važan posao oko organizacije lista. Poslovi koje je Stoimirović kasnije obavljao, uporedo sa poslom urednika „Samouprave”, direktora agencije „Avala” i visoka funkcija u Centralnom presbirou dokaz su poverenja i ugleda koji je on kod predsednika vlade uživao.⁶ Razlaz sa GO radikala samo je taj posao učinio hitnijim i neophodnijim. Završivši sve poslove u Skoplju⁷ Stoimirović se vratio u Beograd i preuzeo sve potrebne poslove za organizaciju lista. Taj posao sastojao se ne samo u odabiru dela redakcije (deo mu je poslat iz stranke „radi uhljebljenja”),⁸ nego i mnogo perifernih poslova kao što je pronalaženje prostorija za redakciju.⁹ Već 10. januara Stoimirović je predsedniku vlade predao predračun povodom ponovnog izdavanja „Samouprave”. Ovaj izveštaj tretira sva pitanja i probleme vezane za pokretanje jednog lista, njegovu strukturu i moguću perspektivu. Sam izveštaj delo je iskusnog novinskog radnika čiji predračuni idu do najsitnijih detalja, od personalnih izdataka, preko troškova štampe, pa do eventualnih vanrednih izdataka. Stoimirovićevo znanje dolazi do izražaja i u realnoj proceni prihoda koje list može da ostvari. Predviđeni prihodi od prodaje, pretplate i oglasa bili su 674.800 dinara, daleko manji od predviđenih rashoda koji iznose 1.478.800 dinara na godišnjem nivou.¹⁰ Samim tim budući urednik je predvideo deficit lista za prvu godinu izlaza (1936) u vrednosti od 804.000 dinara.¹¹ Jasno je da su predviđanja Stoimirovića bila bazirana na dobrom poznavanju tadašnje štampe i njenih čitalaca na teritorijama na kojima su želelo da plasiraju novoosnovani list. Takođe je jasno da list nije mogao funkcionisati bez

⁶ Zanimljivo je da Milan Stojadinović u svojim obimnim memoarima pod nazivom „Ni rat ni pakt”, pisanim i objavljenim nakon Drugog svetskog rata samo u dva navrata pominje Milana Jovanovića Stoimirovića, i to samo uzgred, da je bio član delegacije koja je išla na potpisivanje Konkordata i povodom nekog referata koji je ovaj predao Korošcu 1940. godine. Ovo upadljivo izostavljanje Stoimirovića, izuzetno važne ličnosti i pouzdanog premijerovog saradnika dok je bio na vlasti, posledica je toga što je Stoimirović, nakon pada Stojadinovića, ostao uz Cvetkovića, novog predsednika vlade. Stoimirović je kako sam kaže „ostao veran kruni”, a o Stojadinoviću je zadržao lepo mišljenje. Ovo je itekako primetno u brojnim Stoimirovićevim rukopisima i razmišljanjima koja se čuvaju u Rukopisnom odeljenju Matice srpske u Novom Sadu.

⁷ Koliko je Stoimirović imao uspeha u radu u Skoplju sa listom *Vardar* govori i podatak da je list posle njegovog odlaska imao potraživanja od 500.000 dinara. Arhiv Jugoslavije, Zbirka Centralnog presbiroa (38) fascikla 75.

⁸ U redakciji su se našli Milorad Ivanić i Mika Radosavljević Vrabac „dva čoveka pogane naravi i pogana jezika”. M. Jovanović-Stoimirović, *Dnevnik 1936-1941*, Novi Sad 2000, str. 32.

⁹ Prostorije „Samouprave” su se nalazile u ulici Vuka Karadžića 14a.

¹⁰ Matica srpska, Rukopisno odeljenje, dokument pod oznakom M.13.323.

¹¹ U prikazanom bilansu „Samouprave” za 1936. godinu videćemo da je taj deficit bio i veći od planiranog i da je iznosio ogromnih 1.026.603,63 dinara. Pritom treba uzeti u obzir da list nije izlazio nedeljom, osim u kratkom periodu od 26. 9. do 7. 10. 1938. godine, kao što je prvobitno predviđeno.

velikih subvencija od strane vlasti. Zanimljivo je navesti i predloge Stoimirovića vezane za unapređenje lista, bolju prodaju odnosno veću čitanost:

- 1) Da list izlazi i nedeljom (za razliku od većine drugih);
- 2) Da list izlazi u podne kako bi se eliminisala konkurencija kako jutarnjih tako i večernjih listova;
- 3) Da list izlazi na četiri strane sa do šest stubaca na svakoj;
- 4) Da cena primerka bude 0,50 dinara jer „više ne bi imalo smisla”;
- 5) Da tiraž „u prvo vreme” ne bude veći od 5000 primeraka „da se list ne bi vraćao”¹².

Ovi pronicljivi predlozi uglavnom nisu bili uvaženi jer list nije izlazio nedeljom, cena je bila jedan dinar, dvostruko veća, a vreme izlaska je od 18. 11. 1937. pomereno na 16 časova. Za vlasnika lista u ime stranke imenovan je Dušan Trifković što se poklapalo sa Stoimirovićevim željama da ne snosi svu odgovornost za izdavanje lista.¹³ Štampanje je bilo povereno Štamparskom Preduzeću „Vreme AD”, Beograd.¹⁴ Uputstva koja je dobio od samog predsednika vlade, neposredno pred sam početak izlaženja lista, poklapala su se sa onim što je kao trend preovladavalo tokom čitavog perioda dok je Stojadinović bio na vlasti: Kralj Aleksandar i 6. januar ne smeju se dirati, isticati mučeništvo i želje pokojnog kralja za povratak demokratiji, kritikovati Jevtića i ljude oko njega za postojeće stanje u zemlji.¹⁵ Ova uputstva i njihove poruke uočljive su i 1938, kao što je to bio slučaj i prilikom ponovnog pokretanja lista. Za ovaj zaključak dovoljno je prelistati provladinu štampu iz Stojadinovićevog perioda.

Prvi broj obnovljene „Samouprave” izašao je 20. februara 1936. godine. Plasiran je u sedamnaest hiljada primeraka, tiražu koji će list teško dostići u budućnosti.¹⁶ Naslovljen je kao „Samouprava” – glavni organ Jugoslovenske radikalne zajednice. Ovo u suštini i nije bilo potpuno istinito jer je slovenački deo vlade već imao svoj list „Slovenec”, a negde u ovom periodu obnovljena je i sarajevska „Pravda” kao novina koju je uređivalo uredništvo blisko JMO. Već u početku jasno je bilo, da je obnovljeni list prevashodno namenjen teritoriji gde je živio srpski narod, odnosno nekadašnjim i sadašnjim radikalima. U prvom broju lista dat je i uvodnik naslovljen „Naša prva reč”, potpisan od strane Stojadinovića, Korošca i Spaha. „Samouprava” je označena kao list koji se „neumorno borio za pravdu, slobodu i demokratiju”, koji svojim imenom „simbolički

¹² Matica srpska, Rukopisno odeljenje, dokument pod oznakom M.13.323.

¹³ M. Jovanović-Stoimirović, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad 2000, str. 32.

¹⁴ Štamparija „Vremena” u nekadašnjoj Dečanskoj ulici u Beogradu bila je najmodernija štamparija na Balkanu u kojoj su bile ugrađene nemačke i američke mašine. B. Petranović, M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, str. 172.

¹⁵ M. Jovanović-Stoimirović, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad 2000, str. 37.

¹⁶ Prema podacima CPB-a iz 1937. godine tiraž „Samouprave” bio je 10.000 primeraka.

nagoveštava pravi i najbliži put ka rešenju naših unutrašnjih problema”.¹⁷ Cilj lista bio je da bude tumač stranačkih ideja i „žiža našeg partijskog života u pogledu prosvjećivanja, obaveštavanja i moralnog snaženja naših partiskih pripadnika”.¹⁸ U uvodniku je navedeno i to da JRZ čine „svetle tradicije i zaslužna pregnuća Narodne radikalne stranke, etička snaga i jugoslovenska borbenost Slovenske ljudske stranke, životna energija i moralna visina Jugoslovenske muslimanske organizacije”.¹⁹ Sama želja da se prikaže jedinstvo novih partnera uočljivo je na naslovnoj strani prvog broja „Samouprave”. Naime tekstovi su štampani ćirilicom i latinicom, na srpskom i na slovenačkom jeziku.²⁰ List je izlazio na četiri strane osim prazničnih izdanja.²¹ Istorijatom lista, objavljenim u prvom broju, od osnivanja do 1929. godine samo je podvučen kontinuitet. „Samouprava” je od samog početka imala nekoliko stalnih rubrika od kojih izdvajamo „Partijska kretanja”, koja je donosila detaljne informacije o aktivnostima stranačkih odbora širom zemlje i „Da se ne zaboravi” u kojoj je podsećano na „grehe” pripadnika opozicije, neke njihove izjave i postupke. Prvi broj kao i naredni, nosio je u sebi poziv „pretplaćujte se i širite „Samoupravu”. Da taj apel nije dao očekivane rezultate svedoči i kritika objavljena 8. maja, nepuna tri meseca od ponovnog pokretanja lista. U tekstu „Nekoliko reči o značaju i ulozi partijske štampe” pored naglašavanja misije i važnosti „Samouprave” kritikuju se „neki prijatelji” zbog njihovog „ležernog odazivanja”, pa čak i „površnog i pogrešnog shvatanja prave vrednosti našeg organa”.²² U daljem delu članka podseća se zašto je važno pretplaćivati se i kupovati „Samoupravu”. Jasno je da je ovaj članak, štampan na prvoj strani lista, odraz nezadovoljstva uredništva prodajom i samim tim uticajem koji je „Samouprava” mogla da postigne. Mora se dodati i to da je uticaj lista bio veći nego što se iz priloženih podataka o prodaji i tiražu može naslutiti. Tekstove i zaključke „Samouprave” često su prenosili drugi listovi, kako oni pod upravom ili bliski JRZ, tako i oni koji nisu imali naročito povoljan stav prema vladi. To je naravno bila posledica pritisaka odnosno „preporuka” državnih organa, pre svega Centralnog presbiroa. Imajući to u vidu pravi domet „Samouprave” i stvarni uticaj njenog pisanja teško je odrediti.²³

¹⁷ *Samouprava*, br. 1 od 20. februara 1936. godine.

¹⁸ *Samouprava*, br. 1 od 20. februara 1936. godine.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ Na prvoj stranici nalazi se tekst Frana Smodeja „Glasnik nove dobe” na slovenačkom jeziku.

²¹ Praznična izdanja štampala su se na Božić, Uskrs i 1. decembra na dan Ujedinjenja.

²² *Samouprava*, br. 65 od 8. maja 1936. godine.

²³ U toku septembra 1936. godine osnovan je Partijski presbiro Jugoslovenske radikalne zajednice. Sedište ovog presbiroa bila je zgrada u ulici Vuka Karadžića 14, gde se i nalazila redakcija *Samouprave*. Njegov šef bio je Milan Jovanović Stoimirović a većina njegovih saradnika bila je iz „Samouprave” i CPB-a. Uloga ovog presbiroa bila je da bude centar partijske štampe i da usmerava njeno pisanje. Svakog meseca on je slao gotove članke listovima širom zemlje koji su plasirani sinronizovano istoga dana i pod istim naslovima na naslovnim stranama. List *Samouprava* redovno je objavljivao ponuđene im tekstove. U toku oktobra 1938. godine taj broj je iznosio čak 35 što je skoro dva članka po broju.

Da biste lakše stekli uvid u troškove pokretanja, izdavanja i vođenja jednog lista dajemo bilans „Samouprave” za prvu godinu njenog izlaženja u kome se vidi pravo poslovanje ovog lista:

Bilans „Samouprave” za 1936. godinu

Tabela rashoda

Štampanje	
Štampanje lista	745 194,00
Klišea	9 130,35
Poštarina ekspedicije lista	61 127,80
Materijal za pakovanje i razno	4 843,85
Podvoz do stanice i raznošenje po varoši	45 527,07
Ukupno Štampanje	856 823,07
Režija	
Plate urednika i presbioa	258 548,60
Honorari saradnika, članci	103 594,75
Plate administracije	79 379,83
Organizacija pretplate	5 545,00
Kirija	49 132,00
Ogrev i osvetljenje	17 535,50
Telefon: pretplata, instalacija, međugradski razgovori	15 627,50
pretplata časopisa i listova	3 009,50
kancelarijski materijal	20 105,40
kompleti "Samouprave"	3 230,00
biblioteka – knjige	3 425,00
putni troškovi	10 078,00
poštarina, telegrami, takse, čišćenje i razni troškovi i potrebe	31 177,85
"Mercur" i ured – bolesnički doprinos	4 321,83
instalacija osvetljenja	2 764,00
provizija i troškovi manipulacije čekovnih računa	3 028,90
Ukupno režija	610 503,66
Otpis od nameštaja 50%	30 815,95
Otpis od pribora 70%	5 474,85
Ukupno otpisi	36 290,80
UKUPNO RASHODI	1 512 617,50

Tabela prihoda

Prihodi od oglasa	
Ukupna vrednost štampanih oglasa u 1936. uz obračunat odbitak za takse i provizije	94 677,20
Pretplata	
Naplaćeno do 31. decembra 1936	139 625,00
Dužnici nenaplaćene pretplate	201 934,20
Ukupno pretplata	341 559,20
Prodaja preko revizora	7 119,25
Prodaja na broj	
Prodaja van kuće – naplaćeno	13 412,75
Prodaja u kući – naplaćeno	7 795,00
Ukupno prodaja	21 207,75
MAKULATURA – stare novine	8 439,00
UKUPNI PRIHODI	486 013,90

GUBITAK U 1936. GODINI

1 026 603,63

Potpuno je jasno da je list poslovao daleko od rentabilnosti, što i nije bio primarni cilj njegovih osnivača. U prvoj godini izlazenja štampano je 266 brojeva. Ako znamo da je cena primerka bila dinar a da je od zarade od prodaje, što „van kuće”, što „u kući”, naplaćeno samo 21.207,75 dinara, znači da je efektivno prodato 80 primeraka po broju. Nešto je bolje stanje što se tiče pretplate, prosečno je prodato 1284 primeraka po broju, ali je i od toga naplaćeno oko 40%. S obzirom na to da je u listu bilo često moguće pročitati da „svaki član Jugoslovenske radikalne zajednice mora i treba da bude pretplatnik”, jasno je da je redakcija imala za cilj da pretplata bude dominantan izvor prihoda koje list ostvaruje. Iako je pretplata i bila daleko najveći prihod „Samouprave”, za normalno funkcionisanje neophodne su bile donacije. Samo u toku 1936. godine list je dotiran sa čak 1.284.868 dinara tako da je formalno poslovanje bilo pozitivno. Uplate na račun „Samouprave” vršile su se tri do četiri puta mesečno i kretale su se od 7.000 pa čak do 100.000 dinara.²⁴ Imajući u vidu sve ove podatke, ekonomsko poslovanje lista, pa i težnja da se proširi neka uzvišena misao, potpuno se isključuju kao eventualni razlozi ponovnog pokretanja lista. Prave

²⁴ Matica srpska, Rukopisno odeljenje, fascikla pod oznakom M.13.395.

razloge treba tražiti isključivo u političkim razlozima vođstva novoosnovane stranke, naročito Milana Stojadinovića, i njegovoj želji da svoj uticaj i uticaj političke stranke koju je želeo da kontroliše i njome upravlja, proširi i učini dostupnijim što širim narodnim masama.²⁵

Tarifa za oglase u „Samoupravi”

<i>Strana</i>	<i>jedanput</i>	<i>2 puta</i>	<i>3 puta</i>	<i>5 puta</i>
Cela	2 000	3 600	4 800	7 500
Polovina	1 000	1 800	2 400	3 750
Četvrtina	500	900	1 200	1 875

Jedan stubac (10cm) 60 din, (1cm) 6 din, 1 red 3 dinara

*Mali oglasi najmanje tri reda + državna taksa

Cena oglasa bila je manja od cene oglasa u „Vremenu” (kretala se od 12 do 20 dinara za stubac od 1cm u zavisnosti od prostora da li je u pitanju „reklamni deo” ili „tekstovni deo”). Ovakvom cenom, čak i do tri puta jeftinijom, želelo se privući što veći broj oglašivača a samim tim i sredstava. Treba imati u vidu da je „Vreme” bilo daleko raznovrsniji, bogatiji i čitaniji list nego što je to ikad bila „Samouprava”, a da je cena oba lista bila dinar. Nije zanemarljivo da je „Vreme” izlazilo na čak dvanaest pa i više stranica.

Pored lista osnovano je i Udruženje nakladnog fonda lista „Samouprava”. Cilj udruženja bio je „izdavanje glavnog organa Stranke Jugoslovenske Radikalne Zajednice i svih izdanja i iskorišćenja drugih sredstava partiske propagande”.²⁶ Finansiranje Udruženja predviđeno je prevashodno od članskih uloga. Član ovog udruženja mogao je biti svaki član JRZ. Postojali su pomažući i redovni članovi a pored njih i utemeljivači, dobrotvori i veliki dobrotvori. Status članova i njihova prava zavisili su od veličine godišnjih uloga.²⁷ Formirani su i Upravni i Nadzorni odbor od pet, odnosno tri člana, koji su barem jednom mesečno imali svoje sednice. Skupština Udruženja sastajala se jednom godišnje i to u mesecu decembru. Pravilima su data velika ovlašćenja šefu stranke. On je

²⁵ Kada ovo govorimo treba imati u vidu da je prema statističkim podacima 1931. godine u Kraljevini Jugoslaviji bilo 44,6% nepismenih.. Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, str. 88.

²⁶ Pravila udruženja nakladnog fonda lista *Samouprava*. Matica srpska, Rukopisno odeljenje, fascikla pod oznakom M.13.395.

²⁷ Pomažući članovi su plaćali 50 dinara godišnje a redovni 300 dinara; dok su drugopomenuti imali pravo učešća, glasa i izbora, prvi to nisu imali. Dobrotvori i veliki dobrotvori (ulozi od 5000 i 10000 dinara) imali su samo počasna prava. Da bi dobrotvor ili veliki dobrotvor imao prava odlučivanja morao je da postane redovni član odnosno da uplati još dodatnih 300 dinara.

davao saglasnost na trošenje sredstava, mesto i banku gde će se novac čuvati, mogao je da traži i dobije izveštaj Nadzornog i Upravnog odbora, da potvrđuje Uprave pa čak i da ih bira u slučaju da Skupština o tome ne može da se složi.²⁸ Iz svega ovoga vidimo da je uticaj i značaj šefa stranke, Stojadinovića, na funkcionisanje i rad lista bio ogroman²⁹.

Ponovno pokretanje lista „Samouprava” 20. februara 1936. godine nosi sa sobom niz interesantnih i bitnih okolnosti koje valja uzeti u obzir. Sam naziv Samouprava asociirao je na Radikalnu stranku iz Kraljevine Srbije, stranku čiji je vođa bio Nikola Pašić, najveći srpski političar, partiju koja je u vreme nastajanja a i u kasnijim periodima okupljala najveći deo srpskog naroda. Sve to je Milan Stojadinović želeo da prisvoji za sebe. Predstavljajući se kao naslednik Nikole Pašića on je sada polagao pravo i na rukovođenje strankom koju je Pašić osnovao i vodio krajem XIX veka i u prvim decenijama XX veka. Pošto je iz sukoba sa GO NRS izašao kao pobednik, dobivši podršku kneza i kolega iz vlade i stranke Korošca i Spaha, krenuo je u ofanzivu čiji je cilj bio učvršćenje ličnih pozicija kako u stranci tako i u državi. Pokušavao je da „formalnog” naslednika Pašića u stranci, Acu Stanojevića, i njegove saradnike, naročito Mišu Trifunovića i Lazara Markovića, „gurne u stranu”, i sebe promoviše kao vođu radikala. To bi naravno bila samo etapa u promociji u vođu celokupnog srpskog naroda pa i države. List „Samouprava” trebalo je da posluži kao sredstvo na tom putu. Imajući u vidu sve ovo i ne čudi saopštenje GO radikala od 28. februara 1936. godine pod nazivom „Proglas radikalima i radikalskim prijateljima”, u kome se izražava protest povodom pokretanja lista koji nosi naziv „Samouprava”, jer se time „želi da unese zabuna u radikalske redove”. Imajući u vidu da režimska i cenzurisana štampa nije želela niti smela da štampa ovo saopštenje ono je šireno u formi letka.³⁰ Važno je napomenuti da rad na organizaciji same stranke u to vreme nije išao na očekivanom brzinom. Srpske narodne mase nisu pokazivale preterano interesovanje za upis u novoosnovanu stranku, ne samo zato što im je bila malo poznata, nego i zato što se nije verovalo u njenu dugovečnost. Čak ni u Dravskoj banovini čije je stanovništvo bilo mahom opredeljeno za SLS koja je bila sastavni deo JRZ, organizacija stranke nije bila potpuno izvršena.³¹ Sve ovo je predstavljalo dodatni razlog da se sa izdavanjem jednog partijskog lista požuri.

²⁸ Pravila udruženja nakladnog fonda lista *Samouprava*. Matica srpska, Rukopisno odeljenje, dokument pod oznakom M.13.395.

²⁹ Milan Stojadinović je formalno postao šef stranke na Zemaljskoj konferenciji JRZ održanoj juna 1936. godine, ali je faktički, već posle razlaza sa GO NRS, to i bio. To se vidi i u tome što je Stojadinović preuzeo početakom 1936. mesto predsednika Izvršnog komiteta JRZ na kome je prethodno bio Aca Stanojević.

³⁰ T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, Beograd 1985, str. 142.

³¹ T. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, Beograd 1985, str. 141-142.

Da bismo imali celovitiju sliku situacije s kraja 1935. i prvih meseci 1936. godine važno je pomenuti još jedan događaj. Naime, 7. februara 1936. godine na licitaciji je prodat beogradski list „Vreme”. Njega je otkupio Milan Stojadinović sa prijateljima.³² Za direktora je već bio postavljen stari radikal dr Ljuba Popović, glavni urednik je ostao Grgur Kostić, dok je važnu ulogu u listu imao Stojadinovićev mlađi brat, inače novinar, Dragomir Stojadinović. Iako je i kasnije često isticao da „Vreme” hoće da bude „nezavisan dnevnik” od tada je uticaj predsednika vlade bio nesumljiv. Stojadinović je list uzeo pod svoje, poklanjao mu je nekoliko časova dnevno, redigovao njegove uvodnike i članke, pa čak i fotografije, razmišljajući kako da „Vreme” podigne na „evropsku visinu”.³³ Preuzimanjem drugog po tiražu beogradskog lista, Stojadinović je hteo da svojim ličnim pečatom predstavi svoje planove i svoju politiku.³⁴ List je trebalo da posluži u prikazivanju „Stojadinovićeve stvarnosti”, kao Stojadinovićev recept kako jedna novina treba da izgleda od naslovne strane pa do najsitnijih detalja.

U periodu kada je predsednik vlade postajao i stvarni šef stranke, ponovno pokretanje lista „Samouprava” i preuzimanje lista „Vreme” predstavljaju važan činilac ka tom cilju. Želja Milana Stojadinovića je bila da se predstavi kao pravi i jedini predstavnik srpskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji. Sukob sa radikalima oko GO samo je ubrzao pokretanje „Samouprave” odnosno učvrstio uverenje da naziv lista ne treba menjati, nego mu dati i dodatnu funkciju u ovom sukobu. Pokretanje „Samouprave” i preuzimanje „Vremena” dali su Stojadinoviću moćna oružja i za predstojeći neminovni sukob sa generalom Petrom Živkovićem, jedinim preostalim srpskim konkurentom u vladi. Kontrolišući medije Stojadinoviću je bilo lako da nakon pokušaja atentata 6. marta u Narodnoj skupštini (iskorišćenog za smenu generala Živkovića) to predstavi kao „definitivan slom reakcije i fašizma”.³⁵ Propagandna ofanziva Milana Stojadinovića započeta februara 1936. godine, završena je njegovom medijskom dominacijom u odnosu na konkurenciju, što se posebno odnosilo na prostore naseljene srpskim življem.

³² M. Jovanović-Stoimirović, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad 2000, str. 33.

³³ O Stojadinovićevom odnosu prema "Vremenu" videti M. Jovanović-Stoimirović, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad 2000, str. 404-408.

³⁴ *Vreme* je imalo tiraž do 130.000 primeraka dok je *Politika* bila ispred sa 150.000 primeraka.

³⁵ *Vreme* od 7. marta 1936.

Summary**About refounding of newspaper *Samouprava*
on February 20th 1936**

The refounding of newspaper *Samouprava* on February 20th 1936. is closely connected with the situation in The Kingdom of Yougoslavia. Struggle power in the ruling party the Yougoslav Radical Community and between the prime minister Stojadinović and the former leadership of Radical party, at the end of 1935 and beginning of 1936, ended with Stojadinovic victory. In order to confirm that victory, with the help of colleagues from the government Korošec and Spaho, representatives of Slovenian and Bosnian Muslims, Stojadinović refounded the newspaper *Samouprava* which draw on great tradition of the Radical Party and Nikola Pašić from the times of the Kingdom of Serbia.

The refounding of the newspaper *Samouprava* and the takeover of newspaper *Vreme* was part of propaganda offensive the goal of which was to promote Milan Stojadinović as chief of the government party, leader of all radicals and the sole representative of Serbian people in the Kingdom of Yougoslavia.

Dr Milan TERZIĆ
Vojnoistorijski institut, Beograd

UDK 94 (497.1) "1942/1944"
355.489 (497.1) "1942/1944"

**JUGOSLOVENSKA KRALJEVSKA VLADA, GENERAL
DRAGOLJUB MIHAILOVIĆ I SAVEZNIČKO
BOMBARDOVANJE CILJEVA U JUGOSLAVIJI
1942–1944. GODINE**

APSTRAKT: Rad govori o zahtevima prema zapadnim saveznicima koje su dostavljali general Dragoljub Mihailović i jugoslovenska Kraljevska vlada za bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji. Pisan je na osnovu građe Arhiva Vojnoistorijskog instituta, Arhiva Srbije i Crne Gore i literature.

Savezničko bombardovanje Jugoslavije predstavlja temu koja je posljednjih godina dobila dnevno-političku upotrebu i dovela do kontroverznih i nenaučnih tumačenja (zavere, urote, mitologije, dezinformacije, itd.) oko naručioca bombardovanja. U tome se videla namera pojedinih jugoslovenski činilaca da iskoriste šansu za zauzimanje boljih pozicija u završnoj fazi rata u okviru jugoslovenskog unutrašnjeg razračunavanja i vojne operacije su tumačene političkom pozadinom.¹ Pitanja savezničkog bombardovanja ciljeva u Jugoslaviji treba sagledavati u okviru opštih savezničkih ratnih interesa kao dela širih vojnih

¹ Videti: Milovan Dželebdžić, „Dejstva na komunikacije u Jugoslaviji od 1. do 7. septembra 1944. godine – operacija ‘Ratweek’”, *VIG* br. 3/1970. U daljem tekstu: M. Dželebdžić, *n.d.*; *Savezničko bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944.*: studija i dokumenti /Momčilo Pavlović, Veroljub Trajković, Leskovac 1995. U daljem tekstu: *Savezničko bombardovanje Leskovca, n.d.*; Đoko Tripković, *Beograd pod bombama*, Beograd 1999; Đorđe Stanković, „Savezničko bombardovanje Nezavisne države Hrvatske (1943–1945), /Istorijski stereotipi i stvarnost”, *Tokovi istorije*, Br. 1-4/2001. Pre toga tekst objavljen u listu *Politika*, 27–28. septembra 1994. S pozivom na knjigu dokumenata, svojevrsnu borbenu hronologiju američkog vazduhoplovstva u Drugom svetskom ratu, *The Army Force in Word War II. Combat Shronology. Office od Air Force History Headquartes USAF*, New York 1973. U daljem tekstu: Đorđe Stanković, *n.d.*; Branislav Kovačević, *Savezničko bombardovanje Crne Gore 1943–1944*, Podgorica 2003.

strateških planiranja i dejstava na Balkanu i u Jugoslaviji. Nakon italijanske kapitulacije, najviše operacija je izvedeno na Dalmatinskoj obali krajem 1943. Tokom 1944. operacije su prenete na unutrašnjost Balkana do Pločestija (rumunski izvori nafte), a Maribor je recimo bombardovan devetnaest puta.²

Jugoslovenska vlada je u komunikaciji sa vojnim Ministrom generalom Mihailovićem kod zapadnih Saveznika tražila bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji. Činjenice govore da je general Draža Mihailović u depešama upućenim jugoslovenskoj vladi tražio bombardovanje ciljeva, u i oko, Jugoslavije. U našim istraživanjima ukazujemo na trideset šest depeša koje je general Mihailović tokom 1942/1943. uputio jugoslovenskoj vladi, od marta 1942. do 23. novembra 1943.³ Najintezivnije traženje je u proleće i naročito jesen 1942, kao i novembra 1943. Razlozi za traženje bombardovanja u proleće 1942. mogli su biti zbog povlačenja

² Dorđe Stanković, *n.d.*

³ Depeša **br. 124** od 29. marta 1942; A VII, EV, k. 171, reg. br. 19/5. Od 30. marta 1942. je depeša **br. 127**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Od 8. maja 1942. je depeša **br. 161**; A VII, EV, k. 172, reg. br. 25/2. Isto: A VII, EV, k. 175, reg. br. 34/3. Isto: A VII, EV, k. 38, reg. br. 20/2. Od 9. maja 1942. je depeša **br. 163**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 36, reg. br. 2/3. Od 11. maja 1942. je depeša **br. 174**; A VII, EV, k. 171, reg. br. 14/8. Isto: A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Od 15. maja 1942. je depeša **br. 192**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 171, reg. br. 26/8. Od 21. maja 1942. je depeša **br. 199**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 175, reg. br. 34/3. Isto: A VII, EV, k. 171, reg. br. 30/9. Isto: A VII, EV, k. 38, reg. br. 20/2. Od 8. juna 1942. je depeša **br. 228**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: *Zbornik NOR-a, tom XIV*, Beograd 1981, knj. 1, str. 358-360. Od 11. juna 1942. je depeša **br. 243**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 175, reg. br. 7/3. Od 7. jula 1942. je depeša **br. 285**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 175, reg. br. 28/3. Isto: A VII, EV, k. 175, reg. br. 28/3. Isto: AVII, EV, k. 175, reg. br. 16/4. Isto: A VII, EV, k. 29F, reg. br. 18/7. Isto: Dragoljub M. Mihailović, *Rat i mir đenerala, Izabrani ratni spisi*, I-II, priredili: Milan Vesović, Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević, Beograd 1998, knj. 2, str. 178-179. U daljem tekstu: *Rat i mir đenerala, n.d.* Od 7. jula 1942. je depeša **br. 287**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 29G, reg. br. 16/6. Isto: AVII, EV, k. 175, reg. br. 16/4. Isto: A VII, EV, k. 29F, reg. br. 18/7. Isto: *Rat i mir đenerala, n.d.*, str. 178-179. Od 9. jula 1942. je depeša **br. 289**; AVII, EV, k. 175, reg. br. 16/4. Isto: A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 29F, reg. br. 10/4. Isto: A VII, EV, k. 29F, reg. br. 18/7. Od 4. avgusta 1942. je depeša **br. 337**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 29G, reg. br. 24/6. Isto: A VII, EV, k. 175II, reg. br. 10/5. Od 5. avgusta 1942. je depeša **br. 348**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 175II, reg. br. 10/5. Od 25. avgusta 1942. je depeša **br. 474**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 175II, reg. br. 10/5. Od 14. septembra 1942. je depeša **br. 629**; A VII, EV, k. 172, reg. br. 28/9. Isto: A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 175II, reg. br. 476. Od 16. septembra 1942. je depeša **br. 651**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Od 24. septembra 1942. je depeša **br. 692**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 29G, reg. br. 27/6. Od 2. oktobra 1942. je depeša **br. 720**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 174, reg. br. 10/3. Od 13. oktobra 1942. je depeša **br. 782**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Od 15. oktobra 1942. je depeša **br. 796**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Od 15. oktobra 1942. je depeša **br. 803**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 174, reg. br. 17/3. Od 17. oktobra 1942. je depeša **br. 815**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 174, reg. br. 17/3. Od 22. oktobra 1942. je depeša **br. 843**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Od 25. oktobra 1942. je depeša **br. 857**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Od 30. oktobra 1942. je depeša **br. 881**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 174, reg. br. 13/2. Od 21. novembra 1942. je depeša **br. 991**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Isto: A VII, EV, k. 48, reg. br. 33/3.

iz Zapadne Srbije i nade u ustaničke akcije i pomoć saveznika. Jesen 1942. podudara se sa dolaskom nekoliko vojnih misija koje je jugoslovenska vlada uputila kod generala Mihailovića, završetkom sukoba u jugoslovenskom vojnom kontingentu u Kairu („kairska afera”) i zahtevima za borbenom aktivnošću, a novembra 1943. sa italijanskom kapitulacijom i dolaskom generala Armstronga u štab generala Mihailovića, koji je tražio operacije protiv okupatora u Jugoslaviji. Savezničko bombardovanje u drugoj polovini 1943. i početkom 1944. je sa četničke strane tumačeno kao predoperacija i priprema terena pred iskrcavanje saveznika u Jugoslaviji na čemu su i bazirali svoju vojnu strategiju i politiku.⁴

Ciljevi čije je bombardovanje tražio Mihailović, kako bi se destabilizovao neprijatelj, bili su uopšteno vojni ciljevi: Maribor, Celje, Kranj, Metković (glavni italijanski saobraćajni čvor), Omiš (električna centrala), Zagreb, Mostar (ustaški severni logor), Ljubuški, neprijateljske kolone od Bihaća ka Kninu, Gračacu, Benkovcu, Šibeniku i Zadru, Perković, Sinj, Drniš, Bor, Beograd (Savski most, most na Dunavu prema Pančevu, put Zemun–Beograd, fabrike Ikarus, Zmaj, Teokarević, Rogožarski i Rakovica, kao i Topčider i Tašmajdan), Trepča, Sipski kanal, put Pančevo–Vršac, Sićevačka klisura, Paraćin (fabrika Teokarević), Jagodina (fabrika Klefis), Niš (železnička stanica), naselja prečanskih Nemaca, itd. Najviše je bilo zahteva za bombardovanje ciljeva u Beogradu (13 zahteva), Borski rudnik (11 zahteva) i Metković (4 zahteva). U jednom zahtevu za Beograd (depeša br. 2221) traženo je da se vodi računa i ne bombarduje logor na Banjici zbog velikog broja zatvorenika i da se prilikom bombardovanja gradova ne vrši „mitraljiranje” jer strada civilno stanovništvo.⁵

2. decembra 1942. je depeša **br. 1068**; A VII, EV, k. 29F, reg. br. 30/6. Od 5. decembra 1942. je depeša **br. 1083**; A VII, EV, k. 175II, reg. br. 13/8. Od 9. januara 1943. je depeša **br. 1232**; A VII, Ca, k. 287, reg. br. 1/1. Od 1. jula 1943. je depeša **br. 1765**; A VII, EV, k. 179A, reg. br. 14/7. Od 23. novembra 1943. je depeša **br. 2214**; A VII, EV, k. 179A, reg. br. 12/8. Od 23. novembra 1943. je depeša **br. 2215**; A VII, EV, k. 179A, reg. br. 12/8. Od 23. novembra 1943. je depeša **br. 2221**; A VII, EV, k. 7II, reg. br. 14/2. Od 23. novembra 1943. je depeša **br. 2222**; A VII, EV, k. 179A, reg. br. 12/8.

⁴ Koliko je britanska strana vodila računa o jezičkoj preciznosti izražavanja, na to najbolje ukazuje pismo Ratnog ureda Velike Britanije (*The War Office*) upućeno 1. avgusta 1942. Ministru informacija za Kikpatrika (B.B.C.) u vezi emisije koja je trebalo da se odnosi na bombardovanje: da je bombardovanje ciljeva „predznak” otvaranja drugog fronta ili formulacija da je reč o „pripremi” za otvaranje drugog fronta, što je trebalo da bude blaža varijanta zbog neželjenih postupaka, ali se na kraju kaže da je reč o istom; Jevtović Miroljub, *Šta kaže radio London*, Beograd 1989, str. 348.

⁵ Iz štaba komande jugoslovenske vojske u Kairu su dostavljane informacije inspektoru vazduhoplovstva, dobijene od generala Mihailovića, da se na železničkim stanicama Perković i Slivno nalaze veliki nemački magacini ratnog materijala zbog čega ih treba bombardovati, da u slučaju da dođe do bombardovanja Beograda, da se ne bombarduje logor na Banjici gde je veliki broj zatvorenika i da se ne mitraljiraju naseljena mesta jer stradaju nevini ljudi, kao što je to slučaj u Nišu, Podgorici, Kninu i Šibeniku, na kraju se traži da se o ovom izveste nadležni saveznički organi i jugoslovenski oficir za vezu kod 15 Air Forca; A VII, EV, k. 70, reg. br. 5/2.

Od ciljeva u inostranstvu to su u vojni ciljevi u Albaniji (Tirana, Drač i Skadar), Budimpešta (Mađarska), Sofija (Bugarska) i Nemačka (fabrika oružja između Bremena i Hanovera i gradovi zbog zverstava u Jugoslaviji). Za glavne gradove Mađarske i Bugarske bombardovanje je traženo kao opomena zbog zločina Mađara i Bugara u Jugoslaviji, kao i za Zagreb zbog zločina ustaša. Kada je reč o Zagrebu, od 29. juna 1942. zahtev jugoslovensko diplomatskog predstavnika Višackog iz Madrida upućen MIP-u, da ako bi se ukazala prilika da se ustaški režim jednom prilikom opomene bombardovanjem za zločine koje čini, za što su predloženi sledeći delovi Zagreba: Trg kralja Petra i Zvonimirova ulica sa okolinom gde su glavne ustaške ustanove i vojska.⁶ Slobodan Jovanović je 28. jula 1942. ambasadoru Šumenkoviću u Ankari dostavio prepis izveštaja o stanju u zemlji na osnovu vesti Antina Novčana koji je izbegao u Carigrad i koji je tražio da se zapreti Italijanima i Nemcima za zvertva koja čine i da se zbog represalija izvrši bombardovanje Graca i Trsta.⁷

Potom je Slobodan Jovanović 4. i 17. novembra 1942. dostavio diplomatskim predstavništvima zahteve, koje je prosleđivao saveznicima, za bombardovanje gradova zemalja koje su okupirale Jugoslaviju i izvršile zločine nad stanovništvom.⁸ O Mihailovićevom zahtevu o potrebi bombardovanja Zagreba, Slobodan Jovanović je 31. decembra 1942. pisao podpredsedniku vlade Juraju Krnjeviću.⁹ Maja 1943. jugoslovenski MIP je dostavio vladi (Vojnom kabinetu)

⁶ AJ, 103-28-181, Pov. Br. 299. U MIP-u 6. jula 1942. Pov. Br. 3677. Isto: A VII, EV, k. 174, reg. br. 33/1. U vladi V.K. Pov. Br. 1027 od 11. jula 1942. Isto: *Hrvatska u diplomatskim izveštajima izbjegličke vlade 1941–1943*, priredio Ljubo Boban, knj. I, Zagreb 1988, str. 183.

⁷ A VII, EV, k. 279B, reg. br. 41/5, Str. Pov.V.K.Br. 684. U MIP-u POV. Br. 5097 od 14. septembra 1942.

⁸ Vojni kabinet Predsednika vlade je 4. novembra 1942. prosledio MIP-u (za Vašington, Ankaru i Moskvu) i za Antoni Idna, dobijeni izveštaj generala Mihailovića o zverstvima nad Srbima u Kraljevu, Hrvatskoj, Bačkoj i Kopaoniku. Pojednosti izveštaja su da se u NDH progone Srbi i Mihailović traži da saveznici bombarduju Zagreb, da su Mađari u Bačkoj pozvali Srbe u vojsku, da Nemci i Bugari čisteći Kopaonik vrše zločine nad stanovništvom zbog čega se traži: „Neophodno potrebno da se bombarduju gradovi u Bugarskoj i Hrvatskoj i sva naselja prečanskih Švaba i da se objavi da su to represalije zbog pokolja Srba”; A VII, EV, k. 173, reg. br. 8/4, Str. Pov.V.K.Br. 932. Isto: A VII, EV, k. 174, reg. br. 34/1, Strogo poverljivi delovodni protokol vojnog kabineta Predsedništva vlade, br. 932. Na ovo je 21. novembra 1942. MIP-u dostavio odgovor Forin Ofisa, koji je 24. novembra 1942. vlada prosledila Ministru dvora, komandantu trupa u Kairu i ambasadi u Vašingtonu; A VII, EV, k. 174, reg. br. 34/1, Str. Pov.V.K.Br. 978. U MIP-u Str. Pov.Br. 568. Od 17. novembra 1942. je dopis Slobodana Jovanovića MIP-u da se od Rusa, Engleza i Amerikanaca zatraži bombardovanje gradova u Nemačkoj, Bugarskoj i Mađarskoj i da se objavi da su ova bombardovanja vršena u znak represalija i pokolja nad Srbima i da saveznici javno zaprete bombardovanjem ustaških centara Zagreba, Varaždina i Karlovca ako se ne prestane sa ubijanjem Srba, te da general Mihailović smatra u vezi sa bombardovanjem da je to najmanje što treba učiniti; A VII, EV, k. 173, reg. br. 10/5, Str. Pov.V.K.br. 957. Isto: A VII, EV, k. 163, reg. br. 15/1, Str. Pov. V.K. Br. 957.

⁹ A VII, EV, k. 48, reg. br. 4/4, Str. Pov.D.V.K.Br. 215. U štabu komande u Kairu Str. Ob.O.br. 621 od 27. februara 1943. Isto: A VII, EV, k. 163, reg. br. 57/1.

elaborat o zahtevima Saveznicima po Mihailovićevom traženju za bombardovanje ciljeva zbog zločina u Jugoslaviji.¹⁰ Na Mihailovićeve zahteve za bombardovanjem Slobodan Jovanović je odgovorio dva puta. Depešom br. 62 od 20. jula 1942. upućenom generalu Mihailoviću, kao odgovor na njegovu depešu br. 275 dostavio je: „Traženo od Engleza, Rusa i Amerikanaca da se osude pokolji Srba i izvrši bombardovanje Sofije i Pešte u znak represalija da bi se sprečilo dalje uništavanje srpskog naroda. I pored želje Engleza da izađu u susret našem traženju zbog vojnih razloga nije moguće sada preduzeti uspešni napad protiv ovih objekata”.¹¹ Potom je od 5. oktobra 1942. depeša br. 121 koju je Slobodan Jovanović uputio generalu Mihailoviću, kao odgovor na njegovu depešu br. 481 da nije dobijen nikakav odgovor i odgovor na depešu br. 629: „Bombardovanje bi izazvalo zamračenje varoši a to se sada ne želi”.¹² Major Živan Knežević je 23. oktobra 1942. uradio Referat Slobodanu Jovanoviću o susretu sa Piterom Bojom 22. oktobra 1942, kada je na traženje generala Mihailovića za bombardovanje vojnih ciljeva u Jugoslaviji, odgovoreno da to trenutno nije moguće izvesti.¹³ General Mihailović je kasnije, sem zahteva za bombardovanjem, depešom od 9. novembra 1943. br. 2170 izvestio o nemačkom bombardovanju Cetinja,¹⁴ a depešom br. 2318 od 21. aprila 1944. o posledicama bombardovanja Beograda.¹⁵

¹⁰ Od 26. maja 1943. je dopis MIP-a vladi (Vojnom kabinetu) o elaboratu o koracima kod Saveznika u vezi sa izveštajima Mihailovića: da izveštaji generala Mihailovića pokazuju na zverstva i pokolje koje u zemlji vrše okupatori, ustaše i partizani naročito nad srpskim stanovništvom, na izrajnički rad Ljotića i Nedića, na štetnu propagandu londonskog radija u korist partizana. Zbog toga je Mihailović apelovao da se o zločinima obaveste saveznici, da se zapreti bombardovanjem ustaških centara u NDH, Budimpešte i Sofije, da se preko radio Londona žigoše izdajnički rad i da se kod Britanaca interveniše radi obustave propagande u korist partizana; A VII, EV, k. 178, reg. br. 45/5, Str. Pov.Br. 39.

¹¹ Od 31. decembra 1942. je Jovanovićev dopis komandantu jugoslovenskih trupa na Bliskom Istoku kojim je dostavljeno njegovo pismo upućeno podpredsedniku vlade Krnjeviću kojim su dostavljene parafrazе depeša generala Mihailovića: da je potrebno da Krnjević osudi zločine ustaša nad Srbima, da pozove Hrvate da zaštite preostale Srbe, da ustašama treba zapretili bombardovanjem Zagreba, da se u emisijama radio Londona usvoji ustaljena terminologija jugoslovenske vojske po pitanju upotrebe srpsko-hrvatskog književnog jezika; A VII, EV, k. 179, reg. br. 4/1. Isto: A VII, Ca, k. 281, reg. br. 10/1.

¹² A VII, EV, k. 179, reg. br. 4/1. Isto: A VII, Ca, k. 281, reg. br. 13/1.

¹³ A VII, EV, k. 163, reg. br. 4/1.

¹⁴ „Prvog novembra sa dva bombardera i jedan dva lovca bombardovano Cetinje. Izveštaj od jednog našeg komandanta”; A VII, EV, k. 179A, reg. br. 14/7.

¹⁵ Staniša R. Vlahović u bombardovanju Beograda i Srbije vidi političke razloge. O bombardovanju Beograda general Mihailović je izvestio Predsednika jugoslovenske vlade depešom br. 2318 od 21. aprila 1944. izveštavajući o velikim žrtvama; Staniša R. Vlahović, *Zbornik dokumenata iz britanske arhive. Anglo-jugoslovenski odnosi 1941-1948*, Birmingham 1985, str. 265-274. U daljem tekstu: Staniša R. Vlahović, *n.d.* O Mihailovićevoj depeši i protestu ambasadora Jevtića videti: *Savezničko bombardovanje Leskovca, n.d.*

Septembra i oktobra 1942. srećemo podatke o izveštajima delegata jugoslovenskom MUP-a u Lisabonu o savezničkom bombardovanju Zagreba i odjeku koje je imalo u Hrvatskoj.¹⁶

Elaborat nastao u krugovima (političkim i vojnim) jugoslovenske vlade pod nazivom „Akcija vazduhoplovstva na teritoriji Jugoslavije”, predstavlja stavove jugoslovenske vlade u kojima se ističe: da je i pored okupacije u Jugoslaviji otpor pod vođstvom generala Mihailovića koji veže 40 neprijateljskih divizija i da tu akciju najviše pomažu Srbi koji su do sada dali 900.000 i Slovenci 80.000 žrtava; predlaže se saveznička vazдушna akcija u Jugoslaviji radi dezorganizacije železničkog saobraćaja, onemogućavanja neprijatelju da koristi sirovine u Jugoslaviji i traži bombardovanje važnih vojnih objekata, a daju se najvažnije železničke komunikacije (pruge Ljubljana–Zagreb–Beograd–Niš i dalje prema Sofiji i Solunu, zatim Zagreb–Kralovac, Ljubljana–Trst, Ljubljana–Beč, Zagreb–Budimpešta, Beograd–Osijek–Pečuj i Brod–Sarajevo–Mostar–Metković); akcije generala Mihailovića izvode se na delu pruge Beograd–Niš i prema Sofiji i Solunu, dok je pruga prema Zagrebu i Ljubljani van njegovog uticaja, da je njegov uticaj izražen na pruzi od Broda preko Sarajeva i Mostara do Metkovića, čime se naglašava potreba dezorganizacije na pruzi Beograd–Zagreb–Ljubljana i polazne osnove pruge kroz Bosnu (Brod i Metković); da je Metković glavna baza za snadbevanje italijanskih trupa; da su glavni ciljevi na ovim prugama Zidani most (raskrsnica istočno od Ljubljane gde treba bombardovati železnički most i stanicu), Zagreb (most i železnička stanica), Beograd (most na Savi) i Vinkovci (važna železnička raskrsnica sa stanicom i fabrikom lokomotiva i vagona); da su pomoćni ciljevi Osijek (stanica i most na Dravi), Varaždin (stanica i most na Dravi), Karlovac (stanica i most na Kupi), Brod na Savi (stranica i most na Savi) i Metković (ratno pristanište i stanica); da Nemci eksploatišu sirovine u Boru (najveći rudnik bakra u Evropi), Trepči (rudnik cinka), Trbovlje (rudnik uglja) i Zenici (rudnik gvožđa i topionica); da su objekti od većeg vojnog značaja aerodromi u Zemunu, Zagrebu, Ljubljani, Mostaru i Sušaku i Banja Luka kao baza ustaških i nemačkih trupa; da je zamračivanje („blek aut”) u Hrvatskoj u gradovima Zagreb, Karlovac, Varaždin, Vinkovci, Brod i Osijek i da su zamračeni i Bor i Trepča; da Italijani drže aerodrome Ljubljana, Mostar i Sušak; da je protivavionska odbrana u Zagrebu i Boru; da je sigurnost operacija velika i bile bi izvršene bez gubitaka, a potvrda je i u dosa-

¹⁶ A VII, EV, delovodni protokol Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, Pov. Br. 882 od 6. oktobra 1942. Iz Lisabona 24. septembra 1942, Br. 182. Potom je od 17. oktobra 1942. dopis MUP-a Direkciji za informativnu službu o informacijama Delegata iz Lisabona da je, iako samo sa jednim avionom, bombardovanje Zagreba imalo veliki odjek na teritoriji NDH, da su zbog toga u svim mestima objavljena upustva u slučaju pojave neprijateljskih aviona u kojima se objašnjava kako postupiti za vreme vazdušne uzbune; AJ, 103-190-663, Pov.Br. 882. Direkciji za informativnu službu Br. 288.

dašnjim letovima nad Jugoslavijom; da bi tek nakon prvih akcija sledila pojačana protivvazдушna odbrana; da je bombardovanje Italije iscrpelo nemačke mogućnosti pojačavanja odbrane na Balkanu i da će se o tome sa terena dobijati informacije; da su najbolji način bombardovanja iznenadne akcije i treba kombinovati pojedinačne i grupne ciljeve; da se poseduju karte 1:1.000.000 gde su ciljevi ucrtani; da se tehnički podaci o ciljevima mogu dobiti od jugoslovenskih avijatičara koji poznaju ciljeve; da bi efekat bio u materijalnim rezultatima razaranja čime bi se presekao saobraćaj, a bombardovanje Trepče i Bora prekid eksploatacije; da bombardovanje neposredno potpomaže četničku akciju, a ono bi imalo jako moralno dejstvo i general Mihailović i jugoslovenska vlada ojačali bi položaj u narodu; da bi zbog ovih akcija Hrvati postali pasivni, okrenuli bi se protiv ustaša i ojačao bi prestiž Velike Britanije; da bi bombardovanje „bila najbolja i najefikasnija saveznička propaganda u Jugoslaviji”. U tekstu se na kraju kaže da se kao prilog daju depeše generala Mihailovića u kojima traži bombardovanje pojedinih ciljeva.¹⁷

Saveznicima su dostavljani konkretni zahtevi i 30. januara 1943. načelnik Obaveštajnog odeljenja vojske u Kairu, majora Gligorijevića, dostavio je savezničkim vojnim predstavnicima (potpukovnik *W. H. Crom*) zahtev: da treba bombardovati ciljeve u Jugoslaviji radi „podizanja morala” i tako u Mihailovićeve redove doveli oni koji oklevaju; da istovremeno treba bacati letke; da je čekanje opasnost da bude kasno jer to mogu učiniti „Rusi” što bi bilo „nesretno za odnose Anglosaksonske sa Jugoslavijom”; da su najvažniji objekti za bombardovanje železničke komunikacije koje vezuju Italiju, Nemačku i Mađarsku, ratna industrija i namirnice iz Jugoslavije kojima se snabdeva okupatorska vojska; železničke pruge Ljubljana–Zagreb–Beograd–Niš, Brod–Sarajevo, železnički čvor u Zidanom mostu, železnički čvor Zagreb, železnički most na Savi u Beogradu, železnički most u Osijeku, železnički most u Karlovcu, sirovine u Boru, Trepči, Trbovlju i Zenici, te aerodrumi Zemun, Zagreb, Mostar, Ljubljana i grad Banja Luka kao operativna baza ustaša.; da shvata razloge za „nepraktičnost operacija u sadašnjem momentu”, dodajući: „Ali mi uzimamo slobodu ipak da dademo sledeće naše primedbe, koja bi mogla da objasni situaciju”: da je u toku prošle (1942.) bilo letova i da su avioni od Sueckog kanala leteli do Durmitora, da je bilo 9 letova, da je bacan materijal, da je put iznosio 14 sati, da nije bilo incidenata jer nije dejstvovala protivvazдушna odbrana, dodajući „Mi bi pozdravili mogućnost raspravljanja ovog predmeta, prema što skorašnjoj Vašoj želji”.¹⁸

Pukovnik Putnik je pisao marta 1943. američkom pukovniku Kromu (*W. H. Crom*) povodom razgovora majora Gligorijevića sa Kromom 11. marta, o

¹⁷ A VII, EV, k. 127, reg. br. 53/2.

¹⁸ A VII, EV, k. 29D, reg. br. 1/1, br. 2147. Isto: A VII, EV, k. 29B, reg. br. 2/1, prepis dokumenta.

čemu je Putnika izvestio Gligorijević, koji mu je rekao da je major Gligorijević izvestio o razgovoru sa njim 11. marta 1943. i sa kapetanom Susmanom i da je Gligorijević o tome izneo: da mu je saopšteno da se imaju u vidu jugoslovenski zahtevi za akcije protiv vojnih ciljeva u Jugoslaviji; da se u skorijoj budućnosti očekuje jedna akcija sa oko 9 aviona kako bi se bombardovali vojni ciljevi, bacali leci i paketi sa hranom; da je pukovnik Putnik zadovoljan zbog toga jer će to puno pomoći savezničkoj stvari; da prilikom tih akcija treba voditi računa, kako se kaže, „kako bi se učinio minimum štete privatnim osobama i njihovoj svojini”; da bi dobri rezultati bombardovanja mogli štetiti ako se izazovu „štete pojedincima koji simpatišu sa saveznicima”; Putnik misli da bi jugoslovenski vazduhoplovci mogli pružiti značajnu pomoć u „raspoznavanju ciljeva” u Jugoslaviji, dodajući: „(A) Da Vi predlažete da uspostavite sa svojim ljudstvom i materijalom direktnu radio-vezu sa đeneralom Mihailovićem. (b) Da će za vezu sa đeneralom Mihailovićem u njegov štab biti upućeno naročito lice koje će doći iz Vašingtona. (c) Da će se sve kopije telegrama đenerala Mihailovića davati nama. (d) Da mi moramo pomoći u izradi planova kako će se poslati personal i radio-oprema u štab đenerala Mihailovića. (e) Da se ova stvar smatra kao isključiva saradnja naše vojske sa savezničkom vojskom S.A.D.” Dalje se kaže: da je Putnik dobio instrukcije Kraljevske vlade i da se sa zadovoljstvom prihvata saradnja; u vezi sa opštenjem sa generalom Mihailovićem da je želja da pravo komandovanja (naređivanja) ima jugoslovenski kralj koji je Vrhovni komandant i daju pojedinosti oko slanja misija i materijala kod Mihailovića.¹⁹

Više pojedinosti u pitanju bombardovanja susrećemo u referatu majora Gligorijevića upućenog komandantu jugoslovenskih trupa na Srednjem Istoku, pukovniku Putniku, gde je evidentiran 15. marta 1943. u kome kaže: da su tokom 1942. učinjeni pokušaji kod Britanaca da se izdejstvuje bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji i da nisu dali rezultata,²⁰ a da se jugoslovenska strana

¹⁹ U vezi sa slanjem oficira i radio-stanica kod Mihailovića, ti poslovi su bili i još se nalaze kod „britanske MO4 službe” i da štab britanske Vrhovne komande na Srednjem Istoku drži radio-telegrafsku vezu sa generalom Mihailovićem; da je ubacivanju svake ekipe u zemlju prethodilo izveštavanje generala Mihailovića o nameravanoj akciji, javljanje Mihailovića o mestu i vremenu gde bi trebalo da se spuste i davanje znakova za te akcije. Zbog toga pukovnik Putnik predlaže da se u martu u štab generala Mihailovića pošalju dva jugoslovenska oficira koji će ga izvestiti o ovim dogovorima; daju se znaci u obliku trougla koji bi se iz aviona raspoznavali; da će Mihailović u međuvremenu poslati i druge signale i planove; da će Mihailović o tome izvestiti preko propagandnih depeša koje svakodnevno šalje u Kairo; zatim se daju predlozi šifrovane komunikacije da je materijal poslat i da je primljen; da će se, ako nema odgovora generala Mihailovića, materijal slati na prostor gde su se do sada spuštale ekipe i za to se predlaže plato planine Sinjajevine; te na kraju pukovnik Putnik traži mišljenje o ovim planovima; A VII, EV, k. 50, reg. br. 12/5, Str. Pov. Ob.br. 646. Isto: A VII, EV, k. 179D, reg. br. 21/2. Str. Ob.O.br. 646. Datumi slanja pisma su 11. i 16. mart 1943.

²⁰ Krajem septembra 1942. smirivanjem afere sa generalom Mirkovićem jugoslovenska obavestajna služba je sebi kao ciljeve postavila bombardovanje vojnih ciljeva na teritoriji Jugoslavije shodno traženju generala Mihailovića, iznalaženje pogodnih puteva za vezu sa zemljom i rad

okrenula drugom savezniku, Amerikancima.²¹ Međutim, time je jugoslovenska strana dolazila u opasnost ulaska u prostor i procep američko-britanskih odnosa, što je uvideo i pukovnik Dimitrije Putnik. O pojedinostima dogovaranja sa

na efikasnijoj pomoći zemlji (dotur oružja, municije, hrane, odeće, sanitetskog materijala, itd.); da je 20. septembra 1943. izložio engleskom majoru Rouzu (*Rose*), šefu sekcije za Balkan Obaveštajnog odeljenja britanske Vrhovne Komande, potrebu bombardovanja ciljeva u Jugoslaviji, što je prihvaćeno i 5. oktobra je dobijen odgovor da sada to nije moguće; da je potom Gligorijević tražio sastanak sa potpukovnikom Juarom (*Ewar*), šefom odseka za Jugoistočnu Evropu i 10. oktobra 1942. imao sa njim sastanak na kome je izložio ceo problem, na šta je dobio odgovor da se razumeju zahtevi i da će o tome referisati načelniku štaba britanske Vrhovne Komande i državnom ministru Keziu; da je potom major Rouz 20. oktobra 1942. izveštio da potpukovnik Juar nije uspeo u svojoj misiji, da britansko vazduhoplovstvo na Srednjem Istoku nije u mogućnosti da izvrši ove zadatke zbog zauzetosti i udaljenosti, te da je o tome 21. oktobra 1942. izvešten zastupnik Ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva (Str. br. 356); da je Gligorijeviću bilo jasno da kod „Engleza ne treba više insistirati” već tražiti nove puteve; A VII, EV, k. 50, reg. br. 14/5. U štabu komande Str. Ob.O.Br. 648 od 15. marta 1943. Isto: A VII, EV, k. 29B, reg. br. 3/1, prepis dokumenta.

²¹ „Kako su američke vazduhoplovne snage u tome vremenu bile već dosta jake na Srednjem istoku, to sam rešio, da potražim pomoć Amerikanaca za bombardovanje”; da je tražio pogodnu ličnost za vezu sa Amerikancima i našao je u Mišelu Henaikatiju koji ga je povezo sa J. Kinerom iz britanske ambasade (odsek za publicitet) koji je oženjen Amerikankom i koga je Gligorijević upoznao 10. decembra 1942; da je Kiner uspeo da za pitanje bombardovanja zainteresuje pukovnika Mek Gafija iz Štaba američke komande na Srednjem Istoku, pukovnika Stronga, načelnika štaba IX američke armije i pukovnika Kroma, načelnika Obaveštajnog odeljenja štaba IX američke armije; da je potom 20. decembra 1942. Gligorijević imao sastanak sa američkim pukovnicima sa kojima je dogovorena izrada plana bombardovanja vojnih ciljeva; da je potom Putnik 6. januara 1943. pukovniku Mak Gafiju dao plan bombardovanja koji je pregledao i odobrio pukovnik Putnik; da je potom Gligorijević 20. januara 1943. imao sastanak u štabu američke IX armije na kome su bili pukovnik Krom, kapetan Susman (pomoćnik pukovnika Kroma) i kapetan Kiner gde se razgovaralo o tom planu i mogućnostima njegovog izvođenja i Amerikanci su obećali odgovor; da je odgovor dobijen 28. januara 1943. da je plan dobar i pokazivao je zainteresovanost Amerikanaca za bombardovanje; da je Gligorijević predložio Putniku, što je odobreno, zvaničan razgovor u Štabu američke IX armije; da je radi toga Gligorijević sastavio akt (Ob.O.Br. 2147) od 30. januara 1943. u kome je tražio sastanak sa pukovnikom Kromom; da su potom 8. februara 1943. održana dva sastanka sa pukovnikom Kromom u Štabu IX američke armije; da je pukovnik Krom rekao da je pun divljenja za srpski narod i borbu generala Mihailovića, da je spreman da pomogne i da će nastojati da bombardovanje otpočne odmah, da o detaljima treba održati tehničku konferenciju i predložio da to bude u jugoslovenskom štabu da je ta konferencija održana u jugoslovenskom štabu 13. februara 1943. na kojoj je na početku prisustovovao pukovnik Putnik, a od Amerikanaca bio kapetan Susman koji je preneo Kromovo saopštenje da zbog situacije na frontu u Africi i zbog bombardovanja Italije prinuđeni su da promene prvobitnu odluku o bombardovanju ciljeva u Jugoslaviji i da ce to učiniti u aprilu 1943; da je tada Gavrilović tražio manje akcije „radi podizanja morala”, na što je Susman obećao da će se nastojati odvojiti nekoliko aviona za te akcije iz grupe koja bombarduje petrolejske izvore u Rumuniji; da je sa kapetanom Susmanom dogovorena razmena obaveštajnih podataka; da od tada počinje prisna saradnja sa Amerikancima i Gligorijević je prilikom svojih poseta nastojao da Amerikancima iznese probleme, da nastoji ostvariti neposrednu vezu sa generalom Mihailovićem i slanje pomoći; da su Amerikanci pokazali veliko interesovanje i obećali da će izvestiti ministarstvo rata u Vašingtonu, te da su to razgovori dobili konkretno rešenje u njihovim predlozima koje je Gligorijević izložio u svom referatu 14. marta 1943; A VII, EV, k. 50, reg. br. 14/5. U štabu komande Str. Ob.O.Br. 648 od 15. marta 1943. Isto: A VII, EV, k. 29B, reg. br. 3/1, prepis dokumenta.

Amerikancima ukazuje referat majora Gligorijevića upućen komandantu Jugoslovenskih trupa na Srednjem Istoku, pukovniku Putniku, koji je u štabu komade zaveden 15. marta 1943. Pojediniosti ukazuju na sledeće: da je 11. marta po pozitivu iz štaba IX američke armije imao sastanak sa kapetanom Susmanom, pomoćnikom načelnika Obaveštajnog odeljenja, koji je pomoćnik pukovnika Kroma koji je operisao slepo crevo, te da je kao prevodioca poveo sa sobom poručnika fregate Simu Simića; da mu je kapetan Susman učinio predloge i saopštio da su spremni da preduzmu operacije koje su predložene od jugoslovenske strane februara 1943, da će u najkraćem vremenu preduzeti akciju na vojne ciljeve sa 9 aviona, da će tom prilikom sem bombi baciti „letke koje ste nam dali”, eksploziv i pakete sa hranom; da sa ovim treba da bude saglasan jugoslovenski komandant, da su potrebni jugoslovenski avijatičari koji poznaju ciljeve u Jugoslaviji i to po jedan na avion; da je po pitanju veze sa Mihailovićem Susman rekao da se to može ostvariti, da je jedan čovek određen za vezu u štabu generala Mihailovića i on je krenuo iz Vašingtona i „verne kopije svih (podvučeno u tekstu – *prim. M. T.*) primljenih telegrama davaćemo i vama”; da je od jugoslovenske strane tražio plan za ubacivanje ljudstva i materijala, a kada se veza uspostavi, pomoć će se slati prema Mihailovićevom traženju; da ujedno Amerikanci žele da tako provere izveštaje koje im Englezi daju o situaciji kod generala Mihailovića i u Jugoslaviji, te da i za ovo treba da da saglasnost jugoslovenski komandant; naglašavamo činjenicu da je Susman predložio da o ovim razgovorima ne treba obavestavati Engleze i razgovore treba smatrati kao razgovore predstavnika američke i jugoslovenske vojske i o njima treba još obavestiti jugoslovenskog komandanta (pukovnik Putnik); Gligorijević dalje kaže da je o ovom referisao Putniku koji mu je odgovorio da ne može da da svoju saglasnost na sve ovo u jednom pismu i da će to učiniti u slučaju da dobije slično pismo iz štaba IX američke armije; da englesko otkrivanje ovih pregovora može jugoslovensku stranu dovesti u težak položaj; da je potom 13. marta Gligorijević imao sastanak sa Susmanom i izvestio ga o ovim Putnikovim stavovima; da je Susman odgovorio da je telefonski izvestio američkog generala Maklanahana (*Maclanahan*) i Susman je rekao Gligorijeviću da ne mogu prvi poslati pismo jer jugoslovenska strana traži pomoć i zato inicijativa treba da dođe od nje, da će razgovori ostati tajnost za Engleze i kad se akcije budu izvodile obavestiće se Englezi kojima će se sve predstaviti kao jugoslovenska inicijativa; da je istog 13. marta Gligorijević o ovim razgovorima izvestio Putnika kojem je predložio pisma za slanje i na što je odbio odgovor „videću”; da je istog 13. marta do Gligorijevića došao poručnik Rid, pomoćnik američkog pomorskog izaslanika u Londonu, koji je izjavio da je razgovarao sa Susmanom koji je preneo spremnost da se pomogne i da su tražena dva pisma kao jugoslovensko obraćanje na osnovu čega bi štab američke IX armije preduzeo mere preko Ministarstva ratu u Vašingtonu i da bi se potom pojavili pred

Englezima sa „naslonom na Vašington, jer je još uvek Vrhovna komanda u engleskim rukama”, te da će se tada tražiti saglasnost britanske Vrhovne komande; da je potom Gligorijević razgovarao telefonom sa Susmanom koji mu je rekao da ne razume teškoće oko slanja pisama jer je sve u duhu razgovora koje je jednom pukovnik Putnik vodio sa načelnikom štaba IX američke armije, pukovnikom Strongom; da je Gligorijević potom o svemu referisao Putniku koji je pristao i dao pristanak potpisujući koncept pisma; da je Gligorijević potom obavestio Susmana koji mu je rekao da je učinjena korisna stvar; te da je potom 15. marta 1943. pukovnik Putnik odbio da potpiše pisma na engleskom pod izgovorom da nema vremena i da će potpisati drugi put kad razmisli.²²

Potom nailazimo na nesporazume Putnika i Gligorijevića o čemu govore Putnikovi dopisi jugoslovenskoj vladi u Londonu. Tako je od 16. aprila 1943. dopis komande jugoslovenskih trupa iz Kaira, evidentiran u delovodnom protokolu u Londonu: „Ostanak majora Gligorijevića Amerikanci nisu tražili”²³ i sutradan, 17. aprila 1943. Putnik je iz Kaira dostavio, što je evidentirano u delovodnom protokolu u Londonu, izveštaj: „Koje su veze majora Gligorijevića sa Amerikancima” i ponovo tražio smenu.²⁴

Komandant jugoslovenskog vojnog kontigenta, pukovnik Dimitrije Putnik, je 18. marta 1943. pisao jugoslovenskoj vladi u Londonu: „Amerikanci predlažu bombardovanje vojnih ciljeva u Jugoslaviji. Vezu sa zemljom njihovim sredstvima i osobljem. Saglasni sa slanjem pomoći Mihailoviću”, a u vezi zahteva vlade Putnik je pitao da li da da pismeni pristanak u vezi sa bombardovanjem ciljeva u Jugoslaviji.²⁵ Istog 18. marta 1943. načelnik obaveštajnog odeljenja u Kairu, major Gligorijević, je evidentirao ove kontakte pukovnika Putnika sa Amerikancima o čemu je izvešten Slobodan Jovanović.²⁶ Slobodan Jovanović je 22. marta 1943. odgovorio na Putnikovo traženje i pisao jugoslovenskoj vojsci u Kairu u vezi sa njihovim telegramom Str. Ob.O.Br. 641: „Primite saradnju i učinite sve za slati što veću pomoć. Dajte pismen pristanak za bombardovanje sviju vojnih ciljeva predloženih od Amerikanaca. Jovanović”.²⁷

Kontakti sa Amerikancima su ostvareni i preko Vojnog kabineta jugoslovenske vlade o čemu svedoči dopis Slobodana Jovanovića koji je 15. marta 1943. izvestio Ministra dvora o podacima o Jugoslaviji koje je uradio Vojni kabinet i predao američkom servisu pukovnika Donovana (pukovnik Solbert) i bri-

²² A VII, EV, k. 179D, reg. br. 16/2. U štabu komande u Kairu Str. Ob.O.br. 649.

²³ A VII, EV, k. 9, reg. br. 38/6, iz Kaira br. 385, u delovodniku br. 357 od 19. aprila 1943.

²⁴ A VII, EV, k. 9, reg. br. 38/6, iz Kaira br. 386, u delovodniku br. 358 od 19. aprila 1943.

²⁵ A VII, EV, k. 29G, reg. br. 38/2, Str. Ob. O. Br. 641. Isto: A VII, EV, k. 9, reg. br. 38/6. U delovodniku br. 257 od 22. marta 1943.

²⁶ A VII, EV, k. 179, reg. br. 4/1.

²⁷ A VII, EV, k. 29G, reg. br. 40/2, Str. Pov.V.K.Br. 257. U Kairu zavedeno 23. marta 1943, Str. Ob.O.Br. 675.

tanskom ministru vojske Grigu.²⁸ Reč je o studiji „O strategijskim pravcima za akciju na Balkanu sa ostalim podacima o Jugoslaviji” koje je Živan Knežević, šef Vojnog kabineta, dostavio britanskom Ministru vojske, Grigu. Major Danilo Zobenica, kraljev ađutant, 16. marta 1943. izvestio je da se američki pukovnik Solbert telefonom zahvalio na poslatim podacima o Jugoslaviji.²⁹ I pukovnik Putnik je 28. marta 1943. pisao o saradnji sa Amerikancima, izveštavajući Predsednika jugoslovenske vlade o podacima za podsekretara Ronalda Ovena (*Ronald Owen – Office of the Minister of State*), o ekonomskim prilikama u Jugoslaviji, Italiji i Albaniji. Deo u Jugoslaviji ukazuje na rafineriju nafte na Čukarici u Beogradu koja nije oštećena prilikom bombardovanja.³⁰ Potom je štab komande jugoslovenskih trupa u Kairu izvestio 30. marta 1943. jugoslovensku vladu da su na američke zahteve dostavili podatke o industriji u Zagrebu (za vojsku rade u Zagrebu fabrike Kaštel – hemijski proizvodi, Paspas – elektro materijal, Hudec – kartonaža, Union – tvornica čokolada, Pokorni – proizvodnja alkohola, zatim o industriji Gavrilović u Petrinji i fabrici tekstila u Varaždinu, što su predali pukovniku Ovenu.³¹ Istog 30. marta 1943. Putnik je dostavio Vojnom kabinetu Vlade podatke koje je takođe prosledio Ovenu o rudnicima bakra u Jugoslaviji: da su Nemci u Boru dostigli nivo proizvodnje od 60%, da su u Boru stigli radnici iz Bugarske, da je mogućnost da se Bor prugom poveže sa železnicom Beograd–Niš kako bi što više rude prebacili u Nemačku, te da rudnik čuvaju Nedićevci i Nemci.³² U Referatu šefa Vojnog kabineta Živana Kneževića Slobodanu Jovanoviću 19. maja 1943. ukazuje se na stav prema SAD nakon Fotičevih depeša, gde je Knežević tražio bolje upoznavanje Amerikanaca sa situacijom u Jugoslaviji, da bi se stalo u odbranu pokreta na čijem je čelu general Mihailović.³³

Komanda jugoslovenskih trupa u Kairu je 23. marta 1943. izvestila jugoslovensku vladu da je američki oficir za vezu kod jugoslovenske komande u Kairu američki potpukovnik Mur (*William Moor*),³⁴ kome je pukovnik Putnik

²⁸ A VII, EV, k. 177II, reg. br. 30/9, D.V.K. Br. 46.

²⁹ A VII, EV, k. 177II, reg. br. 40/9, D.V.K. Br. 46.

³⁰ Da je u Beogradu rafinerija nafte na Čukarici pored fabrike šećera, da nije oštećena prilikom bombardovanja, da joj je aktivnost povećana 50%, da koristi rumunsku naftu, da se ne raspolože informacijama o kapacitetu rafinerije, da je čuvaju italijanski vojnici iz čega se zaključuje da radi za Italijane; da je u Italiji rafinerija kod Napulja; da u Albaniji petrolejske izvore eksploatišu Italijani, da su sprovedene cevi do Valone (75 km) i da se gerilske grupe u Albaniji trude da spreče korišćenje; A VII, EV, k. 29B, reg. br. 3/1, Ob.O.Br. 2498. U vladi u Londonu br. 1093 od 12. maja 1943.

³¹ A VII, EV, k. 163, reg. br. 48/2, Ob.O. Br. 2483. U vladi evidentirano V.K. Pov. Br. 1099 od 12. maja 1943. Isto: A VII, EV, k. 29B, reg. br. 3/1, prepis dokumenta.

³² A VII, EV, k. 29B, reg. br. 3/1, Ob.O.Br. 2484. U vladi V.K.Br. 1098. od 12. maja 1943. prepis dokumenta.

³³ A VII, EV, k. 25, reg. br. 23/1.

³⁴ A VII, EV, k. 179, reg. br. 5/1, Poverljivi delovodni protokol V. K. Predsednika vlade br. 834 od 25. marta 1943. Iz Kaira, Pov. Br. 2478.

26/27. maja 1943, na njegove zahteve, dostavio savezničkoj komandi na Srednjem Istoku i podatke koji se odnose na Dunav, sa kartom i detaljima.³⁵ Kada je reč o ovim kontaktima sa Amerikancima, pukovnik Putnik je iz Kaira 16. aprila 1943. pisao o američkim vezama majora Gligorijevića: „1) Kenir, činovnik publicističkog odeljenja za Egipat u Britanskoj ambasadi; ustvari u intelidžensu ili sekurite. 2) Mišel sirijac, ne znam ko je. 3) Američki potpukovnik Susman u intelidžensu devete vazdušne američke sile. Po američkim informacijama vrlo dobar, ali neiskuslan. Susman je na svoju ruku tražio moj pismeni pristanak za bombardovanje ciljeva u zemlji. Nisam mišljenja da ovakve veze mogu mnogo da koriste našoj stvari (podvukao M. T.). Ja održavam potrebne veze sa nadležnim savezničkim funkcionerima i činim sve da se bombarduju vojni objekti neprijatelja u našem susedstvu, pre bombardovanja ciljeva u našoj zemlji. Ne mogu da primim iznete pojmove o lojalnosti i nesporazumu”, odbacujući, u nastavku teksta o problemima rada u Kairu, da je ono o čemu se o njemu govorka tačno: „Ne slažem se ni sa gledištem o mojoj ličnosti. Do mog postavljenja i inače je slučajno došlo, protivu moje volje, ali ne zbog bojaznosti od odgovornosti, kao što se to govorilo u Londonu, već zbog toga što sam znao da se neće moći ispravno raditi. Navikao sam da idem pravo, pa se bojim da ne učinim nešto što ne bi bilo u skladu sa Vašim shvatanjem interesa Otadžbine”.³⁶ Slobodan Jovanović je 4. maja 1943. u obraćanju vojnoj jugoslovenskoj komandi u Kairu ukazao na potrebu Gligorijevićevog ostanka u Kairu: „Ovde nam Amerikanci daju razumeti da trebalo bi da Gligorijević ostane u Kairu kod Komandanta trupa dok svrši započeti posao. Nemoguće je organizovati specijalnu službu kod Poslanstva jer Amerikanski poslovi vojnog karaktera i u nadležnosti komandanta trupa. Čim Englezi reše upućivanje oficira u zemlju Gligorijević će doći u London na mesto Kneževića. Dotle potrebno je da ostane na redovnoj dužnosti”.³⁷

Slobodan Jovanović je 24. maja 1943. izvestio komandu u Kairu: „Nemačke trupe prešle u italijansku zonu u Crnoj Gori i napadaju Dražu. Neophodno je bombardovati Nemce u pokretu i pomoći Draži. Hitno vidite kod Britanske Komande mogu li ga pomoći avionima, ali da se ne tuku varoši zbog obrnutog efekta. Draža bi najbolje dao ciljeve i moguće je učiniti brzo samo sa Bliskog Istoka. Javite o rezultatu”.³⁸ Putnik je na ovo odgovorio 26. maja 1943. iz Kaira, kao odgovor na depešu Vojnog kabineta (D.V.K.Br.111): „Dejstvo na trupe sa sadašnjih baza nemoguće. Tražio sam bombardovanje aerodroma kod Sarajeva, Mostara i Podgorice. Molio i Amerikance. Ne verujem u brz rezultat, pošto

³⁵ A VII, EV, k. 29B, reg. br. 3/1, prepis dokumenata.

³⁶ A VII, EV, k. 29G, reg. br. 10/3. Štab komande jugoslovenskih trupa Str.O.Br. 386 od 16. aprila 1943. Isto: A VII, EV, k. 29C, reg. br. 6/1.

³⁷ A VII, EV, k. 29G, reg. br. 19/3, Str. Pov.V.K.Br. 357.

³⁸ A VII, EV, k. 52, reg. br. 45/1, D.V.K.Br. 111. Isto: A VII, EV, k. 178, reg. br. 38/5.

savezničko komandovanje i suviše vojnički posmatra ciljeve, a Balkan još nije ušao u zonu tih neposrednih ciljeva. Komanda je već odavno predala Englezima i Amerikancima elaborate za bombardovanje ciljeva na teritoriji Jugoslavije i suseda. Sa jednim engleskim oficijom u našem štabu već mesec dana se razrađuju detalji, ali do sada nema još ništa. Bombardovanje u ovom periodu moguće da se ostvari jedino, ako se kod ministra Sinklera izdejstvuje da pošalje 12 četvoromotornih aviona za dejstvo isključivo nad Balkanom. Molim da se Predsednik lično angažuje u gornjem smislu kod Sinklera. O rezultatu javiću naknadno”.³⁹ Ministarstvo vojske Kraljevine Jugoslavije dostavilo je 27. maja 1943. MIP-u, „radi znanja”, da je u jednom čisto vojnom dosijeu o osvajanju Balkana sa juga, koji je predat britanskim vojnim vlastima 12. marta predato i „Političko stanje u Jugoslaviji”.⁴⁰ To je jugoslovensku stranu moglo voditi u zaključivanje da će doći do savezničkog iskrcavanja na Balkan. U ovo vreme išli su i zahtevi Saveznicima jugoslovenskih vojnih struktura u Kairu za bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji i okruženju. Pukovnik Putnik je 2. juna 1943. ovako obaveštavao jugoslovensku vladu: „Dobio sam obaveštenja od Engleza da su naš predlog za bombardovanje uputili Savetu. Amerikanci kažu da se lokalne akcije vrše tek po nalogu nekog visokog Saveta. Molim angažujte se kod Ministra Sinklera da se ovamo upute avioni specijalno za bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji i na Balkanu. Samo tako biće moguće da se ostvari željeno bombardovanje”.⁴¹ Potom je pukovnik Putnik sredinom 1943. pisao komandi na Srednjem Istoku (potpukovnik Mur): „Smatram da su Sile Osovine odlučile da slome svaki organizovani otpor u Jugoslaviji i da je snažan pritisak izvršen protivu dveju grupa Partizana i grupe Mihailovića. Priznaje se da će bombardovanje objekata u Jugoslaviji vojnog značaja imati veliki moralni efekat koliko na Patriote toliko i na Osovinske okupacione trupe”. Na ovo mu je odgovorio pukovnik Mur (*William S. Moor*): „Glavni Komandant snaga Sjedinjenih država na S.(rednjem) I.(stoku) obaveštava Vas da su ovi predmeti na ispitivanju kod naših vlasti i, dok odluka ne bude pala, nikakva lokalna akcija ne može biti preduzeta”.⁴² Pismo pukovnika Putnika ukazuje na ove pojedinosti: o prepisci sa engleskom i američkom vrhovnom komandom oko nastojanja da se bombarduju ciljevi u Jugoslaviji; da je na osnovu naređenja (reč je o depeši Mihailovića

³⁹ A VII, EV, k. 52, reg. br. 45/1, Str. O. Br. 446 od 26. maja 1943. Isto: A VII, EV, k. 52 II, reg. br. 29/2. Ovaj zahtev o pitanju bombardovanja ciljeva u Jugoslaviji evidentiran je ovako u delovodnom protokolu vojnog ministarstva 31. maja 1943: „Za bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji potrebno je da se g. Predsednik lično angažuje kod Sinklera da ovaj pošalje 12 aviona za dejstvo za Balkan”; A VII, EV, k. 9, reg. br. 38/6, iz Kaira br. 446, u delovodniku br. 508. Arhivirano u "specijalni dosije".

⁴⁰ AJ, 103-33-189, Str. Pov. D.V.K.Br. 46. U MIP-u Str. POV. Br. 167 od 9. juna 1943.

⁴¹ A VII, EV, k. 9, reg. br. 38/6, iz Kaira br. 784, u delovodniku br. 522. Arhivirano u "specijalni dosije". Isto: A VII, EV, k. 52II, reg. br. 45/8, Str. Ob. O. Br. 784.

⁴² A VII, EV, k. 52II, reg. br. 1/7. Isto: A VII, EV, k. 179 i, reg. br. 23/4.

br. 318 o dislokaciji italijanskih snaga u Crnoj Gori – *prim. M. T.*) jugoslovenske vlade traženo bombardovanje najbližih ciljeva u okupiranoj Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku nakon čega su dobijeni negativni odgovori; da je u posljednja tri meseca korištena u Kairu svaka prilika da se dođe do obavestajnih i operativnih štabova anglo-američkih snaga kako bi se ubedili u potrebu bombardovanja ciljeva na Balkanu; da je u martu upućena predstavka o vojnim ciljevima u Jugoslaviji, zatim u Bugarskoj, potom predlog za bombardovanje rumunsko-mađarske nafte i poseban predlog za bombardovanje Dunava kao vitalne arterije, te da su ove predstavke predate i Englezima i Amerikancima; da su Englezi nakon prijema ovih predstavki tražili kopije da bi ih uputili u London, a u jugoslovenski štab poslali vazduhoplovnog oficira koji je sa jugoslovenskim oficirima razrađivao detalje predloženih vojnih ciljeva; da je u aprilu 1943. Putnik razgovarao sa predstavnikom servisa Donovanom koji je došao iz Amerike i po njegovim sugestijama je predstavka za psihološki napad na ciljeve na Jugoistoku Evrope, upućena Donovanu koji je potvrdio da će predlog izneti pred saveznički Vrhovni štab u Vašingtonu; da je početkom juna predata predstavka o vojnim ciljevima u vezi sa mogućnostima invazije na Balkan; da su odgovori saveznika u martu bili da se sačeka rešavanje situacije u Tunisu i potom da nema raspoložive avijacije; da je težište operacija ostalo na Siciliji i Južnoj Italiji; da se sa dostavljanjem zahteva nastavilo da bi se podaci prosleđivali u Vrhovnu komandu u Alžiru; da su poslednji američki, a naročito engleski, odgovori obeshrabrujući sa obrazloženjima koja su neprihvatljiva (da će bombardovanje Italije povući osovinsku avijaciju iz Jugoslavije) jer upravo dolazi do gomilanja snaga na Balkanu u južne delove kao što su Podgorica, Mostar, Sarajevo, Kraljevo, itd; Putnik dalje piše: „Pošto se sa moćnima ne diskutuje (*podvukao M. T.*), naročito kada moramo da ih molimo za toliko logičnu i pravednu pomoć, i njima i nama, to i dalje pokušavamo svim potrebnim taktom i ubeđivanjem da pokažemo potrebu bombardovanja ciljeva u našoj zemlji”, da se kao glavni argument ističe strategijska važnost ciljeva za same saveznike i tek onda pomaganje fronta protiv okupatora u Jugoslaviji i Grčkoj; da je jedan engleski oficir prijateljski predložio da se izbegne krutost savezničkih štabova u Severnoj Africi i jugoslovenska vlada pokuša da direktno urgira kod ministra vazduhoplovstva u Londonu, Sinklera, kako bi se dobilo desetak aviona za ciljeve u Jugoslaviji.⁴³ Na jugoslovensko traženje u Londonu, britanska starana je preko jugoslovenskog Vojnog izaslanika 18. juna 1943. (Pov. Br. 334) prosledila jugoslovenskoj vladi odgovor u vezi sa bombardovanjem ciljeva u Jugoslaviji, da je englesko Ministarstvo vazduho-

⁴³ A VII, EV, k. 52II, reg. br. 1/7, Str. Pov. Br. 454; Isto: AVII, EV, k. 29B, reg. br. 3/1 od 5. juna 1943. godine, prepis koncepta odgovora; Isto: A VII, EV, k. 52II, reg. br. 45/8. Isto: A VII, EV, k. 25, reg. br. 33/1. Ovu prepisku pukovnik Putnik je dostavio Ministarstvu vojske, mornarice i vazduhoplovstva u Londonu ukazujući da su nastojanja ostala bez rezultata. Isto: A VII, EV, k. 179i, reg. br. 23/4.

plovstva odgovorilo da ne može izvršiti bombardovanje, ali su spremni da generala Mihailovića pomognu drugim sredstvima. Ovaj odgovor je potom prosleđen Komandi jugoslovenskih trupa u Kairu, a istog datuma je i odgovor u vezi sa jugoslovenskim zarobljenicima u Italiji.⁴⁴

Iz jula 1943. je dopis jugoslovenskog MIP-a kralju, vladi, i Ministarstvima socijalne politike i vojske o izveštaju iz Stoholma o strahu u Beogradu od mogućeg savezničkog bombardovanja: „Koliko je razvijen taj strah ukazuje činjenica da neki nemački činovnici preko noći drže svoje automobile u Zemunu, jer se boje da će most biti porušen pre nego oni stignu da sa kolima pređu most”; da je prema ustašama zbog pokolja nad srpskim stanovništvom velika mržnja; da kod najvećeg broja ljudi u Beogradu i Srbiji vlada mišljenje da partizanski pokret ne vodi računa o interesima srpskog naroda; vlada mišljenje da prvo treba rešiti srpsko pitanje; da je Beograd podeljen između pristalica Mihailovića i komunista; da je u Srbiji broj dece bez roditelja preko 100.000, a u Jugoslaviji se računa oko 400.000, itd.⁴⁵ Na strah od savezničkog bombardovanja u Jugoslaviji, konkretno u Beogradu, ukazuje dopis MIP-a odeljku štaba Vrhovne komande u Kairu 29. oktobra 1943. na osnovu izveštaja poslanstva u Stoholmu od 30. septembra: „Stanovništvo Beograda plaši se bombardovanja od strane Saveznika. Kraljevsko poslanstvo napominje da ove vesti dolaze iz vrlo pouzdanog izvora”.⁴⁶ Situacija u Beogradu bila je predmet izveštaja Generalnog konzulata u Carigradu, Lukovića (Pov.Br.256 od 11. oktobra 1943.) o prilikama u Srbiji, što je dobijeno od nemačkog trgovca Filipa Bihnera i 3. novembra 1943. MIP-a dostavio štabu odeljka Vrhovne komande: „Za poslednja dva meseca u Beogradu je bilo pet noćnih uzbuna zbog preleta formacija aviona nepoznatog porekla. Kako u okolnim krajevima nije bilo nikakvih vazdušnih napada, Nemci smatraju da su ovi avioni prenosili materijal za partizane u Bosni i Dalmaciji”.⁴⁷

⁴⁴ A VII, EV, k. 9, reg. b r. 38/6. Na prethodni jugoslovenski zahtev, Vojni izaslanik dostavio 18. juna 1943. (Pov. Br. 382) jugoslovenskoj vladi odgovor britanskog Ministarstva rata, u slučaju kapitulacije Italije, da je bolje da se jugoslovenski zarobljenici u Italiji evakušu iz Italije radi opreme. Ovaj odgovor je potom prosleđen komandi jugoslovenskih trupa u Kairu. Isto: A VII, EV, k. 9, reg. b r. 38/6.

⁴⁵ MIP je 27. jula 1943. dostavio kancelariji kralja, vladi, vojnom ministarstvu i ministarstvu socijalne politike kojim se prosleđuje izveštaj iz Štokholma (Str. Pov. Br. 45 od 7. jula) kao nastavak izveštaja Str. Pov. Br. 44 gde je pomenuto „lice” dalo podatke o teškom stanju življenja u Beogradu i da je u Beogradu strah od bombardovanja od strane saveznika zbog mostova; AJ, 103-112-416, Pov.br. 4204. Isto: AJ, 103-160-582.

⁴⁶ A VII, EV, k. 61, reg. br. 36/3, Pov.Br. 5662. U štabu odeljka Vrhovne komande Pov.Ob.O.Br. 3250 od 8. novembra 1943.

⁴⁷ Iz razgovora sa Bihnerom poverenik je saznao o dolasku u Beograd glavnokomandujućeg na Balkanu general-feldmaršala Vajksa, da je Beograd centar iz koga se „diriguje trupama na Balkanu”, da je u Beogradu „sa velikim raspoloženjem” primljena italijanska kapitulacija, da je u Hrvatskoj „haos”, da nemački vojni krugovi partizanske snage procenjuju na 100.000 ljudi, da je u Beogradu oskudica u hrani; A VII, EV, k. 165A, reg. br. 41/4, Pov.br. 5807. U štabu odeljka Vrhovne komande Pov.Ob.O.Br. 3592 od 8. novembra 1943. Isto: AJ, 103-160-582, izveštaj iz Carigrada konzula Lukovića, Pov.Br. 256.

Potom je od 24. novembra 1943. dopis MIP-a štabu odeljka Vrhovne komande kojim su dostavljene informacije poslanstva u Štokholmu: da su nad Beogradom, Zemunom i Pančevom leteli saveznički avioni i slikali aerodrome i da su Nemci pojačali svoju protivvazдушnu odbranu.⁴⁸ O preletanju savezničkih aviona iznad Beograda ukazuje izveštaj konzula Lukovića iz Carigrada 26. decembra 1943.⁴⁹

Ministarstvo vojske, mornarice i vazduhoplovstva (potpisao pukovnik Miodrag Rakić) dostavilo je 24. jula 1943. komandantu jugoslovenskih trupa u Kairu, zahtev američke ambasade u Londonu od 21. jula, da je Ministarstvo ratne mornarice Sjedinjenih Američkih Država u Vašingtonu zamolilo za izvesne podatke o Jugoslaviji: „Naročito je potreban pregled podataka o sistemu odbrane duž jadranske obale pre nemačke invazije na Jugoslaviju, kao i docnije promene. Pored toga naročito su potrebni podaci o drumovima od Sušaka do Metkovića na reci Neretvi. Potrebno je navesti materijal upotrebljen za konstrukciju drumova, od kakvog materijala je gornji sloj drumova, tuneli, mostovi, jazovi, stanje drumova u razna godišnja doba, kao i ostale korisne podatke”.⁵⁰

Od 29/30. jula 1943. je dopis pukovnika Putnika iz Kaira upućen vojnom Ministarstvu u Londonu da je na inicijativu Amerikanaca 27. o.m. uputio američkim avionom pukovnika Radovića u štab generala Ajzenhauera, sa zadatkom da izdejstvuje pomoć Mihailoviću i da izdejstvuje bombardovanje ciljeva u Mađarskoj, Bugarskoj i u Jugoslaviji, prema zahtevima generala Mihailovića.⁵¹ Potom je Putnik 28. avgusta 1943, preko Hadži-Đorđevića iz Kaira, pisao vojnom ministarstvu u vezi sa pukovnikom Radovićem: „On je uspeo u pogledu bombardovanja ciljeva. U Tederovom štabu pokazana mu je depeša potpisana od

⁴⁸ A VII, EV, k. 61, reg. br. 34/4, iz MIP-a, Pov.br. 6180. U štabu odeljka Vrhovne komande br. 3681 od 27. novembra 1943.

⁴⁹ Od 26. decembra 1943. su Lukovićeve informacije upućene MIP-u (Političko odeljenje) u Kairu o razgovoru „sigurnog poverenika” sa svojim poznanikom Nemcem koji je skoro doputovao iz Beograda: da je bila dobra žetva konoplje u Beogradu; da je u Pančevu proširena škola za avijatičare; da se u Beogradu poboljšalo stanje ishrane, ali zbog oskudice u uglju nema ni vode ni struje od 5 do 18 časova; da je prilikom poslednjih letova savezničkih aviona iznad Beograda izbačena velika količina letaka kojima se stanovništvo upozorava da se u slučaju vazdušnih napada sklanja od železničkih stanica i mostova; da će se izgleda uskoro u Beogradu ukinuti turski i švajcarski konzulat; da je u Beogradu uhapšen Nojhauzen i da će uskoro biti izveden pred sud; da su Lancove fabrike u Nemačkoj stradale od bombardovanja i da su obustavile rad; AJ, 103-161-583, Pov. Br. 241. U MIP-u POV. Br. 111 od 11. januara 1944.

⁵⁰ AJ, EV, građa preuzeta iz arhiva SMIP-a, Jugoslovenske trupe na Bliskom Istoku, fascikla 11, Str. Pov. Đ. Br. 603. U Kairu 16. avgusta Str. Ob. O. Br. 912 sa podacima da je 5. avgusta 1943. Str. Ob. O. Br. 867 odgovoreno vojnom Ministarstvu u Londonu.

⁵¹ A VII, EV, k. 25, reg. br. 15/2, Str. Ob. O.Br. 874. U vojnom ministarstvu str. pov.Đ.O.Br. 634 od 3. avgusta 1943. Isto: A VII, EV, k. 53, reg. br. 48/3, Str. Ob.O.Br. 874. Isto: A VII, EV, k. 179H, reg. br. 14/1, Str. Ob.O.Br. 874.

Čerčila kojom naređuje da se poveća pomoć Jugoslovenima”.⁵² Pukovnik Radović je došao u Alžir odakle je pisao pukovniku Putniku u Kairo, koji je ovo pismo 9. avgusta 1943. prosledio vojnom ministarstvu u Londonu: da se susreo sa savezničkim predstavnicima i da su mu obećali da će ga ponovo pozvati; da je razgovarao o situaciji nakon itajjanskog ispadanja iz rata; da je Radović predlagao koji ciljevi da se gađaju u Jugoslaviji; da su Englezi zauzimali stav da je Balkan operativna zona srednjeg Istoka, a Amerikanci da je obalska zona Jugoslavije u operativnoj zoni generala Ajzenhauera; da saveznici: „Na sve probleme gleda se samo vojnički. Ne prave razliku između raznih grupa koje se bore i daju otpor”. Da to isto čine i sa Francuzima. Ne žele nikako da se mešaju u unutrašnje stvari. Bar za sada, a kako će biti kad uđu u Evropu videćemo.” (podvukao M. T.); da su primetili da su Draži i Titu Nemci „dali istu cenu”; da „Englezi vide stvari detaljnije, ali to ovde nije slučaj”; da je 4. avgusta 1943. imao sastanak sa šefom vazduhoplovog „intelidžensa” britanskog maršala Tederera kome je izložio ciljeve za bombardovanje na Balkanu (Dunav i drugi) i da su obećali da će se susresti sa Tederom; da ga u susretima prati američki major radi prevođenja („jezika”); da ga je Teder primio 7. avgusta nakon sastanka koji je maršal imao sa Ajzenhauerom i da je Teder, nakon Radovićevog naglašavanja potrebe napada na Italijane na Jadranskoj obali, rekao da su snage angažovane u Italiji i da je Ploehi u Rumuniji bombardovan radi „Rusa”; da je Radović insistirao na bombardovanju koje bi imalo veliki moralni efekat u Jugoslaviji i da je Teder na ovo odgovorio: „Učinite mi precizni predlog i napišite ciljeve koje treba prvenstveno bombardovati. Ne obećavam za sada ništa, ali sve uzimam u pamet i videću, jer je za nas glavni zadatak slomiti i zauzeti južnu Italiju”; na Radovićevo insistiranje na ciljevima na Balkanu, Teder je rekao da je to izvesnije kada savezničke baze budu u Fodji, Bariju i Brindiziju; da je Radović iznosio argumente vezane za ekonomiju, industriju, sirovine, komunikacije, moral, itd, na što je Teder rekao da to napiše; da je Radović govorio i o stanju protivavionske odbrane na Balkanu; Radović iznosi utisak da je Teder ubedio da pomeri svoja gledanja od Italije prema jugoistoku; da je nakon ovog susreta Radović posetio Merfija kod koga je prethodno bio Đonović i da je „podgrejao” Đonovićev memorandum o operacijama na jugoistoku, da je Merfi obećao da će voditi računa o Jugoslovenima, a da je Radović na ovaj susret pošao u pratnji majora Huota; Radović iz svega zaključuje da „osnovni strategijski planovi nisu stvoreni”, da su Francuzi prioritet da bi se videla slobodna Francuska, da maršal Teder jedino „više navija preko Jadrana”, da kod, kako se kaže, „zemaljskih Engleza” još nisu rasčišćene zone između Alžira i Kaira oko nadležnosti na Balkanu; da je Radović predao novi memorandum Tederu koji je

⁵² A VII, Ca, k. 277, reg. br. 19/2, Ob.O.Br. 3075. U Ministarstvu u Londonu br. 2170 od 31. avgusta 1943.

već bio otišao („odleteo”) iz Alžira; da je Amerikance zamolio da dostavljaju prikupljene podatke koje imaju o Jugoslovenima u Italiji; da je primio oba Putnikova pisma i karte koje su mu potrebne radi obrazlaganja predloga kod saveznika; na kraju Radović od Putnika traži: „Molim vas naredite da se ponovo kopiraju svi podaci za aerodrome, utvrđenja duž naše obale i granice, Pešta, Bor, Pernik, Niš i sva ostala mesta, koja su radili posle mene”.⁵³ Potom 15. oktobra 1943. srećemo izveštaj iz Alžira pukovnika Dušana Radovića komandi jugoslovenskih trupa u Kairu o četvorodnevnom boravku u Alžiru o čemu je 28. septembra podneo i izveštaj, potom dolasku u Tunis i susretima sa savezničkim komandantima generalom Ajzenhauerom, maršalom Tederom (komandant savezničkog vazduhoplovstva na Sredozemlju) i drugima. Razgovaralo se o vazduhoplovnim aspektima budućih savezničkih operacija na Balkanu i Radović im je dao podatke o vazduhoplovnim objektima u Jugoslaviji i vojnu, saobraćajnu i ekonomsku situaciju u Jugoslaviji. Pukovnik Radović je potom iz Tunisa otišao u Italiju, za Bari, gde se susreo sa podeljenim partizanskim i četničkim jugoslovenskim ljudstvom, da su potom u Bari i Brindizi dolazili brodovi sa druge strane Jadrana sa partizanskim posadama, da su njihovi predstavnici (Makijedo) stupili u kontakt sa američkim majorom Huotom iz O.S.S-a i otputovali u Alžir gde su dobili pomoć, da je Huot sa Makejedom otputovao na Vis, da dolaze izbeglice iz Dalmacije, da se susreo sa Hutom i Makijedom u Bariju, da je od prispelih ljudi sakupljao podatke o situaciji u Jugoslaviji dostavljajući list „Glas Crnogorca”, izdanje „Pakao ili komunizam u Crnoj Gori”, primerak lista „Četnik”, izveštaj dr Nenada Grizogona iz Dalmacije, izveštaje iz nacionalnih jedinica u Dalmaciji, referat majora Bjelajca čiji je original verovatno poneo potpukovnik Žujović, i prestavku Jevreja rabinu Alkalaju, te da je potom 14. oktobra na poziv Saveznika otputovao u Alžir i o toj delatnosti će javiti.⁵⁴

U elaboratu od 3. avgusta 1943. pukovnika Edia (*W. A. Eddy* – U.S.M.C. u Alžiru), upućenom pomoćniku štaba komande savezničkih snaga, ukazuje se na potrebu bombardovanja ciljeva u Jugoslaviji kako bi se dezorganizovale italijanske kolone u povlačenju, čime bi gerila u Jugoslaviji došla do ratnog materijala, Nemcima onemogućilo posjedanje italijanskih položaja i daju se širi predlozi za bombardovanje ciljeva na Balkanu.⁵⁵ Italijanska kapitulacija i povlačenje

⁵³ AJ, EV, građa preuzeta iz ahiva SMIP-a, Jugoslovenske trupe na Bliskom Istoku, fascikla 11, Str. Ob.O.Br. 931.

⁵⁴ A VII, EV, k. 28, reg. br. 16/1; Isto: reg. br. 17/1. U Kairu evidentirano 26. oktobra 1943. Str. Pov. Ob.O.Br. 3230. Isto: A VII, EV, k. 261, reg. br. 5/4. Predsedništvo Ministarskog saveta je 1. novembra 1943. (Pov.Br. 3322) ovaj izveštaj dostavilo MIP-u gde je zavedeno POV. Br. 5783 od 2. novembra 1943.

⁵⁵ Očekuje se italijanska kapitulacija, a da Italijani imaju oružje, municiju i hranu koji su neophodno potrebni *gerilcima* u Jugoslaviji koji su spremni da nastave sabotaze i zato treba da dođu do tog materijala; da treba bombardovati te italijanske kolone koje se kreću prema lukama i tako ih dezorganizovati i takođe bombardovati saobraćajnice; da bi to ujedno delovalo na vojsku

italijanske vojske imalo je za posledicu nemačko zaposedanje prostora, što je radi zauzimanja prouzrokovalo i nemačko bombardovanje o čemu je 21. avgusta 1943. vojno Ministarstvo izveštavalo jugoslovenski MIP, objašnjavajući da su vesti „iz sigurnog izvora” i odnose se na stanje u Crnoj Gori od jula 1943: da su 18. maja Nemci ušli u Podgoricu i počeli sa hapšenjem pristalica Mihailovića (oficir u penziji Mitar Laković), da je uhapšen kapetan Pavle Đurišić, da su Nemci dolaskom učinili zločine: „Nemci su pobili mnogo ljudi, žena i dece, bombardujući skoro sva sela u prostoriji između Kolašina, Žabljaka, Nikšića i Podgorice. Njihov izveštaj, da su ubili 20.000 četnika i partizana, tačan je u toliko, što su mesto njih pobili nevine žene i decu”.⁵⁶

Nastojanje ka okretanju drugom savezniku, Amerikancima, nakon nesporazuma u saradnji sa Britancima, ukazuje Mihailovićevo poruka generalu Donovanu avgusta 1943.⁵⁷ Štab odeljka Vrhovne komande u Kairu prosledio je 3. novembra 1943. Ministarstvu vojske, mornarice i vazduhoplovstva (dostavljeno i MIP-u) izveštaj vojnog izaslanika u Vašingtonu o dogovoru o saradnji sa ministarstvom rata SAD: o korištenju i upotrebi jugoslovenskih vazduhoplo-

koja nastoji da sprovede strategiju odbrane Balkana; da pošto postoji podesna veza sa geriliskim akcijama na Balkanu „ne bi trebalo mnogo truda za ono što se traži od Vazduhoplovnih snaga”. Što se situacije na Balkanu tiče u elaboratu se ukazuje na to da je ona nakon invazije na Siciliju: da je put Split-unutrašnjost van upotrebe zbog „sabotaže boraca Jugoslavije”; da se često preseca i pruga Dubrovnik-Metković-Mostar-unutrašnjost, ali zbog industrije (Zenica-Brod) neprijatelj je otvara; da se Italijani povlače jadranskom obalom ili noću preko Jadrana; da Italijane mogu da zamene Nemci kao i Hrvati, Bugari i mađarske divizije; da su u italijanskom okupacionom području neprijateljski „raspoloženi partizani, celo srpsko stanovništvo i sekcije Hrvata i Albanaca”; da postoji gerila u brdima i Nemci su vršili operacije da bi obezbedili to područje i vršili represalije; da je italijanski plen materijal od velike važnosti zbog čega se predlažu vazduhoplovne operacije bombardovanja luka, garnizona, saobraćajnica i na Balkan treba slati gerilce i komandose sa radio-stanicama da bi se Nemci onemogućili da zamene položaje Italijana; da je na Balkanu jedan stalni unutrašnji front i da treba bombardovati petrolejske izvore u Pločestiju koji su objekat broj 1 za Osovinu, Budimpeštu kao centar saobraćaja, rudnik Bor, rudnik uglja Pernik u blizini Sofije, Zagreb sa važnim mostom na Savi i Sofiju kao centar železničkih linija; plan se sagledava u kompletu Jugoistočne Evrope i navodi se plan iskrcavanja gerilaca oko Đerdapa (leva obala Dunava), šumovita oblast Ozrena u Bosni i prostor oko Velebita u cilju sprečavanja italijanskog povlačenja; A VII, EV, k. 29C, reg. br. 5/1.

⁵⁶ AJ, 103-33-189, Str. Pov.Đ.Br. 680.

⁵⁷ Poruka generala Mihailovića za hvatanje veze sa Amerikom od 27. avgusta 1943. upućena generalu Donovanu: „Kod nas je skočio padobranom 19. avgusta poručnik američke mornarice Valter R. Mensfield, 1st L. T. USMC. U interesu je, kako naše tako i vaše zemlje, ako pošaljete kompletnu vojnu misiju u moj štab. Blagodarim Vam na dosadašnjim blagonaklonostima spram borbe koju vodi Jugoslovenska vojska u Otadžbini pod mojom komandom”; A VII, Ca, k. 20II, reg. br. 1/6, Br. 1; Isto: *Rat i mir đenerala, n.d.*, knj. 2, str. 98. Iz nešto ranijeg perioda je takođe poruka generala Mihailovića upućena tada pukovniku Donovanu: „Od meseca septembra počeli smo hvatati vezu s Vama. Ovaj srećni momenat došao je. Ako želite imati vezu sa nama javljajte sa svakoga dana u 21. čas G.M.T. Naša frekvencija 6540 i 5405. Slušamo Vas 6265 i 6755”; Isto: A VII, Ca, k. 20II, reg. br. 1/6, Br. 1; Isto: *Rat i mir đenerala, n.d.*, knj. 2, str. 98.

vaca, da je u Ministarstvu rata dogovoreno da jugoslovenski avijatičari ulaze kao „naša jedinica u IX Air Force koji će uskoro preći na Siciliju”, da je upotreba prvenstveno nad Jugoslavijom u okviru ratnih zadataka i bacanja materijala Draži Mihailoviću, da je usvojena jugoslovenska želja da se posade čuvaju i što više štede za zadatke nad Jugoslavijom, da će baze za rad nad Jugoslavijom biti na Siciliji, a zatim u Italiji i da će oznake na avionima pored jugoslovenskih biti i američke.⁵⁸ Načelnika štaba jugoslovenskog vojnog kontingenta u Kairu, general Velimir Ranosović, 20. novembra 1943. pisao je pukovniku Muru (*Moor*), koji je radio pri poslanstvu SAD u Kairu, tražeći da se pošalje telegram 15. Vazduhoplovnoj komandi da jugoslovenske jedinice učestvuju u bombardovanju ciljeva u Mađarskoj i Bugarskoj, dodajući: „U Jugoslaviji predlaže sledeće ciljeve”: železnički čvor Vinkovci, Slavonski Brod sa mostom na Savi, Veles sa mostom na Vardaru, željezaru Zenica, rudnik Bor i aerodrome Sarajevo, Zagreb i Zemun.⁵⁹ Potom je 14. decembra 1943. major M. Mišović, oficir za vezu pri 15. AIR FORCE, podsetio na dogovor jugoslovenske vlade i američke vazduhoplovne armije oko razgovora o saradnji u Jugoslaviji.⁶⁰ Božidar Purić je u depešama generalu Mihailoviću novembra i decembra 1943. izveštavao o učestvovanju jugoslovenskog vazduhoplovstva u bombardovanju ciljeva u Evropi.⁶¹

Italijanska kapitulacija i približavanja savezničkih frontova Balkanu vojno su otvarali jugoslovensko ratište. Zbog mogućnosti savezničkog iskrcavanja u Jugoslaviju, Nemci su utvrđivali odbranu u primorju gde su saveznici vršili mornaričke i vazduhoplovne udare, na šta ukazuju nedeljni izveštaji britanskog Ministarstva rata koji su dostavljani jugoslovenskoj vladi. To su izveštaji s kraja 1943. (novembar i decembar) i januara 1944. U nedeljnom izveštaju britanskog Ministarstva rata za period 8–14. novembra 1943. u vezi sa Jugoslavijom je

⁵⁸ A VII, EV, k. 7II, reg. br. 34/10, Str. O. Br. 631.

⁵⁹ A VII, EV, k. 29D, reg. br. 2/1. Isto: A VII, EV, k. 29C, reg. br. 5/1.

⁶⁰ "U vezi sa radom na snadbivanju trupa đenerala Mihailovića ratnim materijalom, jugoslovenska vlada je na dan 4. decembra 1943. predala štabu 15 Air Force potrebne elemente da bi se mogla uspostaviti direktna radio-telegrafska veza sa njegovim štabom. Ova je veza imala da posluži samo radi označavanja mesta gde materijal treba baciti i eventualno i druga obaveštenja ukoliko su ista potrebna Štabu 15 Air Force-a. Veza je imala da bude pod punom kontrolom organa štaba 15 Air Force-a". U nastavku se dodaje, kako je došlo do izvesnih izmena, Mišović je tražio objašnjenja: da li je moguća direktna veza sa Štabom đenerala Mihailovića, da li je moguće slanje avionima ratnog materijala generalu Mihailoviću kako je to dogovoreno, da li je moguće prebacivanje ljudstva u Jugoslaviju, te da li može biti obavešten o teškoćama koje otežavaju taj rad i od koga one dolaze; A VII, EV, k. 120, reg. Br. 20/1

⁶¹ Depeša br. Str. Pov. D.V.K. 78 od 30. novembra 1943. Purić Mihailoviću o padu jugoslovenskog bombardera prilikom bombardovanja Sofije. (Str. Pov. Br. 3527); A VII, EV, k. 61, reg. br. 34/4, iz MIP-a, Pov.br. 6180. U štabu odeljka Vrhovne komande br. 3681 od 27. novembra 1943. Depeša br. Str. Pov. D.V.K. 88 od 24. decembar 1943. Purić Mihailoviću da je prilikom bombardovanja Auzburga srušen jedan jugoslovenski bombarder. (Str. Pov. Br. 3704); A VII, EV, k. 61, reg. br. 34/4, iz MIP-a, Pov.br. 6180. U štabu odeljka Vrhovne komande br. 3681 od 27. novembra 1943.

dostavljeno sledeće: „U Metkoviću u Jugoslaviji bombardovana je jedna koncentracija motornog transporta sa odličnim rezultatima. 40 vozila je bilo uništeno, a daljih 50 oštećeno. Nemačko brodovlje u Splitskom pristaništu bombardovano je iz vazduha u dva maha i priličan broj brodova je pogođen”.⁶² Na bombardovanje položaja u Jugoslaviji ukazuje i nedeljni izveštaj za period 13–20. decembar 1943. godine: „Istočno sredozemno ratište. Vazduhoplovstvo: Uspeli napadi izvršeni su na dva jugoslovenska aerodroma. Pristaništa Split, Šibenik i Zadar takođe su bombardovana pri čemu su dva neprijateljska broda uništena a tri oštećena. Pogođeni su takođe rezervuari tečnog goriva u Kotorskom zalivu u Jugoslaviji”.⁶³ U nedeljnom izveštaju za period 3–9. januar 1944. saopštava se: „Istočno sredozemno ratište: Prilikom jednog napada na Zadar /u Jugoslaviji/ naše su bombe izazvale ekspoziciju jednog magacina sa minama na keju koja je pričinila priličnu štetu. Napadani su takođe dokovi i železnički centar u Splitu kao i ciljevi u unutrašnjosti Jugoslavije”.⁶⁴ Ove nedeljne izveštaje završavamo ovim za period 17–23. januar 1944: „Mornarica: U Jadranskom moru britanski razarači i obalske jedinice bombardovale su Split, Rovinj, Vela Luka i brod u luci Brač. Vazduhoplovstvo: Bombardovan Mostar i aerodromi oko njega, kao i Zadar i njegovo pristanište. U Blizini Šibenika oštećeno 6 brodova neprijatelja”.⁶⁵ Bombardovanje područja Jugoslavije od strane Saveznika kod krugova jugoslovenske vlade, kao i kod JVuO, izazivalo je i dalje podgrejavalo nade u savezničko iskrcavanje, čime bi zapadni Saveznici došli u direktni kontakt sa pokretom generala Mihailovića i time pojačali njegovu unutrašnju situaciju u odnosu na Narodnooslobodilački pokret, kao najvećeg sutrašnjeg suparnika.

Zbog bombardovanja dalmatinske obale (gradovi Split i Šibenik) u cilju ometanja i uništenja nemačkog saobraćaja, reagovali su Hrvati u jugoslovenskoj vladi, dr Juraj Krnjević i Juraj Šutej, koji su protestovali kod savezničkog komandanta Vilsona.⁶⁶ Potom je nakon bombardovanja Zagreba, 7. marta 1944. reagovao nadbiskup Stepinac, uputivši protest britanskom ambasadoru kod Svete Stolice, Goldofinu Darsiju (*D'Arcy Goldophin*).⁶⁷ Jugoslovenski diplomatski predstavnik u Madridu, Ljubimir Višacki, je 2. i 26. aprila 1944. izveštavao jugoslovenski MIP o bombardovanju Zagreba: da su svi nakon prethodnog bombardovanja na oprezu, da engleski avioni lete iznad grada, da je radno vreme skraćeno i da se radi do deset sati pre podne, da se stalno sluša hoće li se začuti sirene, da su Englezi u prethodnom bombardovanju znali gde se nalaze Nemci i da su gađali te objekte i da su usled visine leta aviona i vetra promašivali. Druge

⁶² A VII, EV, k. 158II, reg. br. 20/6.

⁶³ A VII, EV, k. 158II, reg. br. 24/6.

⁶⁴ A VII, EV, k. 158II, reg. br. 26/6.

⁶⁵ A VII, EV, k. 158II, reg. br. 30/6.

⁶⁶ Staniša R. Vlahovic, *n.d.*, str. 263-264.

⁶⁷ *Isto.*

vesti, kako se kaže, dobijene od „informatora” ukazuju: bombardovanje ostavilo strašno dejstvo na moral stanovništva, da je pojačana protivavionska odbrana Nemaca i ustaša, da se narod za vreme bombardovanja po podrumima moli i da su po vestima slovačkog diplomate u Madridu Nemci imali u Zagrebu kod katedrale sklonište benzina i da je zbog bombardovanja na energičan zahtev biskupa taj benzin sklonjen.⁶⁸

Izveštaj Dušana Petkovića iz Turske upućen Božidaru Puriću 10. februara 1944, u vezi sa njegovim ranijim izveštajem (P. Pov. Br. 17 od 20. decembra 1943.), ukazuje na razgovor sa Milijom Pavlovićem i Svetozarom Mandukićem, koji su izbegli iz Jugoslavije i saopštili: da simpatije Srba prema Englezima nakon bombardovanja gradova i pomaganja komunističke Titove akcije opadaju, da je u Srbiji sav narod za kralja, da srpski narod polaže nade u Amerikance i lepo je odjeknuo prijem kralja kod Ruzvelta, da je kod srpskog naroda jako rusofilstvo, ali neće da se pomiri sa komunizmom.⁶⁹ Petković je i 8. aprila 1944. izvestio da je u razgovoru sa trgovcem iz Skoplja, Sulejmanom Ugremanom, koji je doputovao u Carigrad, saznao: da u Južnoj Srbiji svi smatraju da je Nemačka izgubila rat; da su prilikom savezničkog bombardovanja Skoplja naročito stradali muslimanski delovi grada, da se nakon bombardovanja stanovništvo iz grada evakuisalo u okolna sela i da je veliki strah od novih bombardovanja.⁷⁰

Žujović je u telegramu iz Kaira, upućenom Londonu 17. aprila 1944, tražio da se protestuje zbog savezničkog bombardovanja: „Zbog stradanja stanovništva pri bombardovanju naših gradova molim treba intervenisati. Stim u vezi moglo bi se predložiti da se nadležnom savezničkom štabu dodeli naš vazduhoplovni stručnjak pukovnik Radović koji mi za to izgleda najpozvaniji”.⁷¹

Jugoslovenski konzul Knežević je iz Carigrada 20. aprila 1944. izveštavao jugoslovenski MIP da je, prema izveštaju dobijenom iz zemlje, saveznička avijacija bombardovala Nikšić, Bar, Ulcinj i Leskovac: da je to izazvalo veliko neraspoloženje kod naroda, da je stradalo mnogo civilnog stanovništva, da je neraspoloženje izazvala činjenica da su ta mesta bombardovana na Titov zahtev i da se time Saveznici svrstavaju („pristaju”) uz jednu stranu u Jugoslaviji.⁷² Vesti o savezničkom bombardovanju ciljeva u Jugoslaviji stizale su i sa drugih strana. Tako je od 1. juna 1944. dopis MIP-a vojnom odeljaku pri Predsedništvu vlade, kojim se, „radi znanja”, dostavlja obaveštenje poslanstva u Štokholmu

⁶⁸ AJ, 103-177-620, Pov. Br. 188/44-VII-8. Po jedan primerak izveštaja dostavljen je predsedniku vlade u London i ambasadi u Londonu. AJ, 103-157-574, Pov. Br. 212/44-VII-8; Isto: AJ, 103-177-620.

⁶⁹ AJ, 103-160-582, P. Str. Pov. Br. 42.

⁷⁰ A VII, EV, k. 29, reg. br. 39/2, P.Pov. Br. 89.

⁷¹ AJ, 103-7-66.

⁷² AJ, 103-160-582, Pov. Br. 81.

(Pov.Br. 206 od 25. aprila 1944.), dobijeno od „informatora” o prilikama u Južnoj Dalmaciji – Dubrovnik i okolina: da železnica Dubrovnik–Sarajevo teško funkcioniše bilo zbog akcija partizana ili zbog napada iz vazduha; da je nemaština, skupoća i prisutna je crna berza: „Posle bombardovanja Gruža svi su se stanovnici iselili u grad, tako da sada u Gružu stanuje samo oko 20 osoba. Usled toga novog priliva stanovništva u grad, cene mobliranih soba su fantastične. Tako cene od 30 do 40.000 kuna mesečno za najamninu sada su pravilo. Bombardovanje Gruža, Lapada i okoline je porazno delovalo na stanovništvo. U Rijeci /Dubrovačkoj/ Nemci su bili stacionirali nekoliko brodova, što je bilo uzrok da su avioni nekoliko puta uzastopce bombardovali Rijeku. Brodovi su potopljeni, mnoge su kuće nastradale a stanovništvo se razbeglo. Po pravilu, svakog dana barem tri puta lete nad ovim sektorom i to oko 7 i po ujutro, oko 11 i oko 4 sata. Avioni redovno mitraljiraju i bacaju bombe. Dubrovnik je uvek bio vrlo dobro raspoložen prema saveznicima. Anglofilstvo Dubrovčana je uvek bilo poznato. Sada su pak često ogorčeni, jer se događa da avioni ne pogađaju vojne objekte. Tako je stanovništvo bilo naročito ogorčeno kada je u nedelju 19. marta jedan lovački avion oko 11 sati pre podne, baš kada je narod izlazio iz crkve, mitraljirao sam grad, započevši paljbu kod hotela Imperijal pa preko Pila na Stradun, koji je u to doba bio pun. Bilo je mnogo ranjenih i nekoliko mrtvih, među kojima pomorski kapetan Marunčić. Osim toga, stanovnici su vrlo religiozni, a u poslednje vreme su stradale crkve ne samo u Gružu i Lapadu, već u okolini, kao naprimer Mokošici, što isto deluje na raspoloženje stanovništva”, dodajući da je opština nabavila naftu, da sada grad ima svetla i da je ostrvo Lokrum pretvoreno u nemačko utvrđenje gde su smeštene nemačke baterije.⁷³

Živan Knežević, jugoslovenski vojni izaslanik u Vašingtonu, 17. aprila 1944. dostavio je zastupniku ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva u Kairu, pismo koje je uputio američkom Ministarstvu rata povodom bombardovanja Beograda na pravoslavni Uskrs 16. aprila 1944, u kome je ukazao da je Beograd najviše bombardovan iako je srpski narod dao najveće žrtve, podsećajući da ovo prijateljsko pismo upućuje po ličnoj inicijativi sa najboljim namerama i patriotskim pobudama prema Jugoslaviji i njenim Saveznicima.⁷⁴ Knežević je istog 17. aprila 1944. izvestio Purića preko Vojnog izaslanika u Londonu, da je američkom Ministarstvu rata skrenuo pažnju na bombardovanje Beograda koji je razaran od Hitlera i tako stradao kao ni jedna varoš u Evropi, da je Beograd centar otpora u kome je Gestapo streljao 40.000 Beograđana, da je nesrećno izabran Uskrs što će pojačati neprijateljsku propagandu, dodajući na

⁷³ A VII, EV, k. 9, reg. br. 34/2, Pov.br. 1712. U delovodniku br. 29 od 10, juna 1944. Isto: AJ, EV, građa preuzeta iz arhiva SMIP-a, Jugoslovenske trupe na Bliskom Istoku, fascikla 11. MIP šalje štabu odeljka Vrhovne komande.

⁷⁴ A VII, EV, k. 9, reg. br. 12/2, Pov. Br. 54. U Ministarstvu u Londonu O. Br. 502 od 22. maja 1944.

kraju da je ovaj protest učinio na svoju inicijativu, bez ovlašćenja vlade.⁷⁵ Potom je 22. maja 1944. evidentirano u vojnom delovodnom protokolu da je Vojni izaslanik u Vašingtonu (Pov.Br. 54) od 17. aprila 1944. izvestio: dostavlja pismo koje je uputio američkom Ministarstvu rata povodom bombardovanja Beograda na dan Pravoslavnog uskrsa 16. aprila 1944, kao i odgovor brigadnog generala Lorisa Norstada (*Lauris Norstad*).⁷⁶ Na ovo se nadovezuje i dopis štaba odeljka Vrhovne komande (pukovnik Putnik) od 13. juna 1944. upućen MIP-u kojim je dostavljen odgovor dobijen od američkog vojnog izaslanika u vezi jugoslovenskog traženja detalja o bombardovanju Beograda. Reč je o odgovoru američkog vojnog izaslanika potpukovnika Larabija (*L. Larrabe*) koji je dostavio podatke o bombardovanju u prilogu uz objašnjenje: „Prema ovim zvaničnim američkim podacima, šteta pričinjena nevojničkim objektima nije bila velika, a ni u kom pogledu srazmerna sa osovinskom propagandom bilo preko radia ili drugim putem”. Prilog je bio izveštaj američkog brigadnog generala upućen Glavnom štabu savezničkih Sredozemnih vazdušnih snaga o „zadatku taktičkog bombardovanja Beogradskog područja” 16. i 17. aprila 1944: da su napadi izvršeni 16. i 17. aprila na Beograd (Sava, Zemunski aerodrom i fabrike aviona Rogožarski i Ikarus gde su ove avionske fabrike sastavni deo kompleksa fabrika zbog čega su veoma važni vojni ciljevi); da važnost koloseka Beograd–Zemun na Savi i Zemunskog aerodroma ne treba posebno podvlačiti; da je glavni udar bio usredsređen na ove glavne ciljeve; da „fotografska interpretacija rezultata” bombardovanja ukazuje da se sve uspešno izvršeno i da je rasipanje bombi izvan ciljeva bilo veoma malo; da su štete, sem ciljeva, kako se vidi iz fotografiskih snimaka prilikom izvođenja, znatne i da nisu bile „željene”.⁷⁷

Jugoslovenski vojni izaslanik u Vašingtonu, Živan Knežević, je 25. aprila 1944. pisao iz Vašingtona pukovniku Putniku u Kairo: „Molim videti pregled vazduhoplovnih ciljeva u Jugoslaviji koji izradio pukovnik ŠKRIVANIĆ za R.A.F. M.E. (Sred. Istok) i za Amerikance, a za koji dobio zahvalno pismo oktobra prošle godine”. Na poleđini dokumenta je odgovor pukovnika Putnika iz Kaira da je o tome poslat telegram prvog maja 1944.⁷⁸ Reč je o telegramu pukovnika Putnika Vojnom izaslaniku u Vašingtonu, kao veza prethodnog telegrama br.146: „Škrivanić dao pregled ciljeva za bombardovanje, pored kojih i Beograd: fabrika motora i radio stanica Rakovica, kasarna Kraljeve Garde, mostovi na Savi i železnička stanica. Napominjem da mi je Slobodan Jovanović

⁷⁵ A VII, EV, k. 196, reg. br. 46/2, Pov. Br. 55.

⁷⁶ A VII, EV, k. 10, reg. br. 2/1, br. 502. Potom je ovo dostavljeno Predsedniku vlade. Isto: AJ, EV, građa preuzeta iz arhiva SMIP-a, Jugoslovenske trupe na Bliskom Istoku, fascikla 11. Živan Knežević Pov.Br. 54. U štabu odeljka Vrhovne komande Ob.O.Br. 4563 od 7. jula 1944.

⁷⁷ AJ, 103-160-582, Ob.O.Br. 4496. U MIP-u POV.Br. 2019 od 13. juna 1944.

⁷⁸ AJ, EV, građa preuzeta iz arhiva SMIP-a, Jugoslovenske trupe na Bliskom istoku, fascikla 11, Br. 146. U štabu odeljka Vrhovne komande u Kairu Str. Ob. O. Br. 4317 od 2. maja 1944.

naređivao da dam pismeni pristanak za bombardovanje Beograda”.⁷⁹ Knežević je telegramom od 10. maja 1944. iz Vašingtona izvestio komandu u Kairu: „Vojni ciljevi dati po traženju generala Mihailovića. Molim videti ko je dao ciljeve: radionica Rogožarski, studentski dok i skupštinu kao sedište Gestapoa. U štampi oštra kritika što je Beograd bombardovan. Stvorio sam utisak da se više neće tući. Britanci ovde objavili da je tučen po traženju Tita”.⁸⁰ Zatim je 12. juna 1944. Živan Knežević pisao odeljku Vrhovne komande dostavljajući kopije telegrama generala Mihailovića koje je predao američkom Ministarstvu rata da ne vrše bombardovanje sela u okolini Beograda jer tamo nema vojnih objekata već samo izbeglice koje su napustile Beograd nakon savezničkog bombardovanja.⁸¹

Bombardovanje Beograda bilo je razlog posete Ministra prosvete, poljoprivrede, snabdevanja i ishrane, Svetozara Rašića, američkom ambasadoru, o čemu je 2. maja 1944. izvestio jugoslovenski MIP.⁸² Zbog bombardovanja Beograda na Uskrs 1944. jugoslovenski ambasador u Londonu, dr Bogoljub Jevtić, uložio je protest i sutradan bio primljen u Forin Ofisu, a o velikim žrtvama i razaranjima glavnog grada Jevtić je izvestio Forin Ofis i 16. maja 1944, kako se kaže, na osnovu vesti iz zemlje. O bombardovanju Beograda general Mihailović je izvestio Predsednika jugoslovenske vlade depešom br. 2318 od 21. aprila 1944. izveštavajući o velikim žrtvama.⁸³

Bombardovanje Beograda bilo je predmet izveštaja poslanstva u Stokholmu, o čemu je 12. maja 1944. MIP izvestio štab odeljka Vrhovne komande:

⁷⁹ AJ, EV, grada preuzeta iz arhiva SMIP-a, Jugoslovenske trupe na Bliskom istoku, fascikla 11, Pov.O.Br. 4317.

⁸⁰ AJ, EV, grada preuzeta iz arhiva SMIP-a, Jugoslovenske trupe na Bliskom istoku, fascikla 11, Pov. 62.

⁸¹ A VII, EV, k. 61A, reg. br. 55/1, Br. 192. U štab komande Ob. O. Br. 4603 od 22. jula 1944.

⁸² „Bombardovanje Beograda na oba dana Uskrsa od strane anglo-američkih vojnih vazduhoplovnih jedinica pobudilo me je da posetim američkog ambasadora pri našem Dvoru g. *Mac Veaglia* i da njemu lično, kao čovek koji mu ukazuje svoje prijateljstvo skrenem pažnju na bolni i teški utisak koji je bombardovanje Beograda ostavilo na naše ljude i pružim podatke, u koliko mi je to poznato, o samim vojno-industrijskim i saobraćajnim objektima koji su u Beogradu imali biti pogođeni. Rezervišući se da ne činim nikakav službeni korak niti intervenciju preko njega jer mi je poznato da su odluke o tome koji gradovi i objekti imaju biti bombardovani u bližoj nadležnosti savezničkih komandi i vojno-političkih servisa, ja sam Ambasadoru opširno govorio o velikim žrtvama u životima i dobrima koje su pretrpljene, zatim o mučeničkoj sudbini naše prestonice već i godine 1941. i o političkoj, socijalnoj i moralnoj pometnji ne samo Beogradana od strane neprijatelja u njegove sopstvene svrhe, kao i otvorenoj beznačajnosti ciljanih objekata u potpunoj nesrazmernosti sa prouzrokovanim žrtvama i štetama. Skrenuo sam mu, dalje, pažnju da bi ukoliko se to odnosi na vojne i druge objekte u Jugoslaviji, po mom mišljenju, valjalo uzimati nadležno i stručno mišljenje naših vojnih i drugih eksperata kako bi zaključene mere od strane saveznika imale što efikasnijeg dejstva u smislu ciljeva koji se imaju u vidu. Ambasador g. *Mac Veagli* saopštio mi je pred rastanak da je odlučio da u vezi bombardovanja Beograda odmah obavesti svoju vladu o svemu što je od mene čuo. To će učiniti, kako mi je rekao, po sopstvenoj pobudi”; AJ, 103-160-582.

⁸³ Staniša R. Vlahović, n.d, str. 265-274. O Mihailovićevoj depeši i protestu ambasadora Jevtića videti i: *Savezničko bombardovanje Leskovca, n.d.*, str. XLIII-XLIV.

da je dopisnik švedskog lista iz Ankare izvestio sledeće o bombardovanju Beograda 16. aprila 1944: „Kada je dat signal za alarm izbila je panika. Glavna stanica sravnjena sa zemljom. Pored toga bombardovane su avionske fabrike u okolini Beograda. U toku bombardovanja koje je trajalo 80 minuta bačeno je hiljadama bombi i svuda su izbili požari. Smatra se da su gubici u mrtvima i ranjenima vrlo veliki. Tito je pre izvesnog vremena opomenuo stanovništvo velikih gradova da se odseli jer preстоји strahovito savezničko bombardovanje. Posle bombardovanja Beograda, računa (se) da će stanovništvo svih većih jugoslovenskih gradova da se iseli”. Dalje se dodaje da je švedski list 19. aprila 1944. objavio telegram nemačke agencije DNB o bombardovanju Beograda 17. aprila: „Englesko-američka vazduhoplovna odeljenja izvršila su u ponedeljak po podne napad na Beograd. Napad je izvršen u 8 do 10 talasa i pogođene su mnoge kuće za stanovanje pri čemu je stanovništvo pretrpelo gubitke. Jedan sat kasnije Beograd je bio ponovo napadnut od jednog slabijeg odeljenja bombardera”.⁸⁴ Potom je od 16. maja 1944. Avakumovićev izveštaj iz Stokholma Božidaru Puriću, kao nastavak izveštaja Pov.br. 216 od 4. maja. U pitanju je izveštaj informatora o stanju u Srbiji i Beogradu, koji je MIP prosledio ambasadi u Ankari 9. juna 1944: da su prilikom bombardovanja Beograda prvog dana Uskrsa stradali delovi Dobračine, Gundulićev venac, Skadarska, Kraljice Natalije, Carice Milice i Knjeginje Ljubice, zatim Kralja Milana od Slavije pa Deligradskom–Višegradskom do Kralja Milana kod Manježa, kompleks bolnica, zatim deo od Prote Mateje, Njegoševom kralja Aleksandra, zatim je stradao Bulevar Kralja Aleksandra, Rumunska ulica, deo oko Kneževog spomenika, ugao Pozorišta i Simine, Bajlonijeva pijaca potpuno razrušena; da su procene žrtva prilikom prvog bombardovanja 3.800 mrtvih, dok je u Zemunu procena žrtava oko 1.200 i tamo je najviše stradala ulica od Železničke stanice ka varoši i ulica Kralja Petra; da je uništena železnička stanica Beograd-Sava, Zemunski aerodrom, da je pogođena palata Albanija ali se nije srušila; da su nemački gubici beznačajni; da je veliki broj Beograđana pod šatorima u okolini grada u strahu od bombardovanja i to najviše od Torlaka do Avale; da stanovništvo misli da je bombardovanje znak za savezničku invaziju, zbog čega je omladina otišla da se priključi odredima Mihailovića; da kada se videlo da od invazije nema ništa „nastala je reakcija pojačana velikim brojem žrtava, štetom i činjenicom da se to desilo na Uskrs”; da nemačka propaganda nastoji da ukaže kako su to učinili srpski prijatelji, da je bombardovanje tražio Tito koji šteti hrvatske i ruši srpske gradove; da i pored svega Mihailović ima najveći ugled u narodu; i za njega je 90% naroda.⁸⁵

⁸⁴ AJ, EV, građa preuzeta iz arhiva SMIP-a, Jugoslovenske trupe na Bliskom Istoku, iz MIP-a Pov.Br. 1685. U štabu odeljka Vrhovne komande Pov. Ob.O.Br. 4390.

⁸⁵ AJ, 103-84-326, Pov.br. 231. U MIP-u POV.Br. 1956. U ambasadi u Ankari Pov.Br. 367 od 22. juna 1944. Isto: AJ, 103-160-582.

Potom su vesti o bombardovanju Beograda dobijene i preko Carigrada odakle je Luković 19. maja 1944. izvestio MIP o dolasku lica o kome je izvestio u izveštaju Pov. Br. 256 od 11. oktobra 1943. i od koga su dobijene vesti: da je Beograd prvi put bombardovan 16. aprila 1944. te drugi put 17. aprila; da je najviše žrtava bilo prilikom prvog bombardovanja iako je drugo bilo nesrazmerno jače; da je treće bombardovanje isključivo imalo za cilj Pančevački most; da je materijalna šteta ogromna jer su stradale zgrade, vodovod, strujovodi i kablovi, kanalizacija, itd; da je pogođena pošta na železničkoj stanici; da je potpuno uništena železnička stanica i kolosek u Zemunu; da je oštećen železnički most na Savi, dok pešački most na Savi nije oštećen; da je Pančevački most oštećen; da je mnogo oštećen aerodrom u Zemunu; da je aerodrom u Pančevu slabije bombardovan, a varoš nije; da je pogođena fabrika Ikarus u Zemunu dok fabrika Rogožarski nije; uništen je deo zgrada pivare Vajfert i deo oko Bajlonijeve pijace; da je oštećen prednji deo Hipotekarne banke; da je oštećena palata Albanija; da su oštećeni Ratnički Dom, Tehnički i Pravni fakultet, te zgrade u Knez Mihajlovoj i Kralja Milana; da su direktno pogođena Ministarstva saobraćaja, šuma i ruda; da su porodice Folksdojčera prebačene u Banat, a za komesara Beograda postavljen Dragi Jovanović; da je zbog bombardovanja građanstvo ogorčeno na saveznike i da bi to ogorčenje pojačali, „Nemci pričaju da je Tito zahvalio Saveznicima za bombardovanje Beograda”; da je oboreno deset aviona čije su se posade spasavale padobranima, a među zarobljenim pilotima su i tri crnca koji su u bolnici u Pančevu; da je za vreme bombardovanja poginulo ukupno 174 nemačka vojnika i oficira; da je na Dunavu saobraćaj potpuno obustavljen; da je razoren deo pruge Stalać–Niš; da je u Beogradu bilo suđenje visokim nemačkim privrednim funkcionerima zbog korupcije; da su srpski dobrovoljci dobro organizovani i istakli su se u borbama izbacivanja partizana iz Srbije.⁸⁶ Bombardovanje Beograda bilo je predmet i Lukovićevog izveštaja iz

⁸⁶ AJ, 103-160-582, Pov. Br. 199. Isto: AJ, 103-183-(643-644). MIP 31. maja 1944. ovaj izveštaj je uputio Jugoslovenskoj delegaciji pri savetodavnom odboru u Italiji, POV. Br. 1887. Ove informacije, sa više pojedinosti, štab odeljka Vrhovne komande u Kairu (potpukovnik Kosta Simić) 16. juna 1944. dostavio je Vojnom izaslaniku u Lisabonu. Beograd je prvi put bombardovan u podne 16. aprila i da je broj mrtvih ispod 2.000; da je drugo bombardovanje 17. aprila bilo jače; da je treće imalo za cilj Pančevački most koji je oštećen prilikom bombardovanja i da su materijalne štete velike; da je pogođen vodovod i strujovod; da je bila pogođena i železnička stanica; da je oštećen železnički most na Savi; da je oštećen Zemunski aerodrom; da je aerodrom u Pančevu slabije bombardovan, a sam grad nije pretrpeo štete; da je pogođena fabrika Ikarus u Zemunu, da je oštećena fabrika Šumadija u Miloša Velikog, takođe oštećena fabrika hartije Milana Vape, dok su uništene fabrika Mačva, raniji Progres, kao i pomoćne zgrade pivare Vajfert; da su oštećene zgrada Državne hipotekarne banke, zgrada osiguravajućeg društva Jugoslavija, palata Albanija, Ratnički dom, zgrada Pravnog i Tehničkog fakulteta; da je najviše stradala Bajlonijeva pijaca, a direktno su pogođene zgrade Ministarstva saobraćaja i Ministarstva šuma i ruda; da je život u Beogradu potpuno dezorganizovan i mnogo sveta se iselilo; da je za komesara grada Beograda postavljen Dragi Jovanović; da je tek posle bombardovanja pojačana protivavionska odbrana Beograda; da je za vreme bombardovanja poginulo 174 nemačkih oficira i vojnika; da je na Dunavu saobraćaj potpuno obustavljen.

Carigrada upućenog MIP-u (Političko odeljenje) 6. juna 1944. Izvor je „jedno pismo” upućeno iz Beograda, gde se govori o bombardovanju od 18. maja 1944, a Luković na osnovu toga piše: „Bombardovanje je bilo strahovito i trajalo je od 10 do 12,30 časova. Naročito su stradali: sedmi kvart, Pašino Brdo i okolina Vajfertove pivare. Sama pivara je uništena. Građanstvo se većinom iselilo iz Beograda”.⁸⁷

U Kairu su, u Biltenu Direkcije za informativnu službu jugoslovenske vlade, 26. maja 1944, objavljene vesti o savezničkom bombardovanju ciljeva u Jugoslaviji: „I. kada su saveznički bombarderi napali Podgoricu u Crnoj Gori poginulo je preko 2.000 stanovnika ovog našeg grada. Ova katastrofa proizilazi otud što su kuće u Podgorici male i što nisu zidane betonom, dok u isto vreme nije bilo nikakvih podruma koji bi se mogli upotrebiti kao skloništa od napada iz vazduha. Od Nemaca u Podgorici se za vreme bombardovanja nalazilo samo jedno policijsko odeljenje. II. Za vreme bombardovanja Beograda, 16 i 17 aprila, železnički most na Savi bio je teško oštećen. Uprkos grozničave aktivnosti na popravci ovog mosta, Nemcima je trebalo 19 dana da most osposobe za novi saobraćaj. Prva lokomotiva prešla je preko mosta tek 6. maja”.⁸⁸

Jugoslovenski predstavnici u Turskoj su, takođe, kod saveznika intervenisali zbog razornog bombardovanja Jugoslavije. Vojni izaslanik, general Velimir Ranosović, 31. maja 1944. je u izveštaju Ministarstvu vojske, mornarice i vazduhoplovstva ukazao: „Povodom bombardovanja Beograda, Niša i drugih gradova u Jugoslaviji odmah po mome dolasku u Ankaru preduzeo sam živu akciju kod ovdašnjih vojnih i vazduhoplovnih predstavnika Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država da se tome stane na put. Isto je učinio i Gospodin Ambasador u ovdašnjim britanskim i američkim diplomatskim krugovima. U vezi prednjeg dostavljam u prilogu /sprovodni akt i jedan ‚pro memorie’ dostavljen britanskom

Dalje se dostavlja i izveštaj jugoslovenskog poslanstva u Stokholmu o bombardovanju Beograda: daju se ulice i kvartovi u tom delu gde su bila najveća rušenja, Dobračina, Gundulićev venac, Vašingtonova, Skadarska, Kraljice Natalije, Carice Milice, Knjeginje Ljubice, Kralja Milana, Deligradska, Višegradska, Njegoševa, Krušedolska, Prištinska, Kralja Aleksandra, Prote Mateje, Simina, bulevar Kralja Aleksandra, bulevar Vojvode Putnika, Rumunska, kraj oko Kneževog spomenika, Bajlonijeva pijaca i okolina, itd; da se broj žrtava procenjuje na oko 3.800; da je u Zemunu stradao deo oko Železničke stanice i ulica Kralja Petra i da je poginulo oko 1.200 ljudi; da je u Beogradu stradao vodovod i uređaji za električno osvetljenje; da je prilikom drugog bombardovanja stradala železnička stanica, Zemunski aerodrom, da je pogođena palata Albanija, itd; da je veliki broj građana Beograda izbegao u okolinu; da građanstvo misli da je bombardovanje znak za savezničku invaziju i da je veliki broj ljudi otišao u Mihailovićeve odrede; da nemačka propaganda ističe da je bombardovanje tražio Tito koji ruši srpske, a šteti hrvatske gradove; da je i pored svega moral naroda na visini, itd; A VII, EV, k. 161, reg. br. 56/5, Str. Ob.O.Br. 4476. U poslanstvu kraljevine Jugoslavije Pov. Br. 52 od 30. juna 1944. Isto: A VII, EV, k. 29A, reg. br. 50/6, MIP Pov.Br. 1887 od 31. maja 1944. dostavljeno štabu odeljka Vrhovne komande Ob.O.Br. 4476.

⁸⁷ AJ, 103-160-582, Pov. Br. 221.

⁸⁸ AJ, 103-84-326, Bilten br. 54.

vazduhoplovnom izaslaniku. Sličan takav 'pro memorie' dostavio sam i američkom vojnom izaslaniku".⁸⁹

Sporo savezničko napredovanje u Italiji uključilo je saveznički interes za Balkan radi destabilizacije nemačkih pozadinskih pozicija. Reč je o interesima vođenim prevashodno vojnim logikom, s ciljem da se neprijatelj spreči da koristi saobraćajne veze, da iskorištava sirovine i industrijske kapacitete i spreči izvlačenje vojnih efektiva. Američka 15. vazduhoplovna armija prebačena je iz Tunisa u Italiju sa zadatkom da bombarduje Balkan (u zimu 1944. bombardovani su fabrika avionskih delova u Mariboru, aerodrom kod Mostara, aerodrom i železnički čvor Skoplje, aerodrom Zagreb, postrojenja nafte u Rijeci i Zadru, železničke stanice Knin i Metković i pristanište Rijeka).⁹⁰ Nakon savezničkog obrazovanja ove komande u Italiji pod nazivom *Balkan Airforce (BAF)*, za čijeg je komandanta postavljen vazduhoplovni podmaršal Viljem Eliot (*William Elliot*), jugoslovenski partizanski predstavnici su kod ove komande tražili bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji.⁹¹ Iz Italije su upućivanje i ohrabrujuće vesti generalu Mihailoviću.⁹² Povlačenje nemačke grupe armija „E” sa juga Balkana i njihova razasutost po Balkanu, bila je razlog za kasnije akcije savezničkog vazduhoplovstva (operacija „*Ratweek*”). Saveznici su se o tome dogovarali sa Titom u Kazerti avgusta 1944, a početkom septembra izvedene su obimne operacije bombardovanja u Jugoslaviji, a u jesen vršeno bombardovanje Srbije, Kosova i Crne Gore.⁹³ Septembra 1944. izvršeno je i razorno bombardovanje Leskovca, što je rađeno u koordinaciji sa partizanskim vođstvom, kada je masovno stradalo i civilno stanovništvo.⁹⁴

Jugoslovenska kraljevska vlada sa generalom Mihailovićem i Saveznicima koordinirala je akciju bombardovanja o čemu govore Mihailovićeve depeše i zahtevi jugoslovenske vlade. Zahtevi za uništavanjem vojnih efektiva neprijatelja pripadaju korpusu antifašističkih stavova generala Mihailovića i

⁸⁹ A VII, EV, k. 29, reg. br. 15/4, Pov. Br. 188. U štabu komande u Kairu Ob.O.Br. 4504 od 16.juna 1944.

⁹⁰ *Savezničko bombardovanje Leskovca, n.d.*, str. XXXVI-XXXIX.

⁹¹ Vladimir Velebit je posetio zajedno sa Maklejnomo juna 1944. savezničkog vicegenerala oko dogovora o vazдушnim operacijama u Jugoslaviji koje se potom izvedene po položajima neprijatelja u Jugoslaviji oko Bihaća, Banja Luke, Knina, itd. Vladimir Velebit, *Sećanja, Zagreb* 1983, str. 231-233. Partizanski zahtevi su otvarali sumnje u političku stranu bombardovanja; *Savezničko bombardovanje Leskovca, n.d.*

⁹² Po Jovanu Đonoviću, jula 1944. iz Italije je u Alžir došao Miha Krek sa zahtevom da se Mihailoviću pošalje poruka (br. 78 od 22. jula 1944.) da su Krek i Slobodan Jovanović sada u Italiji, da je maršal Tito skrhan, da mu je štab u Bariju i na Visu pod engleskom upravom i da je general Vilson obećao da se „pogreške načinjene bombardovanjem naših varoši neće ponoviti”; Jovan Đonović, „Moje veze sa Dražom Mihailovićem sa Srednjeg Istoka”, *Glasnik SIKD „Njegoš”*, sveska 2, decembar 1958, str. 82-98.

⁹³ Milovan Dželebdžić, *n.d.*, str. 7-57.

⁹⁴ *Savezničko bombardovanje Leskovca, n.d.*

jugoslovenske vlade, a na bombardovanje se gleda i u pravcu moralnog dejstva na stanovništvo u Jugoslaviji. Nakon obraćanja Britancima i njihovog odlaganja, okreću se drugom savezniku, Amerikancima, o čemu govore kontakti u Kairu (pukovnik Putnik i major Gligorijević, Alžiru (pukovnik Radović) i Londonu (Vojni kabinet jugoslovenske vlade). Jugoslovenska vlada, nakon vesti o posledicama bombardovanja koje su govorele o masovnom stradanju civilnog stanovništva, upućuje saveznicima proteste zbog žrtava.

Summary

The Yugoslav Royal Government, General Dragoljub Mihailović and the Allied Bombardment of Targets in Yugoslavia 1942–1944

The question of the Allied bombing of targets in Yugoslavia is a topic that became usable in daily politics in the last couple of years, and which led to controversial scholarly explanations as to who instigated the bombardments. An intention of certain Yugoslav factors to seize an opportunity to secure more favourable positions in the final stage of the war within the framework of Yugoslav internal slaughtering was perceptible, and military operations were explained by a political background. Allied bombardments should be seen within the framework of general Allied war interests, as part of broader strategical planning and actions in the Balkans and in Yugoslavia. The Yugoslav Government with General Mihajlović coordinated the bombing, which is proven by Mihajlović's telegrams and demands of the Yugoslav Government. Demands for destruction of the enemy effectives belong to the set of anti-Fascist views of General Mihajlović and the Yugoslav Government, whereas the bombardment was seen as conducive to causing moral effects with the population in Yugoslavia. After addressing the British and their postponement, they turned to the other Ally, the Americans, as testified by contacts in Cairo, Algeria and London. After the news about the effects of the bombardments which reported on massive losses among the civilian population, the Yugoslav Government filed protests with the Allies because of the casualties.

Dr Katarina SPEHNJAK
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

UDK 32.019.5:008 (497.1.410) "1945/1948"
351.85 (497.1:410) "1945/1948"

PROPAGANDA PRIJE SVEGA: KULTURNE VEZE JUGOSLAVIJE I BRITANIJE 1945–1948.

APSTRAKT: U članku se na temelju izvorne građe istražuju kulturne veze Britanije i Jugoslavije kroz analizu načela propagande politike, delatnost britanskih kulturnih institucija te percepciju jugoslavenske propagande i kulturne politike u britanskim diplomatskim dokumentima.

Odnosi Jugoslavije i Velike Britanije u ovom razdoblju sažimaju u sebi sva proturječja prijašnjih i budućih odnosa: tradicionalne britanske orijentacije i interese nasuprot pragmatizmu diktiranom političkim realizmom te evoluciju jugoslavenske politike podjednako uvjetovane njezinim dominantnim činiteljem – KPJ kao i pozicijom male zemlje u globalnim previranjima.

Krajem rata britanski i saveznički vojni interesi postaju manje važni pred novom geopolitičkom strategijom koja počiva u podjeli na dva europska i svjetska bloka, istočnom i zapadnom. Iako je u vrijeme odluke da podrži Tita i partizane Churchill smatrao da nije važno žele li oni uvesti komunizam – jer Britanci „tamo neće živjeti” – godine 1945. britanska je politika prema Jugoslaviji određena ovim faktorom. To se vidi u pitanju pomoći UNRRA-ine pomoći, realizacije Sporazuma Tito – Šubašić, problema Istre i Trsta te izručenja ratnih zločinaca.

Jugoslavija je pak u cilju da dobije međunarodno priznanje postignuća NOP-a pristala na neke ustupke u unutarnjepolitičkom području za koje se ubrzo pokazalo da su bili privremeni. Kada se uoči izbora za Ustavotvornu skupštinu nove Jugoslavije događa ostavka ministra Ivana Šubašića, britanskog aduta, i kada opozicija – onemogućena i od režima ali i vlastitom podijeljenosti – odustaje od političke borbe, Britanija se nakon prvotnog iznenađenja zbivanjima odlučuje na nastavak normalnih odnosa.

U kontekstu ovakvih prilika¹ kulturni odnosi između dvije zemlje u to vrijeme nužno su skromni, kako zbog općih poratnih obilježja obje zemlje ali i zbog političkih pitanja koja ih opterećuju. U tom smislu oni izgledaju više kao propagandni rat nego kulturna suradnja.

1. Propaganda prema Jugoslaviji

U dokumentu iz ljeta 1945. u polazištima propagande uvodno stoji da je teško ustanoviti „koji stupanj stvarne moći ima savezna vlada”. Naš pristup, kaže se, morat će imati na umu „regionalne posebnosti” a osobito pravo republika da oblikuju svoju kulturnu i obrazovnu politiku. Mnogo je toga u politici Jugoslavije što još nije definirano. Na primjer, budućnost monarhije je prema Sporazumu Tito – Šubašić izgledala drukčije prije nekoliko mjeseci a sada je njezina pozicija znatno izmijenjena, kao rezultat daljnjih pregovora ali i zbog partizanske propagande. „Političke finese situacije su zamršene prosječnom građaninu i dok kraljevim simpatizerima sad manjka načina za isticanje njegovih stavova – a istodobno se ne dopušta da nestane sjećanje na njegovu prvobitnu podršku Draži Mihailoviću – još više se ističe opće razočarenje vrijednostima monarhije.”² Jugoslaveni su bili skloni kralja gledati kao vođu, a kako vođu imaju sada i, iako on nije kralj, vodio je ustanak protiv okupatora i kvislinga i zato su mu odani.

Odnosi države i crkvi variraju, ovisno o religijskim institucijama. Kako su oni sa Srpskom pravoslavnom crkvom u cjelini korektni („iako crkva oponira partizanima u određenom stupnju”), postoji mogućnost postizanja sporazuma na način kako je to riješeno u drugim zemljama pod utjecajem SSSR-a. Odnosi su s Katoličkom crkvom složeniji. „Ona je dobrim dijelom podržavala ustaše i bijelu gardu i sada trpi posljedice.”³ Bilo je pokušaja sporazuma na nižoj razini ali i mnogo progona. Odnos s ovom crkvom nije određen samo unutarnjim pitanjima, nego zadire i u područje vanjske politike. „Znatnim dijelom osjećaj protiv nje potaknut je sumnjom da je vatikanska politika proitalijanska, osobito, u vezi Trsta i Koruške.” Možda je Tito u tom pitanju beskompromisan baš zato, da bi ojačao slovenski nacionalizam na račun religije.

Nakon odlaska Nijemaca u zemlji je ostao opći kaos na području prievrede, ali on nije uzrokovan samo time nego je i posljedica trogodišnje gerilske

¹ Više o tome: Đoko Tripković, *Političke prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945-1948*, Beograd 1990., Jera Vodušek Starić, *Prevezem oblasti 1944-1946*, Ljubljana 1992., Ann Lane, *Britain, Cold War and Yugoslav Unity, 1941-1949*, Brighton 1996.

² The National Archives, London /dalje: TNA/, Foreign Office: General Correspondence-Political Department /dalje FO 371/48845, 'Plan of Propaganda', 20. VII 1945., 4.

³ *Isto*, 5.

borbe i osobito, oštrih borbi krajem rata. Kardelj je nedavno izjavio da neće biti promjena u sistemu vlasništva i da će se obnova zemlje temeljiti na državnom, privatnom i zadružnom vlasništvu, ali je „očito da će privatno biti pod jakom kontrolom države”. To će praktično značiti veliku ulogu lokalnih tijela vlasti i sindikata. „Država će kontrolirati veći dio industrije i rudarstva, poljoprivrede i trgovačkog sektora” i to preko konfisciranog „neprijateljskog vlasništva”. Glavni je cilj industrijalizacija zemlje. „Koliko se sada može vidjeti izgleda da će se Jugoslavija oslanjati više na Istok nego na Zapad u nabavci industrijske opreme koju će trebati da ispuni prilično ambiciozne planove razvoja.”⁴

Još uvijek nije jasno što se planira u vezi zadrugarstva, iako zasad nema naznaka o kolektivizaciji. Postojanje tradicionalnog oblika za međusobnu ispodmoć pri žetvi – „mobe” – predstavlja dobar temelj za nju. U normalnim okolnostima Jugoslavija bi mogla proizvoditi dovoljno hrane za svoje potrebe i glad u Dalmaciji i Crnoj Gori posljedica je rata, a kad se prometna situacija popravi, bit će hrane dovoljno za sve. Glavni uzrok siromaštva seljaka je manjak zemlje, zato se planovi o jačanju industrije mogu pokazati dobrima, jer će smanjiti pritisak na agrarni fond zemlje.

Dokument se potom bavi „psihološkom atmosferom” u zemlji, polazeći od načela Sporazuma Tito–Šubašić a kojim se njihova vlada obvezala na prihvaćanje demokratskih načela i osiguranje njihova ostvarenja. Zasada, „to su prazne riječi” jer nema slobodne političke aktivnosti i štampe a postojanje Ozne, „jugoslavenskog ekvivalenta tajne policije” sprečava slobodu od straha. Njezine su funkcije mnogostruke u svim oblastima: od osiguranja zakona, javnog reda i sigurnosti do obavještajnog rada, hvatanja špijuna, četnika D. Mihailovića i kolaboranata. „Ustvari, Ozna je NKVD”, policija koju kontrolira Partija.⁵ Partizansko izigravanje Sporazuma dovelo je do promjena u općoj atmosferi. Pitanja koja se sada nalaze pred narodom u Jugoslaviji, nisu više jednostavna jer su partizani u cilju zadržavanja svoje pozicije preuzeli monopol svih oblika izražavanja. Obrazovanje je područje gdje je indoktrinacija potpuna. Iako je u Jugoslaviji većina kina u privatnom vlasništvu, državno filmsko poduzeće ostvaruje kontrolu rada kroz odobravanje programa. Cenzura je još uvijek vojna a cenzorske komisije i publika imaju različite poglede o tome koje filmove prikazivati: publika želi „lakše”, zabavne filmove a komisije su za „ozbiljnije”, ratne filmove.

Priče o slobodi štampe počivaju u tome da neke od masovnih organizacija imaju svoje novine, ali one zapravo predstavljaju „različite strane iste službene politike”. Ograničena sloboda kritike dopuštena je samo simpatizerima režima ali u pitanje se ne smije dovoditi temeljna struktura države. Posljedica

⁴ Isto, 5.

⁵ Isto, 7.

ove sveobuhvatne kontrole javnosti jest da mladi gube pravo i sposobnost nezavisnog mišljenja: „To je područje u kojemu naš javni rad može biti najvredniji, poticanjem duhovne nezavisnosti i ohrabivanjem navika rasprave i postizanja suglasnosti.”⁶

Velika uloga komunista u partizanskom pokretu proizvela je neizbježno njegov „proruski trend” i iako nisu uvijek u potpunom suglasju, činjenica je da je za jugoslavenske komuniste „Moskva njihova Meka”. Malo je dokaza da su Rusi za rata pokušavali provesti otvorenu propagandu: nisu, na primjer, izdavali nikakve publikacije kao što je britanski Political Warfare Executive, a ni nakon dolaska vojne sovjetske misije 1944. to se nije promijenilo. Jedino što su Sovjeti učinili bilo je davanje mogućnosti za emitiranje Slobodnoj Jugoslaviji. Sve ostalo je učinila Jugoslavija sama – vojni uspjesi su najbolje govorili u njezin prilog, a okolnost da su komunisti na čelu pokreta u Jugoslaviji, bila je garancija da će zagovor Rusije doći od samih partizana. „Ta je činjenica temeljna.” Danas prorusku propagandu provode svi službeni organi i osobito organizacije KPJ, AFŽ i USAOJ. Ali, nema javnih dokaza o vezama vodstava, iako je potpuno proruski osjećaj javan. Također nema dokaza da Sovjeti imaju igdje u zemlji direktan utjecaj na vlast ili upravljanje, osim što se zna da u vojsci ima mnogo sovjetskih instruktora, a vjerojatno je i Ozna organizirana prema njihovim uputama. „Općenito, nema sumnje da predstavnici Jugoslavije slijede liniju poznatu kao ruska. Ali oni ne slijede rusku praksu ropski. Npr., British Council slobodno radi u Jugoslaviji, u Rusiji ne.” Čini se da opće direktive „isijavaju iz Moskve”, bilo putem partijske suradnje, bilo putem diplomatskih kanala, pri čemu „partizani imaju dovoljno prostora da izaberu svoju taktiku.”⁷ Odnosi sa susjedima uglavnom se temelje na „slavenskom bratstvu i partijskoj liniji” a primjetno je da Jugoslavija ima ambicije biti vodeća balkanska sila.

Dokument potom analizira politiku jugoslavenskih vlasti prema Britaniji. Potrebno je praviti razliku kako se ponaša vlast, a kako narod, kaže se. Kad je riječ o narodu, ima lokalnih različitosti: anglofilstvo je jače u Srbiji i Dalmaciji, gdje su veze uspostavljene davno, a slabije je u Sloveniji, osobito sada u vrijeme krize oko Trsta. U cjelini se može reći da je većina stanovništva pozitivno orijentirana prema Britaniji. Ipak, ponašanje stanovništva nije pravi indikator njegovih osjećaja jer na njega snažno utječe vlast. Sada je njezina politika određena: a) odnosom Britanije i SSSR-a; „kada su oni dobri, dobar je i odnos Jugoslavije prema Britaniji”, b) odnosom Britanije prema Mihailoviću, odnosno „njezinim zagovaranjem reakcionarnih elemenata”. Čak i činjenica da mu je Britanija ukinula pomoć tumači se na način da „ako smo mi jednom mijenjali politiku možemo je mijenjati opet.” British Council je bio prisutan u

⁶ Isto, 8.

⁷ Isto, 9.

Jugoslaviji prije rata, imao je institut u Beogradu i čitaonicu u Zagrebu. Dok Council ne organizira svoju mrežu, njegove zadatke obavljat će press službe ambasade i konzulata. Od jugoslavenskih predstavnika može se očekivati dobra suradnja jer saveznog ministra informacija, S. Kosanovića dobro poznaje S. Clissold, šef press službe i „on mu je već rekao da na njega može računati”, iako je pitanje koliki mu je utjecaj, jer se bavi na primjer pitanjem ulaska stranih novinara, ali ne i cenzurom.

Oblici propagandnog djelovanja

1. Press služba

Kada je u Jugoslaviju 12. III 1945. došao ambasador R. Stevenson, ubrzo je otvoren Press Office. Njegova je uloga u to vrijeme bila veoma široka: trebao je na sebe preuzeti funkcije koje su dotad u sklopu propagandnih djelatnosti britanskog ministarstva informacija i ministarstva za političko ratovanje obavljali članovi britanskih vojnih misija odnosno oficiri za vezu pri jugoslavenskim vojnim vlastima.

U press službi u ljeto 1945. bili su: šef, major S. Clissold, njegovi zamjenici major Masters i poručnik Carey, te administrativna službenica Davson. Nedostajali su im stenografi i knjižničar, čije su poslove privremeno obavljali vojnici, narednik Collins i kaplar Wills. Od domaćeg osoblja predviđeno je bilo upošljavanje još sedam osoba, uz tajnice i prevoditeljice O. Miller i M. Marsano koje su obavljale i dio knjižničarskih poslova.⁸ Čitaonica je otvorena u maju. Godine 1946. osoblje press službe činili su uz Clissolda, D. Crichton, pomoćnik, tajnica L. Osborne i još tri osobe u administraciji. Tokom godine proširuje se ured, kao i oni u konzulatima u Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i Skopju te krajem godine u press službi u Jugoslaviji radi oko trideset osoba. Britanska press služba izdavala je list *Svijet* koji je britansku kulturu i zemlju uopće, trebao približiti građanima Jugoslavije. Prema jugoslavenskim carinskim propisima dopušten je bio uvoz materijala na engleskom bez ikakvog plaćanja, dok su se na onaj na domaćem jeziku od početka 1945. plaćale prema Press Officeu, „jako velike dažbine” odnosno oko dva dinara po primjerku. O tome se pokušalo pregovarati s carinskim vlastima jer bi tolika davanja, ocjenjivalo se, dovela do povećanja prodajne cijene. U jednom Clissoldovu izvještaju o tome stoji: „Da li je to čin kalkulirane opstrukcije ili lak način da se popuni prazna kasa još nije jasno. Još nismo saznali da li slični ruski materijali također moraju ispuniti taj neobičan dio zakonske procedure.”⁹ U Zagrebu su prije otpočinjanja rada British Councila

⁸ TNA, FO 371/48900, R 12784.

⁹ TNA, FO 371/48883, R 21361, „Press attache's monthly report no 9”.

1946, krajem 1945. djelovale čitaonica i knjižnica u organizaciji zagrebačkog ogranka press službe. Stevenson je prenio njihove dojmove: „Ljudi stalno dolaze u ured i traže engleske novine i časopise, i općenito, postoji ovdje šira zajednica onih koji govore engleski. Zatim, učenje engleskog jezika ovdje se javno više potiče nego u Beogradu, jer vodeći ilustrirani tjednik objavljuje seriju paralelnih lekcija u ruskom i engleskom i to na zahtjev čitatelja.” Zagrebačka press služba je ocjenjivala da su odnosi s redakcijama novina dobri i kako su ovdje listovi „daleko više centralizirani” nego u Beogradu, lakše je s njima kontaktirati. Također, i uredništva su više zainteresirana za suradnju jer ona zasad dobivaju strane materijale samo od francuskog konzulata, jer u Zagrebu još nema drugih predstavništava. Osobito je kooperativnim ocijenjen *Ilustrirani vjesnik* koji je rado primao i objavljivao ponuđene materijale. „Ali, općenito uzevši ne može se reći da su zagrebačke novine više prijateljske nego one u Beogradu: isti naglasak se daje neprijatnim vijestima iz Britanije i Amerike i ponavlja se istovrsna kritika britanske politike.” S mnogim novinarima i urednicima u Zagrebu uspostavljeni su „izvršni osobni odnosi” – ali – „naše je gorko iskustvo da dobri osobni odnosi nemaju utjecaja na ton pisanja u novinama.” Zatim se ističe da je važno to što su na neka istaknuta mjesta postavljene osobe „poznate po svojim anglofilskim sklonostima” – pa se održavanje dobrih odnosa s njima i redovito opskrbljivanje materijalima treba stalno održavati – „čak i ako rezultati ne budu spektakularni.”¹⁰

2. British Broadcasting Corporation – BBC, program za Jugoslaviju

Nakon rata, uloga BBC-ja na prostoru Jugoslavije nije bila manje važna nego tokom ratnih godina. U vrijeme nekoliko poratnih mjeseci za trajanja vojne cenzure, informativni život u Jugoslaviji je bio restriktivan, kako u odnosu na unutarnja zbivanja tako i u vezi s vanjskopolitičkim događajima. Uz sadržajna ograničenja u plasiranju vijesti dominacija vlasti sredstvima komuniciranja bila je još vidljivija u načinu na koji su događaji prikazivani. Zato je BBC znatnom dijelu građanstva bio važan korektiv informacija koje su mogli čuti u domovini, a osobito su nezadovoljnici režimom računali na vijesti iz Londona, njima simbola Zapadnog svijeta koji će povesti novu bitku, bitku protiv komunizma.

Iako program s visokim profesionalnim kriterijima i BBC je tada kao dio „slobodnog svijeta” sudjelovao u kontekstualizaciji već započetog hladnog rata. U njegovim stranim programima pažnju su dobivali politički krugovi iz zemalja iza „željezne zavjese” a koji su bili protivnici komunizma. Kada se vide popratni dokumenti o planiranju BBC-ove djelatnosti nastali u vladinom tijelima, jasno je da se pri oblikovanju programa nije samo težilo profesionalnim kriterijima o objektivnosti, nego je on bio – kao javna informativna agencija – dio vladine

¹⁰ Isto.

politike. U slučaju Jugoslavije to je bilo kako za vrijeme, tako i nakon rata, pa se njegova uloga u obradi na primjer, Tršćanskog pitanja, izbora, odnosa režima prema predstavnicima domaće opozicije – poklapa s britanskom politikom nakon II svjetskog rata. Ona je, kao što je poznato, bila gorljivi zagovornik jedne strane, strane „slobodnog svijeta” nasuprot svijetu „sovjetskog imperijalizma”.

U analizama britanskog ministarstva informacija kao i u izvještajima press službe beogradske ambasade u neposredno poratno vrijeme, razvidno je da BBC ima važnu ulogu i da je moćno sredstvo utjecaja, osobito 1945. godine, kada je djelatnost britanskih kulturnih organizacija i službi bila ograničena. BBC je tada smatran najboljim načinom izražavanja pogleda na bitne stvari o kojima, ako bi se javljalo na drugi način, sigurno bi podlijegale cenzuri. U to je vrijeme BBC-ijev program za Jugoslaviju emitirao petnaestodnevne emisije u 12.00, 16,00 i 19,45 po GMT.

Prema elaboratu press službe ambasade iz septembra 1945. godine, „teško bi se mogao prenglasiti izvanredni prestiž i utjecaj koji BBC uživa u Jugoslaviji”. Iako je zemlja „zaostala” i radio-prijemnike ima mali broj stanovnika, o „radio Londonu kako se ovdje naziva”, zna se i u najudaljenijim krajevima i on ima „neizmjeran utjecaj”. Iako ga „neki vide kao koban instrument kapitalističke reakcije i imperijalističke zavjere”, za većinu, „o čemu nema sumnje”, on je „izvor inspiracije, stalan podsjetnik vitalnosti zapadne demokracije i njihove povezanosti s njom.”¹¹ Dalje se kaže: „Svakom Jugoslavenu, bez obzira na političku orijentaciju, BBC predstavlja službeni glas britanske vlade. Jer, ideja javne korporacije koja radi po svojim pravilima i predmet je kontrole vlade tek u najopćenitijim stvarima, daleko je izvan njihova iskustva i potpuno neshvatljiva. (...) Zato se svaka izjava na radiju tumači kao znak britanske politike prema Jugoslaviji, a oštrije kritičke tonove smatra se 'preludijem za vojnu intervenciju”. Također, stanovništvo u Jugoslaviji „često je zbunjeno onim što o svojoj zemlji čuje na BBC”: kada se nakon kritičkih priloga, „u skladu s BBC-ijevim objektivnim pristupom”, čuju i pozitivne ocjene, dolazi do nerazumijevanja i optuživanja radija i britanske vlade za „licemjerstvo” jer građani nisu naučeni na objektivnost, kaže se u elaboratu. „Ubijedeni da je svaka riječ koju čuju stajalište Foreign Office-a, oni ne mogu razumjeti kako se Britanija može smješkat i režimu u jednom trenutku i zamjerati mu u drugom. Postaju zbunjeni i skloni su kriviti britansku vladu da je dvolična i kolebljiva tamo gdje BBC jedino pokušava jedino biti pošten i bez predrasuda. Jedini put da se ovo prevlada jest što veća postojanost u oblikovanju svakog BBC-jevog programa, ne pokušavajući praviti ravnotežu opozicijskih pogleda kao što je običaj u domaćim programima. Treba stoga zadržati široku liniju i držati je se tako da se svaka emisi-

¹¹ TNA, FO 371/48900, R 17777, prilog izvještaju od 11. X 1945., 1.

ja može jasno prepoznati kao njoj konzistentna.” Ustrajnost u objektivnosti potrebna je i zato što opću pozitivnu percepciju BBC-ja ipak narušava nešto, a to je sjećanje na „njegovo izvještavanje tokom rata o D. Mihailoviću”. O tome se ovdje govori s gorčinom jer se smatra da je BBC učinio Mihailovićevo „ime poznatim u svijetu”. Stvaranje „mita” o Mihailoviću ovdje nije zaboravljeno jer se smatra da je pridonio jačanju građanskog rata a krivnja je BBC-ja što je pogrešno naveo širok krug ljudi „da slijede nevrijednog vođu”. O tome se kaže: „partizani će potanko pričati kako su željno čekali vijesti i ohrabrenja, a onda su čuli kako se njihovi napori i slava pripisuju njihovim rivalima, četnicima, za koje su znali da su se udružili s Nijemcima i Talijanima protiv njih.” Ipak, BBC-ijem nisu zadovoljni još neki, tj. prijašnji sljedbenici četnika, koji kažu da nisu radili ništa do „slijedili savjete iz Londona dok nisu bili izdani BBC-jevom odlukom da podupre Tita i partizane.”¹² Oni, pak, koji su u „pet do dvanaest” promijenili svoje mišljenje i prišli partizanskoj strani, također su razočarani i optužuju ovaj radio da je kriv za njihove današnje teškoće, jer su potpuno vjerovali njegovim apelima za podršku partizanima. Sada, kada je BBC kritičan, kažu oni, nije jasno da li je riječ o „novom britanskom zaokretu”. Odnos režima prema BBC-iju u ovom se spisu ocjenjuje kao „jedva skrivano neprijateljstvo”, jer, unatoč službenim izjavama o slobodi štampe, „režim jasno pokazuje namjeru da kontrolira javnost svim mogućim sredstvima”, a jedini izvor vijesti i pogleda koji prkosi njegovu monopolu – jest BBC. U jugoslavenskim novinama često se mogu pročitati protesti ministra za informacije zbog „neprijateljskog pristupa ovog radija, osobito prijašnjeg novinara BBC Grge Zlatopera”.¹³ Njegov lik se karikira i naziva „žalosnom figurom koja će prodati svoju savjest, zemlju i dušu za jednu jedinu pločicu čokolade.” Iako dosad nije bilo pokušaja da se zabrani slušanje radio Londona, „ima indicija da lokalni moćnici pokušavaju tome učiniti kraj i izvjesno je da zajedničko slušanje, uobičajeno u selima, nije sigurno tamo gdje je vlast jaka.” Autora elaborata ovo je podsjetilo na vrijeme njemačke okupacije kad se za slušanje BBC „izlagao vrat”. Publika BBC-ija jesu oni koje se uopćeno može zvati „opozicijom”: To nije homogeno tijelo, nego se radi o širokom sloju stanovništva koje je iz različitih razloga – često međusobno suprotnih – nezadovoljno režimom. Ta publika obuhvaća širok spektar orijentacija, od prijašnjih kolaboranata, koji nisu napustili nadu da će se vratiti na vlast pomoću zapadnih sila i koji u sukobu Zapada i Istoka vide zadnju nadu svoje rehabilitacije i vođe su im Nedić, Pavelić i Rupnik. Ima i onih koji režim ne prihvaćaju zbog manjka demokracije, a 'obični ljudi', seljaci i srednji slojevi, nezadovoljni su ekonomskim uvjetima, ali nisu režimu suprostavljeni na

¹² *Isto*, 2.

¹³ Član 'United Committee of Yugoslavia' in London, osnovanog 28. XII 1944. u cilju podrške partizanima i u kojemu su istaknute figure uz Zlatopera bili novinari Novak Gajić, Vinko Stantić, Miro Rajković i Davorin Gardum.

političkoj osnovi. „Nema ništa u toj opoziciji što bi sugeriralo da je ona ozbiljna alternativa partizanima.”¹⁴ Dapače, za nju je karakteristična „potpuna pasivnost i očekivanje intervencije stranih sila”. BBC je zato suočen sa složenim problemom oblikovanja programa koji će ovu grupu odijeliti od kompromitiranih elemenata unutar opozicije (a koja je „u glavama partizana sada nerazdvojno vezana s 'britanskim kapitalističkim reacionarima'”), i „ohrabriti stvarno demokratske elemente” te preokrenuti apatiju u konstruktivnu akciju i također, prodrijeti u još uvijek širok krug simpatizera režima koji nisu bitno protubritanski ali su „sumnjičavi oko britanskih namjera da sruši partizansku vlast”. Dakle, zadatak je BBC da prebaci težište sa sadašnjih slušača („prijasnji kolaboranti i kvinslinzi, četnici, buržoaski liberali, konzervativni seljački vođe”) na treću grupu, „lijevo orijentirane članove Narodne fronte” – Zemljoradnički savez, demokrate, niže slojeve partizana, tj. seljake – odnosno, na najuže saveznike KP. Pritiskom na tu, treću grupu, mogao bi se posredan pritisak na grupu u KP koja se protivi javnom utjecaju BBC.¹⁵ Varijante ostvarenja ovog cilja su različite: 1.) izravna projekcija Britanije, tj. govor o sistemu, idealima, dostignućima u društvenoj, ekonomskoj i kulturnoj sferi, objašnjavanje pozadine vanjske politike. Posebnu pažnju treba davati problemima javnih službi, osobito zdravstva, jer to je ono što je važno i građanima Jugoslavije, 2.) svaki prilog o unutarnjim pitanjima Jugoslavije mora zadržati objektivnost, 3.) BBC-ijevi programi moraju stalno „davati dojam da Britanija još uvijek sa simpatijama promatra temeljne dosege partizanskog pokreta za vrijeme rata – nepokolebljiv otpor Nijemcima, obnovu jugoslavenskog zajedništva i ozdravljenje starih rasnih međuplemenskih zađevica i obnovu demokratske uprave kroz organe izabrane od naroda, it.d.”¹⁶ Pogreške i nespretnosti sadašnje vlade ne smiju pretegnuti nad njezinim dobrim ostvarenjima, niti kriticizam smije dati utisak – kakav nažalost mnogi partizani imaju – „da smo mi neprijateljski prema svemu”, stoji u elaboratu. Dapače, kaže se dalje, „Jugoslaveni koji čuju kritike na BBC-iju – da to pojednostavimo – moraju biti ubijeđeni da se režim kritizira ne zato jer je previše partizanski, nego zato što je premalo partizanski” tj. zato što gubi široki narodni karakter koji je nekad imao i zato što ne radi u skladu s obećanjima. Primjer koji se navodi, upućuje da ako se kritizira vlast kao represivna i nereprezentativna, onda treba naglasiti da to dolazi od propusta u primjeni – „u pravoj demokratskoj maniri” – „partizanskog programa slobodno izabranih narodnih odbora, a ne iz propusta vezanih uz sam sistem”.

Pružajući podršku partizanima u ratu Britanija je „nešto uložila” u Titov režim. I zato „bilo bi glupo izgubiti taj zalag bez obzira kako malen, u pogre-

¹⁴ Isto kao bilj. 11., 2.

¹⁵ Isto, 3.

¹⁶ Isto, 4.

šnom uvjerenju da postoji opozicija, koja, ako bi joj se dala odgovarajuća podrška, može zamijeniti režim.” Dakle, Jugoslavija ne smije postati poprište anglosaksonsko-ruskih animoziteta zbog sovjetske podrške jugoslavenskoj vladi i britanske podrške neučinkovitoj opoziciji u Jugoslaviji. Ostavka G. Zlatopera „idola opozicije jest korak u pravom smjeru iako nestanak jake i utjecajne radio-ličnosti jest samo po sebi za žaljenje”.

Iz građe je vidljivo da se FO povremeno obraćao BBC-ju kada je smatrao da u javnost treba pustiti neke informacije. Tako je na primjer, kada je generalni konzul iz Zagreba javio o progonu obitelji Radić, u Foreign Officeu odlučeno da se ta vijest objavi na BBC-iju, ali da se pri tome ne spominje izvor informacija.¹⁷

3. British Council

Jedan spis British Councila iz 1945. ocjenjuje opće uvjete za rad u Jugoslaviji prilično teškima, „možda najtežima u Evropi, ne isključujući čak Moskvu ili Varšavu”.¹⁸ Anglofilski osjećaj je „dugotrajan, iskren i proširen”, nije ograničen na samo jednu klasu ili regiju, niti na ranije bogate, moćne ili politički reakcionarne. S druge strane, sadašnja je jugoslavenska vlast – bez obzira na moguće koristi za sebe i na pozitivne namjere BC – „bezuovjetno hladna i čak neprijateljska u svom ponašanju prema nama”, s ciljem da Jugoslaviju potpuno, i što je „moguće više, okrene isključivo u rusku orbitu.” Država, tajna policija i armija oblikovani su po ruskom modelu, ruske knjige ili prijevodi s ruskog pune knjižnice, „russian studies” posredno ili direktno se nameću i ohrabruju u školama i sveučilištima često bez obzira na želje studenata, ruski dosezi u svakoj sferi posvuda se propagiraju. Portret Lenjina dominira u velikoj dvorani Univerziteta u Beogradu na mjestu koje je prije zauzimao šef jugoslavenske države, „čak imajući prvenstvo i pred portretima Tita i Staljina” i ni jedno javno predavanje ne može proći, „bez ma kako nategnutog, spominjanja kanona marksističke doktrine”. Na primjer, uvod u historiju engleske književnosti koja se predaje na fakultetima, prijevod je ruskog djela, koje ma kako dobro u nekim dijelovima, u bilješkama nema relevantne autore iz stručne literature, nego djela Marksa i Engelsa.

Prema ovom spisu, Jugoslavija je prije bila kulturno okrenuta više Zapadu nego Istoku pa sadašnji pokušaj da se usmjeri na Istok ne uključuje samo uvođenje nečeg novog nego i potiskivanje onoga što se ukorijenilo u narodnom mišljenju; posebno to uključuje potiskivanje simpatija za Britaniju. Ipak, ovo se

¹⁷ Kasnije se uspostavilo da BBC nije želio objaviti tu informaciju. TNA, FO 371/59532, bilješke FO od 26. VII i 25. X 1946.

¹⁸ TNA, FO: Cultural Relations Department /dalje: 924/446, 2.

neće moći lako provesti jer je anglofilski osjećaj snažan a „ekstremni reformisti” u manjini pa „iako su Jugoslaveni naučeni na čvrstu ruku” nova će vlast biti prisiljena raditi prikriveno. Vladajući se krugovi na primjer, još ne usuđuju otvoreno – „ni među sobom ni pred narodom” – govoriti da britanski utjecaj i pomoć nisu poželjni u Jugoslaviji. „Svaki prijateljski nastup s naše strane praćen je načelnim slaganjem i sljeđen beskonačnim opstrukcijama u praksi” a svaki otvoreni nagovještaj anglofilstva u stanovništvu je praćen manjim kaznama, na primjer gubitkom posla, diskriminacijom u dodjeli hrane i odjeće. Ali, pri tom se ne govori otvoreno o „nepoželjnom prijateljstvu” prema Engleskoj nego se pronade nešto što navodi da se govori o 'kolaboraciji' ili sličnim optužbama. Zato vijesti iz Britanije slabo dolaze do stanovništva: „uvjeti su tako nenormalni i tako teški da je potrebno jedinstvo napora između službi” da bi se postigla određena informiranost o pravom stanju u Britaniji. Prije svega, treba izbjeći multiplikaciju britanskih službi i institucija u Beogradu, jer će svaki novi pothvat biti dočekan sa sumnjom, zato je bolje razviti i učvrstiti postojeće.¹⁹

U nijednom od glavnih republičkih gradova u Jugoslaviji uvjeti nisu „baš povoljni, jer su to manji gradovi od Beograda i u njima je kontrola policije jača”. Ipak među njima se isticao Zagreb „grad od intelektualne važnosti – više nego je to ustvari glavni grad – i Council se tamo treba otvoriti što prije.”²⁰ Ljubljana je Councilu „jako nesklon grad”, u ljeto 1946. odbijena je molba za otvaranje čitaonice.²¹ Procjenjivalo se da je uzrok tomu dijelom zbog uključenosti u tršćanski problem, pa se planiralo da tamo djeluje samo mali tim pod vodstvom direktora u Zagrebu, koji će pokrivati i Split. Split „iako nije jedan od republičkih središta po novom ustavu”, činio se autoru izvještaja „mnogo plodnijim područjem za rad Councila nego Sarajevo i mnogo važnije središte nego Skopje”. Kao jedina prava obrazovna središta u to vrijeme ocijenjena su sveučilišta u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Beogradsko sveučilište većinom pohađaju studenti iz Srbije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine, u Zagrebu studiraju oni iz Hrvatske, a u Ljubljani samo studenti iz Slovenije. Područje obrazovanja je pod osobitom prismotrom i nedvojbena je namjera onih na vlasti da zamijene 'stare' kadrove ljudima „koji prema novom režimu pokazuju više entuzijazma” i koji na usavršavanje odlaze većinom u Rusiju. Vlast je „potpuno ignorirala BC ponudu za postdiplomske stipendije za studente iz Jugoslavije”.²²

Zazor prema Councilu zabilježen je i kasnije kada se u jednom spisu iz 1948. navodi da je profesor engleskog jezika na Beogradskom univerzitetu

¹⁹ *Isto*, 5.

²⁰ *Isto*.

²¹ TNA, FO: Ministry of Information & FO, FO Publicity Files /dalje 930/420, 'Balkan Section, Organization in Yugoslavia', 1946.

²² Prema arhivi British Councila ipak je u 1945. u Britaniji bilo 60 studenata.

napadnut kao „kolaborant” iako to nije bilo točno, on je samo pozvao svoje studente da posjećuju priredbe koje organizira British Council.²³

U ljeto 1945. imenovan je predstavnik BC za Jugoslaviju, David Shillan. Do kraja godine popunjeno je osoblje na osmoro zaposlenih.²⁴ Čitaonica Councila u Beogradu otvorena je te godine. U svom radu Council je kroz čitaonicu i posudbenu knjižnicu nastojao okupiti obrazovanije slojeve, osobito intelektualce i studente. Jedan od njegovih oblika rada bilo je i učenje engleskog jezika i popularizacija britanske književnosti. Priređivao je i izložbe: u travnju i svibnju 1947. izložbu britanskih knjiga²⁵ koja je obišla sve veće gradove u Jugoslaviji, a 1948. izložbu o urbanizaciji u Britaniji. Pojavio se i na Omladinskoj pruzi gdje je održao nekoliko predavanja iz zdravstvenog prosvjeđivanja, na primjer o tifusu i o TBC.

Nakon posjeta Zagrebu u ljeto 1945. člana BC-a nastao je izvještaj u kojemu stoji da je „kontrast između Zagreba i Beograda toliko velik da je to teško shvatiti”. Na primjer, „opći duh revolucije ovdje je možda manje uočljiv nego u Beogradu ali su trgovine praznije.” Pivo se može dobiti u Zagrebu, u Beogradu ne, ali u Zagrebu je nemoguće ući u restoran i naručiti objed. Grad je potpuno neoštećen i ima „normalan tramvajski promet”.²⁶ Navodi se i da su „ruske knjige jeftinije od engleskih”. Razočarenje domaćeg stanovništva je „opće, već nakon tri mjeseca”, 250.000 učesnika na Bistričkom proštenju, izvikivalo je prema ovom izvještaju, „Živio Stepinac”. Preneseno je stajalište zagrebačkog vicekonzula da je „mjesto koje je nekad ovdje u Hrvatskoj imala Njemačka, sada upražnjeno”, ali i da je „teško povjerovati da bi katolička Hrvatska koja je tako tašta oko toga da je baš ona 'Evropa' i 'Zapad' mogla otklizati otvorena srca u rusku orbitu”. Čitaonica u Zagrebu, formalno otvorena 14. siječnja 1946., imala je početkom 1947. oko 700 posjetitelja mjesečno što je bilo daleko više no u Beogradu (300). U izvještaju BC-a za to razdoblje stoji da je takav posjet ostvaren „unatoč podozrivosti i strahu”.²⁷ U isto vrijeme, na sjednici Politbiroa CK KPH u Zagrebu, sekretar V. Bakarić je, prema zapisniku, rekao: „Napominje da bi za intelektualce, naročito u Zagrebu trebalo nešto izmisliti da se zaposle i ne odlaze u razne engleske čitaonice.”²⁸

²³ TNA, FO: Confidential Print.Yugoslavia and Albania /dalje: 504/2, Izvještaj od 25. III 1948.,15.

²⁴ U spisu u FO 924/123 (LC 5575), navodi se da je npr. u isto vrijeme u Italiji bilo 10, SSSR - 1, u Argentini 71, Turskoj - 142, u CSSR - 8.

²⁵ Namjera je bila pokazati čitateljstvu knjige koje nisu u međuvremenu zbog rata mogli vidjeti, ali su uključena i djela iz najranijih dana tiskarstva. U Zagrebu je izložbu posjetilo 11.000 gostiju.

²⁶ TNA, British Council: Registered Files, Yugoslavia /dalje: BW 66/5, 'Visit to Zagreb 21-25 July 1945'.

²⁷ TNA, BW 66/4, Izvještaj od 3. IV 1947.

²⁸ Hrvatski državni arhiv, Zagreb /dalje: HDA/, fond CK KPH, Politbiro, Zapisnik od 3. IV 1947.

2. Jugoslavenska propaganda

Obilježja politike i propagande prema britanskim spisima

Već u junu 1945. načinjen je u ambasadi elaborat o „partizanskoj politici i propagandi” gdje se ratna propaganda ocjenjuje kao jedno od najefikasnijih oružja partizana: bila je jasna, dosljedna i snažna i pogađala je želje većine stanovništva. Bila je, „što je rezultat višegodišnjeg ilegalnog rada Komunističke partije, vješto organizirana”.²⁹ Dobro je odgovarala na mnoga proturječna pitanja te se približila i onima koji nisu bili komunisti, ali su bili spremni djelovati na patriotskoj osnovi. Sada je propaganda potpuno u službi režima, pri čemu je temeljna razlika da „nema više Nijemaca, ranijeg glavnog predmeta propagande”. Današnji je zadatak propagande da bude u službi „obnove zemlje i uništenja izdajnika i kolaboratora”. Ovim argumentima, stoji dalje, nedostaje uvjerljivost, jer dvojbeno je na koji se način obnova vrši i kako se vlast rješava 'kompromitiranih'. Dominacija javnim medijima pokazuje da se ne dopuštaju različiti pogledi te je propaganda prestala biti „glas narodnog revolta protiv omrznutog režima” i postala „glas režima koji izgleda postaje diktatorski i neomiljen kao njegovi prethodnici”. Elaborat se potom bavi analizom načela i političke prakse nakon oslobođenja zemlje te uloge propagande u njima, počevši s onim o čemu „partizani stalno 'gude'”; federaciji i demokraciji. Na samopostavljeno pitanje „da li je Jugoslavija federalna država”, autor odgovara potvrdno te navodi da iako brutalno sprečavaju sve zagovornike centralizma i separatizma „koji mogu zbog toga preko noći postati braća”, jugoslavenski komunisti su ipak uspjeli ukloniti stare nacionalne podjele. Propaganda je tu ostala ista kao i početkom rata i malo je onih koji osporavaju načela te politike. „Da li je demokratska?” Tu analitičar kaže da je „vlast partizana možda za narod, ali još uvijek nije narodna.” Na lokalnoj razini, u sustavu narodnih odbora ne dopuštaju se slobodni izbori, niti nečlanovi KP mogu biti kandidirani. „Narodne demonstracije” su jedan od novih ali učestalih oblika u političkom životu nove države „za koje njegovi vođe kažu da su najbolji pokazatelj demokratskog karaktera vlasti”. „Demonstranti su opskrbjeni odgovarajućim zastavama i pažljivo istrenirani oko slogana koje moraju izvikivati.” Zanimljivo je, stoji dalje, kako je malo spontanog u ovim događajima: uoči prvomajske proslave ambasada je došla u posjed zbirke trideset šest slogana za proslavu – „i zaista, oni su bili poslije redom izvikivani”. U pozadini svih „demonstracija” uvijek su mladi i politička organizacija SKOJ, koji je i prije imao važnu ulogu u komunističkom pokretu, „jer se omladina uvijek smatrala važnom 'polugom’” a sada, kad je osvojena vlast, njezin značaj postaje još veći. Jer, kako sada nema vremena ni sredstava

²⁹ TNA, FO 371/48883, R 11208, 'Partisan Policy and Propaganda', prilog izvještaju od 21. VI 1945., 1.

za velike promjene u obrazovanju, sva se pažnja vlasti koncentrira na „odane učitelje” koji će odgajati djecu i omladinu. Tu je velika uloga SKOJ-a, koji „bdije” nad ispravnošću „linije” te sudjeluje u procesu „čišćenja” u školama.

Kako su novine jednako važne u propagandi kao i školski odgoj, nema listova koji bi bili nezavisni, nego su svi državni, odnosno izdavači su im masovne organizacije omladine, žena i sindikata, a koje su „samo naličje službene politike”. Iako postoje listovi političkih stranaka, npr. Selo, Slobodni dom, jako su ograničeni u slobodi pisanja te nema razlike između Borbe koja je organ Komunističke partije i Politike koja je formalno nezavisan liberalni list, ali član obitelji koja je njezin utemeljitelj i vlasnik, sjedi u državnom ministarstvu. Autor elaborata je agenciju Tanjug usporedio s moskovskim Tassom. Novinski napadi su obično uvod u „spontane demonstracije” protiv industrijalaca ili trgovaca i njihova hapšenja kao ratnih profitera ili kolaboranata. Zanimljivo, piše dalje, da usmjeravanje i kontrola novina ne idu iz ministarstva informacija, u kojemu rade civili, nego je središte tog rada u Partiji i vojsci, odnosno u propagandnom odjelu VŠ NOVJ, koji „još uvijek drži cenzuru iako je i posljednji Nijemac istjeran”.³⁰ Ali, ne može se reći da je cenzura „prevelika” jer, strani dopisnici mogu raditi, prodaju se strane publikacije. Iako se nastoji držati ravnoteža u uvozu stranih publikacija, postoji očita namjera da se vojska potpuno okrene SSSR-u i to u formi „ropskog divljenja” što je vidljivo uporede li se „službeni priručnik za kulturni rad u vojsci iz travnja i lipnja, jer su u njima samo prijevodi s ruskog”. Prosovjetska propaganda ne ide samo iz službenih kanala, čak je i seljački pjesnik i član HRSS-a, Stanko Škare, nedavno izdao knjigu balada posvećenih Crvenoj Armiji, navodi se dalje.

Da bi se ocrtala glavna obilježja mentaliteta današnjeg čovjeka u Jugoslaviji, osobito mlade generacije, dovoljno je promatrati svakodnevni život. Jer, „kakav pogled na život može imati mladi Jugoslaven koji savjesno čita Borbu, maršira s drugovima demonstrantima, pjeva pjesme naučene iz priručnika i ponavlja argumente ubačene mu u glavu od njegovih političkih komesara?”³¹ On posvuda vidi domaće izdajnike i kolaborante iza kojih uvijek stoje reakcionarni elementi u savezničkim zemljama, kaže se u ovoj analizi. Amerika i Britanija su u doba savezništva s SSSR-om bile dio velikog, antifašističkog bloka ali „one sada udomljavaju reakcionare i kapitaliste čiji je način života drukčiji od onog u novoj Jugoslaviji”. Izričajem se ova veza još više naglašava te se govori 'velika KP', 'veliki Staljin', 'veliki Tito'.

Kako radi „ova mašinerija”, prema elaboratu, najbolje se vidi u pitanju Julijske krajine. Jer, ovo pitanje „Tito i njegov najbliži krug mudro su čuvali dok

³⁰ Isto, 2.

³¹ Isto, 3.

se nije riješilo pitanje Nijemaca i tek krajem prošlog septembra počela je javna kampanja za Julijsku krajinu u Titovim govorima. Iako u Beogradu nikad nije bilo za to interesa, za razliku od Slovenaca kojima je to uvijek bilo 'goruće pitanje', 'uvijek spremni demonstranti' su uskoro počeli ulicama Beograda uzvikivati: 'Hoćemo Trst'.³² Slijedio je niz napisa u novinama, izjave su davali i „oni Slovenci koji nisu članovi KP, da bi se pokazalo da su za Trst – i Tita – svi slojevi i političke grupe”.

Jedan od pozitivnijih aspekata novog režima jest poboljšanje položaja žene.³³

Zaključak je ovog spisa da je preuzimanjem vlasti postalo jasno da komunistička „upotreba propagande slijedi liniju koja je postala tako odiozna proteklih dvadeset godina. Njihova taktika u igrama oko Tršćanskog pitanja podsjeća na tradicionalne metode postizanja osvajačkih ciljeva i rješavanja problema upotrebom sile.” Prema mnogim znakovima „jasno je da se karakter partizanskog pokreta jako promijenio. To da je on nekad zaista bio vrlo popularan i reprezentativan pokret uočljivo po jedinstvu i jasnoći izvornih poziva narodima Jugoslavije i idealizmu koji je pobuđivao. Ali sada je jasno da je njihov poziv na izgradnju nove Jugoslavije utemeljene na načelima demokracije i federalizma rezultirao samo djelomičnim ostvarenjima.” I propaganda je doživjela velike promjene, dok je prije služila borbi za nacionalnu slobodu, sada je – a to je zapravo ironija, kaže autor spisa – „isto oružje okrenuto protiv naroda u Jugoslaviji a da bi se sprečila njegova tradicionalna ljubav za slobodom i okovala kritička misao”.³⁴

Uloga propagande u školstvu

U školstvom programu se slijedi sovjetski model obrazovanja bez imalo truda da ga se prilagodi domaćim prilikama. Nedostaje domaćih knjiga pa će velika zadaća biti pred nastavničkim kadrom, stoji u spisu s kraja 1945.³⁵ Jedini novi udžbenik koji se radi jest onaj za niže razrede osnovne škole „koji se potpuno koncentrira na glorifikaciju partizanskog pokreta.” Težište se stavlja na praktično i tehničko obrazovanje, humanističkim znanostima se posvećuje minimalna pažnja. Republike imaju pravo da oblikuju školske programe a zajedničke osnove u cijeloj države važe za nastavu historije i književnosti. „Od stranih jezi-

³² Isto, 4.

³³ U listopadu 1945. Stevenson je izvještaju priložio materijal 'Utjecaj komunizma na djecu u Jugoslaviji' u kojemu se između ostalog kaže da, kako „žene moraju raditi”, vrtići za djecu „grade se pored tvornica”. TNA, FO&FCO Informational and Research Department /dalje: 1110/, 153, Izvještaj od 5. X 1945.

³⁴ Isto, 5.

³⁵ TNA, FO 371/59425, 'Memorandum', prilog izvještaju od 7. I 1946., 'Anexure B', 3.

ka jedino je ruski obavezan a engleski i francuski se fakultativno uče u starijim razredima gimnazije.” Vjeronauk je također neobavezan. „U stvari, u većini škola učenicima koji žele pohađati religijsku nastavu stavljaju se mnoge prepreke.” Mnogo je starih nastavnika otpušteno ili umirovljeno a preostatak je razmješten širom zemlje. Na njihova mjesta stavljeni su neiskusni, često i nesvršeni studenti, ali koji su „bili s partizanima”. „Ti amaterski nastavnici nemaju niti iskustva da drže red u školama niti, u nedostatku školskih knjiga, sposobnosti da poučavaju išta drugo do partizanske pjesme, povijest partizanskog pokreta i bezvrijednu poeziju partizanskog pjesnika Radovana Zogovića. U mnogim osnovnim školama jedina školska knjiga je časopis Pionir.” Postavljanjem ili razmještanjem nastavnika bave se personalni odjeli ministarstava prosvjete a oni („kao i u svim drugim ministarstvima”) su najvažniji odjeli i „djeluju kao vrsta političkog komesarijata” jer se u „svojim odlukama rukovode više političkom povjerljivosti kandidata nego njegovom nastavničkom sposobnosti.” Škole formalno vodi školska uprava ali velik utjecaj na položaj nastavnika ima sindikat u koji oni nisu obavezni ući, „iako se upotrebljava velik pritisak da to učine.” Na to se i posredno utječe pa članovi sindikata lakše dolaze do hrane i tekstilne robe u racioniranoj opskrbi. Kad postanu članovi sindikata nastavnici su obavezni stalno sudjelovati u različitim 'demonstracijama' i mitinzima, u protivnom se izlažu opasnosti da im predsjednik upiše što god nepovoljno u njihovu 'karakteristiku'. Sve to utječe da nastavnici naizgled podržavaju režim a njihovu sindikatu je, izgleda, uloga da sačuva disciplinu i podložnost režimu a ne da poboljšava njihov položaj.³⁶ Nikakve nezavisnosti nastavnika nema jer ako jednom izgube posao „malo je šanse da se dobije neki drugi”.

I među učenicima ima mnogo organizacija: pionirska, USAOJ, SKOJ, „kojima je teško ne pripadati”. Sve su one pridružene Narodnoj fronti i organiziraju učenike da odlaze na proslave, mitinge i demonstracije. Vlast je škole pretvorila u oružje svoje propagande, koja jest jaka, ali nije otvoreno komunistička: ona glorificira partizansku borbu i „Rusiju”. Kad pristignu novi nastavnici oni će sigurno „poučavati učenike u marksističkom tumačenju povijesti i sve više i više kopirati ruski sustav”.

Autori elaborata pozdravljaju ideju da obavezno školovanje traje sedam godina ali se pitaju da li „u polupismenoj zemlji” ima nastavnika i škola u kojima se to može provesti. To je sada potencirano činjenicom da je velik broj škola pretvoren u kasarne a škole su smještene u puno lošije i nepogodne prostore. Randolph Churchill je u *Daily Telegraphu* u siječnju 1946. godine, nakon povratka iz Jugoslavije, objavio članak³⁷ u kojemu je napisao da svatko tko još ima ikakvih dilema o intencijama Titove vladavine, mora pogledati školske

³⁶ *Isto*, 4.

³⁷ Beogradska *Politika* od 9. II 1946. objavila je žestok napad na Churchilla zbog ovog članka.

udžbenike. U cijeloj Hrvatskoj i Sloveniji postoji samo jedna katolička škola, sve druge su zatvorene. „Sve nove školske knjige izrazito su nacionalističke, militarističke i totalitarne u tonu. Jedna slika u knjizi namijenjenoj djeci od 5 ili 6 godina pokazuje slike tenkova koji napreduju prema Trstu. Pjesmarica za istu dob sadrži i jednu u kojoj dijete govori 'moj dragi mali mitraljez'”.³⁸

Uloga medija u propagandi

Novine crpu sve informacije iz biltena Tanjuga, savezne informativne agencije. Glavna obilježja jugoslavenskih novina su 1.) „bespogovorna podrška politike NF i njezinih vođa”, b) „napadi na 'reakciju' kod kuće i izvan zemlje, pojam nikad jasno definiran”, c) „svrstavanje svake opozicije Narodnoj fronti kao 'reakcionarne' i 'fašističke’”, d) „puni publicitet svakoj vijesti iz Sovjetske Rusije (sovjetska politika, dostignuća, kultura, itd, itd.”, e) „monotono omalovažavanje svega britanskog ili američkog”³⁹, f) „namjerno krivo citiranje”, g) „odbijanje da se tiskaju demantiji osim ako se ne izvrši pritisak s najvišeg mjesta”, h) „potpuno potiskivanje činjenica nepogodnih za režim ili onih koje bi mogle izazvati nezadovoljstvo u narodu.” Kao primjeri navode se ispuštanje djelova govora ministra E. Bevina, neobjavlivanje Pastirskog pisma – iako je na njega učinjeno mnogo osvrti, kao i u slučaju ostavki Grola, Šubašića i Šuteja. Sve ovo govori da svi listovi slijede istu liniju i da su podvrgnuti najstrožoj kontroli. Iako ima mnogo humorističnih listova i ilustriranih magazina i oni su „temeljno politički u tonu i može se reći da nema ni jednog lista za potpuno nepolitičku zabavu. Humoristički listovi su među najžešće političkima u tonu, a tehnički časopisi imaju jaku i isključivo prosovjetsku notu.” Opozicijske novine – listovi različite kvalitete i orijentacije – su ugašeni, iako „tehnički niti jedan od tri opozicijska lista nije bio zabranjen” nego su primjenjene zaobilazne mjere. Grolova *Demokratija*, „uravnotežena, dobro pisana, umjerena i inteligentna”, prestala je izlaziti jer su je radnici odbili tiskati na zahtjev sindikata, „iako list nije povrijedio niti jedan članak Zakona o štampi, za razliku od *Narodnog glasa*. On jest prekršio neke zakonske odredbe, a inače je bio daleko više šovinistički u tonu i siroviji i manje inteligentan nego *Demokratija*”. Oba lista bila su tiskana u velikoj nakladi za jugoslavenske prilike, preko 1.000.000, i još se moglo prodati da ih je bilo. „Sukladno tome, koliko god ispočetka jugoslavenski građanin ne htio vjerovati u ono što mu govore novine, monotono ponavljanje će ipak

³⁸ TNA, FO 371/59425, R 1107, 'The future of Jugoslavia', *Daily Telegraph*, 25. I 1946.

³⁹ „Ovo je vrijeme kada nema sumnje da se vodi jedna cinična službena politika koja bi trebala pokazati Britaniju i Ameriku u najgorem mogućem svjetlu. Nikad se ne daje publicitet pozitivnim dostignućima zapadnih demokracija, dok se koristi svaka prilika da ih se prikaže u lošem svjetlu. Nakon jednotjednog čitanja jugoslavenskih novina, stječe se neizbježan dojam da Britanija i Amerika ne rade ništa drugo do podupiru fašističke režime, vode imperijalističke ratove, ugnjetavaju svoju radničku klasu i krivo obavještavaju svoj narod o stanju u Jugoslaviji.” TNA, FO 371/59425, R 1107, Memorandum, 'Anexure C', 2.

imati rezultata. On će steći utisak da Velika Britanija ustvari podržava reakciju i potpiruje imperijalističke ratove. On će početi vjerovati da je sva opozicija svemoćnoj Fronti ustvari kompromitirana i fašistička. I neće znati što je britanski ministar vanjskih poslova rekao o britanskoj politici prema Balkanu. Neće znati da ima društvenog, tehničkog i kulturnog progressa u Britaniji jednako kao i u Rusiji. On neće znati da komunistička partija Austrije dobiva samo mali broj glasova na općim izborima. On je ustvari odsječen od onog što se u svijetu događa i to baš putem svojih novina.”⁴⁰ Ali novine ne utječu samo u toj, vanjskopolitičkoj domeni, njihov je uticaj velik i u oblikovanju stava o unutarnjoj situaciji. U tom smislu, navodi se napad Milovana Đilasa, ministra za Crnu Goru u saveznoj vladi, u *Borbi* na neke suce koji su, prema njemu, bili blagi u izricanju kazni za privrednu kolaboraciju. Nakon nekoliko dana javni tužitelj tražio je njihovu smjenu. „U tom smislu novine ovdje imaju opasnu i ciničnu moć.” Sve što se reklo o novinama, važi i za radio, kojemu se također pridaje velika pažnja pa svi gradovi imaju svoje radijske prijenosnike.

Jugoslavenska filmska industrija je još slaba, proizvode se samo žurnali i to loše kvalitete. Zato su u kinima prikazuju strani filmovi, većinom ruski, ali ima i drugih, američkih predratnih filmova, koji su jako gledani, ali kako nije sklopljen ugovor o korištenju, to će uskoro prestati. Jugoslavija je s Britanijom sklopila ugovor za nekoliko novih filmova koji su dobro primljeni. „Filmovi se u Jugoslaviji smatraju sastavnim dijelom vladine politike i propagande. Oni rade za Frontu jednako kao i radio i novine i zato je prirodno – s čisto političkog gledišta – da će Jugoslaveni željeti dati istu ekskluzivnost filmovima kao što su dali novinama (to jest, naglasiti sve rusko i ne isticati išta britansko i američko).”⁴¹ Ipak, možda ih komercijalni razlozi navedu da promjene mišljenje oko zapadnjačkih filmova. Ali, tada će sigurno biti „izuzetno selektivni ako i prihvate britanske filmove.” Nedavno su tri filma zabranjena, jedan zato „što je prikazivao sustav demobilizacije iz britanske vojske i pomoć koja se daje ljudima pri povratku u civilni život. Drugi je zabranjen zbog pokazivanja slika kralja (Petra, K. S.) i demonstracija oko Buckinghamске palače na Dan pobjede. Također, zabavljački film (Halfway House) je zaustavljen jer se bavi spiritualizmom, temom 'suprotnom idejama modernog jugoslavenskog obrazovanja’”.⁴² R. Churchill u navedenom članku govori da je u zemlji opća atmosfera straha. „Optimisti se mogu nadati da će s vremenom režim možda postati manje diktatorski i više liberalan u svojim metodama.” Bilo je vremena kad je i on sam mislio tako, ali ga je skori posjet uvjerio da su komunisti, koji predstavljaju usku manjinu, „odlučni učvrstiti svoju vlast željeznim lancima u cijeloj zemlji”.

⁴⁰ *Isto*, 5.

⁴¹ *Isto*, 6.

⁴² TNA, FO 371/59425, R 1107, 'Anexure C', 7.

Stranih vijesti je malo i u njima se samo hvali Sovjetska Rusija i napadaju zapadni saveznici, osobito Britanija. Na primjer, stalno se govori da su saveznici koji danas daju 80% pomoći UNRRA-e „imperijalisti, kapitalisti krvopije i fašisti”. Službeni protesti nikad ne urode plodom. Zemlja je zaista stradala u ratu kao rijetko koja u Evropi, ali zahvaljujući UNRRA-i nitko nije gladan. I narod i predstavnici vlasti u osobnom su kontaktu zahvalni za tu pomoć ali u novinama se o tome ne piše, kaže Churchill.

Sloboda štampe

Stevenson je još u aprilu izvjestio Foreign Office o protubritanskim karikaturama u *XX oktobru* u kojemu je objavljen crtež britanskog premijera koji ga portetira kao osobu sličnu Mussoliniju, Hitleru i Hirohitsu. Nakon protesta iz ambasade u vladinim je informativnim tijelima rečeno da je do tog došlo „zbog neiskustva novinara” i da je od ukupno 60.000 tiskanih primjeraka konfiscirana većina tiraža.⁴³ Prema Stevensonovu izvještaju iz jula, u ministarstvu informacija je saopćeno da će se ubuduće oštrije nastupati prema novinarima „koji pišu neprijateljski” i neće im biti dopušten ulazak u zemlju. Upravo je na tragu te nove prakse dvojici američkih novinara odbijen ulazak u zemlju.⁴⁴ Na ovo je iz FO-a Stevensonu 22. jula poručeno, neka podsjeti Kosanovića da tako nije bilo obećano u ranijim dogovorima. Ova mjera otežat će rad stranim novinarima pa će britanske novinske agencije više pažnje morati dati „emigrantima koje jugoslavenska vlada tako jako prezire” naglašava se u Foreign Officeovim instrukcijama. Kasnije, Šubašić je Stevensonu rekao da u tome nije bilo loših namjera, ali se Kosanović požalio na Grgu Zlatopera koji na BBC-ju govori „ono što mi Jugoslaveni ne odobravamo.”⁴⁵ Orijentacija jugoslavenskih novina da povremeno više napada američke a nekad više britanske novine, ambasadi nije uvijek bila razumljiva. Žestina s kojom se to radilo, bila je pak konstantna: prema jednom izvještaju, „ako bi se sudilo prema Borbinim naslovima, Amerika je direktno odgovorna za raspirivanje građanskog rata u Kini i slanje tenkova i aviona za slamanje kineskih patriota.”⁴⁶

Stevensonova je ocjena o zagrebačkoj štampi u decembru 1945. bila da je raznovrsnija i „nešto nezavisnija” nego beogradska. U izvještaju iz Beograda od 29. I 1946. priložen je i prijevod članka iz *Borbe* pod naslovom „Što 'sloboda štampe' znači za izvjesne strane novine”. U njemu je komentiran napis u američkom listu *Stars and Stripes* u kojemu je A. Noyes pisao „Što sam vidio u Jugoslaviji”. *Borba* je ukazala da autor nikad nije kročio u Jugoslaviju a ipak je

⁴³ TNA, FO 371/48883, R 7659, Izvještaj od 23. IV 1945.

⁴⁴ TNA, FO 371/48883, R 13747, Izvještaj od 14. VIII 1945.

⁴⁵ TNA, FO 371/48883, R14413, Izvještaj od 25. VIII 1945.

⁴⁶ Na ist. mj., 'Press Attache's monthly report', 6.

pisao o „vojsci Draže Mihailovića od 60.000 četnika, veterana bitaka 1939. i 1940.” pri čemu je njegov štab smjestio u „okolinu Vinkovaca, tipično srbijansko selo u podnožju planina južno od Beograda”. Noyes je prenio i navodni razgovor s Mihailovićem, „naoružanim američkom puškom”, naveo da su kuće i ograde u Vinkovcima pune slika kralja Petra i slogana 'Bog, kralj i Draža' te izvijestio da su četnici nedavno zaustavili vlak na pruzi Beograd–Niš i ubili 12 sudaca u njemu. Članak iz *Stars and Stripes* prenijeli su mnogi listovi u svijetu, između njih i *Evening Standard* i *Observer*, „navodno ozbiljne novine” napisala je *Borba*, ali je jasno, kaže ona, na što svi oni misle „kada optužuju našu zemlju da nema u njoj slobode štampe. Kako se može vidjeti, sloboda štampe znači urednicima svih tih novina slobodu da kleveću slobodoljubive narode. Takva 'sloboda' da se kleveću druge zemlje plitkim izmišljotinama ne postoji i neće postojati u našoj zemlji.”⁴⁷ Nakon tog izvještaja FO je u Beograd poslao dopis u kojemu stoji da je iz prethodnog očito „da jugoslavenske novine ne smiju klevetati slobodoljubive narode. Smatramo da se na ovaj članak treba pozivati ubuduće kada budemo morali protestirati zbog kleveta u jugoslavenskim novinama a u vezi ove zemlje.”⁴⁸

Načela kulturne politike 1948.

Probleme „kulturne inferiornosti u Jugoslaviji”, „a tako tipične za Ruse”, analizira elaborat o kulturnoj politici u Jugoslaviji 1948. Na početku se podsjeća na Titov govor u Zagrebu 28. XII 1947. pri prijemu počasnog doktorata JAZU. On je tada rekao da se na Zapadu Jugoslavene potcjenjuje kao „nekulturne”, „zaostale”, „da nemaju ni pravog jezika”, što je nepravedno jer su „južni Slaveni branili 500 godina sebe i zapadnu civilizaciju od Turaka te zato nisu imali vremena za književnost.”⁴⁹ Ne može se ipak reći da je „zapadna civilizacija u Jugoslaviji potpuno odbačena”, stoji dalje, jer neka iskustva s britanskom literaturom i novinama govore pozitivno. U zadnje dvije godine prevedeno je dosta knjiga: *Pickwick Papers*, *Vanity Fair*, *Forsythe Saga*, djela Somerseta Maughama, Richarda Hillary-a i Carrove povijesne analize. Započeti razgovori o nekim autorskim pravima u međuvremenu su stali i iako je to dijelom uzrokovano problemima s manjkom papira, riječ je i o nedostatku podrške vlasti, osobito što su to pokrenule privatne izdavačke kuće kojih sada više nema. Prema Borbi, većina objavljenih knjiga u 1947. su ruski prijevodi i domaća djela, bez ijedne knjige prevedene s engleskog. Ipak, to ne odgovara pravom stanju, stoji u elaboratu, jer interni izvještaji informativnih službi kazuju da je prevedeno sedam knjiga s engleskog: Dickens, Priestly, Huxley i još neki autori. U 1948. obja-

⁴⁷ TNA, FO 371/67440, R 1996, 3.

⁴⁸ Na ist. mj., Bilješka od 15. II 1946.

⁴⁹ TNA, FO 504/2, 'Cultural Policy of Yugoslavia', prilog izvještaju od 13. IV 1949., 23.

vljeni su samo *Oliwer Twist i Yankie na dvoru kralja Arthura*. Knjige prevedene u prve dvije godine navode na zaključak da je riječ o izboru određenog 'modela' – prednost se daje socijalno-didaktičkoj (Dickens) i ironično-humorističkoj (Twain) literaturi. To govori da odnos prema zapadnoj literaturi ostaje „neprijateljski i napadački” a kako se smatra da je „imperijalizam Zapada na samrti, njegova umjetnost i kultura, osim radova malog broja 'progresivnih umjetnika', moraju također nositi sve znake dekadentne civilizacije na zalasku” njoj se i ne treba pridavati pažnja, kaže se u dokumentu.⁵⁰

Jedno vrijeme NOB je smatrana jedinom pravom temom herojske poezije a „liričari su radije upućivali svoje ode maršalu Titu nego slavujima i slavili su ga kao 'ljubičicu bijelu’”. Duh 'partizanske literature' se najbolje vidi u humorističkim novinama, one ne sadrže više ništa što bi bilo veselje ili humor, nego su pune satire, odnosno humora s moralnom ili didaktičkom svrhom. Temeljna je namjera ove literature politička svrha, a kako je „u monolitnoj državi samo jedan smisao života, postizanje komunizma, iz toga slijedi da umjetnost i literatura moraju biti posvećeni isključivo političkim i ekonomskim ciljevima vlasti.” Neprijateljski odnos prema Zapadu potiče tako ne samo iz političkih nego i dubljih, moralnih razloga, odnosno, tiče se koncepcije čovjeka potpuno različite od one koju Zapad ima, počevši od renesanse. „Ova je država fanatično puritanska” u moralno-političkom smislu, ocjena je ovog spisa, a što se ilustrira i novinskim napisima u kojima se napadaju kao „štetni” memori Casanove, djela Knuta Hamsuna, Anatole Francea, Andre Gidea. Jer, kaže se, sve dok ne dođe „komunistički milenijum” i država ne odumre, ljudi se u takvom shvaćanju moraju stalno smatrati sklonima da odu „reakcionarnim putem”. Također, komunisti su puritanci i u osobnom životu, zapravo ga i nemaju, Partija ima pravo da ga usmjerava, što se ilustrira Titovim govorom na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ 1940., kada je upozorio na loš odnos muških članova Partije prema ženama, kao i njihovu sklonost da se „žene nekoliko puta”. Predmet njegova ukora je bila i slabost članova KP prema piću gdje je izdvojio Slovence, kritizirajući tu „štetnu naviku” i u vezi s mogućim „nekonspirativnim ponašanjem” odnosno s otkrivanjem partijskih tajni.⁵¹ Zbog svega ovoga, važno je da građani nemaju mogućnost poznavanja formi zapadne demokracije jer bi ih uvažavanje njezinih načela – osobito individualizma i prava na zaštitu misli i osobnosti – moglo navesti da isto požele i kod kuće. To je ono što najviše plaši vlastodršce u Jugoslaviji, stoji u dokumentu.

⁵⁰ Isto, 24.

⁵¹ Isto, 25.

Summary

**Propaganda above All: Cultural Ties between
Yugoslavia and Britain 1945–1948**

Cultural relations between Britain and Yugoslavia in the first years after the WWII were dominated by propaganda. The activities of the Press Office of the Embassy in Belgrade, the BBC radio programme for Yugoslavia and the cultural organization British Council were marked by political questions. The same held true for Yugoslav cultural policy and propaganda, the main feature of which was „anti-imperialism" and "anti-British" tone.

"ŠIROKA STRANA MOJA RODNAJA" **Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954**

APSTRAKT: Tekst analizira praksu podizanja spomenika crvenoarmejcima poginulim na teritoriji Beograda i okoline u borbama 1944. ukazujući na načine „uprostoravanja” ideologije preko niza svečanosti i komemoracija održavanih oko ovih spomenika.

U časopisu *Jugoslavija – SSSR* februara 1946, objavljene su priče Isidore Sekulić „Zapis iz rata, krasnoarmejci nam ulaze u kuću” i Stevana Jakovljevića, „Crvenoarmejci dolaze”.¹ Iz današnje perspetive naslovi ovih tekstova mogu da deluju intrigantno, jer kao da nose prigušenu zabrinutost i izražavaju potiskivana osećanja nelagode u kontaktu sa vojnicima, koji jesu percipirani kao oslobodioci, ali su i dalje ostali stranci. Međutim, sadržaj priča je topao i emotivan, u potpunosti afirmativan i pun razumevanja za težinu uloge koja je Crvenoj Armiji pripala u borbi protiv nacizma i oslobođenju Jugoslavije.² Na ovaj

¹ *Jugoslavija – SSSR*, broj 4, februar 1946

² Prvi spomenik ruskim vojnicima podignut je u Srbiji još 1880, u znak sećanja na pale u srpsko-turskom ratu kod Aleksinca. J. J. Zmaj je tom prilikom napisao pesmu, čiji su realistički stihovi jačali simpatije prema učešću Rusa u ratu:

Veliki kamen na grobu Rusa zna mnogo reći i

Al' spomenik živi u srcu Srba daleko je veći.

Pored svetovnog spomenika, u Srbiji je istim povodom podignuta i crkvice koja je čuvala uspomenu na poginulog Rajeuskog, koja se i danas nalazi u Gornjem Adrovcu.

Istoriijat podizanja spomenika pripadnicima ruske nacije nastavljen je 1935. godine, kada je u Beogradu podignut spomenik na Novom groblju palim Rusima u I svetskom ratu. To je bio jedini spomenik podignut uspomeni na kako je zapisano 2.000.000 palih ruskih vojnika u Velikom ratu i cara Nikolaja II. Vidi: „Na Novom groblju osvećena je juče kosturnica Rusima palim u odbrani Srbije. Skorodumov je primajući spomenik rekao da je to prvi spomenik Rusima u inostranstvu. Uopšte prvi spomenik palim Rusima u Svetskom ratu”. *Politika*, 13. januara 1936, str 5.

način struktuirane priče jasno su odslikavale atmosferu u tek oslobođenom Beogradu, kada je intenzivna promocija pozitivne predstave ruskih vojnika ukazivala na intenciju nove vlasti da preko paradigme crvenoarmejaca kreira novu kolektivnu svest socijalističke zajednice u nastajanju. Isticanje političkog i ideološkog približavanja Jugoslavije Sovjetskom Savezu, ostvarivano je u tom vremenu kroz čitav niz umetničkih dela i javnih kulturno i političko-propagandnih manifestacija, koje su davale novi identitet pojedincu, ali i zajednici. U tom smislu, postavljanja brojnih spomenika i spomen ploča u slavu poginulih vojnika u borbama za oslobođenje Srbije, predstavljala su možda najsnažniji pokretač kolektivnih emocija. Već od prvih dana oslobođenja 1944, spomenici su, naime, postali najsnažniji objekti „uprstoravanja” nove ideologije i konstituisanja novog identiteta jugoslovenske zajednice.

U prvom broju *Politike* posle oslobođenja od 28. oktobra 1944, doneta je vest o sahrani crvenoarmejaca palih u borbama za Beograd i podizanju prvog spomenika u njihovu čast. Svečanoj sahrani na Pozorišnom trgu prisustvovali su „komandanti sovjetskih i naših divizija i korpusa”, a među njima i Mijalko Todorović i Peko Dapčević, kao i brojni Beograđani, koji su gotovo ritualno uzeli učešće u obredu sahranjivanja, bacajući grumenje zemlje na grobove palih vojnika.

Govoreći sa sovjetskog tenka nad telima palih vojnika, u ime Crvene Armije okupljenom narodu tada se obratio general Ždanov, dok je u ime Narodno oslobodilačke vojske govorio politički komesar prvog korpusa Mijalko Todorović. Tako su samo nekoliko desetina metara od prvog spomenika koji je podignut u Beogradu 1882. godine – spomenika Knezu Mihailu, nove vlasti podigle prvo spomeničko obeležje u oslobođenom gradu.³ Simbolično, ovaj događaj je označio početak perioda snažnog popularisanja rusko/sovjetsko-srpsko/jugoslovenskih veza i podsticanja bratskih osećaja slovenske uzajamnosti.

Ovaj spomenik, kao i većina objekata iste namene, koji su nešto kasnije podizani po gradu i okolnim selima, ali i čitavoj istočnoj Srbiji, rasvetljava period u kome je započela implementacija komunističke ideje u srpsko društvo, ali i načine konstituisanja socijalističkog identiteta nove zajednice. Predstava vojnika Crvene Armije, postala je prvi simbol okupljanja i snaženja socijalističkog društva, ali i države. Glorifikacija martirstva i herojstva ruskih vojnika reflektovala je najjasnije revolucionarne promene koje je rat doneo u Jugoslaviji. Međutim, simboli kojima je ova paradigma predstavljana, postepeno su preovladavali i marginalizovali postojeće simbole predratnog društva koje se postepeno raspadalo tokom četiri ratne godine.

Analiza simbola predstavljenih na spomenicima palim crvenoarmejcima jasno svedoči o načinima kojima je kreirana nova realnost, ali i konstituisana

³ *Politika*, 28. oktobra 1944.

nova ideologija. Gotovo na svim spomenicima podignutim tokom 1944. i 1945. godine dominirala je zvezda petokraka, veoma često sa srpom i čekićem, ali je u njenom podnožju, ili sa leve strane, gotovo uvek postavljan je i beli mermerni krst. Tako je bilo i na spomeniku na Pozorišnom, kasnije Trgu Republike, koji je objedinio oba ova suprotstavljena simbola. Međutim, još su intrigantniji primeri sa sela, gde je ova praksa takođe sprovedena, ali je uz petokraku i krst kao dekorativne aranžmane uređene oko gorbova u koje su vojnici polagani, obavezno iznošena i izlagana hrana, čime je kroz organizaciju daće oko ovih simbola, nova ideologija uz jelo najlakše konzumirana.

Spomenik na Pozorišnom trgu bio je znatno manjih razmera od spomenika koji su relativno brzo po ulasku Crvene Armije podizani na graničnim mestima koja je ona osvojila, ili na grobljima vojnika u Beču, Kenigzbergu, ili Berlinu, na primer, ali je snažno korišćen u državničkoj retorici, kao paradigma nove državne ideologije. Odmah po ulasku u Beograd, naime, nove vlasti su pokušavale da organizacijom svakodnevnog života, kroz brojne kulturne aktivnosti postepeno uvode stanovništvo grada u nove realnosti. Jedna od prvih aktivnosti u tom smislu bilo je obnavljanje rada Narodnog pozorišta, čija je prva svečana premijera bila drama „Naježda”.⁴ Premijeri je prisustvovao Josip Broz Tito sa dr Josipom Smolakom, a prisutni su bili i Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Sreten Žujović, Andrija Hebrang, Vlada Zečević. Po rečima upravnika Narodnog pozorišta, Milana Predića: „Neko će se pitati zašto prva premijera u zaista narodnom pozorištu, nije narodni, izvorni komad? S pravom, ali je „Naježda” isto toliko naš komad, koliko i ruski. Sve što se u njoj dešava – u Rusiji, dešavalo se i kod nas. . Uostalom ovaj komad, na početku nove istorije Narodnog pozorišta odgovara onom belom kamenu na Pozorišnom trgu, koji beleži početak nove povesti našeg grada.”⁵ Tako je skroman spomenik postao prvi simbol novog društva. Nikolaj Tihonov mu je posvetio i pesmu „Grob crvenoarmejaca na Trgu u Beogradu”, koji je prevela Desanka Maksimović i koja je takođe objavljena u časopisu *Jugoslavija – SSSR*.⁶

*Njima, s Ingulca i Dnjepra reke,
Čudno je sve, ko da se u snu javlja,
Leže sad sred ulice daleke
U Beogradu, zemlji podunavlja
Smešali im se datumi, sati,
Sećanja o svetlim podvizima,*

⁴ Maršal Tito, namesnici, predsednik AVNOJa dr Ribar prisustvovali su u ruskoj ambasadi premijeri istoimenog filma „Naježda” po dramu Leonida Leonova pet meseci kasnije. Pre filma prikazan je i žurnal o boravku Tita u Moskvi. *Politika*, 30. april 1945, str. 3.

⁵ *Politika*, 21. decembra 1944. str. 3.

⁶ *Jugoslavija - SSSR*, broj 32, juni 1948, str. 23.

*Vojnici uniforme nepoznate
Kao braća stajali nad njima.*

*I žene u crnini nežno
Cvećem im grobove zavile
I plakale sve neutešno,
kao da su sinove žalile.*

*Obudovele žene mlade
Nad njima uplakane stale,
Kao da su srdaca nade,
Muževe pratile pale.*

*Svenarodnom grobu njenom
Zemlja došla da počast oda,
Spavaju-i sve im se čini
San im je ispod rednog svoda.*

*Doći će za snom desant novi,
Svi će opet u bojnu smenu,
To su samo o Beogradu snovi,
Ne mogu iz njih da se prenu.*

Težnja objedinjavanja nacionalnih i socijalnih veza dveju država doživljavala je simbiozu kroz spomenike, ispred kojih je svaki događaj i politička demonstracija završavana u to vreme. Hodočašće na spomenik palim crvenoarmejcima na Trgu Republike, organizovano je u formi laičkih procesija, koje su demonstrirale simbole nove ideologije i veličale nove političke lidere.⁷ Ovaj spomenik je svakako bio najznačajniji, ali nikako jedini podignut u tom periodu. Samo od 15. do 30. novembra 1944, poginulim crvenoarmejcima stanovnici glavnog grada podigli su osamnaest velikih i trideset i dva mala spomenika, a pripremljena su bila pedeset i dva manja spomenika koje je trebalo postaviti do 10. decembra.⁸

Sovjetski vojnici su predstavljeni kao oslobodioci i njihova je žrtva često isticana i pre partizanske, dok su priče o dubioznim iskustvima vezanim za boravak vojske u gradu potiskivane i marginalizovane, da bi priče o pljačkanjima

⁷ Tako su železničari stanice Dunav i Donji grad predvođeni dugu povorku sa sovjetskim, državnim i srpskim zastavama položili srebrni venac na grobnicu crvenoarmejaca kod spomenika. Vidi: *Politika*, 26. mart 1945. I po završetku Prvog kongresa antifašističke omladine Balkana, njegovi učesnici su položili vence na grob sovjetskih heroja na Pozorišnom trgu i na grob neznanog junaka. Vidi: *Politika*, 16. juli 1945.

⁸ *Politika* 2. decembra 1944 str 3. Tako je na primer, Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije podigao spomen ploču herojima Crvene armije sahranjenim na uglu ulica Miloša Velikog i Birčaninove „gde i sada stoje tenkovi svedoci velikih bitaka” *Politika*, 27. novembar 1944, str 9.

i silovanjima zvanično bile objavljene tek po raskidu odnosa sa SSSR, 1948.⁹ U prvim danima po oslobođenju uručivani su, međutim, ordeni i odavana priznanja. Na dan proslave godišnjice Oktobarske revolucije Predsedništvo AVNOJ odlikovalo je Ordenom Narodnog heroja i Ordenima partizanske zvezde I, II i III reda sovjetske vojnike koji su učestvovali u odbrani Beograda, dok su ukazom Predsedništva Vrhovnog Sovjeta SSSRa na predlog Narodnog Komesarijata Odbrane SSSR, ustanovljene medalje „Za oslobođenje” Beograda, Varšave i Praga. Drugim ukazom ustanovljene su medalje „Za zauzeće” Budimpešte, Kenigsberga, Beča i Berlina, čime su prestonice slovenskih zemalja jasno izdvojene od nemačkih i mađarskih gradova i celokupan postupak prema stanovništvu se i ogledao iz ovako definisanih obrazloženja.¹⁰

U skladu sa tim, posebnu emotivnu snagu imalo je sahranjivanje sovjetskih vojnika koji su živote izgubili u borbama za Budimpeštu u Beogradu. Kapetan Evgenije Petrovič Ivanuškin bio je prvi sovjetski vojnik poginuo pred Budimpeštom, koji je „po sopstvenoj želji” sahranjen u Beogradu 13. decembra 1944. Veličajući njegovo herojstvo, novine su podsećale javnost da se radilo o velikom prijatelju Beograda, koji se u danima osvajanja grada komandujući jedinicom „kaćuša” zaklinjao: „Biću Nemce bez milosti, ali nijednu granatu neću da pustim na slovenski Beograd”. Kapetan Ivanuškin je sahranjen ispod Vukovog spomenika, gde je od ranije ležalo telo majora Vasilija Mihailova.¹¹ I Ivan Aleksandrovič Strižev, komandant streljačkog puka Crvene Armije, takođe poginuo pred Budimpeštom, po sopstvenoj želji je sahranjen u Beogradu. Polaganje njegovih posmrtnih ostataka pored dvojice drugova kod Vukovog spomenika, ponovo je okupilo građane i bilo prilika da se izgovore prikladni govori o bratskoj slovenskoj ljubavi.¹²

Posle desetak dana, 25 decembra, *Politika* je donela vest da su još dva crvenoarmejca po sopstvenoj želji sahranjena u Beogradu: pukovnik Boris Zelmanovič Filkin i kapetan Konstantin Fjodorovič Bezbjelov: „Bila je to njihova želja, a to je i želja njihovih drugova, koji su u jednom pismu upućenom u Beograd napisali: „Bila bi za sve nas velika uvreda da budu sahranjeni u mrskoj neprijateljskoj zemlji”.¹³ 16. februara 1945. je u Beogradu u podnožju Vukovog

⁹ Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju*, Beograd 1953 (2. izdanje)

¹⁰ Spomenik prijateljstva za oslobođenje bratskih slovenskih zemalja, u: *Politika*, 20. jun 1945 str 5.

¹¹ *Politika*, 13. decembra 1944. str 4.

¹² *Politika*, 16. decembra 1944, str 3. Prostor oko Vukovog spomenika i studentskog doma kralja Aleksandra predstavljao je mesto žestokih borbi u toku operacija za oslobađanje Beograda i mesto na kome je veliki broj ruskih vojnika stradao. Epizoda u kojoj je jedan od sovjetskih vojnika, pristao da poštedi život nemačkog vojnika, koji ga je zatim ubio bila je jedna od najčešće prepričavanih na Čuburi i u okolnim delovima Beograda. Razgovor sa Prof. Miodragom Popovićem, 24. decembra 2003.

¹³ *Politika*, 25 decembra 1944 str. 3.

spomenika sahranjen i vazduhoplovni major Crvene armije Viktor Zavaruhin, poginuo takođe u borbama za zauzimanje Budimpešte.¹⁴

U toku nekoliko meseci u samom centru grada su na gotovo svim najznačajnijim trgovima uređeni grobovi crvenoarmejaca: na današnjem Trgu Republike (tada još uvek Pozorišnom trgu), na Slaviji, ispod spomenika Vuka Karadžića, u Karađorđevom parku.¹⁵ Ostaje, međutim, pitanje da li se radilo o stvarnim željama poginulih, ili o potrebi snažne propagande nove ideologije, koja je sjedinjavanjem poginulih ovenčanih oreolom mučenika i preživelih jačala društveno jedinstvo? Posle četiri godine ratovanja izmoredni sovjetski vojnici, su svakako formirali kolektivne predstave i stereotipe o gostoljubivim i neprijateljski raspoloženim sredinama. Međutim, sumnja u humanost vojničke prakse i brigu za običnog vojnika i njegove želje u trenucima najvećih borbi, svakako problematizuje ovo pitanje.

Praksa sahranjivanja na centralnim gradskim trgovima nastavljena je i u drugim gradovima Srbije, pa su tako u Novom Sadu ispred Mileticevog spomenika 9. januara 1945. svečano sahranjena četiri avijatičara Crvene armije. Među njima se nalazio i heroj Sovjetskog Saveza „strašni lajtnant Aleksandar Pavlovič Dudkin”, koji je sa dvadeset dve godine postao heroj SSSR-a. Oni su našli „većiti počinak u bratskoj zemlji”,¹⁶ dok je heroj Sovjetskog Saveza – major Miljakov svečano sahranjen u Petrovgradu. Njegovo telo prethodno je bilo izloženo u Sali doma lokalnog JNOF, a sahrana je održana na centralnom gradskom trgu pored još tri oficira Crvene armije.¹⁷ Kult crvenoarmejaca je na taj način direktno snažen izlaganjem posmrtnih ostataka mučenika za pobjedu ideje. Kreiranje sećanja na njihovu ulogu u ratu najsnažnije je instruirano na proslavi Dvadeset i sedam godina Crvene armije. Tom prilikom je organizovan čitav niz svečanosti u Beogradu, kao i predavanja u Zanatskom domu i na Univerzitetu, na kojima su govorili profesori Viktor Novak, Kirilo Savić, Borislav Bogojević, Dušan Nedeljković. Na ulicama grada, nisu izostale ceremonije i svečani defilei. Na Slaviji su položeni vencii na grobove i održan veliki miting na Pozorišnom Trgu.¹⁸ Sutradan je cela prva strana Politike bila posvećena iscrpnom opisivanju izgleda svečanosti, kojoj je po pisanju štampe prisustvovalo preko sto hiljada Beograđana, „manifestujući zahvalnost Crvenoj armiji i ljubav prema Sovjetskom Savezu”.¹⁹

Podizanje spomenika posebno je bilo karakteristično za sela oko Beograda koja su se našla na putu Crvene armije. Akcije njihovih postavljanja

¹⁴ *Politika*, 17. februar 1945.

¹⁵ *Vodič kroz Beograd sa planom*, Izvršni Narodni odbor grada Beograda 1946.

¹⁶ *Politika*, 10. januar 1945.

¹⁷ *Politika*, 16. mart 1945.

¹⁸ *Isto*, 21. februar 1945.

¹⁹ *Isto*, 24. februar 1945.

svakako su delom predstavljale samostalne inicijative lokalnog stanovništva, ali su ubrzo koordinirane od strane lokalnih narodno-oslobodilačkih odbora. Posebno je interesantno da su u organizaciju komemorativnih svečanosti bili uključeni i predstavnici Srpske pravoslavne crkve, rame uz rame sa predstavnicima sovjetske vojne misije, ambasade i Jugoslovenske narodne armije.

U Velikom Mokrom Lugu takav spomenik je otkriven dan posle Božića – 8. januara 1945. Bila je to zajednička grobnica za sve pale crvenoarmejske u blizini sela. Narodno-oslobodilački odbor je pozvao seljake na prikupljanje sredstava za izgradnju spomenika i organizaciju svečanosti otkrivanja. Ceremonija je svečano protekla, a posle govora kojim je narod pozvan na borbu protiv unutrašnjeg neprijatelja, sveštenik je izvršio crkveni obred. Na spomeniku je zapisano: „U znak zahvalnosti palim junacima Crvene armije, NOV I POJ za oslobođenje od nemačkog fašističkog ropstva, narod Velikog Mokrog Luga i naše domovine podiže ovaj spomenik selo V. M. Lug 8. I 1945.” Ispred spomenika je u skladu sa narodnim običajima položena hrana i piće i organizovana daća za „pokoju duša poginulih”.

Interesantan je i rečiti dalji život ovog spomenika. Posle rezolucije Inform Biroa i odgovora jugoslovenskih komunista, kada spomenici crvenoarmejcima nisu više predstavljali najsvetija mesta, niti je podsećanje na veze sa SSSR bilo poželjno i ovaj spomenik je sklonjen iz sela. Njega je otkupio lokalni kafedžija i iskoristio kao nadgrobni spomenik na grobu svoga prerano umrlog sina. Tako je spomenik premešten na seosko groblje gde se i danas nalazi, dok je spomen ploča skinuta i verovatno uništena.²⁰

Na seoskom Domu kulture danas se, istina, nalazi spomen ploča na kojoj su zapisana imena meštana Velikog Mokrog Luga koji su poginuli u toku NOB i koja je postavljena 1963. godine, ali se na kojoj ne nalazi ni jedno ime palih Crvenoarmejaca.

U obližnjem Malom Mokrom Lugu je u znak proslave dvadeset sedam godina Crvene armije takođe otkriven spomenik dvadeset sedmorici vojnika Crvene Armije i jugoslovenskih partizana. Osvetili su ga lokalni prota i izaslanik patrijaršije. Spomenik je ograđen, a ispred njega su urađeni posebno interesantni cvetni aranžmani u obliku krsta i petokraka sa srpom i čekićem. Na vrhu samog spomenika je postavljen krst, a iznad teksta na ploči je ugravirana petokraka.²¹

Selo Kaluđerica podiglo je takođe spomenik sovjetskim vojnicima i partizanima palim za slobodu. Novac za spomenik sakupljen je radom lokalnog narodnooslobodilačkog odbora, a na otvaranje su došli predstavnici sovjetske ambasade.²² Ovaj spomenik i danas stoji u Kaluđerici, ali na njemu više nema

²⁰ *Politika*, 9. januar 1945.

²¹ *Politika*, 26. februar 1945.

petokrake zvezde koja se nalazila na njegovom vrhu. Iako je spomenik u relativno dobrom stanju i ograđen, on je potpuno neprimetan za prolaznike, što je verovatno i razlog njegovog opstanka svih ovih decenija na istom mestu u selu.

Vremenom su pored komemorativnih svečanosti, pokrenuta i brojna kulturna dešavanja sa ciljem jačanja veza sa Sovjetskim Savezom. 1945. otvorena je prva prodavnica sovjetskih knjiga u Beogradu,²³ a ceo oktobar trajalo je i snimanje filma „Oluja na Balkanu” u produkciji Mosfilma. Na godišnjicu oslobođenja grada, 21. oktobra, snimana je završna scena u kojoj su se pojavile sve istorijske ličnosti od Tita do ruskih generala koji su osvojili Beograd.

Posebno aktivno postalo je Društvo za kulturnu saradnju Jugoslavije i SSSR, pod predsedništvom Rodoljuba Čolakovića, čiji je Akcioni odbor usvojio smernice za rad, pri čemu je kao primaran zadatak istaknuta potreba učenja ruskog jezika. Istovremeno je po ugledu na velike propagandističke izložbe, koje su održavane u vreme nemačke okupacije Beograda, organizovana i izložba u cilju propagande Crvene armije. Radilo se o izložbi u Umetničkom paviljonu na Kalemegdanu posvećenoj Crvenoj armiji i nemačkim zverstvima u Rusiji.²⁴ Takođe, Društvo je organizovalo i višednevnu posetu ruskih umetnika Beogradu.²⁵ U bivšem bioskopu „Vračar” posle rata prozvanom Bioskop Radničkog doma kulture, počeli su da se prikazuju sovjetski filmovi, od kojih je najgledaniji bio *Ural kuje pobedu*, a popularne pesame i koračnice, predstavljale su jedan od najefektnijih načina jačanja snažne afekcije prema Crvenoj armiji i Sovjetskom Savezu.²⁶

Pri tome, praksa podizanja spomenika nije prekidana, pa je tako u Višnjici otkriven „spomenik neznanom crvenoarmeju”. Mali spomenik sa petokrakom, podignut je na grobu u koji su položeni ostaci vojnika izvađenog iz

²² *Isto*, 8. maj 1945. Gosti su bili članovi sovjetske vojne misije, ambasade i predstavnici sreskog narodnooslobodilačkog odbora. Crkveni obred izvršili su sveštenici Ljuba Kostić i Ljuba Pavićević. Na istoj strani *Politika* je donela i vest o otkrivanju spomenika lajtnantu Andreju Poldnjakovu u blizini Pinosave pod Avalom, na prvi dan Uskrsa koji je tu poginuo 18. oktobra 1944. Građani Beograda i Zemuna podigli su još dva spomenika crvenoarmejcima koji su pali boreći se za slobodu: kod Cvetkove mehane i u Zemunu na dogledu Save u Dunav, *Politika*, 21. maj 1945.

²³ *Isto*, 16. maj 1945..

²⁴ Smernice za osnivanje i privremeni rad društva za kulturnu saradnju Jugoslavije i SSSRa u: *Politika*, 7. februar, str. 4.

²⁵ *Politika*, 9. februar 1945, str. 4.

²⁶ Sovjetski marševi iz vremena rata kao na primer, „Sveti rat”, poznat i kao „Idot vojna narodnaja” i popularne pesme kao što je bila „Kačuša”, „Tri tenkista”, „Kalinka”, „Tjomnaja noć”, „Kapiten Komsomoljec”, „Motrozi komsomoljci”, „Sevastopoljski valjs”, su bile redovno izvođene u Srbiji posle 1944, uz obaveznu sovjetsku himnu „Široka strana moja rodnaja”. Prepevi sovjetskih koračnica, kao što je bio slučaj sa pesmom „Po dolinam i po vzgor’jami” prevedene kao „Po šumama i gorama” i „Što to huči Sutjeska” su dugi niz decenija predstavljali omiljene pesme za izvođenje pionirskih, omladinskih i vojničkih horova. O Sovjetskim koračnicama i popularnim pesmama vidi: Ju. E. Birjukov, *Po voennoj doroge*, Moskva 1988.

Dunava i sahranjenog u školskom dvorištu sa natpisom „Večna slava heroju palom za slobodu i nezavisnost svoje domovine i bratske Jugoslavije”.²⁷ Ovaj prilično neobičan slučaj sahranjivanja u školskom dvorištu posebno je interesantan. Upravo je veza palog sovjetskog vojnika i najmlađih generacija nosila duboku simboliku i obavezivala građane.

Čini se da Višnjičani i pored svega nisu voleli spomenike u školskom dvorištu. Po svedočenju samih meštana njihovo uništavanje je predstavljalo redovnu pojavu poslednjih dvadeset godina, a leta 2003. tako je loše prošla i spomen ploča poginulim borcima NOB, a po rečima seljaka, po ko zna koji put je uklonjena i bista Ivana Milutinovića, čije ime škola nosi. O grobu neznanog crvenoarmejsca, danas nigde nema ni pomena, tako da je pitanje da li se on još uvek nalazi ispod postamenta za bistu Ivana Milutinovića, ili je premešten na seosko groblje.

Nekoliko kilometara dalje, nalazi se selo Leštani, koje je podiglo granitni spomenik palim crvenoarmejcima, a svečanost koja je tom prilikom priređena predstavljala je jedan od najvećih događaja u seoskoj istoriji. Svečanosti je prisustvovala sovjetska delegacija, koju je uz sve počasti dočekala seoska konjica, koja joj je izjahala u susret.

Po pisanju štampe ispaljeno je pet plotuna, a kad je skinut seljački šareni ćilim sa spomenika, Rade Musić (seljak iz Kaluđerice) pozdravio je sve prisutne na ruskom jeziku.²⁸

I ovaj spomenik je premešten iz centra sela i danas se nalazi na stovarištu (kome više odgovara termin „đubrište” firme „Granit” na ulazu u selo).

Sovjetski ambasador, Sadčikov, prisustvovao je otkrivanju spomenika palim crvenoarmejcima i jugoslovenskim borcima u selu Slanci kod Beograda, koji je interesantan jer je uključio vizuelne predstave poginulih na porcelanu.²⁹

Spomenici su podizani i u većim mestima, kao što su Aleksinac (u kome su vojnici Crvene armije dočekani kao potomci onih Rusa koji su se borili za slobodu Srbije pre osam decenija), ili Subotica.³⁰

Potreba izgrađnje vizije autohtonog puta u socijalizam, posle sukoba sa IB-om, zahtevala je nove prezentacije Drugog svetskog rata, koje su isticanje žrtve crvenoarmejaca nužno potisnule u drugi plan. Uprostoravanje ideologije socijalističke revolucije pozivanjem na tradicionalne veze Srba i Rusa, u toku prvih nekoliko godina po oslobođenju zemlje veoma uspešno je sprovedeno podizanjem spomenika i organizacijom komemorativnih svečanosti palim voj-

²⁷ *Politika*, 4. jun 1945.

²⁸ *Politika*, 27. jun 1945.

²⁹ *Politika*, 15. oktobar 1945

³⁰ *Politika*, 30. jun 1945

nicima Crvene armije. Od raskida sa Istočnim blokom, gotovo svi simboli su, međutim, prepisani novim partizanskim. Umesto grobova crvenoarmejaca, ulice su prekrile brojne spomen ploče koje je trebalo da posvedoče o kontinuitetu komunističkog pokreta u Jugoslaviji i tragizmu, ali i konačnoj pobedi partizanske borbe. Jedan od najznačajnijih spomenika koji su podignuti neposredno po završetku rata – Avgustinčićev spomenik pobedonosnoj Crvenoj armiji na Batinskoj skeli, potpuno je zaboravljen, ustupajući mesto Stojanovićevom spomeniku Vojskovođanskim brigadama, koji je mestom postavljanja, kao i idejnim rešenjem predstavljao direktan pandan Avgustinčićevom spomeniku.

Posle raskida odnosa sa SSSR 1948. preispitivanje celokupnog odnosa sa Sovjetskim Savezom je u javnosti bilo prisutno kroz stalno iznošenje dokaza o nepogrešivosti i odanosti jugoslovenskog rukovodstva izvornim idejama socijalizma i sovjetskom velikom bratu i odbijanjem svih optužbi koje su iz Moskve stizale.³¹ U tako promenjenom odnosu snaga, gorbovi palih vojnika, svečano uređivani na gradskim trgovima, preneti su na zajedničko Groblje oslobodilaca Beograda, koje je svečano otvoreno 1954. godine. Ovo groblje je otvoreno u okviru proslave desetogodišnjice oslobođenja Beograda, a mesto i uloga crvenoarmejaca u oslobađanju grada deset godina kasnije samo su usputno spomenuti u svečanim govorima.³² *Politika* je prenela samo fotografiju pionira koji polažu vence na grobove crvenoarmejaca, a na prijemu u Domu JNA, svečani govor je održao Mihajlo Švabić, sekretar gradskog komiteta SKJ, koji je samo kratko rekao: „tu su grobovi 711 mladih ljudi koji su do Beograda prevalili hiljade kilometara, sa Volge i Dona u uniformama crvenoarmejaca, da zajedno sa našim borcima daju živote za oslobođenje sveta od fašističkih zločina”.

³¹ Društvo za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR je održalo Plenum uprave 14. juna 1949, na kome je doneta Rezolucija „povodom klevetničke kampanje koja se vodi iz Sovjetskog saveza i zemalja narodne demokratije protiv naše zemlje”. U zaključcima je izneto da je u našoj zemlji „učinjeno sve da se naši trudbenici upoznaju sa postignućima Sovjetskog Saveza”. Do kraja 1948. prevedeno je na jezike naših naroda 1912 knjiga u tiražu od 17.847.288 primeraka, što je predstavljalo 85% ukupno prevedenih knjiga. Državna pozorišta su u sezoni 1947-1948 prikazala 88 stranih dramskih pisaca - od toga 48 sovjetskih, a u sezoni 1948-49. na repertoar je stavljeno 67 stranih pisaca, od toga 43 sovjetska, što je predstavljalo 63%. Od oslobođenja do marta 1949. prikazana su 192 umetnička filma, 189 kratkometražnih i 31 dugometražni i 145 žurnala. U spoljnopolitičkoj rubrici procenat prostora u štampi posvećen SSSR bio je od 10 do 21 isto kao i kod radio stanica. 1948. je 76,50% uvezenih knjiga bilo iz SSSR, tj 488.505. Prema podacima u Novom Sadu su od 1945. do aprila 1949. održana 1864 naučna predavanja, priređeno je 35 akademija i 5 mitinga na kojima je prisustvovalo 270.000 ljudi. U Čačku je održano 645 predavanja o SSSR i 75 akademija. U Vršcu je održano 12.776 predavanja, na kojima je prema nepotpunim podacima prisustvovalo 1.946.622 slušalaca, što znači da je prosečno svaki stanovnik Vršca posetio 80 predavanja (*sic!* OMP). *Jugoslavija-SSSR*, broj 43 maj 1949, str 27

³² Informacija o grobljima savezničkih armija u Jugoslaviji i o grobljima naših boraca u inostranstvu: 7878 crvenoarmejaca i 5534 Bugara. Akciju uređivanja ovih grobalja je na osnovu zaključaka Koordinacionog odbora SIV preduzeo Sekretarijat SIV za socijalnu politiku i komunalna pitanja u čiju nadležnost su spadala boračka pitanja.

Summary**„Широкая страна моя родная”
Soviet Soldiers Monuments in Serbia (1944 to 1954)**

Ever since the first days of liberation, monuments were one of the strongest objects in the processes of power specialization and the new Yugoslav identity constitution. However, the first monuments erected already in October 1944, in Serbia were not the one celebrating partisans' role in the Second World War, but those memorizing the Soviet soldiers sacrifice and their role in the battle against Nazism. Although first actions considering Soviet soldiers burials and monument erections were organized by the local communities and with the active participation of the church, the ceremonies of their unveilings included Yugoslav communist party representatives and delegation of the Red Army. Creation of the new collective consciousness was grounded in the political and ideological alliance of the Yugoslav and Soviet communists through the paradigm of the Red Army soldier. After 1948, glorification of the Soviet martyrs and heroes was marginalized and replaced by the glorification of the autonomous battle of the Yugoslav communist.

Vesna ĐIKANOVIĆ

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

UDK 314.15:32(=163,3/.6)(73)"1945/1948"

32.019.5-054.7(=163.3/.6)(73)(091)

JUGOSLOVENSKA DRŽAVA I ISELJENICI Propagandni rad među iseljenicima u SAD od 1945. do 1948. godine

APSTRAKT: U članku je izvršen pokušaj analize jednog aspekta odnosa nove komunističke vlasti u Jugoslaviji i iseljeničke populacije u SAD kroz prikaz strukture propagandnih aktivnosti usmerenih ka iseljeničkoj populaciji, a u cilju ostvarenja prepoznatih interesa Nove Jugoslavije.

Posle Drugog svetskog rata, jugoslovenska država se suočavala sa nizom teškoća i problema kao posledice četvorogodišnjeg ratnog razaranja, ali i sa suštinskim, sveobuhvatnim promenama u političkom, ekonomskom, društvenom životu kao neminovnosti procesa preobražaja društva usled uvođenja novog sistema vlasti. Na međunarodnom planu, komunističke vlasti Jugoslavije nisu dovodile u pitanje svoju pripadnost takozvanom Istočnom bloku, svrstavajući se u red zemalja sledbenica postavljenih modela i obrazaca prve zemlje socijalizma.¹

Međutim, uprkos činjenici da su postupci komunističkog rukovodstva Jugoslavije jasno ukazivali na političku orijentaciju Nove Jugoslavije, ono se, suočeno sa ratom razorenom i ekonomski upropašćenom zemljom, ali i nestabilnim političkim prilikama, nije u potpunosti odričalo nekih oblika saradnje sa državama Zapada, uključujući tu i Sjedinjene Američke Države. U budućim ekonomskim i političkim odnosima u svetu nove vlasti su, barem u prvoj posleratnoj godini, jasno uviđale značaj Sjedinjenih Američkih Država. Tako je Sava

¹ Ideološka bliskost, vojna saradnja za vreme rata i konačno, sadržaj Ugovora o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji, sklopljenog 11.4.1945. bili su jasni pokazatelji buduće politike jugoslovenskih komunista, time i države Jugoslavije u posleratnom periodu (B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969, str. 203-206.)

Kosanović kao ministar informacija izjavio da je potrebno izbegavati sve ono što kod Amerikanaca može izazvati utisak nekog neprijateljskog držanja ističući da je to „i mišljenje Maršalovo”², dok je za Vladimira Dedijera, avgusta 1945. godine, prestonica „zemlje imperijalizma”, Vašington, bila, „za nas u današnjoj situaciji najvažnije diplomatsko mesto”³.

S obzirom na ideološke i političke suprotnosti koje su ometale snažniju i otvoreniju institucionalnu saradnju, tražili su se alternativni oblici zaštite ili ostvarenja jugoslovenskih interesa u SAD. Pogled se upirao ka pojedincima, javnim ličnostima, privatnim fondacijama i ustanovama kao mogućim partnerima u budućoj saradnji.⁴

Element koji se po svom potencijalnom značaju isticao, kako u okviru planiranih aktivnosti u SAD, tako i kao zasebna ciljna grupa koja otvara niz mogućnosti, sama po sebi, a samim tim zahteva poseban pristup i organizovani rad, bilo je jugoslovensko iseljništvo u SAD. Pored izraženih negativnih ocena o emigraciji, pre svega onoj politički aktivnoj, ocenjenoj da je „glavna baza za antijugoslovensku propagandu, a istovremeno izvor špijunskih i raznih drugih agentura”⁵, u rukama Angloamerikanaca, jugoslovenske vlasti su vrlo brzo u iseljništvu uočile i važan potencijal u smislu moguće podrške političkim i pre svega ekonomskim promenama u zemlji, ali i kao oslonac u zaštiti interesa Jugoslavije u Americi.

Iskustvo iz Drugog svetskog rata svakako je ukazivalo na moguće pravce saradnje sa iseljništvom kao i na njihov potencijalni značaj, pre svega ekonomski, reflektovan kroz materijalnu pomoć koju su iseljenici slali, iako ni politička komponenta nije bila zanemarena.⁶ Međutim, definisanje ciljeva u

² Sava Kosanović dalje u pismu S. V. Tempu reagujući na zabranu Ministarstva unutrašnjih dela da omogući izložbu fotografija u Novom Sadu, naglašava: „Bilo je nekoliko neprijatnih slučajeva, koje je Maršal ličnom intervencijom morao sprečiti. Ovo je jako važno iz političkih razloga, jer utisak većeg neprijateljstva prema Amerikancima u Jugoslaviji ima naročito štetan refleks u Americi, gde mi treba da obrađujemo javno mišljenje u našu korist zašto imamo veliku mogućnost.” Arhiv Srbije i Crne Gore, f. Direkcija za informacije pri Vladi FNRJ, fascikla 6, Str.pov. br.38 Pismo Save Kosanovića S: Vukmanoviću Tempu, 20.06.1945.

³ V. Dedijer međutim, istovremeno prenosi „opšte mišljenje posmatrača u Americi” da će u toj zemlji za 5-6 godina izbiti teška ekonomska kriza koja će imati katastrofalne posledice na ceo „kapitalistički svet”. A SCG, f. CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze- SAD, IX, 109-VI-1-82, k-5. Izveštaj V. Dedijera iz SAD, 7.avgust 1945.

⁴ Kao mogući oslonac jugoslovenskim interesima u SAD istaknuti su tzv. intelektualni i liberalni krugovi, glumci, pisci, javni radnici poput Čarlija Čaplina, Apton Sinklera, a u materijalnom smislu, fondacije, Karnegi i Rokfeler, ? SCG, CK SKJ, IX, 109-VI-1-82, k-5

⁵ A SCG, CK SKJ Ideološka komisija, VIII, VI/2-(1-96), k-37. Jugoslovenska emigracija - rezerva Angloamerikanaca u njihovim planovima u namerama protiv Jugoslavije, bez datuma

⁶ Tokom Drugog svetskog rata jugoslovenski iseljenici u SAD, dostavljali su pomoć preko različitih organizacija poput Međunarodnog Crvenog Krsta, Save The Children Federation, UNRRA. Osnivanjem Američkog odbora za pomoć Jugoslaviji, 1944, u Njujorku proširene su aktivnosti za prikupljanje pomoći među iseljenicima. Krajem te godine, u njujorškoj luci otvoreno

odnosu na iseljeničtvo posle 1945, bilo je povezano, pre svega, sa potrebama Nove Jugoslavije. Drugi faktor koji je podjednako uticao na prepoznavanje značaja iseljeničtva, odnosno formulisanje ciljeva i aktivnosti u pravcu njihovog ostvarenja, bila je socijalno ekonomska slika iseljenika. Jedinstvom ova dva elementa (potrebe zemlje i ukupan položaj iseljeničtva) dolazilo se do procena u pogledu očekivanja novih vlasti prema iseljeničkoj populaciji u SAD. Stoga, svaka buduća aktivnost, kao i sam pristup jugoslovenskom iseljeničtvu, podrazumevao je formiranu sliku njihovog ukupnog stanja, brojnog, ekonomskog, socijalnog i političkog.⁷

Jugoslovenske vlasti raspolagale su procenama o oko milion jugoslovenskih iseljenika u SAD (uključujući drugu i treću generaciju), po nacionalnoj pripadnosti, oko 650.000 Hrvata, 250.000 Slovenaca i 100.000 Srba (uključujući tu i Makedonce), međutim precizni podaci o tačnom broju iseljenika nisu postojali.⁸

Ako je i postojala nedoumica oko broja, u pogledu socijalno ekonomskog položaja iseljenika, postignut je visok stepen saglasnosti. U njima se videla masa radnika angažovanih u teškoj, železnoj, automobilskoj industriji dok je materijalno stanje ocenjivano kao „jedva zadovoljavajuće”, a samo mali broj među njima svrstavan je u red intelektualaca ili „pravih kapitalista”.⁹

Ovakva struktura iseljenika bila je glavno polazište prilikom davanja predloga, sugestija procena, a konačno i pravljenja konkretnih planova vezanih za korist koju bi Nova Jugoslavija mogla imati, a u sklopu potreba zemlje suočene sa teškim ekonomskim stanjem sa, istovremeno ambicioznim planovima koji su u bliskoj budućnosti uključivali brzu industrijalizaciju zemlje. Zato će, pre svega, biti istaknuta ekonomska važnost iseljenika kao potencijalnog izvora kvalifikovane radne snage. Naglašavan je interes Jugoslavije da „prvo

je centralno skladište za prikupljanje pomoći. Iseljeničke organizacije su i samostalno sakupljale i slale pomoć. S. Lojen navodi tako podatke objavljene u knjizi *Rodnoj grudi* (u izdanju Matice iseljenika Hrvatske) po kojima je Hrvatska Bratska Zajednica (najveća iseljenička organizacija), sakupila 450.000 dolara pomoći, Slovenski Narodni Savez 119.000 dolara i 350.000 dolara vredne robe. Stvarne razmere pomoći nisu međutim, bile poznate. (S. Lojen, *Uspomene jednog iseljenika*, Zagreb, 1963, str. 273-281).

⁷ S obzirom na to da će slika, na osnovu podataka sa kojima su jugoslovenske vlasti raspolagale, uticati na ukupnost rada među iseljenicima biće izneti podaci bez ulaženja u problem potpune objektivnosti i tačnosti iznesenih procena.

⁸ A SCG, f. CK SKJ, fascikla IV. Prema podacima koji su se oslanjali na izvore pre 1939. u SAD je živelo 750-800.000 iseljenika, a sa Trećom generacijom oko 900.000 (A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 68 jedinica 194). U izveštaju "Aktivnosti jugoslovenskih iseljenika u SAD i Kanadi", pominje se broj od oko 1.200.000 iseljenika sve tri generacije (bez datuma), A SCG, f. 25, Ministarstvo rada, fasc. 68 jedinica 194.

⁹ Ove ocene ticala su se pre svega prve generacije iseljenika, dok je mišljenje o drugoj generaciji bilo nešto drugačije. Među njima, procene su govorile, nalazio se veći broj lekara, advokata, profesora, kao i lica koja su bila aktivna u političkom životu SAD, A SCG f. Ministarstvo rada, fasc. 67, Dodatak k izveštaju DCKJ, 8. avgust 1946.; A SCG, 507 IX, CK KPJ, fasc. br. IV

vrati kući one koji bi hteli da se vrate donoseći sa sobom svoju radnu snagu i svoj tamo stvoreni kapital”.¹⁰ Iseljenici su, tvrdilo se, „danas nesumnjiva podrška, golem izvor pomoći našoj zemlji, a isto tako i rezervoar kvalifikovane radne snage koja je u visoko razvijenom društvu stekla bogata stručna iskustva tako potrebna našoj domovini u uslovima obnove i izgradnje”¹¹, dok je V. Dedijer iznosio, čini se, ambiciozne i optimističke procene o „20.000 prvoklasnih stručnjaka za tešku industriju a takođe i za voćarstvo” koje bi Jugoslavija mogla dobiti povratkom iseljenika iz SAD.¹²

Iz navedenog jasno se vidi primarni cilj jugoslovenske vlasti u odnosu na iseljenike, koji je pre svega podrazumevao njihov masovni povratak u zemlju dok je, ne manje važno, bilo obezbeđivanje kontinuiteta slanja materijalne i novčane pomoći, kao i pružanje oslonca jugoslovenskoj politici u SAD i time, uslova za ostvarenje budućih interesa.

Realizacija prepoznatih interesa bila je u neraskidivoj vezi sa stvaranjem pozitivne slike Nove Jugoslavije, društvenih, političkih i ekonomskih promena u njoj, kao i stvaranja pozitivnog konteksta posmatranja komunističke partije kao snage koja je usmeravala i vodila te promene. Upravo će to biti i osnov za pokretanje propagandnog rada među jugoslovenskim iseljenicima u SAD.

Odlike propagandnog rada

Jednom definisani ciljevi i postavljena očekivanja, bili su uslov za preciziranje oblika, inteziteta propagandnog procesa kao i institucionalnog organizovanja, a u cilju uspešnosti rezultata propagandnog rada.

Delovanje komunističke partije među iseljenicima nije bila nova pojava. Neki oblici organizovanog rada javili su se već posle Prvog svetskog rata obrazovanjem klubova sa komunističkim predznakom sa, istina, malobrojnim članstvom. Međutim, od 1945. godine, jugoslovenski komunisti prvi put nastupaju sa pozicija vlasti, sa mogućnostima jakog institucionalnog organizovanja uz angažovanje materijalnih sredstava i ljudskih resursa u zemlji, a preko diplomatskih predstavništava i u SAD. Problemima vezanim za iseljenike, njihovim povratkom, smeštajem ali i propagandnim radom bavila se Iseljenička služba pri Ministarstvu rada. Ova služba se u svom radu oslanjala na pomoć masovnih organizacija (AFŽ, sindikati, Crveni krst, Centralni odbor narodne omladine),

¹⁰ A SCG f. Ministarstvo rada, fasc. 67, Dodatak k izveštaju DCKJ, 8. avgust 1946.

¹¹ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 69, pov. br. 50, Potreba dopisivanja naše omladine sa iseljenicima, 8. avgust 1946.

¹² A SCG, f. CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze- SAD, XI, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj V. Dedijera iz SAD, 7. avgust 1945.

kao i na rad drugih ustanova (Komitet za kulturu, Komitet za nauku i škole, Komitet za kinematografiju). Veoma važnu ulogu u celokupnom radu među iseljenicima imala je Ambasada u Vašingtonu, dok se celokupan rad odvijao pod kontrolom i direktivama najvišeg državnog rukovodstva.¹³

Oslonac i podrška, tražili su se i među iseljeničkim organizacijama i istaknutim pojedincima. Radilo se, pre svega, o organizacijama, udruženjima i licima koja su svojim angažovanjem tokom rata ili neposredno posle njega, kao i ideološkom bliskošću okarakterisana kao privržena novim vlastima. Veliki značaj pridavao se organizacijama poput Udruženja za obnovu Jugoslavije, Američkog odbora za pomoć Jugoslaviji, Ujedinjenog odbora južnoslovenskih Amerikanaca, kao i radu pojedinaca poput Zlatka Balokovića, Luja Adamiča.¹⁴ Poznavanje prilika u Americi i među iseljenicima, posedovanje američkog državljanstva, bile su neke od njihovih prednosti koje su jugoslovenske vlasti prepoznale. Od njih se, međutim, očekivalo da se u svemu pridržavaju saveta i instrukcija iz Jugoslavije.¹⁵ Komunistička partija Amerike, s obzirom na mali uticaj u SAD, nije mogla imati veći značaj za političke i svake druge aktivnosti jugoslovenskih vlasti u Americi.¹⁶

Akcentat u „kulturno-prosvetnom” radu među iseljenicima stavljen je na informisanje „kako bi se naše iseljeničtvo upoznalo sa dnevnim događajima u

¹³ A SCG, f. Ministarstvo rada, fascikla 68, Izveštaj o radu odeljenja za iseljenike u toku 1946. godine; Početkom 1948. godine iz jedinstvene iseljeničke službe izdvojen je Odsek za održavanje veza sa iseljenicima koji je prešao u sastav MIP, a krajem iste godine i Odsek pravne zaštite iseljenika (A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc.68, br. 86/49, Izveštaj o radu odeljenja za iseljenike 1948. godine.

¹⁴ Potporne organizacije bile su, međutim, organizacije koje su okupljale najveći broj iseljenika. U izveštaju o stanju među iseljenicima u SAD, zaključeno je da je Srpski Narodni Savez (najveća srpska organizacija u SAD) "potpuno u rukama fašističkih velikosrpskih elemenata", dok je u najvećoj hrvatskoj organizaciji Hrvatskoj Bratskoj Zajednici, stanje konfuzno, sa delom članstva uz Mačeka, a delom uz novu Jugoslaviju. Slovenačka Slovenska Narodna Potporna Jednota bila je, smatralo se uz Jugoslaviju, kao i većina makedonskih iseljenika. Zanimljiva je i ocena stava crkve. Za SPC u Americi ocenjeno je da stoji uz "reakcionarnu vlast i SNS". U pogledu držanja hrvatskog katoličkog sveštenstva naglašeno je da se "niko nije izjasnio za Novu Jugoslaviju i svi bez izuzetka osuđuju današnje stanje u domovini", dok među slovenačkim sveštenstvom vlada podeljenost. A SCG, f. 507/ IX, CK SKJ, fasc. IV

¹⁵ Udruženju za obnovu Jugoslavije prepušten je rad na organizovanju povratka iseljenika-stručnjaka u Jugoslaviju (A SCG, f. Ministarstvo rada, br. 138, Izveštaj S. Maletića iz Njujorka, 25. jul 1946.), dok je zvanična uloga Američkog odbora za pomoć Jugoslaviji bilo prikupljanje novčanih sredstava za kupovinu neophodnog materijala (mašina, sanitetskog materijala). Kasnije ce rad ovog udruženja biti predmet različitih kontroverzi (George J. Prpić, *The Croatian Immigrants in America*, New York, 1971, str. 313)

¹⁶ V. Dedijer tvrdio je da KPA "nema skoro nikakvog uticaja na američke mase a poglavito na radništvo u najjačoj industrijskoj zemlji na svetu". Tako je KPA sredinom 1945. u teškoj industriji imala samo 1200 članova a u rudarskoj 700, A SCG f. CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze-SAD, IX, 109-VI-1-82, k-5. Izveštaj V. Dedijera iz SAD, 7. avgust 1945.

zemlji i strukturom nove Jugoslavije”.¹⁷ Trebalo je da budu upoznati sa „istin-skom narodnom demokracijom, ekonomskom strukturom, nacionalnom ravno-pravnošću i socijalnom pravicom”.¹⁸ Ovo se pokušalo ostvariti slanjem knjiga, brošura, isečaka iz jugoslovenske štampe, časopisa ispunjenih sadržajima iz NOB-a, govorima jugoslovenskih političara. Pored pisanog materijala, iselje-nicima su dostavljane ploče, fotografije, organizovane su izložbe, a sve to pratile su i posete jugoslovenskih zvaničnika iseljeničkim kolonijama. Radi pojačanog kontakta sa iseljeničkim kolonijama, ali i lakšeg dobijanja informacija o njima, sredinom 1946, postavljena su tri socijalna atašea, u Njujorku, Čikagu i Vašing-tonu.¹⁹

Poseban značaj u propagandnom radu pridavao se od samog početka aktivnostima masovnih organizacija. Očekivalo se da upravo one, kroz svoje članstvo obezbede lični kontakt sa iseljenicima. To je svakako bio i odličan način kontrole svakog oblika individualne komunikacije jugoslovenskih građana i iseljenika. Tako se članovima Narodne omladine Jugoslavije sugerisalo često dopisivanje sa roditeljima, rođacima i prijateljima u inostranstvu. Njihova pisma trebalo je da budu „prožeta optimizmom i perspektivom, da kroz ista ne prove- java samo krik i vapaj pomoći, preklinjanja i moljakanja, no i duh vjere i sazna- nja boljeg i srećnijeg života u našoj zemlji, a što se stvarno osjeća i vidi svakog dana”, istovremeno se, međutim, upozorava da se pisma moraju strogo kon- trolisati” da se ne bi desilo, kao do sada, da se pišu i stvari koje nam ni malo ne služe na čast...”.²⁰

Međutim, već iste 1946. godine uočeni su prvi veći nedostaci dotada- šnjeg propagandnog rada u inostranstvu, a time i u Americi. Pozicija Jugoslavije posle Drugog svetskog rata sa oreolom pobjednika i autohtonim antifašističkim pokretom, korišćena je kao bitan oslonac u propagandnom radu odnosno u sadržajima na koje se moglo računati. Međutim, već u leto 1945. godine, slika partizana koja je jedno vreme figurirala u Americi, kao „ljudi koji se u jagnječim kožama, goloruki tuku sa Nemcima”, i partizanki „od kojih je svaka ubila po stotinu Nemaca”, zamenjena je oštrijim stavom prema komunističkoj Jugo- slaviji.²¹ Stoga, sadržaji o NOB-u i romantičnom karakteru partizanske borbe morali su, smatralo se, biti upotpunjeni novim sadržajima vezanim za tekovine Nove Jugoslavije.

¹⁷ A SCG f. Ministarstvo rada, fasc. 68, Izveštaj o radu za iseljenike u toku 1946. godine

¹⁸ A SCG, f. Ministarstvo rada fasc. 68, Kulturno prosvetni rad među iseljenicima, bez datuma

¹⁹ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 68. br.5286, Plan rada socijalnih atašea, 9. avgust 1946.

²⁰ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 69, br. 50/46 Potrebe dopisivanja naše omladine sa iselje- nicima, 8. avgust 1946.

²¹ A SCG, f. CK KPJ, Komisija za međunarodne odnose i veze-SAD IX,109-VI-1-82, k-5, Izveštaj V. Dedijera iz SAD, 7. avgust 1945.

Jedna od zamerki organizacionog karaktera bila je i nepostojanje jednog centra koji bi povezivao sve organizacije u njihovom radu, oslanjanje na, isključivo komunističke partije i levičarske krugove²², ali i neobazrivosť u postupanju prema iseljenicima kroz izostanak pisama zahvalnosti na primljene iseljeničke pošiljke.²³ Ukazivalo se i na druge probleme, uočene još tokom 1945, kao posledice ukupne ekonomske zaostalosti i siromaštva Jugoslavije, poput nedostatka hartije, fotografskog materijala, stručnih kadrova sa znanjem jezika.²⁴

Rezultati dotadašnjeg rada su svakako davali povoda za nezadovoljstvo. U pogledu povratka iseljenika iz Sjedinjenih Država, već septembra 1946, Dalibor Soldatić, socijalni ataše, daje vrlo pesimističku ocenu ističući da se to pitanje ne može ni postavljati.²⁵ Tokom maja i juna 1946. godine iz Sjedinjenih Država vratilo se svega šest takozvanih ekonomskih povratnika iako se istovremeno tvrdilo da postoji želja za povratkom, a za tako mali broj krivica se tražila u nedostatku organizacije, slabim posetama jugoslovenskih zvaničnika iseljeničkim kolonijama, „stvar koja na iseljenike loše deluje”.²⁶

Zabeleženo je i opadanje priliva novčane pomoći koju je Američki odbor za pomoć Jugoslaviji sakupljao. U odnosu na prvih šest meseci 1946, godine kada je prikupljeno 380.000 dolara, u drugoj polovini iste godine iznos pomoći bio je znatno skromniji, 122.000 dolara.²⁷

Međutim, treba naglasiti da se jugoslovenski rad u SAD te prve godine intezivnijeg nastupanja, odvijao u atmosferi radikalnog pogoršavanja odnosa Jugoslavije i SAD što se svakako odrazilo i na sliku Jugoslavije i njenog rukovodstva u američkoj javnosti, a samim tim i na pozicije jugoslovenskih aktivnosti.

Događaji poput obaranja američkih aviona avgusta 1946. iznad jugoslovenske teritorije, suđenja Draži Mihailoviću i Alojziju Stepincu, učinili su da slika Jugoslavije i komunističkih vlasti, u američkoj javnosti postane izrazito negativna. Svetozar Maletić, socijalni ataše u SAD, upravo daje sliku američkog raspoloženja prema Jugoslaviji, otpočela je (američka reakcija) u jednoj do sada nezabeleženoj histeriji, najružnije napade na naše narode i na našu mladu Republiku”.²⁸ Dodatan udarac, posebno u sferi odnosa sa iseljenicima predsta-

²² A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 68, Izveštaj o radu za iseljenike u toku 1946. godine

²³ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 69, br. 4174, Potreba raspsa glede iseljenika, 9. jul 1946.

²⁴ A SCG, f. Direkcija za informacije pri Vladi FNRJ, fasc. 6; A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 68, Izveštaj o radu za iseljenike u toku 1946. godine

²⁵ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 67, br. 70/46, Izveštaj socijalnog atašea D. Soldatica iz SAD, 7. septembar 1946.

²⁶ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 68, Pov. Br. 30, akt Ministarstva rada NR Hrvatske, iseljeničkog odeljenja, 15. jul 1946.

²⁷ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 67, br. 299, Izveštaj socijalnog atašea, S. Maletića o prilika-
ma u Americi, 21. mart 1947.

²⁸ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 67, br. 203, Izveštaj socijalnog atašea u SAD Svetozara
Maletića, 12. septembar 1946.

vljao je dolazak Vlatka Mačeka u Sjedinjene Države avgusta 1946, godine i njegovo povezivanje sa emigrantskim krugovima. Mačekove izjave da u Hrvatskoj i FNRJ „vlada oštrija diktatura nego što je vladala pod nacizmom i fašizmom” svakako su ostavljale štetne posledice po propagandne napore jugoslovenskih vlasti i sliku koju su želele da obrazuju.²⁹

U skladu sa uočenim problemima, krajem 1946, javljaju se izvesne promene i dopune u sadržajima i razlozima propagandnog rada. Može se primetiti izvesna raznolikost u sadržajima koji su pratili uočenu potrebu predstavljanja i popularisanja promena u zemlji a, istovremeno služe i kao odgovor na antipropagandu u Americi. Iseljeničkim organizacijama i redakcijama šalju se dela vodećih komunističkih rukovodilaca (*Govori*, E. Kardelja, *Borba naroda porobljene Jugoslavije*, J. B. Tita, *O narodnim odborima*, M. Pijade), zatim, u cilju reagovanja na antipropagandu, *Dokumenta o izdajničkom radu jednog dela katoličkog sveštenstva*.³⁰ Slika društva koje se razvija i zemlje u izgradnji predstavljena je kroz materijale o zadrugarstvu i sl. Dostavljena su i dela Čopića, I. G. Kovačića (*Jama*) kao i svi zakoni i uredbe iz oblasti radnih odnosa.³¹ AFŽ upućuje sledeće sadržaje, *Ustav FNRJ*, komplete „Žena danas”, „Oslobođenje Cvijete Andrić”, Desanke Maksimović, referate o ženama-radnicama, itd.³²

Sam propagandni rad u SAD postaje od kraja 1946. neophodnost, pored do tada primarnog razloga „što se u SAD nalazi najveći broj preko milion naših iseljenika”, već i zato „što američka imperijalistička reakcija vodi razuzdanu kampanju za novi rat i fašizam”, i na trećem mestu, „što u SAD ustaško-mačekovsko-četnička banda, sa podrškom američke reakcije vodi klevetničku i provokatorsku propagandu protiv Nove Jugoslavije”.³³

Situacija u pogledu uslova sprovođenja propagandnog rada nije se bitnije promenila ni u prvim mesecima 1947. godine. Iz jugoslovenske perspektive ukupne političke prilike u SAD ocenjene su kao sve teže i kritičnije „radi agresivnosti reakcije”.³⁴ Ovakvo stanje odražavalo se i na iseljništvo „na njihova

²⁹ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 67, br. 203, 12. septembar 1946. Izveštaj socijalnog atašea iz SAD S. Maletića. Maček je takođe izjavljivao da ukoliko bi se tog trenutka održali izbori Tito bi osvojio jedva 15% glasova u Jugoslaviji, A SCG, f. Ministarstvo Rada, fasc. 67, isečak iz *Njujork Tajmsa*, 24. septembar 1946.

³⁰ A SCG, f. Ministarstva rada, fasc. 67, br. 10790, Izveštaj o rezultatima kulturno propagandnog rada među iseljenicima, 9. decembar 1946.

³¹ Ovom prilikom (kraj 1946) upućeno je 211 različitih naslova pojedincima i iseljeničkim organizacijama, A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 67, br. 10790, Izveštaj o rezultatima kulturno-propagandnog rada među iseljenicima, 9. decembar 1946.

³² A SCG, f. AFŽ, fasc. 25, materijal poslat u Ameriku 1. novembar 1946.

³³ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 67, jedinica 194, Kulturno prosvetni rad među iseljenicima

³⁴ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 67, br. 299 Izveštaj S. Maletića socijalnog atašea u SAD, 21. mart 1947.

politička i socijalna gibanja”,³⁵ dok je ocena jugoslovenske propagande bila izrazito loša, da se išlo i do ocena da se ona uopšte ne oseća. Krivica se tražila u delovanju „reakcionarne štampe”, katoličke crkve, Fotičeve propagande, na šta se nije adekvatno odgovaralo.³⁶ Na jedan od problema sa kojim se suočavao rad jugoslovenskih predstavnika u SAD ukazuje i sledeća konstatacija: „Što naše propagande nema u Americi dolazi uglavnom otuda što onde nema niko ko bi se brinuo da takve propagande bude, a ima previše njih koji se brinu da takve propagande ne bude”.³⁷ Ova ocena predstavlja posredno kritiku upućenu na rad jugoslovenskog ambasadora u SAD, Save Kosanovića. U njegovim stavovima prema iseljenicima, nastupu i prepoznatim ciljevima, primetno je bitno odstupanje u odnosu na stavove koji su se mogli prepoznati iz akcija institucija i organizacija iz Jugoslavije. Uzimajući u obzir poziciju koju je on zauzimao, njegovi pogledi na iseljeništvo i propagandni rad od posebne su važnosti.

Jugoslovenski iseljenici, za Kosanovića, bili su Amerikanci jugoslovenskog porekla ili samo Amerikanci. Oni se nisu smeli smatrati nacionalnom manjinom koja je ostala u nekoj drugoj državi.³⁸ U nastupu pred iseljenicima Kosanović je težio da podvuče ono što povezuje Jugoslaviju i SAD potpuno ignorišući i izbegavajući ideološke sadržaje. Naglašava značaj pomoći UNRRE kao i svest Jugoslavije da je 72% od te pomoći došlo iz Sjedinjenih Država.³⁹ On poručuje iseljenicima „Biti prijatelj Jugoslavije i sloge Slovena znači biti najbolji prijatelj Amerike i vi kao građani ove zemlje trebate to imati na umu. Složni Sloveni najbolja su garancija za mir i to je ono što hoće Amerika i sav pošten svijet”.⁴⁰ U svojim izjavama Kosanović ide i dalje tvrdeći da je Jugoslavija „demokracija, ona ne predstavlja komunizam kako neki viču i agitiraju”, kao i da u Jugoslaviji „ne vladaju komunisti niti je on sam komunist, već vlada velika većina naroda kako je za njega bolje”.⁴¹ Govoreći o nastupu prema iseljenicima S. Kosanović ističe da se pred njih ne sme staviti njihova nacionalna pripadnost kao nešto što je suprotno novoj – američkoj.

³⁵ *Isto.*

³⁶ A SCG, CK SKJ, Ideološka komisija, VIII, II/10-(1-57), k-31, Izveštaj Eriha Koša iz SAD Agitpropu CK KPJ, (bez datuma)

³⁷ *Isto.*

³⁸ Kosanović dalje ističe „Nama je u interesu, u interesu je svih Slovena i odnosa Amerike prema Slovenima da ova emigracija bude što jače naglašena kao integralno američka”. U tom cilju, on traži prikupljanje onog pisanog materijala koji će naglasiti doprinos jugoslovenskih naroda Americi. A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 67, str. Pov. 72166, Izveštaj Ambasade u Vašingtonu, 15. maj 1947.

³⁹ A SCG, f. Save Kosanovića, fasc. 19, Izjava ambasadora Kosanovića na pres konferenciji 22. jula, Zajedničar 24. juli 1946.

⁴⁰ A SCG, f. Save Kosanovića, fasc. 19, Proslava Ujedinjenja u Cikagu, Hrvatski svijet 1. decembar 1946.

⁴¹ *Isto.*

U pogledu potencijalne koristi od iseljništva, Kosanović je smatrao, da pre svega treba računati na „sentimentalni osjećaj”, ali ga ne treba precenjivati i da on nije jači od američkog. „Oni koji stvar drugačije predstavljaju” po Kosanoviću su „ili ideološki fanatici ili „potpuno neuspeli pojedinci”.⁴²

Upravo je, smatrao je, u interesu Jugoslavije da naglasi i podstiče ovo amerikanstvo time koristeći emigraciju u javnom životu SAD i na taj način braneći interese države. Sava Kosanović, ovde, prioritet u ciljevima propagandnog rada daje, pre svega, aktivnostima emigracije u SAD, dok se potpuno suprostavlja jednom od prioriteta jugoslovenske propagande u Americi, stvaranja povoljnog raspoloženja među iseljenicima za povratak. Sava Kosanović naprotiv, smatra da je „apsolutno netačno bilo prikazivanje da jedan veliki deo ove emigracije može da se povрати kući”. Po njemu, taj procenat je toliko mali da je suvišno o njemu voditi računa.⁴³

Prema tome, on zauzima, u pogledu propagandnog rada potpuno drugačije stajalište od dotadašnje prakse, pri tom ne negirajući samu potrebu propagandnog rada. Njegovo polazište, pored stava o emigraciji, je da je „Amerika od svijeta zemlja na svijetu, u koju treba da prodre naša propaganda najvažnija i najlakša”.⁴⁴ Međutim, jednom započeti propagandni rad ne sme da bude očigledan, jer po njemu, to izaziva otpor u američkoj, a time i iseljeničkoj populaciji. Po Kosanoviću bilo je „bolje da 5% ili 10% propagande bude primljeno uz 90% dodatka nego da je 100% propaganda i da sve bude odbačeno”.⁴⁵ Uz kritiku dotadašnje prakse, Kosanović iznosi i svoje predloge i viđenje propagandnog rada u Americi. On ukazuje na problem ponuđenih sadržaja koji se nisu oslobađali ideološkog ni u jednom svom segmentu. Kao primer navodi neiskorišćenost potencijala filma. Dostavljeni filmovi bili su ispunjeni političkim govorima ili su bili neprikladni u datom trenutku. Koristili su se komentari „kako se moramo svi boriti protiv imperijalističkih ratnih hušakača” u filmu o pogrebu američkih pilota u Beogradu, a namenjenom američkoj javnosti, ili slali filmovi o jugoslovenskoj vojsci koja jača svoju vojnu sposobnost u trenucima izrazito loših odnosa sa SAD, koji svakako nisu mogli pomoći propagandnim naporima Jugoslavije.⁴⁶

⁴² A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 67, str. Pov. 72166, Izveštaj Ambasade u Vašingtonu, 15. maj 1947.

⁴³ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 67, Str. pov. 72166, Izveštaj Ambasade u Vašingtonu, 15. maj 1947.

⁴⁴ *Isto.*

⁴⁵ A SCG, CK SKJ, IX 109-VI-1-82, k-5, pov. Br. 401, Primedbe za organizaciju propagande 8. april 1948.

⁴⁶ S. Kosanović, takođe navodi primer jednog Amerikanca koji se bavio religioznom umetnošću i kome je prilikom traženja pomoći od Komiteta za umetnost u Beogradu rečeno da u Jugoslaviji ne postoji religiozna umetnost i da se mi ne bavimo metafizičkim problemima, A SCG, CK SKJ, IX, 109-VI-1-82, k-5

Nasuprot tome, Kosanović ističe prednost takozvanog humanog detalja (Tito koji se igra sa školskom decom), daje prednost pločama i muzikalijama nad političkom literaturom i knjigama, protivi se direktnim kontaktima jugoslovenskih organizacija sa iseljeničkim, smatrajući da ih, u trenucima izuzetno loših odnosa sa Amerikom dovode u opasnost, što svakako nije bilo bez osnova.⁴⁷

Ovi stavovi Save Kosanovića ukazuju da je njegovo stajalište u pogledu na jugoslovensku propagandu, dovodilo u pitanje celokupnu dotadašnju praksu u ciljevima, metodama i sadržajima.

U trenucima iznošenja najvećeg dela zamerki, jugoslovenske vlasti preduzimale su nove korake u inteziviranju propagandnog rada u SAD.

Tokom aprila/maja 1947, pristupilo se organizovanju podružnice Tanjuga u Njujorku, otvaranju knjižare Jugoslovenske knjige, a planiralo se i otvaranje propagandnog centra.⁴⁸

Osnovna uloga Tanjuga sastojala se u slanju vesti u zemlju i izdavanju biltena za iseljeničke organizacije i iseljeničku, ali i američku štampu. S obzirom da, prema američkim zakonima, jugoslovenska ambasada nije mogla posedovati radio-stanicu, ugovorom sa RCA, omogućeno je emitovanje vesti iz Beograda. Dotadašnja distribucija knjiga i pisanog materijala unapređena je otvaranjem prodavnice Jugoslovenske knjige. Uzimajući u obzir nizak nivo obrazovanja jugoslovenskih iseljenika koji „nisu navikli na knjigu, nemaju vremena da je čitaju”, a druga generacija je „delimično ili sasvim zaboravila naš jezik”, rad Jugoslovenske knjige obuhvatao je i prodaju ploča, rad turističke agencije Putnik kao i rad Pomorskog biroa. Angažovani kadrovi morali su biti pouzdani i u tom cilju tražila se preporuka UDB-e.⁴⁹ Od planiranog otvaranja informativnog centra se u tom trenutku odustalo u strahu da bi američke vlasti mogle tražiti reciprocitet. Od velikog značaja za jugoslovensku stvar u Americi, bio je ishod izbora u najvećoj iseljeničkoj organizaciji, Hrvatskoj Bratskoj Zajednici,

⁴⁷ Ovde se misli na rad Komiteta za protivameričke aktivnosti pri američkom Kongresu. Na udaru ovog komiteta našle su se i neke jugoslovenske iseljeničke organizacije kao i pojedinci koji su okvalifikovani kao komunistički, a njihov rad subverzivan (Hrvatska Bratska Zajednica, Luj Adamič), George J. Prpić, *The Croatian Immigrants in America*, New York 1971, str 313; Pod udarom američkih vlasti, pod istragom FBI, našao se i Komitet za pružanje pomoći Jugoslaviji. Prpić, pozivajući se na podatke Matthew Cvijetića, agenta FBI, navodi da su ciljevi ove organizacije bili širenje mita o Titu kao i sakupljanje novčanih fondova za vršenje propagande u Americi. *Njujork Tajms* je novembra 1947. objavio da je ova organizacija kupovala radarsku i radio opremu i dostavljala je Jugoslaviji preko Crvenog krsta. Ova oprema okvalifikovana je kao ratni materijal, George J. Prpić, *The Croatian Immigrants in America*, New York 1971, str. 313

⁴⁸ A SCG, CK SKJ; Ideološka komisija, II/10-(1-57) k-31, Izveštaj Eriha Koša Agitpropu CK SKJ

⁴⁹ A SCG, CK SKJ, Ideološka komisija, II/10-(1-57), k-31, Izveštaj Eriha Koša Agitpropu CK SKJ

održanih 15. septembra 1947. u Pitsburgu. Umesto dotadašnjeg rukovodstva izabrano je novo koje se smatralo izrazito naklonjenom Novoj Jugoslaviji. Od strane protivnika HBZ će biti optuživana da je levičarska organizacija i da je povezana sa jugoslovenskim agentima.⁵⁰

Rezultati ovih, kao i dotadašnjih aktivnosti, ozbiljno će biti dovedeni u pitanje u leto 1948. godine Rezolucijom IB-a koja je iz osnova promenila međunarodni položaj Jugoslavije. Sukob sa Sovjetskim Savezom, samim tim i čitavim Istočnim blokom, za Jugoslaviju je značilo ulazak u stanje izolacije, a u jednom periodu i realne ratne opasnosti. Nova situacija se bitno odrazila i na jugoslovenske aktivnosti među iseljenicima, u gotovo svakom segmentu rada (ciljevima, sadržajima...).

Neposredne posledice, jugoslovenska akcija u Americi, osetila je na polju saradnje sa iseljeničkim organizacijama i pojedincima, koja je bila u velikoj meri određena njihovom ideološkom bliskošću novoj vlasti, a sada je dovedena u pitanje. Tako, neki od oslonaca pisane propagande među iseljenicima, listovi *Narodni Glasnik* (izdavali ga hrvatski komunisti) i *Slobodna Reč*, Srpskog Naprednog Pokreta, počinju sa objavljivanjem tekstova antijugoslovenskog karaktera. Njih je podržavala Komunistička partija Amerike koja je zauzela pozicije pristajanja uz Rezoluciju.⁵¹ Vijeće Američkih Hrvatica, do Rezolucije, pouzdani saradnik, prestaje sa slanjem bilo kakve pomoći, ali bez otvorenog izjašnjavanja protiv Jugoslavije,⁵² dok Američki komitet za pružanje pomoći Jugoslaviji, jula 1948, prestaje sa radom.⁵³

S druge strane, organizacije i listovi, do tada neprijateljski raspoloženi prema jugoslovenskim komunistima, nisu svoj stav promenili ni nakon razlaza Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Za njih, Tito je bio i ostao „jedan od najistaknutijih neprijatelja zapadnih demokratija”, a sukob sa SSSR bio je isključivo „unutrašnja stvar Treće Internacionalne”, ili „samo igra Staljina i Tita protiv Zapada”.⁵⁴

Ciljevi propagandnog rada, doživeli su takođe, određene promene. Iako povratak iseljenika, dobijanje kvalifikovane radne snage, kao i slanje novčane i materijalne pomoći, ostaju u fokusu interesovanja, jugoslovensko iseljeničtvo dobija na značaju kao faktor za pomoć u razbijanju izolacije. Počinje se sa iznošenjem ocena da „na širokoj nacionalnoj bazi”, treba „mobilizirati ogromnu većinu američkih Jugoslovena i preko takve mobilizacije vršiti pritisak na

⁵⁰ George J. Prpić., *The Croatian Immigrants in America*, New York 1971, str 315-316

⁵¹ A SCG, CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose I veze-SAD, IX, 109-VI-1-82-, k-5, Izveštaj Lj. Drndića Agitpropu CK SKJ, 10. januar 1949.; A SCG, f. AFŽ, fasc. 25, jedinica 150

⁵² A SCG, f. AFŽ, fasc.25, jedinica 150, Stanje među iseljenicima u SAD

⁵³ George J. Prpić., *The Croatian Immigrants in America*, New York 1971, str.313

⁵⁴ A SCG, f. 507/IX, CK SKJ, fasc. IV, Pregled iseljeničke štampe

nosioce politike IB-a".⁵⁵ Novi stav svakako postaje jasniji u obraćanju Edvarda Kardelja iseljenicima u Njujorku. U govoru, inače posvećenom isključivo sukobu Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, može se uočiti novi momenat u posmatranju iseljeničtva i njegove uloge. Jugoslavija je, tvrdi Kardelj, otvorena za saradnju sa svim narodima, a takvoj saradnji „ne smeta razlika u društvenim sistemima ukoliko ona nije vezana sa tendencijama za porobljavanje drugih nacija...”. U tom smislu „treba da se razvija miroljubiva saradnja naroda Jugoslavije sa drugim narodima, pa prema tome i sa Amerikom”, a iseljenici postaju „važan faktor te saradnje”. Na kraju, Kardelj poručuje: „Vi ste i do sada mnogo učinili u tom pravcu i mi vas molimo da to činite i dalje”.⁵⁶

U Sjedinjenim Državama ubuduće je trebalo voditi „upornu borbu protiv izolacije nove Jugoslavije, upornu borbu za prodiranje istine o našoj zemlji, populiziranje svim raspoloživim sredstvima uspjeha naše socijalističke izgradnje i naše borbe za mir”.⁵⁷ Tako propagandni sadržaji postaju i sredstvo političke kampanje u cilju suzbijanja IB propagande.

U tom smislu, glavni akcenat stavljen je na informisanje iseljeničtva o stavu Jugoslavije kroz posete iseljeničkim kolonijama, sastanke sa pojedincima, a istaknuta je i potreba pokretanja lista za iseljenike koji bi „iznoseći uspjehe naše izgradnje objašnjavao ujedno i naš stav”.⁵⁸ Veliki značaj pridavao se podsticanju javne osude rezolucije i politike SSSR od strane lica i organizacija sa levičarskim i komunističkim predznakom.⁵⁹

Koristila su se različita informativna sredstva poput publikacija, članaka, reportaža o iseljenicima povratnicima, a od posebne važnosti istaknut je film kao propagandno sredstvo koje dopire do najvećeg broja iseljenika povezujući sliku i reč, neutrališući problem nepismenosti.⁶⁰ Dodatnim naporima trebalo je da pomogne planirano osnivanje Informacionog centra sa zadatkom rasturanja materijala, štampanjem brošura, plasiranjem brošura i sl. Ova mera trebalo je da neutrališe i uočeni problem nedostatka informacija o Jugoslaviji (barem onih

⁵⁵ A SCG, f. CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze-SAD, IX, 109-VI-1-82, k-5, Nekoliko primjedbi u odnosu na našu propagandnu djelatnost u USA

⁵⁶ A SCG, f. AFŽ, fasc. 25, jedinica 150, Govor druga Edvarda Kardelja jugoslovenskim iseljenicima u SAD, *Borba*, 8. novembar 1949.

⁵⁷ A SCG, f. CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze-SAD, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Lj. Drndića Agitpropu CK SKJ, 10. januar 1949.

⁵⁸ A SCG, f. CK SKJ, IX, 109-VI-1-82, k-5

⁵⁹ Drndić, inače službenik Direkcije za informisanje, od 1950, direktor ureda u SAD, navodi sadržaj depeše upućene od strane A. Rankovića u kojoj se kaže kako je u današnjoj situaciji veoma važno raditi na tome da pojedine progresivne organizacije i progresivni elementi, inače prijatelji SSSR, osude klevetničku kampanju protiv Jugoslavije, A SCG, f. CK SKJ, IX, 109-VI-1-82, k-5

⁶⁰ A SCG, f. AFŽ, fasc.25, jedinica 150, Stanje među iseljenicima u SAD

koje bi odgovarale jugoslovenskim namerama). Iseljenicima su takođe bili dostavljani materijali sa V kongresa, govori vodećih jugoslovenskih rukovodilaca, ilustracije, brošure, isečci iz jugoslovenske štampe. Materijali vezani za Rezoluciju dostavljani su isključivo članovima komunističkih partija i „levim elementima”. Sadržaji namenjeni širim iseljeničkim masama obuhvatali su isključivo teme koje su se ticale izgradnje zemlje. Lični kontakt ostaje prioritet. U tom smislu naglašavan je značaj iseljenika koji su posetili Jugoslaviju i poslužili kao „najbolja živa propaganda”.⁶¹ Takođe, nastavlja se sa podsticanjem slanja ličnih pisama, istovremeno upozoravajući na njihov sadržaj, odnosno neke uočene probleme. Tako se primećuje, da se na članke o gladi, o nestašici i skupoći u Jugoslaviji odgovara pismima povratnika u kojima preovladavaju izrazi „kontrarevolucija”, „revizionizam”,⁶² što je podsticalo komentare da „svi pišu kao da su članovi CK”.⁶³ Nasuprot tome, tražili su se sadržaji iz života, slike stanova, informacije o platama i slično.⁶⁴

Prema ocenama jugoslovenskih zvaničnika, Rezolucija, antipropaganda kao i nezadovoljavajuća propaganda i negativna pisma povratnika ostavili su posledice na uspeh ostvarenja postavljenih ciljeva. Već 1948. godine ostvareno je svega 50% od ukupnog broja planiranih povratnika, a ambiciozne procene i očekivanja zamenjene su znatno skromnijim, pa se za 1949. očekivao povratak svega 300 iseljenika iz SAD. Zabeležen je i smanjen priliv novčanih pošiljki.⁶⁵

Stavovi S. Kosanovića i u ovoj prilici, bili su po svemu sudeći suprotstavljeni novopostavljenim okvirima i pravcima jugoslovenskog angažovanja. Ostajući na poziciji da treba izbegavati otvorenu propagandu, prema izveštaju Drndića, Kosanović je predlagao svođenje na minimum napada na američki imperijalizam i službenu Ameriku, kako bi se dobile neophodne mašine i postrojenja. On je, takođe, smatrao da ne treba tražiti od iseljenika otvorenu osudu Rezolucije jer bi ih to moglo izložiti opasnosti.⁶⁶

U ovim uslovima opterećenosti novim okolnostima rada, sa suprotstavljenim gledištima unutar sopstvene političke strukture u Sjedinjenim Drža-

⁶¹ A SCG, f. AFŽ, fasc.25, jedinica 150, Stanje među iseljenicima u SAD

⁶² A SCG, f. CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze-SAD, IX, 109-VI-1-82, k-5, Nekoliko primjedbi u odnosu na našu propagandnu djelatnost u USA

⁶³ A SCG, f. CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze-SAD, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Lj. Drndića Agitpropu CK SKJ, 10. januar 1949.

⁶⁴ A SCG, f. CK SKJ, IX, 109-VI-1-82, k-5, Nekoliko primjedbi u odnosu na našu propagandnu djelatnost u USA

⁶⁵ A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc.68, br.1616/2, Plan rada za 1949, 20. decembar 1948.; A SCG, f. Ministarstvo rada, fasc. 68, Zapisnik sednice komisije za iseljenike, 4. januar 1949.

⁶⁶ A SCG, f. CK SKJ, Komisija za međunarodne odnose i veze, IX, 109-VI-1-82, k-5, Izveštaj Lj. Drndića Agitpropu CK SKJ, 10. januar 1949.

vama, Jugoslavija, uzimajući u obzir dotadašnje potrebe, ideološku opredeljenost ali i novi međunarodni položaj, ulazila je u period traženja novih osnova za ostvarenje svojih interesa među jugoslovenskom iseljeničkom populacijom u SAD.

Summary

Yugoslavia and the Emigration

Faced with economic difficulties after the Second World War, the Yugoslav authorities became aware of potential benefits the country could have in the process of reconstruction from the Yugoslav emigrants in the USA. In order to achieve the set priorities (the return of the emigrants as skilled labour force, sustained material aid), the Yugoslav Government launched a propaganda campaign among the Yugoslav emigrants. The main goal was to create a positive image of the new Yugoslavia and the Communist regime in it. These activities were conducted through institutions and individuals in Yugoslavia and among the emigrants in the USA. Writings, photos, films and personal letters were utilized as propaganda tools. They were dealing with the wartime, but also with subsequent events, depicting the whole development of Yugoslavia. Yugoslav economic backwardness, counter-propaganda in the USA and deteriorating relations between the two countries were some of the reasons for unsatisfactory results of the Yugoslav propaganda. Diverging approaches of the Yugoslav officials to the propaganda activities also aggravated the difficulties of the Yugoslav action in the USA. The Yugoslav split with Stalin had numerous consequences on the Yugoslav action in America. Flagging support among the left-wing organizations in the USA, continuous counter-propaganda, but also the new approach to the emigration as potential element of breaking the isolation of Yugoslavia, were some of the changes that would determine the future course of the Yugoslav action in the United States.

NÁRODNOSTNÍ VZTAHY V MAKEDONII KONCEM 60. LET 20. STOLETÍ

APSTRAKT: Příspěvek je věnován příčinám a důsledkům vyostření národnostního napětí v Makedonii v roce 1968, které vyvrcholilo albánskými demonstracemi v Tetovu v prosinci 1968. Opírá se o prodrobný výzkum dokumentů uložených v archivech ve Skopji a v Bělehradu. Autor mj. Analyzoval rozdíly v přístupu tehdejšího srbského a makedonského vedení k albánskému národnímu hnutí.

Na přelomu první a druhé třetiny šedesátých let 20. století přestávaly v socialistické Jugoslávii efektivně fungovat některé z mechanismů systému zaběhlého již skoro dvě dekády. Částečně to způsobily vnější okolnosti (především zmírnění mezinárodního napětí), mnohem více však vliv objektivních společenských procesů. Titův režim novým podmínkám pragmaticky přizpůsoboval svoji politiku. Zachoval podstatu totalitního režimu stalinského typu, ale provedl některé dílčí modifikace, které se projevíly v politické, ekonomické i společenské sféře. Nedošlo k nim naráz, probíhaly postupně, do značné míry živelně, motivovány více instinktem zkušeného vládcce než odbornou analýzou aktuální situace a odhadem dalšího vývoje. Jako katalyzátor často působily personální spory mezi nejbližšími spolupracovníky Josipa Broze Tita. Změny vytyčily základní kontury rámce, v němž se jugoslávská federace vyvíjela (v podstatě v podmínkách chronické krize) až do svého rozpadu.

Od počátku 60. let se k zlomovému bodu začaly pozvolna přibližovat i etnické procesy v Jugoslávii. Končilo období takřka (v některých jugoslávských regionech ovšem jen zdánlivě) bezproblémových národnostních vztahů. Ve své době atraktivní ideologie partyzánské rezistence, která po roce 1945 napomohla překonat či alespoň ztlumit nacionální tenze, se začínala pozvolna redukovat v málo přitažlivá propagandistická hesla. Formální ustavení svazového státu po druhé světové válce provázelo výrazné omezení národnostní diskriminace,

respektování jazykových práv jednotlivých národů a zajištění jejich relativně vysoké kulturní a školské autonomie. Až do počátku 60. let však zůstávalo federativní uspořádání ve své podstatě jen čistě formální. Federativní lidová republika Jugoslávie byla ve skutečnosti centralizovaným státem, jednotlivé republiky byly de facto z centra řízenými provinciemi. Státní i straníční představitelé jednotlivých součástí federace byli jen shora jmenovanými a na Titově skupině absolutně závislými prefekty příslušných regionů.

Dosavadní model řízení státu přestával příslušníkům některých národů vyhovovat. Zejména chorvatská a slovinická elita se stále častěji dožadovaly poskytnutí reálných kompetencí jednotlivým částem federace. Z odlišných důvodů se o svá nacionální práva začala hlásit albánská komunita. Část vládnoucí skupiny – včetně Josipa Broze Tita – tyto jevy pozorně registrovala. Zřejmě z pragmatických důvodů jim přizpůsobila i přístup k národnostní otázce. Počátkem 60. let například postupně opustila dosavadní představu o postupném sbližování jednotlivých národů Jugoslávie. Nejvyšší jugoslávský představitel nikdy nepřestal akcentovat ideu vzájemné tolerance národů Jugoslávie. Začal však zdůrazňovat nutnost trvalého rozvoje každého z nich. Od této doby se v projevech nejvyšších představitelů termín *unitarismus* na dlouhou dobu zařadil k rituálně kritizovaným společenským jevům.¹

Změny ve vztazích mezi centrem a jednotlivými součástmi federace výrazně urychlilo personální zemětřesení v nejvyšším kruhu vládnoucí oligarchie v létě roku 1966. Aleksandar Ranković odstraněný ze všech mocenských postů na tzv. brionském plénu ÚV SKJ byl mimo jiné kritizován jako zastánce centralismu, unitarismu a také jako nositel srbského nacionalismu. Krátce po Rankovićově pádu se změnila reálná vazba mezi republikami a centrem. Elity, jimž byla svěřena správa jednotlivých součástí federace (i autonomních oblastí), sice i nadále zůstávaly v klíčových politických otázkách závislé na centrálních orgánech, respektive na Josipu Brozi Titovi, získaly však významné pravomoci v řadě sfér řízení příslušného regionu, zejména v hospodářské oblasti. Mohly také autonomně rozhodovat o dílčích politických záležitostech. Fungování svazového státu i nadále v mnoha směrech neodpovídalo zákonům vymezujícím vztah mezi centrem a jednotlivými částmi federace. Moc republikových stranických a státních orgánů však výrazně vzrostla. Jednotlivé části federace disponovaly jistou, i když nestabilní a přesně nevymezenou autonomií.

Menší závislost republikových stranických oligarchií na centru umožnil kromě jiného také nový způsob jejich výběru. Doposud byla jejich ryze formální volba plně závislá na rozhodnutí ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie, respektive jeho organizačním tajemníkovi. Po roce 1966 přešel

¹ Marković, P. J. *Odnos partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu*, Sekelj, L. (ed.), *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, Beograd, 2001, s. 45 an.

výběr nejvyššího stranického vedení republik a autonomních oblastí Srbska do reálné kompetence místních elit.²

Rankovićův pád provázela mj. kritika práce civilní tajné služby. Služba státní bezpečnosti (SDB) do té doby působila nejen nezávisle na republikových stranických orgánech, ale také kontrolovala jejich činnost. V roce 1966 byl vliv SDB výrazně oslaben. Pod novým velením přestala civilní tajná služba působit jako instituce posilující centralizaci správy jugoslávského státu.

V Makedonie byl dopad i ohlas změn, ke kterým tehdy došlo ve vztahu mezi centrem a členy federace, relativně velmi malý. Společenská i politická situace v této republice se v mnohém odlišovala od ostatních částí SFRJ. Makedonie potřebovala nejvíce ze všech součástí federace ochranu silného jugoslávského státu. Makedonský národ, který se zformoval po druhé světové válce pod přímou záštitou jugoslávského komunistického vedení, se ani v polovině šedesátých let nemohl obejít bez jeho ochranných křídel. Jakákoliv vážnější vnitropolitická krize i zhoršení mezinárodního postavení Titova režimu potenciálně ohrožovaly nejen územní integritu Makedonie, ale i samotnou existenci makedonského národa. Význam této strategické konfigurace si uvědomovali nejen členové zdejší nejvyšší komunistické elity, ale i drtivá většina obyvatel této republiky, kteří přijali makedonskou národní identitu. I nekomunističtí zastánci makedonského nacionalismu se obávali bulharské, albánské a řecké hrozby, a neodvažovali se proto zpochybňovat trvalé sepětí Makedonie s jugoslávským státem. V Makedonii proto tehdy - a vlastně až do konce 80. let - neexistoval tlak veřejnosti na uvolňování vazeb s centrem. Narozdíl například od Chorvatska se místní komunistické oligarchii tedy ani nenabízela možnost pokusit se posílit vlastní popularitu akcentováním exkluzivního protijugoslávsky orientovaného nacionalismu.

Hospodářsky zaostalá republika navíc nezbytně potřebovala dotace z federálních fondů. Politická elita ve Skopji proto nijak zvláště nepodporovala přenesení rozhodování o ekonomických záležitostech z centra na jednotky federace. Drtivá většina příslušníků komunistické nomenklatury v Makedonii neměla větší zájem ani o zvýšení kompetencí jednotlivých republik v politické oblasti. Systém vytvořený po roce 1945 jim v podstatě vyhovoval. Své osobní ambice část z nich realizovala získáním významných postů v centrálních stranických či státních institucích (např. Kiro Gligorov, Lazar Mojsov a posléze i o generaci

² Bogetić, D., „Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989“. *Istorija XX. veka*, 1999, 1-2, s. 48. Volba nejvyšších republikových funkcionářů pochopitelně podléhala neformálnímu schválení Josipa Broze Tita a mohla být vetována některým z jeho blízkých spolupracovníků.

mladší Krste Crvenkovski, považovaný dnes makedonskou historiografií za zastávce větších kompetencí jednotlivých částí federace).³

Makedonská komunistická elita ovšem změnám ve vztahu mezi centrem a jednotkami federace nijak neodporovala. Reformy aktuálně nijak neohrožovaly stabilitu Makedonie. Jejich realizace navíc nabízela především mladší generaci komunistických funkcionářů možnost mnohem rychlejšího získání větších kompetencí.

Přenesení části pravomocí na jednotlivé republiky vytvářelo místním oligarchiím větší prostor pro uplatnění vlastních stanovisek při řešení národnostních problémů. V Makedonii se tehdy začala završovat první etapa dynamických změn vyvolaných v 50. letech masovou emigrací významné části turecké komunity a příslušníků některých dalších etnik spjatých s islámskou náboženskou tradicí do Turecka.⁴ Etnickou strukturu populace Makedonie také modifikoval příchod několika tisíc kosovských Albánců, kteří po roce 1963 získali zaměstnání na rekonstrukčních pracích zemětřesením zničené Skopje a v Makedonii se trvale usadili. Výsledkem zmíněných migračních procesů byl výrazný vzrůst počtu příslušníků albánského etnika usídlených v Makedonii. Podle sčítání obyvatelstva provedeného v roce 1971 žilo v Makedonii asi 280 tisíc Albánců. Jejich podíl na celkové populaci Makedonie tehdy tvořil 17 procent.⁵

Národnostní poměry v Makedonii se zdály být na první pohled klidné. Ve skutečnosti se však - již dříve napjaté - vztahy mezi většinovým národem a albánskou komunitou pozvolna zhoršovaly. V průběhu dvaceti let po skončení druhé světové války se nezlepšil krajně chladný charakter neformálních vztahů mezi oběma národy. Jen minimální počet Albánců získával zaměstnání v prestižnějších postech ve státní správě, školství, vědě či kultuře. Tuto zjevnou diskriminaci nijak nekompensovalo zvolení (fakticky ovšem jmenování) několika Albánců do vysokých (ovšem nikdy ne klíčových) funkcí ve Svazu komunistů Makedonie, republikové vládě a parlamentu. Úloha těchto funkcionářů byla ryze ornamentální a jejich reálný vliv minimální. Lokální komuni-

³ Gligorov, K.: *Makedonija e se što imame*, Skopje 2001; Kljakić, D.: *Vremeto na Koliševski*, Skopje 1994; Srovnej též: Kiselinovski, S. (ed.): *Makedonski istoriski rečnik*, Skopje 2000, s. 491-492 (heslo *Krsto Crvenkovski*, zpracované N. Veljanovskim).

⁴ K tomu srovnej: Todorovski, G., „Demografskite procesi vo Makedonija predizvikani od iseluvanje na Turci vo pedesettite godine. Pričinite i početokot na iseluvanje.“ *Glasnik*, 1997, č. 1-2, s. 63-97; Stamova, M., „Menšinová politika vůči Albáncům a Turkům v Lidové republice Makedonie (1945-1963),“ *Slovanský přehled*, 89, 2003, č. 2, s. 187-197; Pelikán, J., „Poznámky k základním trendům vývoje národnostních vztahů v Makedonii v padesátých letech 20. století,“ *Slovanský přehled*, 87, 2001, č. 4, s. 483-498.

⁵ Kiselinovski, S., *Etničkrite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje, 2000, s. 106.

stická oligarchie však nevěnovala tomuto problému větší pozornost. Zřejmě doufala, že zhruba čtvrtmiliónová albánská komunita nemůže nijak vážněji ohrozit stabilitu Makedonie a že se národnostní situace v této republice postupně automaticky zlepší.

Tato představa se však záhy ukázala jako pouhé zbožné přání. Změny, které provedla Titova skupina na přelomu druhé a třetí třetiny 60. let, totiž takřka vzápětí vedly k eskalaci albánského národního hnutí v Jugoslávii. Vzrůst albánských nacionálních ambicí se po více než dva roky projevoval takřka výhradně v Kosovu. V této autonomní oblasti Srbska se po brionském plénu okamžitě zvýšil vliv komunistických vůdců albánské národnosti. Falešné obvinění Rankoviće z preferování srbských národních zájmů vedlo k rychlému vzestupu bojovného albánského nacionalismu a ke zhoršení národnostní situace v Kosovu. Vzápětí po brionském plénu se zvýšil počet i intenzita neformální ústrků, kterým bylo srbské obyvatelstvo vystaveno ze strany albánské populace. Prudce vzrostl počet příslušníků slovanského obyvatelstva, kteří se v důsledku špatných mezietnických vztahů a tlaku albánské populace odstěhovali z Kosova do jiných částí Jugoslávie. Nové autonomní vedení v Prištině tyto varovné jevy – při nečinnosti srbského republikového vedení i Titovy skupiny - přehlíželo či tolerovalo. Kritika zneužívání moci tajnou službu, která provázela Rankovićův pád a která v podstatě oprávněně diskvalifikovala dosavadní činnost SDB v Kosovu, fakticky znemožňovala zásah orgánů činných v trestních řízeních. V Kosovu paralelně prudce vzrůstala aktivita albánských nacionalistických skupin.

Až do prosince 1968 se tyto procesy dotýkaly albánské komunity v Makedonii, a tedy i základního problému v etnických vztazích v této republice, jen okrajově. Narozdíl od Kosova se po brionském plénu mocenské poměry v Makedonii nijak nezměnily. Pouze se zvýšily reálné kompetence dosavadního vedení. Oligarchie ve Skopji rezolutně hájila makedonské národní zájmy. V žádném případě nemínila postupovat podle modelu, který byl použit po brionském plénu v Kosovu. Vůči příslušníkům albánského národa žijícím v Makedonii zachovala stávající nepřilíš vstřícný, ale v žádném případě také nikoliv utlačovatelský přístup. V tomto směru jejím zájmům vyhovovalo, že kritika diskriminace albánského obyvatelstva organizovaná Titovým okolím se zaměřovala jen na Kosovo a vyhýbala se dalším částem Jugoslávie, kde žili příslušníci albánské komunity.

Postavení Albánců v Makedonii a v Kosovu se v mnoha směrech značně odlišovalo. Změny po roce 1966, které Albáncům v Kosovu otevřely prostor pro dovršení národní emancipace, tyto rozdíly výrazně zvýšily.

Albánci tvořili jen asi 17 procent populace Makedonie, což bylo zhruba čtyřikrát méně než v Kosovu. Potenciální nebezpečí separatistických tendencí ovšem vyplývalo z koncentrace albánské populace v několika okresech podél

hranice s Kosovem a s Albánií. Například v okrese Tetovo tvořili Albánci již v roce 1968 56 procent populace.⁶

V Kosovu byli Albánci (byť nikoliv formálně) považováni za jeden ze *státotvorných* národů autonomní oblasti, v Makedonii však měli jen postavení národnostní menšiny (v tehdejší oficiální terminologii byli označováni za *národnost*). Ve druhé polovině 60. let scházela Albáncům v Makedonii významnější vedoucí vrstva. V průběhu dvaceti let komunistického režimu se mezi v Makedonii žijícími Albánci výrazně snížil vliv tradiční elity (islámských duchovních, bývalých pozemkových vlastníků). Nová elita formující se převážně z vysokoškolsky vzdělaných příslušníků mladé generace, která již v této době vznikla v Kosovu, se v Makedonii teprve utvářela. V Makedonii nemohli narozdíl od Kosova albánskou komunitu reprezentovat ani straničtí vůdci, kteří opírali svůj vliv o zásluhy z protifašistického partyzánského (komunistického) odboje za druhé světové války.

Jak bylo výše konstatováno, důsledky brionského pléna a jím výrazně urychlené nacionální oživení mezi albánskou komunitou v Kosovu se v Makedonii projevovalo jen dílčím způsobem. I v Makedonii však muselo po kritice tzv. Rankovičovy skupiny opustit politické funkce 72 Makedonců, kteří byli označeni za odpůrce samosprávného socialismu (tedy umírněných reforem) a unitarismu.⁷ V důsledků oslabení pozice konzervativního křídla ve straně a také výraznému snížení reálných kompetencí civilní tajné služby⁸ se poněkud zmírnil represivní charakter státní moci, která do roku 1966 důsledně potlačovala každý náznak protirežimní aktivity, včetně pokusů o oživení nacionálních idejí mezi zdejší albánskou komunitou. Omilostněno bylo několik Albánců dříve odsouzených za protijugoslávskou nacionalisticky motivovanou činnost. Strani-

⁶ Archiv na Makedonija - Skopje (ANM) 1.427.191.1/1-127. Stenografický zápis ze shromáždění členů a tajemníků okresních výborů SKM a členů ÚV SKM 9. 12. 1968: vystoupení člena sekretariátu ÚV SKM Vanča Apostolskeho.

⁷ Tamtéž.

⁸ O malé efektivitě činnosti tajné služby v albánských oblastech Jugoslávie, vyplývající z toho, že se její příslušníci obávali, že budou znovu – tak jako po Rankovičově odstranění v roce 1966 - obviněni z velkosrbských či unitaristických tendencí, se mj. hovořilo i na zasedání výkonného byra předsednictva SKJ (tehdy nejvýznamnějšího stranického orgánu) v červnu 1969. Arhiv Srbije a Crne Gore – Beograd (ASCG), f. 507-CK SKJ, IV/76, přepis zvukového záznamu diskuse na 14. schůzi výkonného byra předsednictva SKJ 24. 6. 1969; o necelý rok později kritizoval nedostatečně efektivní postup tajné služby v boji proti albánskému nacionalismu před rokem 1968 dokonce Fadilj Hodža, nejvlivnější osobnost mezi kosovskoalbánskými komunistickými funkcionáři (tamtéž, IV/92, přepis zvukového záznamu diskuse na 30. schůzi výkonného byra předsednictva SKJ 18. a 19. 1. 1970). Usnesení v podobném duchu přijala (již po albánských demonstracích v Kosovu a Makedonii) Komise pro kontrolu nad prací Služby státní bezpečnosti (ASCG, f. 130-Savezno izvršno veće, k. 559, f. 926, zápis z jednání Komise pro kontrolu nad prací Služby státní bezpečnosti 12. 2. 1969).

cké orgány dostávaly informace, že se tito lidé snaží obnovit protistátní aktivity.⁹ V národnostně smíšených oblastech západní a severní Makedonie docházelo k drobným konfliktům mezi příslušníky albánské a makedonské populace (spory o meze, krádeže úrody, hospodské hádky). Byly registrovány i první náznaky snah vytvářet etnicky homogenní albánské vesnice či městské části a albanizovat příslušníky turecké a pomacké (muslimské) komunity.¹⁰ Počet i význam těchto incidentů a jevů se však ani zdaleka nedal srovnat s obdobnými procesy, které tehdy náhle akcelerovaly v Kosovu.

Po roce 1966 se část málopočetné albánské inteligence v Makedonii (učitelé, lékaři, studenti) snažila oživit albánskou nacionální symboliku. Objevily se pokusy přejmenovat některé albánské školy či kulturní domy v albánských obcích, které byly nazvány podle hrdinů jugoslávského partyzánského odboje, makedonského národního hnutí či nesly názvy typu *Bratrství a jednota*, jmény osobností spjatých výhradně s historickým vědomím albánské populace. Nejčastěji bylo voleno makedonskými úřady těžko napadnutelné jméno albánského národního hrdiny z 16. století - Skanderbega.¹¹

Mnohem větší problémy začal makedonským úřadům přinášet jiný nacionální symbol v Jugoslávii žijících Albánců – národní vlajka. Užívání vlajky jugoslávských Albánců úřady zakázaly krátce po skončení druhé světové války. Důvodem byla především skutečnost, že se národní vlajka jugoslávských Albánců zcela shodovala se státním symbolem Albánie. Paradox přitom představoval fakt, že daná podoba tradiční národní vlajky (korunky nad hlavami černého dvojhlavého orla nahrazené rudými hvězdami) vznikla nejdříve jako zástava albánských partyzánských oddílů bojujících v rámci jugoslávské rezistence v Kosovu. Teprve následně tuto podobu přijal komunistický režim v Albánii.¹²

⁹ ANM 1.427.191.1/1-127. Stenografický zápis ze shromáždění členů a tajemníků okresních výborů SKM a členů ÚV SKM 9. 12. 1968: vystoupení člena sekretariátu ÚV SKM Vanča Apostolskeho.

¹⁰ ANM, 1.427.191.1/1-127. Stenografický zápis ze shromáždění členů a tajemníků okresních výborů SKM a členů ÚV SKM 9. 12. 1968: záznam z diskuse; 1.427.170.12/281-294. Usnesení sekretariátu ÚV SKM o některých aktuálních problémech realizace politiky řešení národnostní otázky v Socialistické republice Makedonii z 16. 12. 1968; 1.427.231.12/89-131. Interní informace Komise pro mezirepublikové vztahy, mezietnické vztahy a vztahy mezi národnostmi z ledna 1969.

¹¹ ANM, 1.427.191.1/1-127. Stenografický zápis ze shromáždění členů a tajemníků okresních výborů SKM a členů ÚV SKM 9. 12. 1968: vystoupení člena sekretariátu ÚV SKM Vanča Apostolskeho; 1.427.170.17/355-524. Stenografický zápis ze 3. schůze ÚV SKM 13. 1. 1969: vystoupení Pavle Davkova, Strachila Gigova, Neša Markovskeho.

¹² ASCG, f. 507-CK SKJ, IV/74, přepis zvukového záznamu diskuse na 12. schůzi výkonného byra předsednictva SKJ 24. 6. 1969: vystoupení Cvijetina Milatoviće.

Počátkem roku 1968 - v rámci vstřícných kroků směřujících k faktickému zrovnoprávnění Albánců v Kosovu s ostatními národy Jugoslávie - bylo na základě dohody představitelů komunistických vedení Srbska a Kosova umožněno opět tuto vlajku používat. Tehdejší rozdíl v postavení Albánců v jednotlivých republikách Jugoslávie příznačně ilustruje skutečnost, že rozhodnutí bylo učiněno bez účasti představitelů Makedonie i Černé Hory.¹³ Z dohody však nepřímo vyplývalo, že národní symbol mohou používat všichni občané albánské národnosti v Jugoslávii.

Vlajka byla ovšem chápána - a to jak Albánci žijícími v Kosovu, Makedonii, Černé Hoře a jižním Srbsku, tak i Srby, Makedonci a Černohorci - nikoliv jako národní vlajka jugoslávských občanů albánské národnosti, ale jako symbol celistvosti albánského národního prostoru. Slovanští obyvatelé jižních regionů Jugoslávie její vyvěšování v podstatě oprávněně považovali za ostentativní prezentaci separatistických záměrů albánské komunity. Vlajka, kterou bylo máváno na albánských svatbách či visela na obchodech a dílnách patřících Albáncům, se již před nacionalistickými demonstracemi koncem roku 1968 v Makedonii stávala předmětem hádek a drobných etnických motivovaných konfliktů.¹⁴

Informace o stoupajícím národnostním napětí v oblastech, kde žila albánská komunita, dostávalo stranické vedení jak prostřednictvím tajných služeb, tak i dopisů slovanských obyvatel těchto regionů již od roku 1966. S projevy varujícími před narůstajícím albánským nacionalismem a diskriminací kosovských Srbů se na zasedání ÚV Svazu komunistů Srbska odvážili koncem května 1968 vystoupit Jovan Marjanović a Dobrica Ćosić. Tehdejší jugoslávské i srbské vedení však tyto signály ignorovalo, Marjanovićova a Ćosićova stanoviska ostře odsoudilo.¹⁵

¹³ Tamtéž: vystoupení Fadilja Hodži, Stevana Doronjskeho, Krste Crvenkovskeho; o problému také Hradečný, P.: „Kosovská otázka v letech 1944-1996 a její úloha v procesu dezintegrace komunistické Jugoslávie“ in: Tejchman, M. – Hradečný, P. – Šesták, M. (ed.): *Historické souvislosti rozpadu Jugoslávie*. Praha 1996, s. 143.

¹⁴ ANM, 1.427.191.1/1-127. Stenografický zápis ze shromáždění členů a tajemníků okresních výborů SKM a členů ÚV SKM 9. 12. 1968: úvodní vystoupení člena sekretariátu ÚV SKM Vanča Apostolskeho a diskusní příspěvek Krste Crvenkovskeho; k tomu též: Marković, P. (ed.): „Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine. Jedan dokument.“ *Istorija XX. veka*, č. 1-2, 1999, s. 172. P. Marković publikoval obširný dokument (25 stran strojopisu) nazvaný *Informace povodom demonstracija na SAP Kosovu i SR Makedoniji*, datovaný 31. 1. 1969. Pro potřeby nejvyšších státních a stranických orgánů ho zpracovala Služba státní bezpečnosti.

¹⁵ K zasedání podrobněji např.: Dimić, Lj., *Istorija srpske državnosti, III, Srbija u Jugoslaviji*. Novi Sad, 2001, s. 397-401.

Postoj Titova vedení i skupiny ovládající republikové stranické i státní orgány v Srbsku ovlivnilo několik důvodů. Projevy albánského nacionalismu považovali za výstřelky vyplývající především z euforie ze získání plno-právního postavení albánského národa v Kosovu. Domnívali se také, že tyto excesy lze eliminovat jen zvýšením ekonomické, kulturní a civilizační úrovně albánské komunity. Případná ostřejší reakce na projevy albánského nacionalismu by navíc nepřímou zpochybnila kritiku Rankovičovy skupiny. Zproblematizovala by se tak nedávná klíčová personální změna v jugoslávské mocenské struktuře, kterou příslušníci nejbližšího Titova okolí i liberálnější orientovaní členové srbského vedení (každá z těchto skupin z jiných důvodů) považovali za mnohem důležitější než důsledky vzrůstu národnostního napětí v jižních oblastech federace.

K podcenění narůstajícího národnostního napětí v jižních oblastech státu centrálními jugoslávskými úřady v této souvislosti přispěla i dílčí změna v dosavadním přístupu režimu Envera Hodži k SFRJ. Po okupaci Československa Albánie, která se sama obávala případné sovětské expanze či útoku ze strany Řecka, ztlumila nepřátelskou rozvědnou činnost proti Jugoslávii, omezila podporu své agentury v Jugoslávii. Albánští diplomaté neoficiálně informovali jugoslávské partnery, že jejich vláda v případě sovětského útoku na SFRJ poskytne Jugoslávii v rámci svých možností pomoc.¹⁶

Republikové vedení ve Skopji dostávalo v průběhu letních a podzimních měsíců roku 1968 informace o zhoršování mezietnických vztahů v některých regionech severní a západní Makedonie. V podstatě je však ignorovalo. Nereagovalo ani na propagandu šířící se po srpnu 1968 mezi albánskou komunitou. Šeptanda organizovaná albánskými nacionalisty nabádala příslušníky albánské komunity, aby v případě eventuální invaze Bulharska do Makedonie, kterou tehdy nebylo možné vyloučit, zachovali neutralitu. Tvrdila, že v Makedonii žijící Albánci nemají žádný důvod, proč by Jugoslávii bránili, neboť jsou pevně spjati s albánským státem, od kterého mohou čekat v případě krizové situace podporu.¹⁷ Příčinou zdrženlivého postoje makedonského stranického vedení byla zřejmě obava, aby se nedostalo do rozporu s linií Titovy skupiny nastoupenou v roce 1966. Obávalo se, že v případě ráznějšího zákroku proti projevům albánského národnostního hnutí by mohlo být – v kontextu atmosféry, která se

¹⁶ ASCG, f. 507-CK SKJ, III/144, podkladový materiál pro schůzi předsednictva a výkonného výboru ÚV SKJ 14. 11. 1968 vypravovaný ministerstvem zahraničních věcí SFRJ 31. 10. 1968.

¹⁷ Marković, P. (ed.): Služba državne... s. 172.

v Jugoslávii vytvořila po brionském plénu – kritizováno za prosazování makedonského nacionalismu.¹⁸

Masové nacionálně motivované demonstrace Albánců, které vypukly 27. listopadu 1968 na mnoha místech Kosova, znamenaly pro všechny složky stranické i státní moci jak v bělehradském centru, tak v příslušných částech federace šokující překvapení. Poprvé od roku 1913, tedy od násilného rozdělení albánského etnického prostoru po balkánských válkách, neměly národnostně motivované protesty albánského obyvatelstva podobu tradičních živelných vzpour či zbojnicko-loupeživých rebelií.¹⁹ Proběhly jako poměrně pečlivě připravené a koordinované demonstrace ve většině větších městech Kosova. Na základě rozhodnutí nejvyšších představitelů Jugoslávie byly demonstrace, které na některých místech Kosova probíhaly ještě 28. listopadu, za pomoci místní armádní posádky a policejní posil ze Srbska rázně potlačeny.²⁰

Na základě dnes dostupných informací se lze domnívat, že se organizátoři demonstrací koncem listopadu 1968 soustřeďovali jen na území Kosova. Den po propuknutí protestů v Kosovu došlo k nepokojům také v Bujanovci (ve vranjském okrese v tzv. užším Srbsku). Šlo však jen o relativně drobný incident, který zřejmě vypukl jako spontánní reakce na události v Kosovu. Také centrální úřady chápaly protesty jako záležitost týkající se jen Kosova.²¹

V severní a západní Makedonii byla koncem listopadu 1968 relativně klidná situace. Drobné konflikty, které zde proběhly až 28. a 29. listopadu, neměly charakter organizovaných demonstrací. Vypukly jako drobné šarvátky

¹⁸ K tomu srovnej: ANM, 1.427.191.1/1-127. Stenografický zápis ze shromáždění členů a tajemníků okresních výborů SKM a členů ÚV SKM 9. 12. 1968; 1.427.170.12/281-294, Usnesení sekretariátu ÚV SKM o některých aktuálních problémech realizace politiky řešení národnostní otázky v SRM z 16. 12. 1968.

¹⁹ Marković, P.(ed.): *Služba državne...* s. 170 (Autorův úvod k edici dokumentu).

²⁰ Podrobné údaje o průběhu protestů jsou obsaženy zejména v informaci ministra vnitra Srbska Slavka Zečevića, kterou přednesl 28. 11. 1968 na zasedání republikové vlády (Arhiv Srbije - Beograd (AS), f. Izvršno veće Srbije, zápis ze 79. schůze vlády 27. a 28. 11. 1968); dále také AS, f. Savez komunista Srbije–Centralni komitet, k. 99 Sekretarijat centralnog komiteta SKS, sl. 1; ASCG, f. 507-CK SKJ, III, depeše a šifrované telegramy, nedatovaný oběžník ÚV SKJ adresovaný výkonným výborům SKJ jednotlivých republik. Z publikovaných pramenů nejvíce v dokumentu editovaném Predragem Markovićem (Marković, P. (ed.): *Služba državne...*s. 173-174.) V české historiografii k demonstracím v Kosovu v roce 1968: Hradečný, P.: c. d. s. 144-145.

²¹ Nepřímo o tom například svědčí pokyn vládnoucí skupiny nařizující po 27. listopadu nepřetržitou pohotovost v ústředním výboru Svazu komunistů Srbska. Makedonie se tento pokyn nijak netýkal. (ASCG, f. 507-CK SKJ, III, depeše a šifrované telegramy, nedatovaný oběžník ÚV SKJ výkonným výborům SKJ v jednotlivých republikách)

mezi Albánci a Makedonci v Debaru, Gostivaru a Struze.²² Několik incidentů, ke kterým došlo v Makedonii koncem listopadu 1968, svým charakterem, rozsahem a výbušností zdaleka zaostávaly za protesty v kosovských městech. V podstatě se nijak neodlišovaly od běžných projevů etnického napětí, které se po roce 1966 čas od času objevovaly v severní a západní Makedonii.

Ač se albánské nacionální demonstrace dotkly Makedonie jen zcela okrajově, vyvolaly mezi republikovým vedením ve Skopji ohromné znepokojení. Sekretariát ÚV SKM, krátce předtím zvolený na sjezdu Svazu komunistů Makedonie, se hned na své první schůzi 6. prosince 1968 usnesl svolat v souvislosti s událostmi v Kosovu aktiv stranických funkcionářů z celé Makedonie.²³ Shromáždění, které se sešlo již o tři dny později, se zúčastnili kromě členů ÚV SKM i členové a tajemníci okresních výborů strany v Makedonii. Průběh jednání charakterizovaly vážné obavy členů makedonské elity z rozšíření albánského národního hnutí do Makedonie a z případných separatistických snah zdejší albánské komunity. Člen sekretariátu ÚV SKM Vančo Apostolski se v úvodním vystoupení snažil tyto obavy poněkud zaobalit do frází obvyklých v tehdejších projevech nejvyšších jugoslávských představitelů. Tvrdil, že stoupající etnické napětí v Makedonii je vyvoláno zvenčí, a to jednak albánskými nacionalisty v Kosovu, jednak emisary vyslanými protisocialistickými silami, které stály v pozadí nedávných studentských protestů v Bělehradě. Apostolski také kritizoval projevy makedonského nacionalismu, který nutně provokuje albánskou komunitu. Jako příklad uvedl televizní pořady uvedené v rámci oslav 65. výročí ilindenského povstání, které měly jasně protialbánský osten. V úvodním projevu však jasně převládly obavy z eskalace albánského nacionalismu. Apostolski zcela správně konstatoval, že Albánci v Jugoslávii tvoří jeden etnický celek, který jen formálně rozděluje hranice jednotlivých republik federace. Upozornil, že albánský nacionalismus se do Makedonie šíří jak z Kosova, tak i z Albánie, přestože zde vládne nejautoritativnější režim v Evropě. Kritizoval vyvěšování albánské vlajky. Označil ji nikoliv za symbol *albánské národnosti* v Makedonii, ale albánského nacionalismu, snažícího se zabránit harmonizaci národnostních vztahů v této republice.

²² V Debaru bylo 29. listopadu (tedy v den nejvýznamnější státního svátku jugoslávské federace) vyvěšeno několik albánských vlajek. Jako reakcí na to skupina Makedonců vytloukla výklady krámků, na nichž vlajky visely. Druhý den byl ze msty rozbit výklad jednoho makedonského krejčího. K verbálním konfliktům došlo v Gostivaru. Skupina Albánců začala ve večerních hodinách 28. 11. zpívat albánské národní písně a provolávat hesla oslavující Skanderbega. O tři dny později na stejném místě zpívala skupina Makedonců makedonské revoluční písně. (ANM, 1.427.191.1/1-127. Stenografický zápis ze shromáždění členů a tajemníků okresních výborů SKM a členů ÚV SKM 9. 12. 1968)

²³ ANM, 1.427.194.1/1-5, zápis z I. schůze sekretariátu ÚV SKM 6. 12. 1968.

V mnohem ostřejším duchu než Apostolski vystoupili další řečníci makedonské národnosti. Upozorňovali na to, že albánský nacionalismus se začal šířit zejména po brionském plénu. Kritizovali požadavky makedonských Albánců, aby jim byl v makedonské státní televizi poskytnut samostatný kanál a aby se na všech fakultách univerzity ve Skopji vyučovalo také albánsky. Odsuzovány byly i sympatie některých funkcionářů SKM albánského původu k albánským nacionalistickým tendencím. Řečníci upozorňovali na snahy albanizovat tureckou komunitu; kritizovali zřizování albánských škol, respektive albánských paralelních tříd v obcích, kde žil jen relativně malý počet příslušníků albánského etnika. Nejrazantněji vystoupil předseda ÚV SKM Krste Crvenkovski, tehdy nejvýznamnější funkcionář v Makedonii. Rozhodně kritizoval demonstrace v Kosovu. V nepřímé narážce na postoj kosovskoalbánských předáků, který v podstatě akceptovali členové tehdejšího srbského stranického vedení, odmítl vysvětlení příčin protestů v Kosovu jako důsledek velkých sociálních rozdílů v tomto regionu. Podle jeho názoru jimi vyústila vlna otevřeného albánského nacionalismu.²⁴

Na shromáždění stranického aktivu Makedonie panovala – narozdíl od schůze ÚV SKM, která se konala o necelý měsíc později po demonstracích v Tetovu – relativně tolerantní atmosféra. Komunističtí funkcionáři albánského původu si mohli dovolit hodnotit národnostní vztahy v Makedonii z pozic souvisejících s jejich vlastní etnickou příslušností. Nepřímo – a nutno podtrhnout oprávněně – kritizovali makedonský nacionalismus. Poukazovali na diskriminaci Albánců v Makedonii při přijímání do státních služeb. Stěžovali si na to, že albánština je sice vnějším úředním jazykem v Makedonii, ve skutečnosti však musí Albánci komunikovat s úřady jen makedonsky. Upozorňovali také na špatný stav albánského školství v Makedonii.²⁵ Názory albánských členů širší stranické oligarchie v Makedonie však nebyly brány v úvahu.

Obavy z albánského nacionalismu, který potenciálně ohrožoval integritu Socialistické republiky Makedonie, ale současně vůle rozhodně mu čelit se mnohem výrazněji než v diskusi na *poradě aktivu SKM* odrazily v usnesení sekretariátu ÚV SKM schváleném 16. prosince²⁶, tedy ještě před demonstracemi Albánců v Tetovu. Jeho základní myšlenky rozvíjely a vyostřovaly teze, které zazněly před týdnem v projevu K. Crvenkovského. V třináctistránkové rezoluci, formulované kostrbatým jazykem tehdejší stranické byrokracie, schá-

²⁴ ANM, 1.427.191.1/1-127. Stenografický zápis ze shromáždění členů a tajemníků okresních výborů SKM a členů ÚV SKM 9. 12. 1968.

²⁵ Tamtéž. V projevech bylo mj. zmíněno, že se většina odborných předmětů v albánských středních školách vyučuje vzhledem k nedostatku kvalifikovaných učitelů makedonsky.

²⁶ ANM, 1.427.170.12/281-294. Usnesení sekretariátu ÚV SKM o některých aktuálních problémech realizace politiky řešení národnostní otázky v SRM z 16. 12. 1968.

zela jakýkoliv kritika makedonského nacionalismu či náznak pokusu analyzovat objektivní příčiny, které zhoršují národnostní vztahy.²⁷ Vedení Svazu komunistů Makedonie ubezpečovalo, že se bude snažit, aby *národnosti získaly kvalitativně lepší podmínky pro výuku a osvojování kulturního bohatství v mateřském jazyku*. To mělo jejich příslušníkům umožnit *rovnoprávné zapojení do společensko-politického a hospodářského života v Makedonii*. V rezoluci se také tvrdilo, že SKM se vždy snažil zajistit užívání jazyka národnostních menšin při úředním jednání v regionech s jejich vyšším zastoupením v populaci.

Vedle těchto stručných pasáží - uměřeně vstřícných k albánské komunitě - ovšem usnesení jasně hájilo makedonské nacionální zájmy. Zdůrazňovalo se v něm, že *Socialistická republika Makedonie vznikla po dlouhých staletích bojů makedonského národa za svou národní svobodu a nezávislost a svou národnostní politikou umožnila albánské a turecké národnosti, aby se staly integrální součástí makedonské společnosti*. Všichni, kteří se snaží řešit problémy na čistě národním základě, přestože se prezentují jako *ochránci životně důležitých národních zájmů, jsou objektivně konzervativními silami, rozvracejícími řady pracujících*. Sekretariát ÚV SKM za pomoci opatrných formulací, ale záměrně rezolutně odsoudil projevy albánského nacionalismu. Za nepřijatelné označil *administrativní zavádění albánštiny do škol*; deklaroval, že *SKM a příslušné orgány znemožní zneužívání symbolů národnostních menšin*.²⁸ Usnesení kritizovalo dosavadní přespříliš benevolentní postoj *SKM a ostatních pokrokových sil vůči silám, které se v období národně osvobozenického boje*²⁹ dostaly do zásadního rozporu s podstatou naší socialistické revoluce. Jimi byli beze vší pochyby míněni zastánci nekomunistického albánského národního hnutí.

Nejvýznamnější byla ta pasáž usnesení, v níž se sekretariát ÚV SKM zavazoval tvrdě postupovat proti šíření nepřátelské činnosti ze zahraničí, *kteřá propaguje šovinismus a skryté teritoriální požadavky*. Tato vágní formulace byla dříve používána především jako kritika bulharských anexionistických snah. V polovině prosince 1968 byla však jasně zacílena proti albánskému nacionalismu. Ostří se přitom zřejmě nezaměřovalo jen na Hodžovu Albánii. Lze

²⁷ V tomto ohledu se postoj elity vládnoucí v Makedonii kontrastně lišil od postojů tzv. Nikezičovy skupiny, která tehdy ovládala klíčové pozice v republikové stranické organizaci v Srbsku. M. Nikezić, L. Perovićová, M. Čanadanović či M. Tepavac po listopadových demonstracích v Kosovu označovali za příčiny vyostření národnostních tenzí širokou škálu historických a sociálních důvodů. Více než albánský přitom kritizovali srbský nacionalismus. (O tom například jasně vypovídají jejich vystoupení na společné schůzi stranických vedení Srbska a Kosova – AS, f. Savez komunista Srbije-Centralni komitet, k. 99 Sekretarijat centralnog komiteta SKS, Stenografický záznam ze společného zasedání sekretariátu ÚV Svazu komunistů Srbska a sekretariátu Oblastního výboru SKJ v Kosovu 6. 3. 1969.)

²⁸ Tedy albánské vlajky.

²⁹ V letech 1941-1945.

předpokládat, že nositeli *nepřátelské činnosti* byli míněni i albánští nacionalisté v Kosovu, a to jak příslušníci ilegálních skupin, tak i členové oficiálních mocenských struktur.

Záhy se ukázalo, že obavy vedení ve Skopji z rozšíření albánského nacionálního hnutí z Kosova do Makedonie byly zcela opodstatněné. Necelý měsíc po demonstracích v Kosovu vypukly nepokoje v Tetovu. Na základě dostupných pramenů nelze dnes ještě určit, zda šlo o spontánní, či organizované protesty. Ve zprávě tajné policie se tvrdí, že za nepokoji stála asi desetičlenná ilegální skupina albánských nacionalistů, působící v Tetovu od listopadu 1967.³⁰ Rozbor dostupných zpráv popisujících průběh incidentů však nevyučuje ani spontánní vypuknutí protestů. Je možné, že jedním z podnětů bylo publikování části výše analyzovaného usnesení sekretariátu ÚV SKM, které jugoslávské listy otiskly dva dny před vypuknutím demonstrací.³¹

Srocení zhruba 200 Albánců na hlavním náměstí v Tetovu, okresním městě v severozápadní Makedonii, bylo 22. prosince vyprovokováno stržením albánské vlajky vyvěšené na jednom albánském obchůdku. Demonstranty, kteří provolávali hesla *Pryč se šovinisty, Pryč s Rankovićem a jeho šovinistickou milicí*, ale také oslavovali Josipa Broze Tita a nejvýznamnějšího kosovsko-albánského komunistického předáka Fadilja Hodžu,³² rozehnala policie.

Druhý den však protesty za účasti mnohem většího počtu lidí pokračovaly a odpoledne nabraly na intenzitě. Dav složený většinou z mladých lidí vytloukl několik makedonských obchodů a snažil se lynčovat Makedonce, který předchozího dne strhl albánský prapor. Z hlediska politické stability bylo však mnohem nebezpečnější, že protestující vnikli do budovy místního výboru SKM, demolovali jeho zařízení a z jeho okna vyvěsili albánské vlajky. Demonstranti se poté vydali k místnímu velitelství policie, na které házeli kameny. Z davu se ozvalo i několik výstřelů. Teprve po salvách příslušníků policie mířených nad hlavy demonstrantů shromáždění zanechali pokusů zmocnit se policejního velitelství. Demonstrace však pokračovaly do pozdních nočních hodin. Bylo poničeno mnoho automobilů, vypleněno několik budov státních institucí, ale i

³⁰ Marković, P.: *Služba državne...*s. 175. O konspirativní přípravě protestů hovořili na zasedání ÚV SKM v lednu 1969 vlivný liberálně orientovaný člen skopské oligarchie Slavko Milosavleski a člen ÚV SKM albánského původu Džemail Vejseli. Milosavleski tvrdil, že demonstrace organizovala skupina 25-30 osob. Podle Vejseliho byly 22. prosince - v den muslimského svátku - albánské vlajky údajně proti vůli místních islámských duchovních vyvěšeny i na minaretech. Na 23. 12. organizátoři demonstrací údajně pozvali do Tetova z venkovské škol z okolí učitele a žáky pod záminkou, že se zde bude konat protestní mítink proti americké agresi ve Vietnamu, který bude natáčet televize. (ANM, 1.427.170.17/355-524, stenografický zápis ze 3. schůze ÚV SKM 13. 1. 1969)

³¹ *Politika* (Beograd), 20. 12. 1968.

³² Mj. se provolávalo heslo *Tito-Fadilj-Strana*.

výstavnějších budov v centru využívaných většinou Makedonci (např. nový hotel). Protesty se marně pokusil zastavit místopředseda makedonského parlamentu albánského původu Hadži Ramadani. Zostřila se i hesla provolávaná protestujícími. Zatímco v neděli, kdy protesty začaly, byla zaměřena proti Rankovićovi a blíže nespecifikovaným šovinistům, v pondělí již demonstranti provolávali hanbu Krste Crvenkovskemu, vykřikovali, že nastal čas pro občanskou válku, která je jedinou možností, jak se zbavit otroctví, ve kterém Albánci v Makedonii žijí již 25 let. Požadovali připojení albánských oblastí v Makedonii ke Kosovu a přeměnu tohoto regionu v plnoprávnou součást jugoslávské federace. Při protestech byli zraněni minimálně 3 demonstranti a 2 policisté. Zraněných však bylo pravděpodobně mnohem více.³³

Prosincové albánské nepokoje v Tetovu měly mnohem menší rozsah a intenzitu než demonstrace, které měsíc předtím proběhly v Kosovu.³⁴ Pro Makedonii však představovaly mnohem větší hrozbu než pro Srbsko. Případná realizace v Tetovu provolávaných požadavků by totiž ohrozila nejen územní integritu, ale i samotnou existenci makedonského státu a mohla by zvrátit proces formování moderního makedonského národa.

Makedonský establishment i proto na vzednutí albánského národního hnutí reagoval mnohem ostřeji než srbské vedení. Po událostech v Tetovu bylo v Makedonii kvůli propagaci albánského nacionalismu trestně stíháno 87 lidí, jednáni 101 osoby policie kvalifikovala jako přestupek; 120 dalších policie napomenula.³⁵ Počet perzekvovaných v průběhu roku 1969 zřejmě vzrostl.³⁶ Makedonská policie provedla razii, při níž hledala nelegálně držené střelné

³³ O průběhu demonstrací: ANM, 1.427.231.12/89-131. Interní informace komise pro mezi-republikové vztahy, mezinárodní vztahy a vztahy mezi národnostmi z ledna 1969; 1.427.170.17/355-524. Stenografický zápis ze 3. schůze ÚV SKM z 13. 1. 1969; *Politika* (Beograd), 24.-27. 12. 1968; Marković, P.: *Služba državne...*s. 174; Vickers, M.: *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*. London 1998, s. 166-167.

³⁴ Protesty zůstaly omezeny jen na Tetovo; v dalších částech severní a západní Makedonie byl klid. Počet zraněných byl mnohem menší než při listopadových demonstracích v Kosovu. (V Kosovu byl zabit jeden demonstrant; 18 dalších vyhledalo lékařskou pomoc, zraněno bylo také 14 příslušníků bezpečnostních sil.)

³⁵ Stíhány nebyly jen osoby žijící v Tetovu a jeho blízkém okolí (celkem 92 osob), ale i Albánci žijící v Gostivaru (32), Skopji (26) a v několika dalších městech západní a severní Makedonie. V Kosovu bylo po listopadových demonstracích postaveno před soud jen 20 osob. Marković, P.: *Služba državne...*s. 174.

³⁶ Podle interní zprávy adresované nejvyššímu jugoslávskému stranickému vedení sledovala tajná policie na jaře 1969 v Makedonii 42 albánských agentů a dalších 43 osob podezřelých z albánské nacionalistické orientace. (ASCG, f. 507-CK SKJ, IV/69, výkonné byro předsednictva SKJ. Podkladový materiál (*Náčrt současné aktivity vnitřního nepřítele zaměřené na podkopání a zničení ústavou vytvořeného systému SFRJ*) pro 7. schůzi byra předsednictva SKJ 13. 5. 1969 vypracovaný Službou státní bezpečnosti.

zbraně. Úřady také umně využily formální institut tzv. samosprávy pracujících. Okamžitě po skončení demonstrací byly ve školách, nemocnicích a továrnách svolány schůze tzv. pracovních kolektivů. Tato shromáždění nejen odhlasovala rezoluce odsuzující demonstrace, ale také rozhodla o okamžitém ukončení pracovního poměru Albánců, kteří se údajně zúčastnili demonstrací. Zaměstnání tak ztratilo především mnoho albánských lékařů a učitelů, včetně těch, kteří odmítli před žáky odsoudit demonstrace. Úřady odebíraly stipendia studentům podezřelým z účasti na demonstracích.³⁷

Z dlouhodobějšího hlediska byla minimálně stejně důležitá i politická reakce oligarchie vládnoucí v Makedonii. Skupina kolem Krste Crvenkovského se rozhodla jít zcela jinou cestou než tehdejší srbské vedení, které sice albánské protesty v listopadu 1968 rozhodně potlačilo, ale následně - za souhlasu Josipa Broze Tita či možná i z jeho iniciativy³⁸ - vyšlo albánskému národnímu hnutí v mnoha směrech vstříc. Vedení ve Skopji nemínilo dělat kompromisy a rozhodlo se důsledně čelit albánskému nacionalismu. Od prosince 1968 razantně potlačovalo nelegální organizace albánských nacionalistů, i jakékoliv spontánní projevy albánského národního hnutí. Především však nechtělo, aby se národní hnutí v Makedonii žijících Albánců stalo záležitostí přesahující republikový rámec. Snažilo se vyhnout tomu, aby národnostní tenze v Makedonii byly dávány do spojitosti s děním v ostatních jugoslávských regionech, kde žilo albánské etnikum. Národnostní vztahy v Makedonii měly být vyřešeny bez většího angažmá federálního vedení (fakticky tedy Josipa Broze Tita). Vedení ve Skopji však především nemínilo připustit, aby do nich jakkoliv zasahovali kosovsko-albánské funkcionáře.³⁹ Jinými slovy, albánská otázka v Makedonii měla být řešena zcela odděleně od albánské otázky v Kosovu. V tomto duchu bylo formulováno usnesení sekretariátu ÚV SKM publikované bezprostředně po demonstracích.⁴⁰

Tato linie našla plnou podporu v rámci širšího kruhu vládnoucí elity ve Skopji. Plně ji akceptovalo i zvláštní zasedání ÚV SKM, které se sešlo kvůli demonstracím v Tetovu 13. ledna 1969. Protesty v Tetovu byly až na jedinou

³⁷ ANM, 1.427.231.12/89-131. Interní informace komise pro mezirepublikové vztahy, mezi-etnické vztahy a vztahy mezi národnostmi z ledna 1969; *Politika* (Beograd), 26.-29. 12. 1968.

³⁸ Na základě dostupných dokumentů nelze přesně stanovit, jaké bylo po listopadu 1968 Titovo stanovisko k problému v Kosovu žijících Albánců.

³⁹ Nepochybně velmi komplikovaný postoj jednotlivých členů kosovského vedení albánského původu k albánskému národnímu hnutí není doposud ani v náznaku objasněn. Makedonské vedení zřejmě nemělo na přelomu let 1968-1969 žádné přímé důkazy, že by se albánské členové kosovské mocenské elity snažili zasahovat do záležitostí týkajících se albánské komunity v Makedonii. Oprávněně se však obávalo, že by se v budoucnosti mohli o něco takového pokusit a vystupovat jako představitelé všech v Jugoslávii žijících Albánců.

⁴⁰ *Politika*, 27. 12. 1968.

výjimku hodnoceny jen z – byť různě odstupňovaných – makedonských nacionálních pozic. Jako jediný se proti paušálnímu obviňování albánského národa (zejména jeho inteligence) z vyvolávání nacionalistických nálad odvážil ohradit člen ÚV SKM albánského původu Sadik Sadiku.⁴¹ Atmosféru na schůzi a její aranžmá dokresluje fakt, že jako první řečník vystoupil Albánec Džemail Vejseli, předseda okresního výboru SKM v Tetovu. Vejseli nejen ostře kritizoval demonstrace v Tetovu, ale ze široka líčil, jak se v uplynulých dvaceti letech po všech stránkách zlepšilo postavení albánské komunity v Makedonii.

Ve vystoupeních členů ÚV SKM se v mnoha případech zrcadlilo překvapení, až šok z prosincových demonstrací a také obavy z možných důsledků akcelerace albánského národního hnutí. Řečníci chválili policii za rázný zákrok proti demonstrantům, požadovali co nejprísnější sankce proti stoupencům albánskému nacionalismu. Několik členů ústředního výboru tvrdilo, že za nacionálními nepokoji nestojí jen protikomunističtí nacionalisté, ale i někteří funkcionáři Svazu komunistů Makedonie albánského původu. Nejostřeji ze všech diskutujících vystoupil Strachil Gigov. Gigov - předválečný komunista, jeden z nejvlivnějších makedonských komunistických funkcionářů starší generace - ve svém projevu nesmlouvavě hájil makedonské nacionalistické pozice. Jako jediný v diskusi používal termínu Šiptar.⁴² Polemizoval dokonce s oficiální titoistickou doktrínou a tvrdil, že Albánci v Makedonii nejsou *národností*, ale národnostní menšinou. V projevu, v němž otevřeně varoval před šířením albánského národního hnutí z Kosova do Makedonie, napadl nejvýznamnějšího kosovského funkcionáře albánského původu Fadilja Hodžu, jehož jméno provolávali demonstranti v Tetovu. Kritizoval F. Hodžu za to, že se od těchto hesel veřejně nedistancoval.⁴³ Několik diskutujících s tímto Gigovovým požadavkem polemizovalo. Nehájili však F. Hodžu, ale vyslovovali obavy, aby tímto způsobem nebyli kosovskoalbánští funkcionáři nepřímo zapojeni do záležitostí týkajících se Makedonie.⁴⁴

Nepokoje v Tetovu v prosinci 1968 se staly jediným významnějším otevřeným projevem albánského národního hnutí v Makedonii za celou takřka půlstoletou historii jugoslávské federace. Latentní, stále vzrůstající národnostní napětí v této zemi znovu navenek propuklo teprve na přelomu 80. a 90. let a

⁴¹ ANM, 1.427.170.17/355-524, stenografický zápis ze 3. schůze ÚV SKM 13. 1. 1969.

⁴² Po roce 1966 se v projevech jugoslávských představitelů i v médiích začal namísto termínu *Šiptar* (označujícího Albánce žijící v Jugoslávii) používat výraz *Albánc*. Slovo *Šiptar* rychle dostalo pejorativní nádech.

⁴³ Gigov mimo jiné neváhal říci: *Nikdo si nesmí myslet, že si bude pohrávat s novou Makedonií, za kterou jsme prolili tolik krve. To musí být všem jasné, musí to být jasně řečeno i směrem do Kosova, musí to být jasné i Fadilju Hodžovi.*

⁴⁴ ANM, 1.427.170.17/355-524, stenografický zápis ze 3. schůze ÚV SKM 13. 1. 1969.

v plné míře – v podobě nakonec zvnějšku prozatím zmrazené občanské války - až v prvním roce nového milénia. Agresivitu albánského národního hnutí na dlouhou dobu – ovšem jen dočasně - otupil především razantní postoj tehdejší makedonské mocenské elity. V roce 1969 makedonské vedení definitivně opustilo pokusy integrovat albánské etnikum do většinové společnosti. Výrazně omezilo reálnou podporu programu ekonomického a civilizačního povznesení albánské komunity. Postupně redukovalo albánské kulturní a vzdělávací instituce. Bez větších obtíží se smířilo s existencí takřka nepropustných bariér bránících neformálním vztahům příslušníků makedonského a albánského národa. Mocenská elita většinového národa, která v republice až do rozpadu jugoslávské federace nepřetržitě ovládala všechny klíčové pozice, začala považovat historicky vzniklou faktickou ghetizaci albánského etnika za v podstatě normální.

Vedení ve Skopji se již na přelomu 60. a 70. let podařilo v rámci složitě strukturovaných nejvyšších jugoslávských mocenských struktur prosadit stanovisko, že vztahy mezi většinovým národem a albánskou *národností* v Makedonii jsou výhradně záležitostí zdejších republikových stranických a státních úřadů a že albánská menšina nemůže být nástrojem sloužícím k negaci makedonského státnosti.⁴⁵ Proti nerovnoprávnému postavení albánského etnika, tvořícího již počátkem 70. let skoro pětinu populace Makedonie, nic nenamítal Josip Broz Tito, ani nikdo z jeho tehdejších nejbližších spolupracovníků. Protesty se na oficiálních fórech neozývaly ani z řad kosovskoalbánských komunistických předáků, kteří se zřejmě plně soustřeďovali na posilování pozic albánského národa v Kosovu.⁴⁶

Důvody přechodného triumfu makedonské komunistické elity, jež se v této otázce mohla opírat o jednoznačnou podporu příslušníků většinového národa v Makedonii, byly důsledkem shody okolností. V 70. letech se moc v Jugoslávii stále více přesouvala z centra na jednotlivé republiky. Národnostní vztahy v každé z nich byly považovány za záležitost republikových orgánů. V žádné z republik jugoslávské federace kromě Makedonie však nebyly v 70. letech menšiny diskriminovány. Proti nerovnoprávnému postavení albánské komunity ovšem žádný z vlivných faktorů mocenského systému Titova režimu neprotestoval. Za klíčový problém albánské otázky v Jugoslávii se považovala situace v Kosovu. Zde i po krizi v roce 1968 pokračovala za velkorysé podpory

⁴⁵ Kljakić, D.: c. d. s. 418-419.

⁴⁶ Fadilj Hodža a Veli Deva si v roce 1969 při jednáních svazových stranických orgánů, respektive při setkání s Josipem Brozem Titem jen nepřímo stěžovali na represe proti albánské komunitě v Makedonii. (ASCG, f. 507-CK SKJ, IV/76-výkonné byro předsednictva SKJ. Přepis zvukového záznamu diskuse na 14. schůzi výkonného byra předsednictva SKJ 24. 6. 1969, vystoupení F. Hodži; AS, f. Savez komunista Srbije-Centralni komitet, k. 97. Přepis zvukového záznamu ze setkání Josipa Broze Tita s představiteli Srbska 25. 9. 1969, vystoupení V. Devi)

centrálních jugoslávských i srbských republikových orgánů všestranná emancipace albánského etnika. Příslušníci vládnoucí elity ve všech částech Jugoslávie však současně se znepokojením odhadovali možné vyústění vývoje v Kosovu. V obavě před eskalací albánského nacionalismu a také ze strachu z důsledků případného oslabení Makedonie, považované kvůli bulharským aspiracím za jednu z achillových pat jugoslávské federace, přivírali nad diskriminací albánské menšiny v Makedonii oči.

Rezime

Nacionalni odnosi u Makedoniji krajem šezdesetih godina 20. veka

Prilog posvećen uzrocima i posledicama zaoštravanja nacionalne napetosti u Makedoniji 1968. godine, koja je kulminirala albanskim demonstracijama u Tetovu u januaru iste godine, pre svega se zasniva na opsežnom proučavanju dokumenata koji se nalaze u arhivima Skoplja i Beograda. Autor analizira etničko stanje u Makedoniji poslednje trećine šezdesetih godina; razlike između stavova srpskog i makedonskog rukovodstva prema albanskom nacionalnom pokretu (pre svega različitu reakciju na demonstracije 1968. godine). Državni vrh u Skoplju, za razliku od grupe pod vođstvom M. Nikezića i L. Perović, odlučio je da se dosledno bori sa albanskim nacionalizmom. Od januara 1968. godine energično je gušio nelegalna udruženja albanskih nacionalista i bilo kakve aktivnosti albanskog nacionalnog pokreta. Uspeo je da spreči prerastanje nacionalnog pokreta makedonskih Albanaca izvan republičkih okvira. Etničke tenzije u Makedoniji nisu se povezale sa događajima u ostalim jugoslovenskim regijama u kojima je živeo albanski narod. Makedonsko rukovodstvo se 1969. godine konačno odreklo pokušaja integracije albanskog stanovništva u većinsko društvo. Zaustavilo je program ekonomskog i civilizacijskog napredovanja albanskog društva. Postupno je ograničilo delovanje albanskih kulturnih i obrazovnih ustanova. Bez većeg protivljenja pomirilo se sa postojanjem teško probojnih barijera koje stoje na putu neformalnim kontaktima pripadnika makedonske i albanske zajednice.

Politička elita većinskog naroda počela je da smatra normalnim istorijski proces koji je Albance stavio faktički u geto. Nemiri u Tetovu u januaru 1968. godine postali su jedini značajni izraz otvorenog albanskog nacionalizma za vreme pedesetogodišnjeg postojanja jugoslovenske federacije. Gore spome-

nuta politika donela je samo privremene uspehe. Nije rešila probleme, samo ih je zamrznula. Latentna, stalno rastuća nacionalna napetost u Makedoniji ponovo je otvoreno buknila krahem osamdesetih godina, a u punoj meri baš prve godine novog veka.

ETNIČKO ČIŠĆENJE KAO STRATEGIJA DRŽAVA NA PROSTORU BIVŠE SFRJ

APSTRAKT: Rad je pisan na osnovu literature, objavljenih izvora, rezultata oralne istorije i dokumenata koji su dostupni javnosti.

Nema sumnje da je osamostaljivanje država na prostorima bivše SFRJ pratilo smišljeno, plansko i organizovano etničko čišćenje teritorija projektovanih ili ostvarenih državnih zajednica. Sigurno je da su sve buduće države kao strateški cilj želele čiste ili što „čistije” etničke prostore za svoje buduće nacionalne države.

U ratovima koji su vođeni od 1991–1995. godine ovi ciljevi su najvećim delom ostvareni u svim novostvorenim državama, bivšim republikama SFRJ, bez obzira na to da li su ratne operacije trajale kraće ili duže vreme ili ih na određenim teritorijama uopšte nije bilo.

Ne računajući sam faktor rata kao pokretača bežanja naroda sa prostora zahvaćenim borbama, vlasti su po pravilu omogućavale i dozvoljavale ambijent iz kojeg su pojedini narodi napuštali zavičaj i uglavnom odlazili u izbeglištvo. Bilo da se radi o odlasku u strane države ili se radilo samo o preseljenju unutar države u formiranju. Sve ovo naočigled domaće javnosti, Međunarodne zajednice i njenih institucija. I ne samo to, već vrlo često u sprezi s tom javnošću i međunarodnim institucijama.

Nije teško dokazati da se rat na jugoslovenskim prostorima u osnovnim karakteristikama razlikovao od konvencionalnog ratovanja. Borbe su imale u najvećem broju slučajeva lokalni karakter u kome su učestvovali „lokalni borci”, organizovani u regularne ili paravojne formacije, koje su upotrebom vojnih sredstava najčešće terorizirale civilno stanovništvo prisiljavajući ga da napušta teri-

toriju. Iako je rat trajao tri i po godine i u njemu učestvovalo nekoliko stotina hiljada ljudi „sukob je češće bivao iscrpljivanje, teror, gansterizam i pregovaranje, nego što je to bio rat visokog intenziteta”.¹

Ratnu operaciju, ma bila ona i najmanja, zauzimanje sela, zaseoka, dela teritorije obavezno je pratilo etničko čišćenje. Uvek sa namerom da se u budućim pregovorima u miru ima bolja pozicija, čvršći argument. Sama činjenica da su međunarodni posrednici i Međunarodna zajednica od početka bili svesni ove činjenice i da su svi mirovni pregovori vođeni u ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini težili poništenju rezultata etničkog čišćenja govori koliko je bio proces kontinuiran i na kraju delotvoran.

Možda treba samo podsetiti da većina ideologa i aktera rata nije priznavala, a u nekim slučajevima to je i danas činjenica, etničko čišćenje u „svojim redovima”. Posebno ne kao strategiju država u nastajanju. Izuzetak se može naći u ponekim istupanjima lidera zaraćenih strana, Karadžića na primer, koji je prilikom prvih planova o miru u Bosni i Hercegovini obećavao, da će ukoliko se rat završi rezultati etničkog čišćenja biti anulirani. I Franjo Tuđan u „Bespućima” piše, da nasilne promene „donose uvijek dvostrane posljedice”. S jedne strane produbljuju „povjesne razdore”, a s druge „dovode do etničke homogenizacije pojedinih naroda, do većeg sklada nacionalnog sastava pučanstva i državnih granica pojedinih zemalja...” Otuda to može imati „pozitivne učinke” i smanjenje razloga za nova nasilja, sukobe i međunarodne potrebe.²

Među nekoliko esencijalnih pitanja kojima se F. Tuđman bavio od 1990–1999. godine, u državničkom životu, Darko Hudelist, njegov biograf, navodi i delatnost na rušenju AVNOJ-evske Jugoslavije odnosno Socijalističke Republike Hrvatske. Najviše se bavio pitanjem odnosa Srba i Hrvata u toj republici, jer su ovi prvi kako je poznato bili konstitutivni narod. „A on je smatrao da tako više ne smije biti i da Hrvatska mora biti nacionalna država isključivo hrvatskog naroda, tj. država u kojoj će konstitutivan narod biti samo Hrvati”. Preduslov zato bilo je smanjenje broja Srba, kojih je po popisu iz 1991. godine bilo 12,5%, na manje od 5%. Srbi bi tako postali jedna od nacionalnih manjina i ne bi više mogli ni „razmišljati da bi ikada više mogli računati na status konstitutivnog naroda (ili nečeg tome slično)”.

Platforma za etničko čišćenje time je bila osmišljena. Radilo se samo o tome kako da se dođe do zadanog cilja. Pored rata, Tuđman je cilj nastojao ostvariti i tzv. „humanim preseljenjem”. Hudelist tvrdi da je „udarna točka” dogovora Dobrica Ćosić–Franjo Tuđman u septembru 1992. godine u Ženevi (uz

¹ S. Čekić i dr, *Genocid u Srebrenici, sigurnosnoj zoni Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Sarajevo 2000, str. 29.

² S. Livada, *Etničko čišćenje - zločin stoljeća*, Zagreb 1997, str. 181.

prisustvo Sajrusa Vensa i Dejvida Ovena) bila upravo ova problematika. U zajedničkoj izjavi posle razgovora pod tačkom 8. stoji da je postignut dogovor „o odlučnoj akciji radi povratka raseljenih osoba njihovim kućama i omogućavanja dobrovoljnog i humanog ponovnog naseljavanja osoba koje to žele između dviju država”.³

Iako ga S. Milošević nije prihvatio, sporazum je potvrđivao deo faktičkog stanja kad je „humano preseljenje” u pitanju. U jesen 1991. godine i proleće 1992. godine Srbi iz zapadne Slavonije su proterani najpre u BiH i Srbiju a zatim naseljeni u Baranju i zapadni Srem, dok je tridesetak hiljada Hrvata iz Severne Bosne prebačeno u Hrvatsku. Baranja je u borbama, poznatim kao operacija „Vukovar” prethodno očišćenja od Hrvata. (Deo Mađara i Slovaka ostali su u svojim kućama.) Poznata je činjenica, da su Hrvati Ilok kolektivno napustili.

Sudbina zapadnih Slavonaca je posebna istoriografska tema. Osamdesetak sela u zapadnoj Slavoniji je akcijama oružanih snaga Hrvatske posve očišćen od Srba, nakon što je propao pokušaj da se stvaranjem neke vrste vojnih odreda zaštiti srpsko stanovništvo. Bilo je to prvo veliko organizovano pomeranje stanovništva s jednog područja na drugo u ratu 1991–1995. godine. Na ovom prostoru izdata je takođe prva od „Naredbi kriznog štaba” po ugledu na NDH o napuštanju domova srpskog stanovništva.

Završetkom rata tzv. „mirnom reintegracijom” u Hrvatskoj ovo stanovništvo doživeće po drugi put proterivanje iz Baranje i zapadnog Srema, po drugi put biće za manje od pet godina etničko čišćenje jednog naroda na delu. Većina Srba iz zapadne Slavonije i Srema, naseliće Vojvodinu i Beograd i tu 1999. godine dočekati novi rat.

Ima mišljenja da je Tuđman, a verovatno i Ćosić, smatrao da se „humanim preseljenjem, kojima bi se na području bivše Jugoslavije stvorili etnički, kompaktni i čisti teritoriji”, mogao izbeći rat. Uzori za to su im bili Grčka, Turska, Skandinavija gde je nešto slično ostvareno bez ratova.⁴ Preseljavati narode na Balkanu, pokazalo se nešto posve drugačijim. Takvi pokušaji ovde se po pravilu završavaju ratovima i to najbrutalnijim.

Iako, dakle, ne priznaju etničko čišćenje kod svoje nacije, svi njegovi akteri na jugoslovenskim prostorima insistiraju na ovoj pojavi kod „drugog” po

³ D. Hudelist, *Tuđman: Biografija*, Zagreb 2004, str. 682.

⁴ *Isto*. Državni sporazumi o razmeni stanovništva najpre su urađeni 1913. godine između Bugarske i Turske, „da bi se Lozanskom konvencijom 1923. godine pretvorili u međunarodno-pravnu praksu. Jednom napravljen presedan uvek daje mogućnost pojedinim državama da urade isto kad za to dobiju priliku”. M. Ekmečić, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, Novi Sad 1996, str. 105.

pravilu povezujući ga sa genocidom. Ne samo pojedinci, nego i cele institucije u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, vođene dugogodišnjim stereotipom, nastoje da dokažu kako su „drugi prema njihovom narodu genocidni, kako imaju namere uništenja celog naroda, njegove kulturne baštine, tradicije i prošlosti”.

Sa tih pozicija uglavnom se i daju kvalifikacije građanskog rata u vreme 1991–1995. godina. Za taj rat, već zavisno od koje strane, se kaže da je to: „genocidni rat, rat za etničko čišćenje, istrebljivački rat, genocidna agresija, rat za čišćenje srpskih teritorija od nesrpskog stanovništva itd”.⁵

U Hrvatskoj se rat kvalifikuje kao velikosrpski „agresivni rat, totalni, dehumanizovani i istrebljivački, koji se vodi mimo svih pravila i konvencija današnjih ratova čak i onog najvećeg Drugog svetskog rata”. Cilj mu je zauzimanje druge zemlje, njene teritorije, uništenje sveg nesrpskog, ne pravoslavnog, tuđeg. Uništenje sveg što govori o postojanju naroda na tom prostoru. „To je genocidni, etnocidni, konfesiocidni, kulturnocidni, pa i ekocidni sve razarajući rat, koji gotovo da i nema primjera u povjesti ratova”.⁶

Deo diplomata i novinara prema tvrdnji Roberta J. Donija, shvata da „sve južne Slovene pokreće praiskonska međusobna mržnja. Svi su onu skloni nasilju a neprijateljstvo prema susjedu je duboko ukorijenjeno u njihovu psihu i svjetonazor”. Otuda po ovom tumačenju „mita o iskrenoj plemenskoj mržnji” ratovi u XX veku su „neizbježno ponavljanje etnički motivisanog nasilja koje izvire iz primitivne i mržnjom ispunjene duše južnih slovena”. Ova besmislica kaže Donija, dobro dolazi kod recimo objašnjavanja bosanske istorije, iako je odavno ustanovljeno da je „neprikladno govoriti o plemenima posle XIV vijeka”.⁷

Shodno ovakvim shvatanjima u pojedinim novonastalim državama je i različit pristup prema samoj definiciji „etničkog čišćenja”. U Bosni, najnovija istraživanja historičara Federacije BiH etničko čišćenje smatraju „izmišljotinom” srpskih agresora koji zapravo ovim pojmom sakrivaju genocid. U mnogobrojnim publikacijama koje izlaze na ovu temu pojam etničkog čišćenja zapravo oni izjednačavaju sa pojmom genocida. Komisija eksperata je definisala ovaj pojam kao sredstvo za stvaranje etnički homogene oblasti putem sile ili zastrašivanjem tako da se izvrši preseljenje lica jedne etničke grupe od strane druge etničke grupe. U pravnoj regulativi ovaj termin ne predstavlja međunarodni zločin – međunarodni zločin je regulisan pojmom genocida. Ili još preciznije on je regulisan Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine, gde se kaže, da se „kao genocid smatra bilo koje od navedenih dela učinjenih u namjeri potpunog ili djelomičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili

⁵ S. Livada, *n.d.*, str. 263.

⁶ *Društvena istraživanja*, 4-5, Zagreb 1993. godine, str. 247-248.

⁷ Robert J. Donija, „Vještački nalaz”, *Časopis za suvremenu povijest* 1, Zagreb 2004, str. 76.

vjerske grupe kao takve: a) ubistvo članova grupe; b) teška povreda fizičkog ili mentalnog integriteta članova grupe; c) namjerno podvrgavanje grupe životnim uslovima koja vode njenom potpunom ili djelomičnom uništenju; d) mjere uperene na sprečavanju rađanja u okviru grupe; e) prinudno premeštanje djece iz jedne grupe u drugu”.⁸

Iako su dve navedene definicije etničkog čišćenja i genocida u osnovi posve jasne od samog izbijanja rata u Bosni i Hercegovini vršen je određen pritisak na Administraciju u SAD da se rat kvalifikuje kao genocid. Etničko čišćenje, kao izmišljotinu srbijanskih vlasti, pisalo se u tim navodima, prihvatile su i vlade i institucije zapada, „prihvatile kao da su ga i same izrodile”. Za taj „uljepšani naziv” Administracija u Americi je pisala, da srpski napadi „graniče sa genocidom”, da su pojedine akcije Srba „pokušaj genocida” i da takvo ponašanje čini „akte genocida”. Razlog za ovakve kvalifikacije, bošnjački autori vide u činjenici, da bi jasna kvalifikacija rata kao genocidnog tražila i njegovo zaustavljanje, odnosno direktnu intervenciju zapadnih zemalja. Idući dalje u ovim kvalifikacijama zapadne zemlje proglašavaju se „saučesnicima” u nedelima Srba.⁹

Autori Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava iz Sarajeva, kažu da „osnovni cilj sukoba predstavljao je upotrebu vojnih sredstava za teroriziranje civilne populacije, sa namjerom da se prisile na bijeg u procesu koji će biti poznat kao „etničko čišćenje”.¹⁰ Citiraju Izveštaj generalnog sekretara Vijeću Ujedinjenih nacija gde se kaže: „Svi međunarodni posmatrači se slažu da ono što se događa predstavlja združeno nastojanje Srba u BiH, uz saglasnost ili bar neku podršku od strane JNA, da se stvore „etnički čista područja” za situaciju pregovaranja o „kantonizaciji” Republike...”¹¹ U pomenu toj knjizi nalazi se i podatak da su Bošnjaci od 6. maja 1992. godine, nakon ubistva Gorana Zekića, „vođe srpske zajednice u Srebrenici” potjerali Srbe iz grada. „Dok su se širili iz Srebrenice, Bošnjaci su koristili tehnike etničkog čišćenja slične onima koje su Srbi koristili u drugim područjima, paleći kuće i terorizirajući civilno stanovništvo. Uz sve to, ubijeno je preko 1 300 Srba, a još veći broj je raseljen iz svojih kuća”.¹²

Po mišljenju Sajrusa Vensa, uspostavljanje sigurnih zona ohrabrilu je etničko čišćenje.

⁸ R. Arnautović, *Djeca u vihoru rata*, Sarajevo 2000, str. 361.

⁹ Vidi opširnije o tome R. Arnautović, *n.d.*, str. 80, 81 i dalje.

¹⁰ Grupa autora, *Genocid u BiH*, Zbornik radova, Sarajevo 1997, str. 739-744.

¹¹ *Isto*, str. 32.

¹² *Isto*, str. 39.

U funkciji etničkog čišćenja na prostorima Istočne Bosne bio je i masovan zločin nad Bošnjacima, koje su Srbi izvršili jula 1995. godine, kada je, kako govore najnoviji podaci ubijeno oko 7 000 Bošnjaka.¹³

“Genocidne radnje” drugih naroda (Hrvata i Muslimana) ovi autori ne pominju.

U aktima Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene na tlu bivše SFRJ pojedine optužnice pripisuju Srbima genocid, na primer generalu Krstiću, ali su nagodbama na sudu pojedinim „okrivljenim” takve kvalifikacije oproštene. Očito je da je ovaj pojam vrlo diskutabilan kad treba dokazati „plansko, osmišljeno uništenje jednog naroda na verskoj osnovi”.

U prilog ovoj tezi ide i Izveštaj Centralne obaveštajne agencije, CIA, od jula 1995. godine pisanog na osnovu medijskih izveštaja, izveštaja međunarodnih humanitarnih agencija, iskaza izbeglica i drugih izvora informacija u kojima se tvrdi da su Srbi „odgovorni za većinu etničkog čišćenja u Bosni”. Hrvati i Bošnjaci su takođe činili zverstva i prisiljavali „druge etničke grupe na bijeg” ali su „akcije bosanskih Srba bez premca po razmjerama i intenzitetu”. Za Hrvate i Bošnjake se još kaže, da ne postoji obrazac po kome su sistematski i planski sprovodili etničko čišćenje. Koristeći termin „etničko čišćenje” u izveštaju nema reči o „genocidu”. Priređivači knjige „Genocid u BiH 1991–1995”, fusnotom su objasnili da se kod pojma „etničko čišćenje” u stvari „radi o genocidu” (primjedba redakcije).¹⁴

Etničkom čišćenju uz sve terminološke rasprave prethodila je i demonizacija drugih strana. Na taj način što su Hrvati za Srbe govorili da su „četnici”, ovi opet za Hrvate da su „ustaše”, i jedni i drugi za Muslimane da su „islamski fundamentalisti” i tako u krug. To uglavnom, kaže jedan od savremenika koji piše u jugoslovenskim prostorima, Kremptom, nije bilo tačno. Većinu nedela počinili su „siromašni, nedovoljno obrazovani mladići, dovedeni na teritoriju koja im je bila strana. Bili su u malim grupama pod kontrolom navodno harizmatičnog vođe bez stega, tradicionalne vojne discipline, lišeni profesionalne časti i stečene etničke tolerancije”. Za svoja nedela javno su pohvaljivani, od mnogih su sredstva informisanja pravila nacionalne heroje.¹⁵

Dajući sliku o „drugima” jedan udžbenik u Hrvatskoj o Srbima kaže: „Pobunjeni Srbi vrše masovno teška zlodjela. Ruše mostove, tvornice, škole, sakralne građevine, kulturne spomenike, željezničke pruge, hidrocentrale, dalekovode, televizijske i radijske odašiljače. Ne srpsko pučanstvo tjeraju u

¹³ Istorioografska problematika ovog zločina traži sveobuhvatna dodatna istraživanja i prevazilazi okvire naše teme.

¹⁴ Grupa autora, *Genocid u BiH*, Zbornik radova, Sarajevo 1997, str. 739-744.

¹⁵ R. Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd 2003, str. 355.

izbeglištvo i progonstvo. Siluju djevojke, žene i starice, nesrbe odvođe u konc-logore, muče i masakriraju. Agresor želi stvoriti čista etnička srpska područja, naseliti ih srpskim pučanstvom i proglasiti ih srpskim. Posrbljuju se nazivi sela i gradova.¹⁶

Hrvatska strana je kooperativnija od srpske i muslimanske. „Muslimansko fundamentalističko vođstvo teži za unitarnom muslimanskom BiH i u tu se svrhu služi različitim pa i nečasnim sredstvima: različiti incidenti, miniranje crkava, samostana i kuća, premlaćivanje, ranjavanje i ubijanje Hrvata, sprečavanje povratka izbeglica itd”.¹⁷

U Apelu hrvatskih kardinala F. Kuharića – Zagreb, i V Puljića – Sarajevo, svetskim poglavarima insistira se na zaustavljanju etničkog čišćenja, bez obzira na versku pripadnost, ali se konkretno navodi da na svim područjima „pod srpskom vlašću provodi se nezaustavljivo etničko čišćenje. Katolike i Muslimane tjera se iz njihovih kuća, prisilno ih se preseljava preko državne granice...” Pri tome su podvrgnuti nasilju, fizičkim mučenjima, a mnogi su i ubijeni. Srpske muke se ne pominju...¹⁸

Pojam etničkog čišćenja sem klasičnog značenja progona pojedinog naroda sa određene teritorije u ratu 1991–1995. dopunjava se i novim „oblicima”: „dobrovoljno preseljenje”, „razmena teritorija i naroda”, „humanitarno preseljenje”, „zamena imovine” i drugo. Zvanična je Hrvatska objašnjavala egzodus 250.000 Krajišnika „dobrovoljnim odlaskom” iz zavičaja u Srbiju, srpsko je Sarajevo „očišćeno” Dejtonskim sporazumom, enklava u Srebrenici je iseljavana prema Tuzli iz „humanitarnih razloga”, više Hrvata iz Vojvodine zamenilo je imovinu sa Srbima, itd. Sažeto govoreći iznalažene su sve nove i nove mogućnosti i metode da se dođe do stereotipa „čije je stado onoga i livada”.

Iako u međunarodnom pravu a često i državnom zakonodavstvu etničko čišćenje ima kodifikovane norme, ono na jugoslovenskim prostorima nije uvažavalo ni pravila ni norme pravno regulisane. Istraživaču nije teško da uoči da na svim primerima (kod Srba, Hrvata i Muslimana) postoji gotovo isti obrazac u pripremi i izvođenju etničkog čišćenja. U središtu je rat i krivac – kolektivitet, predmet čišćenja – nevina žrtva.

Početak je uvek teoretski naboj uperen protiv drugoga. U vokabular se uzimaju termini: vekovnog neprijatelja, dugogodišnje pljačke jednih od strane drugih, zločina iz prošlih ratova, nemogućnosti zajedničkog života, „nasrtaja na naš jezik”, napada na svetinje, biće, kulturu, samostalnost, tlo, veru. Pominju se genetski kodovi, mržnje, istorijska prava, doprinos civilizacijskim tekovinama i slično.

¹⁶ *Hrvatska i svjetska povjest u XX stoleću*, Udžbenik za IV razred gimnazije, Zagreb 1988, str. 243.

¹⁷ *Isto*, str. 236.

¹⁸ *Slobodna Dalmacija*, 8. 9. 1994.

Metodi u primeni čini se da su još raznovrsniji: ratom zauzeti prostor i proterati „neprijateljski narod”, zatvoriti ga u logore, zatvore, mučiti, zlostavljati, pogubiti, lišiti materijalne egzistencije, ograničiti u slobodi kretanja, školovanja, verskih sloboda, osnovnih demografskih prava, izolacijom, prekrštavanjem, izbacivanjem iz stana, uskraćivanjem lekarske pomoći, zloupotrebom žene, dece i slično.

Etničko čišćenje na jugoslovenskim prostorima bili su u stvari pokreti naroda sa mesta gde su vođene ratne operacije, ali i prostora gde sudara vojnih i paravojnih formacija nije bilo. Ovo se odnosi na delove Hrvatske, Vojvodinu i Sloveniju. Uz pojam etničkog čišćenja usko je vezan i pojam izbeglištva. Osnovni, glavni i najveći njegov produkt su izbeglice, bez obzira da li se radi o unutrašnjim izbeglicama unutar jedne države ili spoljnim (izbeglicama u zemljama u okruženju ili u celom svetu).¹⁹ Samo u BiH i Hrvatskoj bilo ih je 3.000.000. Bosna i Hercegovina imala je oko 2,2 miliona (polovina stanovništva) a hrvatska 450.000 proteranih Srba. Izbeglice iz Bosne i Hercegovine raseljene su u 25 zemalja. U Finskoj ih je bilo 89, Norveškoj 12.000, Švedskoj 122.199, Danskoj 22.449, Francuskoj 15.000, Holandiji 23.000, Nemačkoj 330.000, Švajcarskoj 20.000, itd.²⁰ U Hrvatskoj broj izbeglica kretao se prema donjoj tabeli:

Razdoblje	Prognanici	Izbeglice (BiH i SRJ)	Ukupno
1.12.1991.	550.000	-	550.000
1.12.1992.	260.705	402.768	663.493
1. 6.1993.	254.791	272.869	527.660
1. 8.1994.	196.870	212.056	408.926
1. 5.1995.	210.592	188.672	399.264
31.5.1996.	167.609	184.545	352.154
1. 3.1997.	117.721	106.750	224.471
4. 4.1998.	94.796	31.385	126.181

U Srbiji je od 1. maja do 30. jula 1991. godine, registrovano 34.836 izbeglica, a do 15. oktobra taj broj se popeo na 78.555. Izbeglice su bile iz 73 opštine Slavonije i Hrvatske: Osijeka 3.338, Vukovara 3.325, Siska 1.562, Vinkovaca 1.360, Podravske Slatine 1.164, Petrinje 1.179 i Zadra 1.127, registrovanih samo u Beogradu.

Nakon godinu dana ratovanja u Bosni i Hercegovini, odnosno krajem 1992. godine, u Srbiji je taj broj iznosio 418.661. Najveći broj izbeglica dosti-

¹⁹ Livada, *n.d.*, str. 195. U vreme kad su vođeni ratovi na jugoslovenskim prostorima u svetu je bilo skoro 19.000.000 izbeglica i oko 20.000.000 raseljenih u vlastitim zemljama.

²⁰ *Erazmus*, Zagreb 1996, br. od 18. oktobra 1996, str. 18.

gnut je u aprilu 1993. godine, kada je registrovano 665.000 izbeglih i prognanih lica od čega u Srbiji 585.000 i u Crnoj Gori oko 70.000. Krajem te godine (deo izbeglica se vratio u BiH) struktura izbeglih u Srbiji po mestu ranijeg boravka je bila: 47% iz BiH, 43% iz Hrvatske, 9% iz Slovenije i 1% iz Makedonije. Među 167.143 izbeglice registrovanih u Beogradu krajem 1994. godine, najviše iz je bilo iz Sarajeva 27.941, Osijeka 7.481, Vukovara 6.389, Zagreba 6.219, Mostara 4.682, Tuzle 3.545, itd. Procentualno je 1995. godine 56% izbeglica je bilo iz Bosne i Hercegovine, 35% iz Hrvatske i 9% iz Slovenije. Nacionalni sastav: Srbi 77%, Jugosloveni 10%, Muslimani 9%, Hrvati 3% i ostali 1%.

Vojnom agresijom Republike Hrvatske na Srpsku Krajinu u Srbiju je stiglo 189.000 izbelica od čega preko 65.000 u Beograd.²¹

Evo kako pojedini autori objašnjavaju početak napuštanja srpskog stanovništva istočne Slavonije nakon prvih žrtava u Plitvicama i Borovom Selu: „Pobunjenici nagovaraju domaće Srbe da napuste svoja ognjišta, jer im tobože prijete „ustaški pokolj”. I doista dio srpskog pučanstva, kao „izbeglice” odlaze u Srbiju”. Pri ovoj konstataciji etničko čišćenje se ne pominje.²²

Kao što su različite interpretacije uzroka i posledica rata u pojedinim državama, tako postoje i različiti podaci o broju poginulih, ranjenih, invalida, siročadi i drugo. Vrlo često se u medijima i propagandnim materijalima daju paušalni brojevi, bilo da su preuveličani ili sasvim minimizirani. Primera radi, procena ekspertske komisije Ujedinjenih nacija od 24. maja 1994. godine, govori da je u Bosni silovano najmanje 20.000 bošnjakinja, ali se nakon završetka rata pokazalo da taj broj nije veći od 400–500 zloupotrebljenih žena. U intervjuju Taduša Mazovjetskog 28. jula 1995. godine iznet je podatak „da su srpske trupe odgovorne za oko 80% svih povreda ljudskih prava i ratnih zločina u Bosni i Hercegovini”.²³

Broj poginulih Srba prema podacima zvaničnika u Republici Hrvatskoj iznosio je nekoliko stotina. „Veritas” je međutim, do novembra 2000. godine utvrdio 6.190 poginulih i nestalih lica, sa područja Republike Hrvatske, uglavnom srpske nacionalnosti. Među žrtvama je bilo 5.320 muškaraca (87%), 858 žena (13%). Bilo je i 28 poginule dece starosti do 14 godina. Među poginulima i nestalima nalazi se 3.774 vojnika, 141 policajac, 2.076 civila (33,6%) i 188 nepoznatog statusa. Najviše je poginulih i nestalih 1995. godine 2.301, zatim 1991. godine, 2.219 itd. Od 1992–1995. godine pod zaštitom Ujedinjenih nacija poginulo je ili nestalo 3.904 lica odnosno 63%. U poslednje tri godine evidentirano je preko 500 poginulih i nestalih tako da se spisak žrtava srpske nacional-

²¹ *Grad otvorenog srca, Beograd i izbeglice 1991-1996*, Beograd 1998, str. 50-58.

²² J. Vujičić, *n.d.*, str. 224.

²³ Grupa autora, *n.d.* str. 7. Eksperti CIA-e taj procenat su povećali na 90%.

nosti približava cifri od 7.000.²⁴ U Bosni i Hercegovini prema podacima Seada Hadžovića bilo je 230.000 smrtno stradalih, od čega 75–80% bili su civili. Bošnjaka je nastradalo 160.000 ili blizu 71%, Srba 22.000 ili oko 9,5%, Hrvata 31.000 i ostalih 14.000. Stalna prebivališta napustilo je 55% stanovnika BiH, porušeno je oko 3.000 naselja, uništeno je ili znatno oštećeno oko 4.000 stambenih jedinica (1/3 stambenog fonda BiH). Od oko 2.000.000 miliona prognanih, na Bošnjake otpada 1.240.000 a od ukupno 1.239 srušenih i devastiranih bogomolja na islamske otpada 1.024, katoličke 182, pravoslavnih 28 i jevrejskih 5.²⁵

Jugoslavenski izvori navodili su procene sarajevskog Zavoda za zdravstvenu zaštitu od 1. januara 1996. godine da je u ratu poginulo 156.000 ljudi. Uzimani su podaci i od profesora medicine Božnjovića i Arifa Smajkića da je bilo 158.000 žrtava, zatim procene Vladimira Žerjavića da broj žrtava nije prelazio 220.000, mostarskog ekonomiste Praše koji je pominjao cifru od 329.000, itd.

Žerjavić je konstatovao da je 158.000 muslimana stradalo od „srpskog agresora”, dok je 2.000 poginulo od „hrvatskih počinioaca”; 28.000 Hrvata ubili su srpski agresori a 2.000 muslimanski, dok je kod Srba 12.500 stradalo od muslimanske vojske i isto toliko od hrvatske.

Najnoviji podaci koji se prenose iz Haškog tribunala, a koje je prikupila demografkinja Eva Tabo navode da je u ratu poginulo 45.980 Muslimana, 12.642 Srba, 5.629 Hrvata i 3.279 ostalih.²⁶

U knjizi R. Kremptona, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, navodi se podatak da je za tri i po godine divljaštva u ratovima izgubljeno preko 200.000 života, da je 250.000 izbeglica pobeglo u druge delove Evrope i sveta, a da je unutar same Jugoslavije bilo 850.000 raseljenih lica.²⁷

Krempton još kaže da se za nekoliko dana Hrvati u akciji „Oluja” postigli sve što su želeli, „a 152.000 nesrećnih Srba oterano je sa ognjišta”. Bio je to najveći pojedinačni talas izbeglica posle Drugog svetskog rata.²⁸

²⁴ „Nestala lica na području Hrvatske”, *Veritas*, Beograd, Banja Luka 2001, str. 7.

²⁵ S. Hadžović, „Sastavni dio ciljeva rata protiv BiH-genocid i etničko čišćenje”, *Ratovi u Jugoslaviji 1991-1999*, Zbornik radova, Beograd 2002, str. 265 i 273.

²⁶ *NIN*, 16.12.2004, str. 20,21.

²⁷ R. Krempton, *n.d.*, Beograd 2003, str. 367. Ekonomsku cenu sukoba nije bilo moguće izračunati.

²⁸ *Isto*, str. 364. Autor kaže da su Srbi od maja do avgusta 1991. godine u Hrvatskoj proširili svoje teritorije i počeli da proteruju iz svoje oblasti sve one koji nisu bili srpskog porekla. U celom tom prostoru nije bilo ničeg novog, osim imena kojim je taj proces svet sada krstio: etničko čišćenje. Cilj etničkog čišćenja bio je očigledno stvoriti homogene celine pre mirovne nagodbe. „Glasine o etničkom čišćenju, obično sasvim pouzdano namerno su širili Srbi iz Bosne da bi prestrašili i naterali u begstvo one koje su hteli da se liše”, str. 346 i 354.

Neki autori smatraju da je „temeljno etničko čišćenje Krajine, pod neposrednom američkom kontrolom višestruka povreda načela Ujedinjenih nacija, koje su 1945. godine stvorene da se takva čišćenja više ne obnavljaju u istoriji, legalizovalo je etničko čišćenje kao sredstvo zaštite svoje granice”.²⁹

Ne treba posebno naglašavati da su ljudske žrtve kao posledica ratnih sukoba ili ratnih zločina osnovni generator etničkog čišćenja. Međutim, iako glavni, nije to bio jedini generator. Sasvim je jasno da su postojali razrađeni (osmišljeni) metodi kod pojave etničkog čišćenja kod sve tri zaraćene strane. Svaka od tih strana je istraživala „kod drugih” logore i zatvore u kojima su registrovana razna zverstva i zločini, a koja čak i površnom analizom pokazuju gotovo identičan način zlostavljanja i ponižavanja ljudi. Srbi su, kaže E. Godinjak za zatvaranje Bošnjaka koristili sportske objekte, školske zdravstvene i rekreativne institucije, fabričke hale, vojne kasarne, kino sale, stanice milicije, hotele, kazneno popravne domove, hangare, betonske bunkere, tunele, skladišta, magacine, podrumne, jame, garaže, pravoslavne crkve i drugo.³⁰ Zapravo sve ono što se može pročitati u obimnoj literaturi objavljenoj u Srbiji o logorima i zatvorima za Srbe u Bosni i Hercegovini i Republici Hrvatskoj.³¹

Bez namere da se traži simetrija, ukazujemo samo na neke naročito uočljive činjenice, posebno one koje se odnose na stereotipe koji su na jugoslovenske prostore doneti čak i sa drugih kontinenata. Često se na svim stranama kod teme logora i zatvora pominju i stadioni, što je očito stereotip iz Čilea iz 1967. godine, ili zlostavljanje i maltretiranje logoraša bezbol palicama. Prema izjavama stradalih većina ih je maltretirana ovim sportskim rekvizitom koji inače nije toliko rasprostranjen u jugoslovenskim krajevima. O bezbol palicama može se pročitati kad je u pitanju zatvor u Lori ili logori u Manjači, Tarčinu, Dretelju...

Pomenuti autor, E. Godinjak, konstatuje da je na okupiranoj teritoriji Bosne i Hercegovine bilo 294 koncentraciona logora, sabirna centra i zatvora, koje su Srbi osnovali za bošnjačku populaciju, i da je na teritoriju Srbije i Crne Gore bilo još 15 takvih mučilišta, dok se pod kontrolom HVO nalazilo 30 sličnih institucija.³²

U Srbiji se do nedavno operisalo brojkama od oko 400 logora i zatvora u kojima su tamnovali Srbi. Udruženje logoraša iz BiH je Haškom tribunalu

²⁹ M. Ekmečić, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, Novi Sad 1996, str. 105.

³⁰ E. Godinjak, „Zločini u koncentracionim logorima”, *Genocid u BiH*, str. 452-453.

³¹ S. Bojić, *Stradanje Srba u Sarajevu*, Beograd 1996. Od istog priređivača obrađeni su logori u Tarčinu i Konjicu. F. E. Bojl, *Bosanski narod optužuje za genocid*, Sarajevo 2000. M. Mitrović, *Muslimanski logor Visoko*, Beograd 1995.

³² E. Godinja, *n.d.*

ponudilo 527 lokacija, gde su boravili srpski zatvorenici. Koliko je već javnosti poznato u Hrvatskoj je svako veće mesto imalo „instituciju za zatvaranje Srba”. U Vojvodini su nedavno reporteri TV stanice B92 otkrili postojanje dva logora za Hrvate u vreme borbi oko Vukovara (Stajićevo i još jedno mesto).

Kako govore pojedini autori kroz zatvore i logore je prošlo oko 260.000 Bošnjaka.³³ Koliko je prošlo Srba i Hrvata još uvek nije definitivno utvrđeno.

Za našu temu značajna je činjenica da su zatvorenici i logoraši do slobode dolazili razmenom, što je u većini slučajeva značilo napuštanje prebivališta.

Na celom prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine bile su formirane mnogobrojne komisije za razmenu stanovništva. Bile su formirane od lokalnog nivoa pa sve do državnih institucija. Gotovo da nije postojalo mesta, regiona ili oblasti gde su vođene borbe a da tu nisu radile pojedine komisije. One su na razne načine uz pregovaranje, cenkanje, prevare i drugo, razmenjivale „ratne zatvorenike”, ranjenike i poginule i bile jedan od ekzekutora etničkog čišćenja.

Kad su u pitanju Srbi koji su dolazili u Srbiju kao izbeglice, mnogima je bio omogućen odlazak u mnoge zemlje Evrope, Amerike i Australije. Poznato je da su im u tome pomagale međunarodne organizacije i zemlje domaćini. Odlazak u treće zemlje lakše su ostvarivale porodice mešovutih brakova i deca iz ovih brakova. Ovom prilikom treba istaći još jednu činjenicu, da su prilikom razmene logoraša i zarobljenika ne retko posredovali „međunarodni faktori”.

Različito gledanje na pojedine aspekte ratovanja u novoformiranim državama ogleda se i kod tretiranja paravojnih formacija. Osnovnu činjenicu da su većinu zlodela učinile upravo ove formacije i to kod svih zaraćenih strana želi se zaobići naglašavanjem formacija „drugih”. Neki naučnici u Bosni i Hercegovini tvrde da je u vreme ratnih sukoba iz Srbije na njen prostor došlo pedeset šest paravojnih grupa, čiji je broj zavisio od intenziteta borbi i kretao se između 20–40.000. Bili su tu „arkanovci”, „šešeljevci”, „beli orlovi”, „rojalisti”, „srpska garda”, „vukovarci”, „dobrovoljci” pročetničke orijentacije iz Srbije i Crne Gore, itd. Ti naučnici ne pominju paravojske na svojoj teritoriji, ali ih zato po nedaćama pominju izbeglice iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Jedno vreme, posebno početkom rata, paravojne formacije u Sarajevu koje su predvodili Mušan Topalović Coce, Luka Prazina i drugi, naneli su mnogobrojna zla srpskom stanovništvu.

Opisujući stanje u Hrvatskoj prilikom formiranja ZNG-e, M. Špegelj kaže da su u Hrvatsku dolazili, „pripadnici evropskog kriminalnog podzemlja” koji su došli, „njušeći priliku za dobar plijen pod firmom bučnog rodoljublja”.

³³ *Isto*, str. 453.

Još kaže da su skupine nakon toga ostajale u Hrvatskoj. „Psi rata uvijek nađu svoje mjesto, pogotovo u haosu koji je bio na pomolu i čiji su se programeri oslanjali upravo na takve beskrupulozne avanturiste”. U Hrvatskoj je bilo takvih grupa „na desetke”.³⁴ Od leta 1991. godine u okviru stranke prava (HSP) nastaje hrvatski odbrambeni savez ili hrvatske odbrambene snage (HOS) koje su nosile crnu odoru, znakovlje ustaško, a koji su kraticu svog imena mogli čitati i kao hrvatske oružane snage, kako se pod kraj Drugog svetskog rata zvala vojska NDH.³⁵

Paravojne snage u Hrvatskoj nosile su nazive „Crni orao”, „Lisice”, „Satnija Uskok” u Osijeku, „Glavaševa vojska” vojska Tomislava Merčepa, „Stojanovi ljudi” na području Virovitice, vojska Mate Šabić Šabana, itd.³⁶

Iako su paravojne formacije nesumnjivo najviše doprinele etničkom čišćenju (zločini, pljačka, minimnje, paljenje, zastrašivanje, itd.), ne može se opovrći i činjenica da „centri moći” nisu nastojali, ili bar da su formalno nastojali sprečavanje njihovog delovanja. Špegelj tvrdi da je za sve vreme rata u Hrvatskom stožeru nastojano da se paravojska kontroliše dok je Srpska demokratska stranka 26. oktobra 1991. godine izdala Naredbu, u kojoj je pod tačkom 12. naređeno da „paravojne formacije ako postoje odmah treba rasformirati i prevesti u T.O.”³⁷ Najdalje je u realizaciji sprečavanja aktivnosti paravojske otišla Armija BiH, koja je sa ovim skupinama u gradu Sarajevu postupila radikalno (suđenje i ubistva vođa).

Kad se razmatra problem etničkog čišćenja na jugoslovenskim prostorima neizostavno je bar konstatovati doprinos medija u masovnom izgnanstvu stanovništva. Poznata je činjenica da su u svim bivšim jugoslovenskim republikama gotovo svi mediji opredelili se za zvaničnu politiku svojih vlada i da su aktivno uzeli učešće u realizaciji te politike. „Medijski rat” između suprotstavljenih strana je tema za posebnu analizu. Manje je poznata činjenica do kojih je došao američki novinar T. Brok, analizirajući 1.500 novinskih članaka izašlih tokom 1992. godine i koji je konstatovao da je na zapadu bilo 40:1 članak objavljen na štetu Srba.³⁸

Tendencija opadanja broja srpskog stanovništva u Hrvatskoj očitovala se kroz celu drugu polovinu XX veka. Po popisu stanovništva iz 1948. godine, od

³⁴ M. Špegelj, *Sjećanje vojnika*, Zagreb 2001, str. 217.

³⁵ *Isto*, str. 341.

³⁶ *Isto*, str. 262.

³⁷ Dr B. Mačić, *Zločin protiv mira*, Sarajevo 2001, str. 382. U Naredbi je naglašeno da zadatak treba „obavezno sprovesti”.

³⁸ K. Nikiforov, *Između Kremļa i Republike Srpske*, Beograd 2000, str. 9. Nikiforov još konstatuje da je „većina dopisnika zapadnih medija nažalost zauzela aktivnu ulogu u medijskom ratu koji se vodio protiv Srba”.

3,7 miliona žitelja Hrvatske, Srba je bilo 543.739 ili oko 15% ukupne populacije. Godine 1981. taj broj je iznosio 531.502 ili oko 11,5%. Tri su osnovna razloga za smanjenje broja Srba u Hrvatskoj: natalitet im je bio „dosta nizak”, deo njih se od 1961. godine počeo izjašnjavati kao jugosloven, a deo se iseljavao usled raznih pritisaka, Mas-poka na primer.

Početak osamdesetih godina Srbi su činili većinu, između 80–90% samo u opštinama Donji Lapac, Dvor, dok ih je u Kninu i Gračacu bilo oko 70%. Glina, Kostajnica i Benkovac imali su više od 50% srpskog stanovništva. Trećinu stanovništva su činili u opštinama: Ogulin, Pakrac, Daruvar, Podravska Slatina a nešto manje od trećine u Drnišu, Gospiću, Karlovcu, Novskoj, Belom Manastiru, Orahovcu i Grubišinom Polju. Do 20% bilo ih je u Osijeku, Novoj Gradišci i Sisku, a do 15% u Rijeci, Donjem Miholjcu, Našicama i Slavonskoj Požegi. U gradu Zagrebu bilo ih je zvanično 37.978, nešto više od 10% ukupnog stanovništva.³⁹

Neizvestan politički položaj i ekonomska nerazvijenost prostora gde su živeli (od petnaest opština zvanično nerazvijenih u republici u jedanaest je živelo pretežno srpsko stanovništvo) doprinelo je da se iz Hrvatske između 1971. i 1981. godine iseli 157.530 Srba. Od pojave Mas-poka, ali i posle njega, srpsko pismo ćirilica uglavnom je izbacivano iz upotrebe, ukinute su sve zvanične srpske institucije, gušen je „srpski kulturni, nacionalni identitet”.⁴⁰

Prema popisu stanovništva u Hrvatskoj iz 1991. godine (nakon ukinute kategorije jugosloven)⁴¹ u Hrvatskoj je bilo 581.663 stanovnika srpske nacionalnosti ili 12,2%.

U Zagrebu ih je živelo 5,4%, Belom Manastiru 25,5%, Benkovcu 57,4%, Bjelovaru 8,9%, Daruvaru 33,2%, Donjem Lapcu 97,4%, Donjem Miholjcu 11,9%, Drnišu 21,3%, Dubrovniku 6,7%, Dvoru 85,6%, Glini 60,5%, Gospiću 31,5%, Gračacu 82,3%, Grubišinom Polju 32,1%, Karlovcu 20,5%, Kninu 88,0%, Kostajnici 62%, Kutini 7,9%, Našicama 11,0%, Novoj Gradišci 20,8%, Novskoj 21,8%, Obrovcu 65,9%, Ogulinu 35,3%, Orahovici 21,4%, Pakracu 40,4%, Petrinji 44,9%, Podravskoj Slatini 35,8%, Rijeci 10,6%, Slavonskoj Požegi 14,0%, Slunju 29,8%, Šibeniku 10,5%, Titovoj Korenici 75,8%,

³⁹ V. Grečić, M. Lopušina, *Svi Srbi sveta*, Beograd 1994, str. 173.

⁴⁰ *Isto*.

⁴¹ U Hrvatskoj su analizirajući opredeljenja pojedinih entiteta za jugoslovenstvo došli do sledećeg zaključka: 1. Jugosloveni se formiraju u etnički mešovitim sredinama, mešovitim brakovima i porodicama, 2. Udeo pojedinih naroda, narodnosti, etničkih grupa u formiranju jugoslovena u razmjeri je sa njihovom zastupljenosti u ukupnoj populaciji, 3. Hrvatska etnička populacija u Hrvatskoj najviše je formirala mešovitih brakova, pa prema tome i jugoslovena, 4. Bitnu ulogu u formiranju jugoslovena pored Hrvata (70-75%), Srba (15-20%) imaju i ostale etničke skupine (5-10%), 5. Etničko poreklo jugoslovena ne određuje njihovu političku opciju - Lj. Antić, *Srbi - obespravljani ili privilegovani*, Zagreb 1996, str. 55.

Vinkovcima 13,0%, Virovitici 15,5%, Vojniću 90,0%, Vrbovskom 33,1%, Vrginom Mostu 70,0%, Vukovaru 37,4% i Zadru 10,5%.⁴²

Nakon etničkog čišćenja, a prema popisu koji je u Hrvatskoj izvršen 2001. godine, ukupno je u ovoj državi registrovan 201.631 pripadnik srpskog naroda što u procentima iznosi 4,54%.

Zagreb	18.811	(2,41%)
Karlovac	5.076	(8,55%)
Varaždin	437	(0,89%)
Bjelovar	1.980	(4,73%)
Rijeka	8.946	(6,21%)
Gospić	625	(4,82%)
Požega	1.513	(5,37%)
Sl. Brod	1.557	(2,41%)
Benkovac	730	(7,46%)
Zadar	2.382	(3,28%)
Beli Manastir	2.920	(26,58%)
Osijek	8.767	(7,65%)
Šibenik	1.627	(3,16%)
Knin	3.164	(20,83%)
Vinkovci	2.513	(7,00%)
Vukovar	10.412	(32,88%)
Split	3.047	(1,67%)
Pula	3.147	(5,83%)
Dubrovnik	1.426	(3,26%) ⁴³

Jedan od izuzetno značajnih momenata u etničkom čišćenju Srba iz Hrvatske i nesrpskog stanovništva iz pojedinih delova Hrvatske bilo je formiranje srpske autonomne oblasti Krajina krajem 1990. godine. Nakon prvog oružanog sukoba 31. marta 1991. godine na Plitvicama, u Krajini su izneti razlozi za njeno formiranje. Kao razlog, navedeno je izbacivanje Srba iz Ustava Republike Hrvatske kao konstitutivnog naroda. Simboli i tehnologija vladanja režima u Hrvatskoj podsećala je u mnogome na Nezavisnu državu Hrvatsku. Srbima nisu garantovane nacionalne i građanske slobode, izbacivani su sa radnih mesta i iz stanova, nisu videli dalju mogućnost zajedničkog života u iole ravnopravnim odnosima i toleranciji. Progonjeni su iz većih gradova Zagreba, Splita, Šibenika, Osijeka, itd.⁴⁴

⁴² *Popis stanovnika Republike Hrvatske 1991. godine.*

⁴³ *Popis stanovništva Republike Hrvatske 2001. godine, podaci sa CD-a.*

⁴⁴ Zbornik radova i izveštaja, Knin 1993, str. 9. U srpskim opštinama milicija je odbila poslušnost MUP-u Hrvatske 19. avgusta 1990. godine.

Pojedini istraživači utvrdili su da je tokom 1991. godine iz Hrvatske proterano 270.000 Srba.⁴⁵

U vreme masovnog napuštanja Srba iz Hrvatske mnogi od čelnika HDZ javno su iznosili ekstremna mišljenja na račun srpske nacionalne pripadnosti, vere, kulture i drugog. Na jednom od skupova Šime Đodan doslovno je rekao: „Srbi su jedini pravoslavni narod, koji jednog lokalnog sveca stavljaju ispred Isusa Krista. I to je zapravo Svetosavska sekta. To je šizma u šizmi... Postoji sindrom svetosavskog šovinizma, megalomanije, koja je teška bolest, koja se onda pretače u velikosrpski imperijalizam... Jedan mali narod, mali u svakom pogledu želi da od Beograda napravi četvrti Rim...”⁴⁶ Đodan na ovom skupu uverava da ne zna šta znači reč „Srbin”. To je, kaže on, zanimanje, profesija, a znači sluga, rob.

Zadržavajući se na podacima koje je uradila Vlada Republike Hrvatske i podnela Komisiji eksperata ustanovljenoj na osnovu Rezolucije Saveta bezbednosti br. 780 dajemo zastupljenost srpskog stanovništva u Republici Srpskoj krajini nakon njenog proglašenja 21. decembra 1990. godine.

SAO KRAJINA

Mesto	Ukupno	Srba		Hrvata	
		broj	%	broj	%
Donji Lapac	8.054	7.854	97,52	44	0,55%
Vojnić	8.236	7.366	89,44	116	1,41%
Knin	42.954	37.888	88,20	3.886	9,05%
Dvor	14.555	12.591	86,51	1.395	9,39
Gračac	10.434	8.371	80,23	1.697	16,262
T. Korenica	11.393	8.585	75,35	1.996	17,52
Vrginmost	16.599	11.729	70,66	4.043	24,36
Obrovac	11.557	7.572	65,52	3.761	32,54
Kostajnica	14.851	9.343	62,92	4.295	28,92
Glina	23.040	13.975	60,60	8.041	34,90
Benkovac	33.378	18.986	50,88	13.-553	40,60

⁴⁵ T. Bogavac, *Nestajanje Srba*, Niš 1994, str. 223.

⁴⁶ *Politika*, 20. decembar 1992. godine. Rekao je još da su „Muslimani i katolici s obje strane rijeke Bosne najčistiji hrvatski element”.

BARANJA

	Ukupno	Hrvata	Srba	Mađara
Batina	1.449	446	61	688
B. Manastir	10.146	3.262	3.770	865
Bilje	2.571	1.901	572	422
Branjin vrh	1.578	1.026	190	46
Darda	6.751	2.532	2.289	626
Grabovac	1.079	873	34	31
Jagodnjak	1.951	296	1.439	67
Karanac	1.466	432	551	289
K. Vinograd.	2.127	651	674	382
Kneževo	1.408	418	411	90
Lug	1.036	125	27	834
Popovac	1.582	1.034	347	17
Zmajevac	1.235	240	29	888

ISTOČNA SLAVONIJA

	Stanovništvo		Hrvati		Srbi	
	1981.g.	1991.g.	1981.g.	1991.g.	1981.g.	1991.g.
Bapska	1.699	1.624	1.504	1.478	30	33
Bobota	1.926	1.881	68	56	1.654	1.769
Borovo	13.491	6.442	3.700	604	5.708	5.146
Bršadin	2.093	1.887	190	142	1.352	1.465
Ilok	6.700	6.775	3.676	4.248	493	484
Lovas	1.702	1.681	1.388	1.441	136	133
Negoslavci	1.698	1.682	17	25	1.482	1.594
Sotin	1.327	1.324	731	789	336	372
Šarengrad	1.106	1.005	940	904	88	48
Tovarnik	2.960	3.001	1.996	2.136	661	670
Trpinja	2.243	2.171	51	73	1.770	1.953
Vukovar	33.690	44.639	12.760	21.065	8.177	14.425 ⁴⁷

Sredinom 1993. godine, nakon što su se ustalile granice Srpske Krajine prema podacim Glavnog štaba Srpske vojske Krajine među njenim stanovništvom živio je mali broj Hrvata i ostalih nesrba. U istočnoj Slavoniji, zapad-

⁴⁷ Izveštaj Vlade Republike Hrvatske, 20. oktobar 1992. godine, str. 149, 179, 163.

nom Sremu i Baranji (2.500 km²) od 135.800 stanovnika 95% su bili Srbi, 4% Hrvati i 1% ostali. Na Baniji (3.456 km²) među 83.406 stanovnika živelo je 97% Srba, 2% Hrvata i 1% ostalih. Kordun (2.306 km²) je imao 51.000 stanovnika od čega 98% Srba i 2% Hrvata, dok je Lika (4.808 km²) od 48.389 stanovnika imala 93% Srba, 5% Hrvata i 2% ostalih. U severnoj Dalmaciji (3.450 km²) od 87.000 stanovnika 90% su bili Srbi, a ostali 10%. Najmanji procenat Srba bio je u zapadnoj Slavoniji (5.008 km²) gde je od ukupnog stanovništva 29.000, 73% bilo Srba, 25% Hrvata i 2% ostalih.⁴⁸

Na prostoru cele Republike Srpske Krajine živelo je u to vreme 433.595 stanovnika od čega 91% Srba, 7% Hrvata i 2% ostalih.⁴⁹

Izneti podaci o procentima stanovništva za vreme trajanja Republike Srpske Krajine nedvosmisleno pokazuju da je na njenoj teritoriji došlo do etničkog čišćenja i da se stanovništvo sa ovih prostora iseljavalo za sve vreme ratovanja 1991–1995. godina.

U avgustu 1995. godine došlo je do najvećeg egzodusa jednog naroda o kojem u mnogobrojnim napisima postoji niz kontroverzi koje će još dugo vremena biti predmet sporenja istoričara, sociologa i dr. Jedna od teza, naročito potencirana u Hrvatskoj, govori da je to bio „dobrovoljni” izbor stanovništva, koji je organizovan i uslovljen državnim organima RSK, da je dogovoren na relaciji Tuđman–Milošević i konačno da je RSK kao privremena tvorevina ustrojena „određeno vreme” do momenta preseljavanja stanovništva, pre svega u Republiku Srpsku a onda u SRJ. Bez obzira na sve ove spekulacije i mnoge druge, neke su činjenice nedvosmislene.

Pre svega činjenica da su RSK, činili UN sektori sjever i jug i da su oni 4. avgusta 1995. godine, napadnuti od strane 200.000 hrvatskih vojnika i policajaca kojima je pomagala HVO i V korpus Armije BiH kao i da su određeni srpski ciljevi gađani od strane NATO saveznika, pre svega američkih aviona. Srpska vojska u Krajini brojala je u to vreme između 37–40.000 vojnika.

Činjenica je takođe, da je za vreme priprema ovog napada Hrvatska vojska u nekoliko navrata, „Maslenica”, „Miljevački plato” i „Medački džep”, jasno pokazala kakve su joj namere i metodi prilikom oslobađanja pojedinih krajeva Republike Hrvatske. Tu mislimo na ubistva, razaranja, pljačku, stradanje civila i drugo. Još je jedna takođe nepobitna činjenica da je RSK u vreme napada bila dezorganizovana, bez političke i vojne elite, i da je pre toga već pet godina sa njenih područja stanovništvo odlazilo na razne strane sveta. Po pravilu odlazili su imućniji ili oni koji su na razne načine obezbedili kakav-takav boravak u izbeglištvu.

⁴⁸ Stanje i osnovni pravci oživljavanja RSK, Knin-Beograd 1994, str. 2.

⁴⁹ Isto.

Ako je i bilo dogovora o „humanitarno-dobrovoljnom” iseljenju onda to potvrđuje našu tezu o strategiji etničkog čišćenja kao unapred dogovorenoj i ovom slučaju apsolutno sprovedenoj.

I podaci hrvatskog Helsinškog odbora to potvrđuju. Oni kažu da je u sektorima jug i sjever živelo oko 300.000 stanovnika od čega oko 85.000 Hrvata i 200.000 Srba, dok je ostalih bilo oko 15.000. Na početku ratnih sukoba Hrvati su uglavnom proterani i ostalo ih je oko 2.500.⁵⁰

Različiti izvori donose i različite podatke o broju prognanih Srba. Hrvatski Helsinški odbor kaže da ih je bilo između 200–180.000, hrvatska vlada utvrdila je avgusta 1995. godine da je taj broj 154.079, itd. Potpredsednik iste vlade izjavio je da je po završenom proterivanju Srba u oba sektora ostalo oko 6.000 od kojih je 3.255 potpuno nemoćnih starih osoba.⁵¹ Čak i da se zanemari neka ili nekoliko hiljada manje ili više proteranih Srba iz Krajine ili onih koji su našli utočište na ovom području ostaje najpribližniji podatak da je u akciji „Oluja” kako se zvala operacija čišćenja Republike Srpske proterano oko 200.000 stanovnika.

Tezu o dobrovoljnom napuštanju Krajine pobija način ponašanja policije i vojske Hrvatske nakon čišćenja krajinskih prostora. Sistematsko razaranje gradova i sela, paljenje, rušenje, pljačka pokretnih dobara i stoke, i uopšte stvaranja ambijenta u kome je život povratnicima nemoguć. Helsinški odbor Hrvatske tvrdi da je u operacijama ubijeno najmanje 600 Srba civila, dok se vojne žrtve ne pominju, a da je od uspostavljanja hrvatske vlasti za kratko vreme registrovano 2.163 incidenta: nasilje, zlostavljanje, terorizam, pljačka, ubojstva.⁵²

Teško je oteći se utisku da fizička zlostavljanja građana srpske nacionalnosti, pretnje na ulici, ali i u kancelarijama državnih i lokalnih činovnika, od crkvenih, sudskih i policiskih delatnika nije namerno stvaranje nacionalne, verske i rasne netolerancije. Ni faktor vremena mnogo nije doprineo povratku Srba na vekovna ognjišta. Prema popisu stanovništva u Hrvatskoj 2001. godine u Benkovcu je ostalo 730 Srba, ili 7,46%. Tu je pre rata živelo 749 Hrvata i 2.789 Srba. Slično je i u drugim gradovima kako smo to u podacima pokazali.

Popis izbeglica u Srbiji vođen 2002. godine, kad su mnogi promenili izbeglički status, otišli u treće zemlje, ili se nisu odazvali registraciji, pokazuje da se u Srbiji još uvek nalazi sledeći broj prognanih: Benkovac 9.598, Donji Lapac 3.734, Gračac 4.964, Knin 20.327, Obrovac 4.430, itd.⁵³ O „rezultatima”

⁵⁰ *Srbi u Hrvatskoj i njihova sudbina*, Izveštaj Hrvatskog helsinškog odbora, 1999, Beograd 2000, str. 50.

⁵¹ *Isto*.

⁵² *Isto*, str. 202. Od 1996-1999. godine samo je od podmetnutih bombi u kućama, dvorištima, krevetima stradalo 34 civila.

⁵³ *Izbeglički korpus*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Republike Srbije, Beograd 2004, str. 6.

„Oluje” Helsinški odbor piše: „Zapaljeno je više desetina tisuća a najmanje 22.000 kuća (podatak UN iako se uništavalo posle njegove objave) je zapaljeno i minirano. Kuće koje nisu minirane, potpuno su devastirane. Opljačkana je sva srpska pokretna imovina, uništen celokupni stočni fond, uništen znatan deo komunalne infrastrukture, potpuno uništena i devastirana sva spomen obeležja, uništeni ili znatno oštećeni i pokradeni svi privredni objekti, domovi kulture, uništeni bibliotečki fondovi...⁵⁴

Crkve su većinom ostale čitave ali im je unutrašnjost devastirana, inventar uništen, vredni predmeti i crkvene knjige nestale.

Poseban problem, i ne samo u ovom slučaju, čine nestala lica. U ratu 1991–1995. bilo ih je na hiljade. Nepostojanje volje kod vlada novonastalih država da rasvetle ove slučajeve produžava agoniju obespravljenih, proteranih i „ničijih ljudi”.

Na međunarodnoj konferenciji u leto 2002. godine, zapadni istoričari su izneli podatak da je Krajinu napustilo 120.000 „djelomično po zapovjedi vlastitog vođstva u Beogradu” i da je tom prilikom došlo do ratnih zločina nad civilnim stanovništvom, srpske kuće su opustošene i orobljene. Oni još zaključuju da je „hrvatskim osvajanjem zapadne Slavonije i Krajine promenila se radikalno politička i etnička slika na tom području”.

Dugo je trebalo da se o etničkom čišćenju u Hrvatskoj razbije stereotip po kojima su Hrvati prikazivani kao „demokrate”, Mulimani kao „žrtve” a Srbi kao „agresori”. „Bljesak”, „Oluja”, „Medački džep” kao i etničko čišćenje gradova koje ćemo pokazati na narednim stranicama pokazuju da je ono u Hrvatskoj bilo strategija a ne pojedinačni slučaj.

The Independent 4. septembra 1995. godine, donosi članak Roberta Ficka u kome piše: „U Kistanjama nalazi na etničko čišćenje krajiških Srba u punom jeku, sa nagomilanim tijelima i poharanim zgradama... Hrvatska ima mnogo vremena da dovrši etničko čišćenje regiona Krajine, sad kad je svetska pažnja zaokupljena bosanskim paklom...”⁵⁵ Opise ubijanja, paljenja, strahota, namerno izostavljamo. Međutim, jednu konstataciju reportera smatramo značajnom: „Nitko posle toga ne želi da objavljuje njihova ratna zlodjela, – pa čak i da američki ambasador po povratku u Zagreb izjavi, da ovdje nema etničkog čišćenja”. I drugu (konstataciju), da su „zločine počinili hrvatska vojska, hrvatska policija i hrvatski civili... Hrvatska može slobodno tražiti pomoć od Evropske unije za obnovu škola i kuća koje njene elitne trupe pale u žestini etničkog čišćenja”.⁵⁶

⁵⁴ *Srbi u Hrvatskoj i njihova sudbina*, Izveštaj Hrvatskog helsinškog odbora, str. 167.

⁵⁵ *Srpska krajina*, avgust 1995. - Izgon, Cetinje 1998, str. 76.

⁵⁶ *Isto*, str. 77.

Egzodus Srba iz Krajine prema analizi Lj. Antića je logičan nastavak procesa na prostoru Republike Krajine. Sadržan je u „načinu nastanka, metoda održavanja i krajnjoj isključivosti (sve ili ništa)” u postavljanju ciljeva.⁵⁷

Izgubivši u borbi za priznavanje konstitutivnog naroda, oni su se „uklonili” da ne padnu u ropstvo. Masovno iseljavanje je najavljeno, kao srpski odgovor na eventualnu hrvatsku vojnu akciju. Srbi su još i govorili o „masovnom” samoubojstvu što se „može smatrati metaforom za egzodus”.⁵⁸ Na odluku o iseljenju, smatra citirani autor, svakako je „uticalo i povjesno sjećanje na kolektivna kretanja kao bitni dio povjesnih zbivanja na ovom prostoru. Uostalom sami krajinski Srbi i jesu posljedica jedne takve povjesne migracije”.⁵⁹ Egzodus je sredstvo političkog pritiska na Beograd od strane krajinskih lidera. Provociran je Beograd na vojnu intervenciju. Mnogi Srbi su izbegli i zbog mogućeg odgovaranja i pred hrvatskim sudovima za krivična dela, kao i da izbegnu „suočenje sa susjedom Hrvatom, povratnikom kome su nanijeli zlo”.⁶⁰ Bio je to jedini izlaz za ljude koji su u Krajinu izbegli sa drugih područja Hrvatske.

Antić daje obrazloženje o okolnostima u vreme „Oluje” i kaže da je „usled brzine akcije i otežane komunikacije” pojava imala i elemente stihije tako da su iselili i oni kojima to nije bila želja.

“U svakom slučaju zaključuje citirani autor imenovanje ove pojave istjerivanjem Srba treba uzimati isključivo u kontekstu političkog govora”. Kriminalni akti posle završenog egzodusa „mogu poslužiti pri argumentovanju da se strah u Srba bio argumentovan, no to sigurno nije bio jedini pa ni prevladajući čimbenik prilikom donošenja odluke o iseljenju”.⁶¹

Među autorima koji pokušavaju objasniti egzodus Srba iz RSK nalazi se i teza po kojoj je on bio stvar dogovora Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića oko podele Bosne i Hercegovine. Stvaranje RSK bila je „u stvari prelazna faza” prije konačnog iseljenja.⁶²

Kad je u pitanju međunarodni faktor, pre svega Evropska zajednica, moguće je pronaći više konstatacija o tome da je u Hrvatskoj proces etničkog čišćenja bio evidentan. Posmatračka misija EZ, tim II, na osnovu „posmatranja RSK” od 7. do 22. avgusta u specijalnom izveštaju posebno je izdvojila zaključak: „Etničko čišćenje je riječ često korišćena u sukobu. Pojavljuje se u mnogo

⁵⁷ Lj. Antić, *n.d.*, Zagreb 1996, str. 67.

⁵⁸ *Isto*, str. 68.

⁵⁹ *Isto*.

⁶⁰ *Isto*.

⁶¹ *Isto*, str. 70.

⁶² Detaljnije o tome: D. Kovačević, *Kavez - Krajina u dogovorenom ratu*, Beograd 2003. godine.

različitih varijanti a odgovorni su mnogi. Ono što je primjećeno kod posmatrača od Evropske zajednice u poslednje dvije nedelje naoklon operacije „Oluja” najbolje se može opisati kao čišćenje i efikasno sprečavanje povratka Srba koji su uglavnom živjeli kao poljoprivrednici na tom području”.⁶³

Summary

Ethnic Cleansing as a Strategy of States in the Territory of Former Yugoslavia

Ethnic cleansing in the territory of former Yugoslavia is an undeniable fact in the strategy of successor states formed in the war of 1991–1995. It is also a fact that all these states ascribe and admit ethnic cleansing only in connection with „others”, refusing to admit it as their own strategy. The paper tries to prove this clear statement adducing fragmentary proofs for all subjects and all parts of the former common state territory.

The paper shows that ethnic cleansing played a more important role in the war strategy than all other elements or features. Greatest war crimes committed by individuals (Srebrenica, „Storm”, etc.) were just one of the methods in a complex strategy of ethnic cleansing. These methods resulted in expulsion of hundreds of thousands of civilians from their homes and in creation of million-masses of refugees which will encumber political relations between the Balkan states for years to come.

⁶³ *Srpska Krajina*, avgust, str. 74.

ISTORIOGRAFIJA Historiography

Dr Dubravka STOJANOVIĆ
Filozofski fakultet, Beograd

LISJEN FEVR, „STOPITI SVOJ ŽIVOT SA ISTORIJOM”

Jedan od problema srpske istoriografije leži u tome što ona ne obraća dovoljno pažnje na teoriju, što ona nije dovoljno zasnovana na inovativnim metodološkim rešenjima. To je jedan od osnovnih razloga što je ona povučena u sebe, što slabo komunicira sa svetskom istoriografijom, što strane istoriografije nedovoljno koriste njene rezultate. Zbog toga je redakcija *Tokova istorije* odlučila da uvede stalnu rubriku u kojoj će preuzimati tekstove koji pripadaju metodologiji istorijske nauke, želeći, na taj način, da popuni prazninu koja postoji u našem razmišljanju o prošlosti.

Kao prvi tekst u novoj rubrici objavljujemo tekst Lisjena Fevra „Stopiti svoj život sa istorijom”. Radi se o tekstu predavanja koje je Fevr održao studentima čuvene Ecole Normale Superieur 1941. godine i u kome je izneo neke od osnovnih postulata „nove istorije”. Zanimljivo je da Lisjen Fevr (1878–1956) nije napisao nijednu teorijsko-metodološki knjigu o istoriji. Iako je „otac” moderne istorijske nauke, tvorac društvene istorije, on je smatrao da nije potrebno baviti se posebno teorijom, već je polazio od toga da nove ideje treba praktično primenjivati na istraživanja, sprovesti ih u izboru istorijskih izvora, dokazati novim čitanju ostataka prošlosti, drukčijim struktuisanjem teksta, prihvatanjem metodologija susednih društvenih nauka. Zbog toga su nam ostala samo njegova predavanja, prikazi ili retki programski tekstovi u kojima je obrazlagao svoje shvatanje istorije. Ti tekstovi objavljeni su u dve knjige *Combats pour l'histoire* (Pariz 1953) i, posmrtno, *Pour une histoire a part entiere* (1962). Srpska književna zadruga objavila je 2004, u izvanrednom prevodu Marije Džunić-Drinjaković izbor tekstova iz te dve knjige koji je napravila Dubravka Stojanović. Ovom prilikom se zahvaljujemo Srpskoj književnoj zadruzi na ustupanju ovog teksta.

* * *

„Volim istoriju. Da je ne volim, ne bih bio istoričar. Raspolutiti svoj život; jedan deo posvetiti poslu koji se otaljava bez ljubavi: drugi deo nameniti zadovoljenju svojih dubokih potreba: to je užasno kad je poziv koji je čovek izabrao intelektualni. Volim istoriju – i srećan sam što vam danas pričam o onome što volim.¹

Srećan sam zbog toga, to je sasvim prirodno. Ne volim mnogo da mešam različite stvari i da predavanje zamenim ispovedanjem. No ipak mogu da vam kažem sledeće. Kad sam 1899. godine ušao u ovu kuću, poput vam, posle godinu dana provedenih u vojsci (bila je to prva od sedam godina, koliko su muškarci moje generacije u proseku dali vojničkom životu) – upisao sam se na Odsek za književnost. Bila je to izdaja: od najranijeg detinjstva u meni je bila duboko usađena vokacija istoričara. Ali ona nije mogla da izdrži dve godine viskoke retorike u gimnaziji Louis-le-Grand, dve godine pomnog pretresanja *Priručnika spoljne politike (Manuel de politique étrangère)* Emila Buržoa (Emile Bourgeois) (koga ću ponovo sresti kao vanrednog profesora u Ecole). Anatol Frans (Anatole France) na jednom mestu priča da je kao dete sanjao da napiše istoriju Francuske „sa svim detaljima”. Činilo se da nam naši nastavnici u gimnazijama nude detinjasti ideal malog Anatola. Reklo bi se da baviti se istorijom po njima znači saznati, ako ne sve detalje, ono barem što je moguće više detalja o misiji gospodina Šarnasea (Charnacè) na dvorovima Severa. A ko bi znao nešto više tih detalja od onog do sebe, bio je, razume se, volji: valjao je za istoriju!

Pribojavam se da se stvari od mog vremena nisu mnogo izmenile. Sa onim smislom za humor, karakterističnim za nekoga ko je studirao na Ecole Normale, i koji je sačuvao sve do kraja života – jedan nedavno preminuli kolega Collège de France, veliki matematičar Lebeg (Lebesgue), poverio nam je jednoga dana kako je došao do saznanja da postoje dve vrste matematike: jedna, stražna, matematika Generalnih Inspektora, koju on, priznaje to, ne razume dobro, i druga, pristupačna, koju svakodnevno unapređuje i u kojoj ga nijedna teškoća ne plaši. Da ne postoje isto tako i dve istorije; ne upoznaju li se pri tom svi samo sa prvom? Smelo pitanje. U svakom slučaju, ne želim da vam govorim o toj istoriji. Nego o onoj drugoj. Jednostavno, o istoriji. Onoj koju pokušavam da unapredim. Onoj koju volim.

I

Jednostavno, o istoriji? reći ćete mi. Ne baš tako, pošto najavljujete časkanja o „ekonomskoj i socijalnoj istoriji”. Ali, upravo je prvo što želim da

¹ Ove reči bile su upućene učenicima Ecole Normale Supérieure na početku školske 1941. godine. Zamoljen da im održim tri predavanja koja se odnose na ekonomsku i socijalnu istoriju, smatrao sam da mogu da im uputim savete koje ćete pročitati.

vam kažem da, pravo govoreći, i nema ekonomske i socijalne istorije. Ne samo zato što spoj između prideva Ekonomska i Socijalna nije neka povlastica – ekskluzivno pravo, što bi rekao direktor nekog bioskopa – u tom smislu što ništa nije umesnije reći Ekonomska i Socijalna, nego Politička i Socijalna, ili Književna i Socijalna, ili Verska i Socijalna, ili čak Filozofska i Socijalna. Nisu nam neki racionalni razlozi stvorili naviku da ova dva prideva sasvim spontano, i ne razmišljajući više o tome, povezujemo jedan s drugim. U pitanju su istorijski razlozi, koje je veoma lako odrediti – a ovaj sklop koji nas zaokuplja, u krajnjoj liniji, ne predstavlja ništa drugo do nekakav ostatak, ili nekakvo nasleđe: nasleđe dugih diskusija, koje su od pre jednog veka povedene oko takozvanog problema Istorijskog matrijalizma. – Nemojte, dakle, misliti da ja, kad se služim ovom uobičajenom formulom, kad govorim o ekonomskoj i socijalnoj istoriji, i najmanje sumnjam u njenu stvarnu vrednost. Kada smo Mark Blok (Marc Bloch) i ja dali da se ove dve tradicionalne reči odštampaju na koricama naših *Anala*, mi smo dobro znali da posebno odrednica „socijalna” predstavlja jedna od onih prideva pomoću kojih se u toku vremena izražavalo toliko različitih stvari, da on, naposljetku, gotovo više ništa ne znači. Ali, baš smo zbog toga i prihvatili ovaj pridev. I to tako uspešno da on danas, sticajem okolnosti, sâm figurira na koricama ovih istih *Anala*, na kojima umesto *Ekonomske* i *Socijalne*, usled jedne nove nevolje, jednostavno stoji *Socijalne*. Nevolje koju smo s osmehom prihvatili. Jer, bili smo saglasni u mišljenju da jedna ovako neodređena reč, kao što je „socijalna”, baš kao da je stvorena, kao da je na svet doneta nekakvim nominativnim dekretom samog istorijskog Proviđenja kako bi poslužila kao oznaka časopisu koji neće da se oziđuje bedemima, već hoće da široko, slobodno, štaviše, nenametljivo, na sve susedne vrtove razastire određeni duh, svoh duh: hoću da kažem – duh slobodne kritike i inicijative u svakom smislu.

**

Dakle, vraćam se na to: ne postoje ekonomska i socijalna istorija. Postoji jednostavno istorija u svom Jedinstvu. Istorija koja je po definiciji, u celini društvena. Istorija koju smatram naučno vođenim proučavanjem različitih aktivnosti i različitih tvorevina ljudi prošlih vremena, sagledanih u njihovoj episi, u okviru izuzetno raznolikih, no ipak međusobno uporedivih društava (to je postulat sociologije), kojima su oni prekrili površinu zemaljske kugle i ispunili doba što su se smenjivala. Poduža definicija: ali sumnjičav sam prema odveć kratkim definicijama, ili zadivljujuće kratkim. A ova, čini mi se, samim svojim odredbama otklanja mnoge lažne probleme.

Tako kao prvo, određujem istoriju kao naučno vođeno proučavanje, a ne kao nauku – iz istog razloga iz kojeg, praveći plan za *Francusku enciklopediju* (*Encyclopédie française*) nisam hteo da joj kao osnovu postavim opštu klasifikaciju Naukâ, kao što je to već bio ustaljeni ritual; naročito iz tog razloga što

govoriti o Naukama pre svega znači stvarati mentalnu predstavu o nekom zbiru rezultata, nekoj, ako hoćete, riznici sa više ili manje novca, pri čemu su neki novčići veoma vredni, a drugi ne; to znači ne staviti naglasak na ono što predstavlja pokretačku oprugu naučnika, a to je Nemir, ne neprestano i besomučno, već promišljeno i metodično preispitivanje tradicionalnih istina – potreba da se postignuti rezultati preispitaju, dorade, ponovo promisle kad je potrebno, čim se ukaže kao potrebno, kako bi se prilagodili koncepcijama, i, preko njih, novim životnim uslovima koje vreme i ljudi, koje ljudi u datom vremenskom okviru neprestano sebi grade.

A kao drugo, kažem – ljudi. Ljudi, jedini predmet istorije – istorije koja se uvršćuje u grupu najraznorodnijih humanističkih disciplina, uz antropologiju, psihologiju, lingvistiku itd; istorije koju ne zanima nekakv apstraktni, večiti čovek, u osnovi nepromenljiv i vazda istovetan sa samim sobom – već je zanimaju ljudi, koji se uvek sagledavaju u okviru društava čiji su pripadnici – ljudi-pripadnici tih društava u jednom sasvim određenom razdoblju njihovog razvoja – ljudi što imaju mnogostruke funkcije, koji se bave različitim delatnostima, koji su raznolikih preokupacija i sposobnosti, i koji se mešaju, sudaraju, osujećuju jedni druge i, na kraju, zaključuju među sobom kompromisni mir, jedan modus vivendi koji se naziva Život.

Ovako definisanog čoveka možemo, ako nam je tako zgodnije, da uhvatimo za koji god hoćete deo tela, bolje za nogu ili za ruku nego za glavu; čim povučemo, izvlačimo ga celog. Taj čovek ne dopušta da ga sečemo na komade, jer ga u tom slučaju ubijamo, a iskomadani leševi istoričaru nisu potrebni; istoričar proučava prošli život, i Piren ga je – Piren, veliki istoričar naše epohe – na jednom mestu ovako definisao: „čovek koji voli život i koji ume da ga posmatra”. Taj čovek, rečju, predstavlja opšte mesto svih delatnosti koje obavlja – a mi se onda možemo više pozabaviti jednom od njih, na primer, onom koju on obavlja, ili njegovim ekonomskim delatnostima. Pod jednim uslovom, a to je da nikada ne zaboravimo da ga one u sebe vazda upliću celog – i to u okviru društava koje je izgradio. Ali upravo je u tome pravo značenje prideva socijalni, koji se ritualno lepi uz pridev ekonomski; on nas podseća da predmet našeg proučavanja nije jedan delić realnog, jedan od izdvojenih aspekata ljudske aktivnosti – već sam čovek, shvaćen unutar grupa kojima pripada.

**

Izvinjavam se što su ove napomene ponešto apstraktne. I, iskazujući ih, ne gubim iz vida ni šta je moja prava namera, ni koji je duboki razlog što se u ovom trenutku nalazim ovde. Juče sam radi vas ponovo iščitavao neke zanimljive i lepe tekstove. Ozer (Hauser) je 1914. objavio Mišleove beleške, u kojima, kao i uvek, sevaju mnoge iskre pronicljivih i oštromnih opaski. Među ovim

beleškama je i predavanje koje je on baš ovde, 10. jula 1834, održao studentima treće godine, koji će uskoro napustiti Ecole i krenuti u provinciju. Ove mlade ljude, koje je čekao težak profesorski poziv u nekoj kraljevskoj gimnaziji, u nekom gradu bez sređenih arhiva, bez biblioteka sa katalozima, bez mogućnosti da lako putuju, da se rasonode, Mišle je hrabrio. On je pokazivao kako istoričar koji to hoće svuda može korisno da radi. Problem danas više nije isti. Ali ono što je Mišle pokušavao da postigne svojim autoritetom, žarom svojih reči i zračnom snagom svoga genija – to je, međutim – uz svu različnost predmeta poređenja – upravo ono što bih ja đeleo da pokušam sa vama. Ako bih u nekome ko je počeo da se koleba mogao da povratim ili da učvrstim sklonost prema istoričarskom pozivu; ako bih mogao da otupim oštricu predrasuda koje su se prema istoriji iznedrile iz nesrećnog dodira sa onim što nam je suviše često nuđeno pod tim imenom – sa onim što su nam davali i što će od vas još tražiti na ispitima do doktorata, jedinog koji izmiče, ili koji bar može da izmakne ovoj opasnosti; ako bih mogao da vam podarim osećanje da svoj život možete da provedete baveći se istorijom, vratio bih jedan mali deo duga koji imam prema našoj kući.

No sad, kako da vam podarim to osećanje – osećanje da svoj život možete da provedete baveći se istorijom – ako ne tako što ću pred vama, sa vama, razmotriti neke od živih problema koje istorija, danas, postavlja onima koji u istraživanjima streme ka najvišem vrhu – onima koji su na pramcu broda, i čije su oči neprestano ispitivački uprte u horizont?

Naime, postaviti neki problem, to je upravo početak i kraj svake istorije. Ako nema problema, nema ni istorije. Onda su to samo pripovedanja, kompilacije. A setite se: ako nisam govorio o „nauci” o istoriji, govorio sam o „naučno vođenom” istraživanju. Nisu se ove dve reči tu našle da bi zasenile. Izraz „naučno vođeno” podrazumeva dve operacije, baš one koje se nalaze u osnovi svakog modernog naučnog rada: postaviti probleme i formulisati hipoteze. Dve operacije na koje su ljudima u moje doba ukazivali kao na najopasnije. Jer, postaviti probleme, ili formulisati hipoteze, to je naprosto značilo izdati. Ubaciti u utvrđeni grad objektivnosti trojanskog konja subjektivnosti...

U to vreme istoričari su živeli u detinjastom i pobožnom poštovanju „činjenice”. Oni su imali naivno i dirljivo uverenje da je naučnik čovek koji, priljubivši oko uz svoj mikroskop, odmah uočava pregršt činjenica. Činjenica koje mu je dalo, koje je za njega proizvelo jedno predusretljivo Providenje, činjenica koje je on sad samo imao da zabeleži. Dovoljno bi bilo da je ma koji od ovih metodologa, makar za trenutak, priljubio oko na okular nekog mikroskopa i pogledao neki histološki preparat, pa bi odmah uočio da histologu nije dato da posmatra, već da tumači ono što treba prvo nazvati apstrakcijom. Za samo pet minuta on bi, videvši kako naučnik ulazi u posed onoga što je prethodno dugo i mukotrpno pripremao – na osnovu neke unapred koncipirane ideje –

sagledao koliki je lični udeo čoveka, istraživača, čije je delanje samo time i omogućeno što je on u sebi postavio određeni problem i formulisao određenu hipotezu.

**

Isti je slučaj sa istoričarem. Istoričarem kome nikakvo Providenje ne isporučuje sirove činjenice. Činjenice kojima bi nekim čudom bilo podareno nekakvo stvarno bitisanje, savršeno određeno, jednostavno, nesvodljivo ni na šta drugo. Istorijske činjenice, čak i najbeznačajnije, u život priziva istoričar. Znamo da činjenice, te činjenice kojima smo tako često primorani da se pobožno klanjamo, predstavljuju naprosto apstrakcije – i da čovek, da bi ih odredio, treba da posegne za najrazličitijim, a katkad i najprotivrečnijim svedočanstvima – među kojima on neizbežno pravi odabir. Tako da ova zbirka činjenica, koje nam tako često bivaju predstavljene kao sirova građa što automatski tvori istoriju zapisanu u samom trenutku odvijanja događaja i sama, znamo, ima određenu istoriju, a to je istorija evolucije znanja i svesti istoričara. A onda mi, da bismo prihvatili ono što nam činjenice kazuju, imamo prava da zahtevamo da nas najpre uključe u kritički rad kojim je pripremljeno ulančavanje tih činjenica u duhu onoga koji se na njih poziva...

Isto tako, ako istoričar sebi ne postavlja probleme, ili, pak, ako, nakon što ih je postavio, ne formuliše hipoteze za njihovo rešavanje – što se tiče struke, tehnike, naučnog napora, s pravom mogu da kažem da on malko zaostaje i za poslednjim našim seljakom: jer seljaci znaju da stoku ne valja tek tako pustiti na prvu livadu, pa da ona tamo nasumice pase: oni je ograđuju u torove, privezuju za kočice, negde je puštaju da pase, a negde ne. I znaju dobro zašto.

Šta ćete! kad u nekoj od onih knjižurina na čije pisanje izgleda već godina odlaze sve snage naših najboljih profesora istorije – kad u nekom od onih poštovanja dostojnih, savesno pripremanih, brižljivo sastavljenih udžbenika što vrve od činjenica, brojki i datuma, s mnoštvom pobrojanih slika, romana ili mašina – kad, u jednoj od tih knjiga na kojima je više laskavih overa Instituta, Sorbone, regionalnih univerziteta nego što je šarenih reklamnih natpisa na nekom od naših dobrih turističkih hotela, na sreću, otkrijemo neku ideju, i kad je ta ideja sledeća: „Period koji ćemo proučavati (a to je jedan od najburnijih u našoj istoriji) nastavlja period koji prethodi i najavljuje period koji sledi; on je značajan po onome što ukida, ali i po onome što uspostavlja”, itd. – hoćemo li onda i dalje da se pitamo zašto istoriju izlažu poruzi, okreću glavu od nje, žigošu je i ismevaju mnogi sjajni duhovi, razočarani što vide da su toliki napori, toliki uloženi novac, poliko potrošene fine štampane hartije urodili samo širenjem jedne ovakve filozofije – ovekovečivanjem ove beživotne istorije u kojoj se nesuvislo slažu reči i u kojoj niko, nikada, ne oseća (pozajmljujem, i stalo mi je

da ovde pozajmim reči Pola Valerija) „onu napetost pred neizvesnim od koje je sazdano veliko uzbuđenje slavoljubaca u trenutku kad sagledavaju da će im sledeći trenutak doneti ili krunu ili vešala; uzbuđenje umetnika koji će strgnuti pokrov sa svog mermernog zdanja ili narediti da mu se skinu lukovi i poptore?“ Pa čudite li se onda onim žestokim nasrtajima na istoriju, onoj phladnelosti mladih prema njoj, njenom uzmicanju što je usledilo, kao i onoj pravoj krizi istorije, čijeg su laganog, postepenog i neumitnog razvoja bili svedoci ljudi iz moje generacije? Imajte na umu da je, u trenutku kada sam započinjao studije na Ecole Normale, bitka bila dobijena. Dobijena i previše za istoriju. Previše zato što ona čak više nije izgledala kao posebna i ograničena disciplina. Previše zato što je dobijala izgled jedne univerzalne metode, koja se bez razlike primenjuje na analizu svih oblika ljudske aktivnosti. Previše zato što i danas ima onih što, kaskajući za vremenom, istoriju definišu ne pomoću njenog sadržaja, već pomoću ove metode – koja čak ne predstavlja ni istorijsku metodu, već jednostavno kritički metodu.

Istorija je osvajala, jednu po jednu, sve humanističke discipline. Književna kritika se sa Gistavom Lansonom (Gustave Lanson) pretvarala u književnu istoriju – a estetička kritika u istoriju umetnosti sa Andre Mišelom (André Michel), naslednikom plahovitog Kuražoa (Courajod), tog JUpitera gromovnika iz škole Luvra. A stara raspra se pretvarala u istoriju religija. Zadovoljna svojim napretkom, ponosna na svoje pobede, uobražena zbog svojih materijalnih uspeha, istorija se uspavljivala u svojim izvesnostima. Ona se zaustavljala u svom hodu. Ona je pričala i pričala, ponavljala, preuzimala; ona više nije nanovo stvarala. A svaka minula godina njenom je glasu dodavala potmuli prizvuk jednog glasa s one strane groba.

Ali, nastajale su nove discipline. Psihologija je u isti mah obnavljala i svoje metode i svoj predmet, čemu su podsticaj dali Ribo (Ribot), Žane (Janet), Dima (Dumas); na poziv Dirkema (Durkheim), Simjan (Simiand) i Mosa (Mauss), sociologija se formirala i kao nauka i kao škola; ljudska geografija, koju je u Ecole Normale uveo Vidal (Vidal), koju je na Sorboni razvijao Demanžon (Demangeon), u Collège de France Žan Brin (Jean Brunhes), zadovoljava jednu potrebu za realnošću koja u istorijskim proučavanjima, sve više okrenutim ka najproizvoljnijoj diplomatskoj istoriji – najvećma odvojenoj od svake realnosti – i ka političkoj istoriji – savršeno ravnodušnoj prema svemu onome što nije ona sama u najužem smislu te reči – nije mogla da nađe ništa što bi moglo da je zadovolji. Mladi ljudi su pokazivali sve veću naklonost prema ovim mladim disciplinama. Usledio je rat, izbila je kriza; jedni su odustali od svega, drugi su postali gorko zajedljivi. No istorija je zauzela preveliko mesto u našem duhovnom životu da bismo mogli da ne marimo za njene nedaće. I da bismo mogli samo da slegnemo ramenima kad govorimo o napadima koji po formi mogu da budu nepravedni, ili nespretni – i često jesu takvi – ali koji, svi

bez razlike, izražavaju ono čemu treba naći leka, i to brzo; razočaranost, potpuni nestanak iluzija – gorko osećanje da baviti se historijom, čitati istoriju, sad smo znači gubiti vreme...”

Dr Mile BJELAJAC
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

NEDIĆEV MEMORANDUM GENERALU
AJZENHAUERU MAJA 1945

O ličnosti generala Milana Nedića savremenici i istoričari napisali su veći broj radova. Savremenici među kojima i njegov sestrić Stanislav Krakov, najčešće su objavljivali van Jugoslavije.¹ U zemlji, prevladavali su istoričari koji su mu posvetili jednu monografiju ali mnogo više stranica u delima o Drugom svetskom ratu na tlu Srbije.² Može se konstatovati da su unutar srpske emigracije već pedesetih polarizacije oko uloge generala Nedića počele gubiti na oštrini sa tendencijom da se njegov rad prikaže kao drugi pol borbe za očuvanje srpske nacije i borbe protiv komunizma. U Jugoslaviji (Srbiji) je on i dalje bio povod za kontro-

¹ Boško Kostić, *Za istoriju naših dana*, Lil 1949; Petar Martinović Bajica, *Milan Nedić*, Čikago, Ilinoj 1956 (reprint, "Nikola Pašić", Beograd 2003); Bor. M. Karapandžić, *Gradanski rat u Srbiji*, Klivlend Ohajo 1958; B. N. Kostić, *Istina o Milanu Nediću*, Milvoki, SAD 1965; Stanislav Krakov, *General Milan Nedić*, I-II, Minhen 1968; Prof. Lazo M. Kostić, *Armijski general Milan Nedić, njegova uloga i delovanje pretežno prema stranim izvorima*, Privatno izdanje, Melburn, Australija 1976; Ilija M. Pavlović, „General Milan Đ. Nedić - Biografija i drugi istorijski podaci o srpskom stradanju u drugom svetskom ratu 1941-1945”, I-II, *Srpski preporod*, Southport, Quinsland, Australia 1990 (Otađbinsko izdanje: *Milan Đ. Nedić i njegovo doba*, I-II, *Nova iskra*, Beograd 1994) Milutin Propadović, „D.V. Ljotić, Zbor i Komunistička partija Jugoslavije 1935 - 1945”, *Iskra* 1990

² Milan Borković, *Milan Nedić*, Zagreb 1976; M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji, Kvislinška uprava 1941-1944*, Knj.1-2, "Sloboda", Beograd 1979; Mladen Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934 - 1945*, Narodna knjiga, Beograd ; Vjenceslav Glišić, *Užička republika*, Beograd 1968; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 - 1945*, VINC, Beograd 1992; Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/1941 - 1944/1945*, VINC, Beograd 1991; Žarko Jovanović, *Seljaštvo Srbije u Drugom svetskom ratu*, INIS, Beograd 1995; Dragan Aleksić, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, INIS, Beograd 2002; Mirjana Zorić, *Srbija u završnici rata 1943 - 1944*, doktorska disertacija odbranjena 2004 na Filozofskom fakultetu u Beogradu; vidi takođe naše: "Milan Nedić", u: *100 znamenitih Srba*, Princip, Beograd 1993; *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 - 1941*, Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon, INIS-Dobra, Beograd 2004.

verze u nauci, a još više u javnosti. Jedan deo te javnosti nije ni do danas prihvatio činjenicu da je na sceni pored oslobodilačkog vođen i građanski rat, da su postojali legitimisti i revolucionari. Takođe se teško prihvata činjenica da je međunarodno ratno pravo predviđalo domaću civilnu upravu pod okupacijom, te propisivalo obaveze okupatora i okupiranog. Ovo poslednje je upravo bilo deo okolnosti u kojima je delovao general Nedić.

Dokumenta koja objavljujemo, *Memorandum* generala Milana Nedića generalu Ajzenhaueru (Eisenhower) u maju 1945. godine i nekoliko pratećih, do sada nisu korišćena u historiografiji. Ona se nalaze u Nacionalnom arhivu u Washington-u, u fondu State Department-a.³

Poslanstvo SAD u Beogradu primilo je 28. augusta 1945. godine kao „poverljivo” informaciju od američkog ambasadora u Berlinu Roberta Marfija (Robert Murphy) sa preliminarnog saslušanja generala Milana Nedića od 10. jula iste godine. Mesec dana pre ove informacije, isto poslanstvo je iz Berlina dobilo kopiju „Memoranduma” u obimu od šest strana, kucanih bez proreda, koji je general Nedić uputio 25. maja 1945. glavno-komandujućem savezničkih snaga Ajzenhaueru preko generala Harija Kolinsa (Harry T. Collins) komandanta 42. američke divizije u Kicbilu (Kitzbuhel).⁴ Kako saznajemo iz američke prepiske, američki štab po pitanju memoranduma nije preduzeo ništa. Nedić je potom uhapšen 6. jula, a pred obaveštajne organe američke Treće armije doveden je 9. jula.⁵

Prema zapisniku majora Edmunda L. Kinga, Nedić je svoj boravak u Austriji, posebno u Kicbilu, predstavio kao internaciju u koju su ga stavili Nemci sve do dolaska Amerikanaca. Dao je informacije o svim svojim saradnicima koji su ostali u Kicbilu ili su se nalazili u Italiji kao general Đura Dokić i ministar dr Nedeljković. Američki obaveštajac je u komentaru zabeležio da bi uz dodatne izvore, Nedić, budući dobro upoznat sa balkanskim stvarima, mogao rasvetliti svoju saradnju sa Nemačkom. Rezimirajući Nedićeve tvrdnje naveo je da general svoju saradnju sa Nemačkom video kao nuždu da se zaštiti Srbija od razaranja u građanskom ratu koji su zazivali komunisti, a s druge strane da ne bude previše eksploatisana od Nemačke. „Izjavio je da nema čega da se boji od Amerikanaca jer misli da će se njegova pozicija razumeti”, završava King.

³ National Archives Washington, odeljenje Maryland College Park, Fond State Department, Record Group 84, Yugoslavia, box 52, file 800. Koristimo priliku da se zahvalim kolegi Prof. Dr Dragu Roksandiću koji nam je ljubazno skrenuo pažnju na ovaj dokumenat.

⁴ Marfi je obe informacije poslao Državnom sekretaru SAD Achesonu i James W. Riddleberger-u CE (verovatno odeljenje Central Europe). Ambasador SAD takođe obaveštava da je kopiju Nedićevog memoranduma prosledio britanskom ambasadoru u Berlinu. Dakle ovaj memorandum bi trebao da se nalazi sačuvan i u PRO, FO, britansko poslanstvo Berlin, 1945.

⁵ Smatramo da su ovi datumi tačni. Borković i neki drugi autori navode 5. juni kao datum hapšenja. (Borković, *n.d.*, knj.II, s.370)

U memorandumu koji je Nedić uputio Ajzenhaueru na prvom mestu se izražava zadovoljstvo i pozdravlja pobjeda saveznika, a posebno činjenica da su ih oslobodile američke snage, predstavnici demokratija koje su svoje predstavnike slale glavnom štabu Draže Mihailovića kao vid velike moralne podrške. Podseća da je i on učesnik neravnopravnog rata koji je bio nametnut Jugoslaviji te da su u Kicbilu komandanti dve trećine ondašnje armije koja se oduprla Nemcima (on na čelu 3. i brat mu na čelu 2. grupe armija JV). Upro je prstom u hrvatsku izdaju koja je još više oslabila otpor i na tragediju srpskog naroda koja je nastupila po slomu armije na svim stranama, a posebno na teritoriju NDH. Naveo je nedela Mađara i Bugara, što je sve zajedno pretilo istrebljenjem srpskog naroda. Podsetio je na činjenicu da su ga Nemci držali u internaciji sve dok krajem augusta nije prihvatio položaj. Pa i tada na svaki njegov zahtev ili najavu odstupanja, pretili su da će ostatak Srbije podeliti između Bugara, Hrvata i Mađara. Uprkos tim teškim okolnostima, obaveštava Ajzenhauera da je spašeno 400.000 izbeglica sa drugih područja Jugoslavije među kojima 86.000 dece, siročadi starih do 14 godina.

Nedić je objašnjavao svoju antikomunističku akciju zaštitom srpskog naroda od represalija, ali i borbom za njegovu budućnost u slobodi posle rata. Kada je njegov odnos prema pokretu Draže Mihailovića u pitanju, on u ovom memorandumu sebe predstavlja kao tajnog pristalicu te akcije koji je na sve načine pomagao da ta organizacija opstane i da se što bolje opremi, koliko je bilo u njegovoj moći.

Dve strane svog memoranduma posvetio je stanju u Srbiji posle dolaska sovjetskih snaga i partizana 1944. godine. Istako je činjenicu da ni jednog trenutka ni njegove, ni snage generala Mihailovića nisu pomišljale da se suprotstave savezničkim sovjetskim jedinicama, mada su i dalje bili angažovani u borbi sa partizanima. Da bi izbegli sukob svojevolejno su se povukli iz Srbije na Zapad. Tako je, po Nediću, politička manjina, uz pomoć sovjetskih trupa zagospodarila Srbijom i uskoro se nametnula celoj Jugoslaviji.

Nedić moli generala Ajzenhauera da se niko od preko dvesta hiljada Srba iz zarobljeništva, srpskih radnika te 20.000 izbeglih boraca prisilno ne vraća u Jugoslaviju dok tamo ne bude demokratije. Zalaže se da Amerika utiče i kontroliše izražavanje slobodne narodne volje na izborima jer u protivnom pobeđiće politička manjina manipulacijom. Izražava ličnu spremnost, kao i spremnost ministara svoje vlade koji su u Kicbilu da se podvrgnu ispitivanju o njihovom radu tokom okupacije, ali tačno i pred međunarodnim sudom, a ne pred Titovim.

U prilogu memoranduma Ajzenhaueru, general Nedić je priložio rezime svog memoranduma koji je 19. januara 1945. poslao dr Nojbaheru (Dr Herman Neubacher) predstavniku nemačkog ministarstva vanjskih poslova. On u više navrata pominje ovaj dokument i njegovu sudbinu u samom memorandumu.

Upoređivanjem ovog skraćenog teksta sa originalnim, istoričari mogu uočiti šta je Nedić smatrao neoportunim da se iznosi pred pobednike, a šta podupire njegove ocene iznete u memorandumu američkom generalu. U najkraćem, ispušten je predistorijat memoranduma Nojbaheru, tj. pozivanje na njihove susrete u Beču, ponude o stvaranju zajedničke vlade koje su navodno stigle od generala Mihailovića preko Sarajeva, odlazak Nojbahera u Sarajevo da se situacija rasvetli i očekivanje pregovarača Mihailovića u Beču.⁶ Imajući u vidu pismo Milana Nedića ministru Nojbaheru od 2. februara 1945. godine, u kome general i njegove kolege u izbeglištvu komentarišu negativan odgovor nemačke vlade po memorandumu od 19. januara i daju razjašnjenja oko mogućih nejasnih tačaka, možemo se pitati zašto se Nedić nije odlučio da i njega priloži uz spis kojim se obratio Ajzenhaueru. Naime, u ovom pismu od 2. februara je pozicija Nedića i nekadašnje vlade daleko preciznije iznesena i, ako je hteo, išla bi mu više u prilog:

„Povodom Vaših primedaba pod 1) i 2) u Vašem pismu od 28. prošlog meseca molim da izvolite primiti ova obaveštenja od Srpske vlade:

Srpska vlada je diskutovala po pitanju stava Memoranduma od 19. januara ove godine na svojim sednicama 1. i 2. februara tek. godine i došla do ovog zaključka:

1) Izgleda nam da je ovde po sredi izvestan nesporazum. Shvatanje koje je izloženo u Memorandumu od 19. januara ove godine samo konstatuje ovu situaciju i ovaj odnos koji je od 1941–1944. postojao između Nemačke i Srbije, kao dela zaraćene sa Nemačkom Jugoslavije, tj. odnos pobedioca prema pobeđenom, okupatora prema okupiranom, a taj odnos i sada još postoji. Pri ovome napominjemo da Nemačka nikada, ni u kom obliku nije tražila od srpske Vlade u Srbiji, da se taj odnos, pa dakle i njen odnos prema njenim saveznicima, ma u kom pogledu izmeni. Takvi pokušaji izgleda nam da se tek sada čine sa nemačke strane, da se srpska Vlada izjasni za borbu u saradnji sa Nemačkom, a „protiv zajedničkog neprijatelja.”

Mi međutim nemamo ni ovlašćenja ni mogućnosti da činjenično stanje sada menjamo (...)

U nastavku ovog pisma se izražava stav prema onima iz srpske emigracije koji su imali drugačije poglede:

„Ako pak izvesne srpske borbene grupe i politički ljudi, koji iza njih stoje – kako Vi ističete u svom pismu od 28. prošlog meseca – doista stoje i ostaju na stanovištu neposrednog produžavanja borbe, to je njihovo privatno

⁶ Verzija dokumenta Predsednika srpske vlade, Str. Pov. Br.1/1945, od 19. januara 1945. u Kicbilu, Nj. E. Gosp. Ministru dr Nojbaheru u Beču, objavljena je u *Glasi Kanadskih Srba*, br. 1990 i 1991 za 1971. godinu (priređio Radoje L. Knežević). Prema napomeni priređivača radio ih je Nedić lično kao i sva podcrtavanja na njima. Vidi takođe: Ilija M. Pavlović, *n.d.* s.167-173.

mišljenje, koje srpska nacionalna Vlada, kojoj ja stojim na čelu, ne može prihvatiti.”⁷

Pišući o ovoj poslednjoj epizodi iz života „srpske vlade” i samog generala Nedića istoričari, posebno u Jugoslaviji, su se do sada koristili najviše zarobljenom nemačkom građom, izjavama pojedinih ličnosti kao što su Dragi Jovanović, Tanasije Dinić, Aleksandra Cincar Markovića, pa i samog Nedića tokom njegovog saslušanja. Takođe su koristili selektivno ili ukrštajući različita svedočenja savremenika, od kojih su neki nastavili da žive posle 1945. godine u emigraciji.⁸ Za uže znalce biće svakako do značaja da uporede ono što se do sada znalo i činjenice iz ovih dokumenata u kojima Nedić pokušava da se predstavi u svetlu doslednog borca protiv komunizma za koga bi saveznici trebalo da imaju razumevanja.

Prema dosadašnjim znanjima, predsednik „vlade nacionalnog spasa” Milan Nedić i njegovi ministri, izuzev Veselinovića i Đorđevića koji su ostali u Beogradu, otputovali su početkom oktobra 1944. iz Beograda i preko Srema, Subotice i Budimpešte stigli u Beč 11. oktobra. Privid funkcionisanja ove grupe kao „vlade” nastavljen je sve do kapitulacije Trećeg Rajha maja 1945. godine.

Po dolasku u Beč „vlada” je nastavila da održava sednice i razrađuje svoje planove i taktiku za bližu budućnost. Neki ministri su bili mišljenja da vlada više ne postoji i da bi eventualno mogao da se formira samo jedan komitet koji bi se starao o izbeglicama i pokušao da uspostavi vezu sa Kairom i Londonom. Nedić i većina su bili protiv zastupajući mišljenje da će se situacija promeniti. To im je bila osnova da traže od vlade Rajha da ih kao vladu i priznaju. Sam Nojbaher se zalago da to ne bude više vlada nego „Srpski klub” ili „Srpski odbor za saradnju sa Nemačkom”, a Nedić da bude predsednik tog odbora. Već od 17. oktobra u Beču je počela delovati „Srpska kancelarija” u prostorijama hotela „Imperijal”. Vlada je u tom trenutku kao prvu zadaću videla dobijanje novca za brigu o brojnim izbeglicama, internircima i bivšim zarobljenicima. Mnogi su nagrnuli u holove hotela već prvog dana. U Beču je vladala beda, skupoća, a grad je bio izložen bombardovanjima. U grad su se slivale i druge izbegličke formacije pa su domaćini već za nekoliko dana odlučili da prebace bivšu srpsku vladu u hotel „Grand” u Kicbilu. Kako se verovatno ne bez ironije prisećao Aleksandar Cincar Marković, koji je preko Jonića saznavao šta se među članovima vlade dešava, oni su se zaista „igrali vlade” i tražili priznanje od Nemaca, pomoć u organizaciji novih trupa, vojno-politički savez sa Rajhom. Na sve to Nemci su im nudili da se organizuju kao „Komitet spasa”.⁹

⁷ Vidi nap. 4; I. M. Pavlović, *n.d.* 173-174.

⁸ M. Borković, *Kontrarevolucija*, knj.2, s. 362-372, vidi poglavlje: „Aktivnost srpskih kvisinga u izbeglištvu do završetka Drugog svetskog rata”.

⁹ Borković, *Kontrarevolucija*, s. 364-365

Na dan nemačke kapitulacije, 8. maja u Kicbil je ušla prethodnica američke 36. divizije, a potom je upravu tog dela Austrije sprovodila 42. američka divizija.

Posle kapitulacije otvorilo se za sve ove emigrante egzistencijalno pitanje – „Šta će s nama biti?” Kako će ih tretirati zapadni saveznici, kako će se prema njima odnositi Kralj i političari u Londonu i kakva potraživanja će ispostaviti nove vlasti u Jugoslaviji? U tom kontekstu se pojavljuje i ovaj apel na generala Ajzenhauera koji je ostao bez odjeka, a sudbina Nedića i većine njegovih saradnika bila je tragična. Na zahtev nove jugoslovenske vlade većina je uhapšena jula 1945. godine. Tokom narednih šest meseci Nedić i drugovi prebacivani su i isleđivani od američkih organa u logorima Frajzinlu, Mosburg i Novi Ulm. Potom su bili izručeni jugoslovenskim istražnim organima 5. januara 1946. godine. U međuvremenu prema svedočanstvima u emigrantskoj literaturi Nedić je održavao veze sa onima koji nisu bili uhapšeni, a oni su mu pored pisama slali pakete sa hranom. Nedić je proveo nešto više od mesec dana u beogradskom pritvoru gde je vođena istraga, kada je prema službenom saopštenju za javnost izvršio samoubistvo 6. februara 1946. godine.

DOKUMENTI O ŠTETAMA NASTALIM BOMBARDOVANJEM BEOGRADA 1941–1944.

U jugoslovenskoj i srpskoj historiografiji krajem 1980-ih i početkom 1990-ih ponovo je bila otvorena jedna skoro zaboravljena tema – povodi i rezultati savezničkog bombardovanja gradova u Srbiji 1944. godine. Jedan deo srpskih istoričara i javnosti u klimi opšteg preispitivanja jugoslovenske prošlosti bio je sklon da u tom segmentu rata vidi isključivo tendenciju zatiranja srpskog naroda, umanjenje njegovog broja i poraz građanskih snaga čiji je oslonac bio u pokretu generala Dragoljuba Mihailovića, a privremena egzistencijalna zaštita u civilnoj upravi generala Milana Nedića.¹⁰

Na takvu suženu interpretaciju upozoravali su drugi istoričari nudeći komparativne informacije o bombardovanju ostalih delova Jugoslavije. Svoj doprinos u rasvetljavanju ove kontroverze daju i oni koji su istraživali dublje razloge strateškog i taktičkog bombardovanja otkrivajući sve aspekte vojne stvarnosti pa i aktivnost ondašnje jugoslovenske vlade u Londonu.¹¹

¹⁰ Momčilo Pavlović, Veroljub Trajković, „Savezničko bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944”, *Leskovački zbornik*, Leskovac 1995; Đoko Tripković, *Beograd pod bombama*, Beograd 1999. Ovaj autor navodi da je samo u bombardovanju Beograda 16. i 17. aprila 1944 poginulo 1.260 građana, teško povredeno 1.600, a lakše nekoliko hiljada. "Razoreno je oko 600 kuća, dok je veći broj stanova pretrpeo veća ili manja oštećenja." (s.65)

¹¹ Vidi članak u ovom broju *Tokova istorije*: M. Terzić, "Jugoslovenska kraljevska vlada, Draža Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942-1944. godine"; Đorđe Stanko-

Dokumenti američke provenijencije koje objavljujemo, po našem sudu doprinose racionalizovanju priče o stradanju srpskog stanovništva u Drugom svetskom ratu. Na drugoj strani, isti dokumenti upozoravaju nas da su danas u opticaju različiti kvantitativni iskazi o istom. Korisno je u svakom slučaju saznati koja metoda se koristila u prikupljanju njihovom i ko svedoči. Takođe, zbog ratne propagande, postojale su tendencije uvećavanja ili smanjivanja brojčanih iskaza u skladu sa potrebama i namerama.¹²

Tri dokumenta u prilogu su pripremljena u Ambasadi Sjedinjenih država u Beogradu i poslata su u Washington, State Department, 27. avgusta 1945. godine. Informaciju je izradio Eric L. Pridonoff, ekonomski savetnik, a potpisao tadašnji otpravnik poslova Harold Shantz. Iz analize je vidljivo da je jugoslovenska vlada odredila grupu od 40 inženjera da u roku od četiri dana pregleda razaranja Beograda, isključujući mostove i razaranja na železnici, koja su nastala nemačkim i savezničkim bombardovanjima. Takođe, u ovom izveštaju nisu uključena laka oštećenja nastala tokom uličnih borbi ruskih i nemačkih snaga, ali ni lična imovina građana (nameštaj, odeća i dr). Suma štete nad ličnim dobrima iskazana je posebno.

Metodološku osnovu za određivanje štete predstavljala je formula:

- a) jedinica mere je stan od četiri sobe i prosečne veličine od 100 metara kvadratnih.
- b) procenjena građevinska cena bila je 1.000 dinara za kvadrat kao u 1939. godini.
- c) cena štete za manja oštećenja iznosila je 20% od cene u 1939, za teška oštećenja 50% od iste cene, a 80% od predratne cene za potpuno uništenje.
- d) odvajanje štete koja je počinjena 1941. godine od one iz 1944.

U izveštaju američke ambasade u Beogradu navodi se da je ukupna šteta pričinjena na objektima i imovinom građana u Beogradu procenjena na 220.150.000 dinara (3.992.000 \$), od toga šteta na stvarima i ličnom imovinom građana procenjena je na 113.000.000 dinara (2.0250.000\$ prema kursu iz 1939). Udeo američkog bombardovanja u stambenoj šteti iznosio je 1.222.000, a na stvarima 1.270.000 \$. Nemačka šteta prema ovom izveštaju iznosila je

vić, „Savezničko bombardovanje Nezavisne države Hrvatske 1943 - 1945 (Istorijski stereotipovi i stvarnost)”, *Tokovi istorije*, br. 1-4/2001, s.77-86; „Savezničko bombardovanje Podgorice 1944”, *Pobjeda*, Podgorica 2004; Mirjana M. Zorić, „Srbija u planovima vođstva partizanskog pokreta 1941 - 1944”, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2004,

¹² National Archives, Washington, Reg. 84, Box 53, dok. 815. Dokumente smo pribavili tokom skorašnjeg istraživanja u National Archives u Washington-u. Koristimo priliku da se zahvalimo prof. dr Dragu Roksandiću koji nam je skrenuo pažnju na njih prilikom našeg zajedničkog boravka u toj instituciji.

1.100.000 \$. Kod nemačkog dela, najviše štete nad imovinom građana pripisano je direktnoj pljački.

Prema navedenoj metodologiji Komisija je evidentirala 1.880 lakše oštećenih stanova, 679 teško oštećenih stanova i 440 potpuno uništena stana.

U komentaru koji je sačinila američka ambasada navodi se da je autor izveštaja prema savetu gospodina Emila Kekića proveo probna istraživanja u sedam gradskih reiona i da su ona dala veoma slične rezultate izveštaju koje je podneo tim od 40 inženjera.

Podaci do kojih je došla pomenuta komisija i saradnik ambasade koji je proveravao štetu na određenom uzorku, razlikuju se od podataka koje je samo za nemačko bombardovanje 6. i 7. aprila 1941. dala Tehnička direkcija opštine grada. Prema njenim nalazima potpuno je bilo porušeno 714, teže oštećeno 1.888, a lakše 6.615 zgrada, dok je lakše oštećen 22.831 stan. Ista direkcija je tada utvrdila da je vodovodna mreža bila oštećena na 360 mesta, oštećeno 76 tramvaja od 104, 16 od 87 autobusa. Razoreno 60.000 od ukupno 80.000 metara tramvajskih pruga. Zvanični izveštaji su govorili o 2.271 žrtvi, a nemačke procene o 4.000.¹³ Dodatno tokom prvih savezničkih bombardovanja pisci pominju još 600 porušenih objekata.

O ratnoj šteti koju je Nemačka počinila u srpskoj historiografiji je već pisano, ali nisu navođeni posebni podaci za stradanja građevina i opreme u svakom gradu posebno.¹⁴ Posebno nije vršena uporedba sa štetama koje su nastale kao posledica delovanja savezničke avijacije ili borbi tokom rata. Dokumenti u prilogu su verovatno jedan od ređih priloga u kojima se uporedno analizira koliko je u šteti koju je pretrpeo prostor, dobra i ljudi imao udela rat uopšte, odnosno različiti akteri na istom vojištu.

U radu dr Milana Terzića jedan deo se odnosi na izveštaje o tragičnim posledicama savezničkog bombardovanja na civilno stanovništvo Beograda, Zemuna i drugih srpskih gradova, što je izazvalo jugoslovensku vladu u

¹³ *Bombardovanje Beograda u Drugom svetskom ratu*, (Istorijski arhiv Beograda) Beograd 1975, s. 22-23

¹⁴ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, ISI, Beograd 1975. Autor navodi da je direktni gubitak u nacionalnom bogatstvu bio 9,145 milijardi američkih dolara, a ukupno utvrđena ratna šteta 46,9 milijardi \$. Od toga 35,5 mld nemačka, 9,85 italijanska i 1,192 bugarska (prema obračunskom kursu od 44 din za 1\$ u 1938). Prema izveštaju Komisije za utvrđivanje ratne štete 3.300.000 stanovnika ostalo je bez krova nad glavom I inventara, a 289.000 seoskih domaćinstava je spaljeno ili uništeno uključujući inventar i stoku; Dragan Aleksić, *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*, INIS, Beograd 2002; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941 - 1944*, Beograd 1992. Autor piše i o posledicama bombardovanja na prostor logora i nešto udaljenijeg zarobljeničkog logora (DULAG 172) na ušću Save u Dunav kojom prilikom je poginulo nekoliko stotina njih (Italijana, Rusa, pripadnika NOV).

Londonu da uloži hitne proteste i zatraži da se takav tim akcije obustavi. Na protest potpukovnika Živana Kneževića, vojnog izaslanika u Washington-u, povodom bombardovanja Beograda na Uskrs 1944. stigao je odgovor, koji je preneo američki vojni izaslanik potpukovnik L. Larrabe vladi, sa objašnjenjem:

„Prema ovim zvaničnim američkim podacima, šteta pričinjena nevojničkim objektima nije bila velika, a ni u kom pogledu srazmerna sa osovin-skom propagandom bilo preko radia ili drugim putem”

U prilogu ove poruke vlada je dobila, navodi Terzić, deo izveštaja američkog brigadnog generala upućen Glavnom štabu savezničkih Sredozemnih vazdušnih snaga o izvršenju zadatka 16. i 17. aprila nad Beogradom: „Izvršeni napadi 16. i 17. aprila na Beograd (Sava, Zemunski aerodrom i fabrike aviona Rogožarski i Ikarus gde su ove avionske fabrike sastavni deo kompleksa fabrika zbog čega su veoma važan vojni cilj; da važnost koloseka Beograd – Zemun na Savi i Zemunskog aerodroma ne treba posebno podvlačiti; da je glavni udar bio usredsređen na ove glavne ciljeve; da fotografska interpretacija rezultata bombardovanja ukazuje da se sve uspešno izvršeno i da je rasipanje bombi izvan ciljeva bilo veoma malo; da su štete, sem ciljeva, kako se vidi iz fotografskih snimaka prilikom izviđanja, znatne i da nisu bile željene”.¹⁵

Prilikom proslave šezdesetogodišnjice savezničkog iskrcavanja u Normandiji 6. juna 1944. godine, u središte pažnje pored starih veterana bilo je stavljeno stradanje francuskog grada Caena u kome je od savezničkog bombardovanja poginulo oko 20.000 građana. Stradali su i drugi gradovi i sela u prvim danima otvaranja drugog fronta.

¹⁵ Vidi članak Milana Terzića u ovom broju *Tokova*.

DOKUMENTA

No. 14

American Embassy, Belgrade, Yugoslavia,
August 27, 1945.

CONFIDENTIAL

BOMB DAMAGE IN BELGRADE
(Prepared by Eric L. Pridonoff)

The Yugoslav Government recently employed a group of 40 engineers to conduct a four-day survey of the damage done to greater Belgrade by the several bombings of the city by enemy and Allied aircraft since April, 1941. The formulae of appraisal of the damage were: (a) taking a four-room apartment as the numerical unit, each having an average of 100 square meters of space; (b) estimating construction cost a 1.000 dinars per meter in 1939; calculating the degree of damage at 20 percent of total 1939 value for slight damage, 50 percent of such value for heavy damage, and 80 percent of such value for complete demolition** and separating damage into that caused by the German bombings of 1941, and the American bombings of 1944.

The aggregate material loss from both the German and American bombings, according to the survey, amounted to 220,150,000 dinars (\$3,992,000 at the rate of 55.14 dinars to one dollar prevailing in 1939). The breakdown of the estimated damage to the buildings is shown in the attached table (Enclosure No. 1), which does not include the slight damage caused by the German-Russian street fighting in the latter part of 1944 and personal property. The loss of personal property (furniture, clothing and other personal effects) amounted to 113,000,000,000 dinars (about \$2,050,000 at the 1939 rate) 30,000,000 (about \$1,270,000) of such loss having been attributed to the American bombing, and 43,000,000,000 dinars (about \$780,000) to the German. The major share of personal property loss is said to have been caused by military pilfering.

Approved:

Harold Shantz,
Charge d' Affaires a.i.
(Voluntary)Eric L. Pridonoff,
Economic Analyst.Enclosure:
As stated.

* Not including damage done to bridges and railway installations.

** It was estimated that 20 percent of the materials in the completely destroyed buildings could be salvaged.

TABELA

Enclosure No. 1 to Report No. 14 dated August 27, 1945, American Embassy, Belgrade, Yugoslavia.

SURVEY OF BOMBING DAMAGE IN BELGRADE, 1941–1944

	Slight damage 20% value loss		Heavy damage 50% value loss		Complete destruction 80% value loss	
	American bombing	German bombing	American bombing	German bombing	American bombing	German bombing
Number of flats damaged	1,080	820	590	89	205	235
Total square meter damage	108,000	82,000	59,000	8,900	20,500	23,500
Loss in dinars*	21,600,000	16,400,000	29,500,000	4,450,000	16,400,000	18,800,000
Total housing damage by American bombing.....67,500,000 dinars - \$1,222,000						
Total housing damage by German bombing.....39,650,000 dinars - 720,000						
Total bombing damage.....107,150,000 dinars - \$1,942,000						

Report No. 14

Belgrade, Yugoslavia.

Sources: Surveyors employed by the Yugoslav Government and personal analyses.

Note: Prior to the Government Survey forming the basis of the report, the author, had conducted sample appraisals, at the suggestion of Mr. Emil Kekich, of the bombing damage in Belgrade. These spot checks on 12 properties in seven districts or regions of Belgrade tallied quite closely with those of the 40 engineers charged with making the overall damage estimates.

Hectograph to Department.

ELP. bb

Berlin, august 18, 1945.

CONFIDENTIAL

No. 794

SUBJECT: PRELIMINARY INTERROGATION
REPORT ON MILAN NEDIC

The Honorable
The Secretary of State,
Washington, D.C.

Sir:

I have to honor to enclose for the Department's confidential information a report prepared by the Third United States Army Intelligence Center regarding the preliminary interrogation of Milan Nedic, former Chief of Staff of the Yugoslav Army and Minister of War, who later became the Prime Minister of the German controlled regime in Serbia.

Respectfully yours,

Robert Murphy

Enclosure:

Preliminary Interrogation Report
of July 10, 1945 on Milan Nedic.

In ozalid to Department
Copy for Mr. James W. Riddle Berger, CE.
Copy for American Embassy, Belgrade.

File No. 820,02A

RM:co

to despatch no. 794, August 15, 1945, from Ambassador Murphy, Berlin.

COPY

HEADQUARTERS
THIRD UNITED STATES ARMY
INTELLIGENCE CENTER
Interrogation Section
APO 403

PRELIMINARY INTERROGATION REPORT

PRISONER: NEDIC, Milan

AIC 1588

(Political)

Date: 10 July 1945

PERSONAL DATA:

Nedic was born in Belgrade, Yugoslavia, fought against Germany during World War I and emerged as a general of the Yugoslav Army. From 1918 to 1933 he was a corps commander, then rose to the rank of General of the Armies and held that position until 1935. After that he became Chief of the General Staff, a position he relinquished in 1939 in order to accept an appointment as Minister of War. He was pensioned in October 1940 but accepted the command of Army Group South with which he remained until the collapse of the Yugoslav Army in April 1941. He was placed under house arrest in Belgrade by the Germans, stayed there for three months at which time he agreed to become Prime Minister of Serbia. With German consent he formed a government which he claimed was resolved to fight Tito, the communists, and the Bolsheviks, at the same time protecting the Serb people from German designs. He was left to govern only a slice of Serbia, the rest being divided among Germany and her satellites. He states he entered a silent coalition with Gen. Draja Mihailovitch whom he surreptitiously supplied with arms in order to meet the Russian, as well as German threats effectively. The Russian advance into Serbia becoming imminent, he fled to Austria in October 1944. From Wien the Germans sent him to Kitzbuhl, Austria where he remained interned until the arrival of the Americans. During his internment there were persistent proposals on the part of the Germans to form a new Serb government. In a memorandum, dated 9 January 1945, he stated the terms under which collaboration would be acceptable to him. His offer, however, was rejected and the whole matter was dropped by the Germans. The following members of Nedic's government are still at Kitzbuhl, Jochsbergstrasse 40: Bogoljub Kujudjitch, Minister of Justice; Josif Kostitch, Minister of Kuzmanovitch, Minister of Public Travel. Nedic believes two other members of his cabinet can be found in Venice, Italy. They are: Djura Dokitch, Minister of Communication, and Dr ž. M. Nedeljkovitch, Minister of Finance.

ADMINISTRATIVE DATE:

Nedic was arrested by the 42nd CIC Detachment on 6 July 1945 at Kitzbuhl, Austria and arrived at the Third US Army Intelligence Center on 9 July 1945. SHAEF Index Card.

KNOWLEDGE BRIEF:

Augmented by accompanying files, Nedic could shed light on his collaboration with Germany. He is well-acquainted with Balkan affairs.

COMMENTS AND RECOMMENDATIONS:

Nedic explains his collaboration with Germany by insisting that it was necessary in order to protect Serbia from becoming ravaged by communist-agitated civil war on one hand from being unduly exploited by Germany on the other. He states he has nothing to fear from the Americans because he thinks his position will be understood.

/s/ Edmund L. King
/t/ EDMUN L. KING
Major, Infantry
Commanding

COPY FOR AMERICAN EMBASSY, BELGRADE

SECRET

July 14, 1945

SECRET

No. 633

SUBJECT: LETTER ADDRESSED TO GENERAL EISENHOWER
BY MILAN D. NEDITCH

The Honorable
The Secretary of State,
Washington, D.C.

Sir:

I have the honor to transmit for the information and records of the Department, copy of a lengthy communication dated May 25 addressed to the Supreme Allied Commander by General Milan D. Neditch in justification of Serb policy since the German attack on Yugoslavia in the spring of 1941.

No action has been taken on this communication at this Headquarters. I have provided my British colleague with a copy of General Neditch's memorandum.

Respectfully yours,
Robert Murphy

Enclosure:

Communication described above.

In triplicate to the Department

Copy for CE - Mr. Riddle Berger

Copy sent to:

American Embassy, Belgrade

File No. 800

GFR/dn

M E M O R A N D U M

To H. Excellency General Harry T. Colloins Commander to the 42d Division of the American Army in Kitzbuhel with the request to be transmitted to H. Excellency Fieldmarshal Eisenhower, Commander of the American Forces in Europe.

Excellency,

The Serbs nationalists – political emigrants, who are now far from their country in Kitzbuhel, wish first of all to express their great joy for the victory of the Allies, which, as they are deeply persuaded will also bring the deliverance to the whole Serbian people. They express their admiration for the people and for the army of the United States of America, which have such a great part in this victory. This admiration is so much the greater because the really democratic conscience and the high conception of the right and justice of the American nation gave to this people an enormous force to combat all round the oceans and the continents with an ardour and enthusiasm much greater than any other nation has given for the defence of the own liberty and her territory.

We are particularly happy that the destiny was so favorable to us as to get liberated by the American troops because the U.S. of America had the most comprehension for our so difficult and delicate situation during the four years of enemy occupation and who gave us an inappreciable moral help with sending military missions to the Head Quarter of General Draja Mihailovitch.

It is well known that Yugoslavia entered into this war on the side of the Allies under extremely difficult political and military conditions. Surrounded from all parts, on a front of two thousand miles by the enemy armies, German, Italian, Bulgarian, and Hungarian, Yugoslavia did not hesitate to enter in this conflict, which from military point of view was a real suicide. She has done that with the knowledge that nobody could help her because the whole Europe was already oppressed by Germany and allies. Yugoslavia succumbed honorably in this unequal fight conscious not only that by this fact she stayed faithful with her Allies but that she rendered them also in this moment important services by her sacrifice.

The Serbs now in Kitzbuhel mention that there are among them two commanders of armies who commanded in April 1941, in these difficult and fatal days, two thirds of the Yugoslav forces. If this fight did not give better results the reason for that is the treachery of the Croats, who facilitated to the Germans to penetrate so quickly into Zagreb. From there the Croats announced the fall of Yugoslavia the formation of an independent Croat State and by this they caused the dislocation not only of the Croat unities, but also of the mixed Serbo-Croat unities.

From this moment begins the terrible tragedy of the Serbian people. The principle actors of this tragedy are the Germans and their allies, especially the Croats and the communists.

The first act of Germany was the dismemberment of Yugoslavia and the division of the Serbian people in five deals and every part was given to each of the German allies, exasperate and mortal enemies of the Serbian nation. The independent Croat State engulfed nearly two millions of Serbs on the north territory and on the west of Sava and Drina. They resolved the Serbian problem by the following principle: one third of the Serbs killed, one third depopulated and to one third was imposed the Catholic religion and by this way denationalized. Hungary engulfed about three hundred thousand Serbs on the north of Sava and the Danube and they began to exterminate them by different methods. Bulgaria engulfed about one million of Serbs in the regions of the south Morava and of the Vardar (Macedonia) and Italy with Albania nearly 750,000 Serbs in Montenegro, Kosovo, Hercegovina and Dalmatia. Germany kept for herself the central part of the Serbian people, Serbia (Shumadia) with about four millions inhabitants.

The first three months of the enemy occupation passed away with the organized occupation of the conquered land. Germany at this time was in friendly relations with U.S.S.R. The communists of the country were in good relations and faithful collaborators with the authorities of occupation, especially the German ones. Victims of this coordination were exclusively the nationalists elements and especially the Serbs, who were imprisoned and confined in the concentration camps. However when the war broke out between Germany and the Soviets, the 22nd of June 1941, the communists of the country have immediately changed their attitude. Their infernal plan, directed in first place against the Serbian nationalists and the Serbian people, was to provoke incidents in an extremely hard and savage form, for instance massacring small detachments of German soldiers, cutting them their noses, ears, or drawing out their eyes. Their aim was to provoke from German side the most hard reprisals according to their principle: "hundred Serbs for one German". In this way a great number of men run away into the woods and the mountains. There they fell in the hands of Communist organisations, who educated and prepared them to be employed for the propagation of the communism in Yugoslavia.

The consequences of this infernal policy were terrible for the Serbian nation. First of all, all the Serbs in the whole Yugoslavia were indicated as communists by the occupators. Although this different occupators knew very well that the Serbian people was all but communists, this action of the home communists, among whom were many foreign elements, suited very well to the occupators to begin a general extermination of the Serbs, regulating in this way their ancient accounts with the Serbs which dated from the first full of cruelties. With

their punishing expeditions whole towns and groups of villages disappeared in few hours. For instance in Kragujevac in one day the German have shot 2,500 Serbs, among whom all the pupils of the 7th and 8th class of gymnasium who were taken out of the forms to the place of execution. A similar fate had also the population of Krushevac, Kraljevo and other localities, while the town of Gornji Milanovac and whole groups of villages in the north-west part of Serbia, the Matchiva, were entirely destroyed by fire. The German principle hundred for one began to devastate the country. At the same time the communist gangs continued to kill the Serbs known as nationalists and anticommunists.

Under these conditions the situation of the Serbian people became catastrophic. The national Committee of Commissaires, whom the Germans designed immediately after the occupation, completely powerless to help the Serbian people, presented his demission and in and in agreement with all the national political Serbian parties proposed the formation of a national government with a greater authority and whose only aim should be the protection and the deliverance of the Serbian people, on one side from the Germans and on the other side from the communists. The mission of such a government was extremely difficult and asked personal sacrifices. Spontaneously the eyes of all were directed towards the General Milan Neditch, commander of the army in the south against the Germans during the war, who was made prisoner and confined in Belgrade. His position, out of all political parties, his national attitude and his indisputable authority in the army and in the large classes of the Serbian people, were the only hope for the realisation of this extremely difficult and delicate mission.

General Milan Neditch because of his military position and his non-political attitude refused to accept his mission and proposed to find another person more adapted to inspire more confidence to the occupators. Such a person could not be found and the situation in the country became very day more difficult. The representatives of all the political national parties, as well as representatives of the cultural and economical corporation and the representatives of other non-political organisations addressed a public appeal to General Milan Neditch to accept in this extremely difficult moment the formation of a government, with the aim to protect the Serbian people and to save him from the action of the communists as well as reprisals of the occupators. To mark the situation in which was the Serbian people at this time, it must be mentioned that a special appeal was addressed to General Neditch by the president of the Serbian Academy of Sciences and the rector of the University in Belgrade Dr. Alexander Belitch who recently was Tito's candidate for a member of the Regency of the Kingdom of Yugoslavia.

The situation for the Serbian people became still more critical because of the new German plan, which foresaw to parcel out Serbia herself (Shumadia) in three parts and to give them to the Croats, Hungarian and Bulgarian.

Under these conditions a group of well known political men declared themselves ready to bring this sacrifice and with the consent of the German authorities to form a government of public order under the presidency of General Milan Neditch. The only and principle aim of this presidency of General Milan Neditch. The only and principle aim of this government was to neutralize the communism and at the same time to protect the Serbian people from them and from the German, Bulgarian and their occupators. Such a government was formed and the whole Serbian people answered to his appeal.

The communists, thrown out from Serbia, withdrew from the frontiers of Shumadia, concentrating their forces especially in the independent Croat State, where they were not really pursued and combated, neither from the Croats nor from Germans, because they wanted to use them for their political aims.

However this state of things caused much worsen situation in the other Serbian regions, especially under the Croat, Hungarian, Bulgarian and Albanian occupation. There happened awful massacres and incredible ferocities which, added to the action of execution by the occupator in Serbia, caused to the Serbian people the loss of more than one million lives.

In spite of all these difficulties, the situation in Serbia was less critical then in the other Serbian regions, thanks to the efforts of the Serbian Government of Public Safety. That is why a great number of Serbs from the other regions – more than 400,000 men, among them 86,000 children from two to fourteen years without parents – escaped in Serbia (Shumadia) more difficult, for the country was in extremely heavy conditions. But Serbia received and helped all her fellow countryman, because they were all brave, well known and good nationalists.

Simultaneously with this action of the Serbian government, which protected the Serbian people from the communists and the occupators, was formed and gradually developed the movement of Draža Mihailovitch, independent from the occupator, but secretly supported by the Serbian government. Draža Mihailovitch and his organisation remained in the woods and on the mountains, while the Serbian government directed and protected the Serbian people, helping at the same time secretly the movement of Draža Mihailovitch directly and indirectly because from one side the authorities of the government did not prevent really the development of the organisation and from the other vent really the development of the organisation and from the other side the government gave them arms, ammunition, clothing, food etc.

By these two simultaneous action of the government and of Draža Mihailovitch, the danger of the communists was in great measure removed from Serbia, but much greater was the danger which menaced Serbia from her neighbors, especially from Croatia. From there whole communist armies well organ-

ized and recruited voluntary and by force among the local elements, sometimes attacked the frontiers of Serbia with the aim to penetrate and to restore the dispersed communist organisation. Side by side with the armed detachments of the Serbian government the unities of Draza Mihailovitch defended the menaced frontier and repulsed the communists who attacked the kernel of the Serbian people.

The danger of this attacks was so much the greater because in the Croatian State was formed a small communist state with an army under the command of marshal Josip Broz – Tito. But these communist actions were not seriously neither from the Croats nor from the Germans. For thanks to this the Croats could continue to exterminate the Serbs, and the Germans thought, it seems, by tolerating the development of the communism in the Balkans that they could impressonate their enemies, the Allies, and cause a collision between them.

That was the general situation till the appearance of the Soviets in the Balkans at the beginning of autumn 1944.

When the Soviet troops were already on the frontier of Serbia, the Serbian government and the armed detachments of Draja Mihailovitch with their troops, always faithful to the principle of solidarity with the Allies, did not even think to fight against the Soviet troops and renounced even to continue the fight against Tito, addressing the 6th of October 1944 an appeal to the Serbian people, and retiring their troops in the north-west direction and took refuge at least out of the Serbian territory and Yugoslavia. Like hat finished the civil war in Serbia and an unimportant minority of communists under the command of Tito and with help of the Soviet troops became ruler of Serbia, entered into Belgrade and imposed his power in the whole Yugoslavia.

At the beginning of October 1944, the majority of the members of the Serbian government took refuge in Vienna, from where they were send and practically interned in Kitzbuhel in Tyrol. During the first three months, the high competed German factors determined political attitude. The same government should also give a declaration that Serbia will be on the side of the German Reich in the fight against the common enemy.

It was clear that such a fight would be directed against the Allies of the Serbian people and of Yugoslavia, which, for the cause of the Allies has sacrificed herself in April 1941 and endured during for years a hard occupation by the enemies, loosing more than a million Serbs. The Serbian government was opposed resolutely to this, and in his Memorandum Nr. 1 of the 19th January 1945 made an end to all the German pressures for a political collaboration, declaring that the mission of the government was over after leaving the country.

On account of this attitude of the Serbian government the Allies of the Serbian people and of Yugoslavia, which, for the cause of the Allies has sacrificed herself in April 1941 and endured during four years a hard occupation by the enemies, loosing more than a Million Serbs. The Serbian government was opposed resolutely to this, and in his Memorandum No. 1 of the 19th of January 1945 made an end to all the German pressures for a political collaboration, declaring that the mission of the government was over after leaving the country.

On account of this attitude of the Serbian government the German rulers refused to this government to be transferred to Gorizia where were the Serb armed detachments. The Germans were afraid that this attitude of the Serbian government could be an obstacle to the German plan to employ the Serbian troops for their own interests.

But the commanders of the Serb detachments agreed entirely with the attitude of the Serbian government and at the end of April and at the beginning of may this year they withdraw to the west in order to surrender to the Allied troops in the region of Trieste, Gorizia and Udine.

The situation of the Serbian people to-day is the following: Yugoslavia is under a terror regime of a communist minority. If a really free plebiscite could be guaranteed, we are persuaded that the Serbian people in an enormous majority will vote against the also in the future about the destiny of our people

In Germany are to-day:

a) about 136,000 serbian war prisoners, officers and soldiers, who were liberated by the Allies during the last weeks.

b) A great number of Serbs confined by the Germans.

c) More than 75,000 serbian workers, whom the Germans in great majority have collected by force in Serbia and brought in Germany.

d) In Germany and especially in Italy are armed detachments of serbian nationalists consisting of about 20,000 men, who have fought against the communists of the country, but never against the Allies, not even against the russian troops when they pñetrated into Serbia.

e) In Germany and Italy is a considerable number of serbian refugees, from Serbia na from the other serbian regions, who as nationalists had to abandon their homes and seek abroad a refuge against he communist terror.

With the serbian group in Kitzbuhel are too the serbian Patriarch Dr. Gavriilo and the Erzbishopo of Zica Dr. Nikolai. From the beginning of the war 1941, both were imprisoned by the Germans and stayed three years and a half in

a prison in Serbia, and the six last months they were interned in the concentration camp of Dahau and after that confined in Vienna, Klagenfurt and Kitzbuhel.

They, as well as the serbian nationalists, ask the great American Allz, that all serbian war prisoners, all confined Serbians and who do not dars to go back to their countrz as long as the communist regime lasts, should not be send back.

They ask also that all the armed serbian national detachments and all the serbian refugees should be brought together and placed out of Germany, but on a territory under the control and occupation of the American forces, where they could wait the development of the events and the definite arrangements of the political situation in their own country, as well as in Europe. We praticularly pray that nobody of them should be send back to Yugoslavia and delivered to Tito.

Finally, here in kitzbuhel are some members of the former serbian government who, for the defence and the protection of the serbian people vis-a-vis of the occupator and his allies, as well as vis-a-vis of the communists, have ruled, so to say, in Serbia during the ennemy occupation, but who never did anything against the Allied interests, as it can be seen in their Memorandum Nr. 1 of the 19th of january 1945. They all declare that they do not fear at all the responsability which results from their work and they express the desire that this responsability should be exactly examined, but only by the international tribunal, and not by a tribunal of Tito.

Here enclosed a summary of the copy of the Memorandum Nr. 1 of the 19th of january 1945.

Yours very respectfully,

(signed MILAN D. NEDITCH)
General of the yugoslav forces,
former chief of the General
Staff and former Minister of
War of the Kingdom of Yugoslavia,
former Prime Minister of
the serbian government.

The 25 th of may 1945
Kitzbuhel

A summary of the Memorandum Nr. 1 of the 19th of January 1945, sent by the General Neditch to H.E. Dr. Neubacher, representative of the Ministry of Foreign Affairs.

My declaration about the situation in which are now the Serbian government and the Serbian people, and my declaration about the possibility of a further coordination of the Serbian government with the Great German Reich. I have presented clearly, frankly and sincerely by words, and now I repeat it in writing:

THE POSSIBILITY OF A COLLABORATION

a) We want and wish a loyal collaboration with the Great German Reich. This collaboration shall be enabled by the German help, in a way that at a certain and suitable moment, the whole Serbian people could participate.

b) The German Reich must help us to create the Serbian army. These troops should be employed only for the fight against the communists and for the liberation of the Serbian territory and that at the right moment for both, the German and the Serbian government.

c) The German Reich must help us to take care of the Serbian refugees. They were forced to leave their native land and to take refuge in Germany, because they supported the policy of the Serbian government in his collaboration with Germany.

We also ask to relieve the life of the Serbian workers and war prisoners in Germany.

d) We ask to regulate our financial question in order not to be considered as German mercenaries, but that our existence in Germany should be afforded by the middle of our land, that means by loans on the Serbian demands.

e) We, the Serbs were and are fighters against the communism, and as such we are ready to collaborate with the German Reich.

f) We wish to form a Serbian government with necessary attributes, consisting of the three groups which are now in Germany: Draža Mihailovitch, Ljotitch and the Neditch adherents. It is impossible to form another government under the circumstances of to-day.

THE COLLABORATION COULD NOT BE POSSIBLE:

1) If the German asked a foreign policy which does not correspond to the interests of the Serbian people. Because we have not the consent of the Serbian people and we are persuaded that the people would never give it.

2) We cannot and dare not incite now the serbian people. Its position under the communist terrorregime of to-day is very hard. Upon our people weigh its most illfamed enemies and executioners: the Soviets, the Croats and the Bulgarian, who all would utilize every occasion to extirpate the serbian people.

3) We cannot give now any political declarations which would be in contrast with our above-mentioned policy.

4) It would be the best to let us have time and possibility to arrange all our affairs, to come in connexion with the Serbs from all the serbian regions, to accomplish a secret organisation, which could be set in action by our order, at a suitable time.

When all these references and conditions will be clarified, a new serbian government could be formed. This new government could be formed on the foundation and on the programme of the following declaration:

"The serbian people, faithful to its strong high developed national spirit, to its traditions and to its glorious passed, remains also in the present situation, the decisive and irreconcilable adversary of the communism.

In this sens the serbian people agrees with all the other peoples, which have the same point of view, without changing its terms towards the other nations, – terms, which have origin in the position of Yugoslavia in the present great international collision.

If the Great German Reich would suppose that such our policy is unfounded, I should ask to dismiss the preveous government and thereby facilitate to find another solution.

PRIKAZI I KRITIKE Reviews and Critiques

Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, INIS-DOBRA d. o. o, Beograd 2004, str. 362

Najnovija knjiga dr Mileta Bjelajca je, prema njegovim rečima, nastala kao odgovor na prazninu u leksikografskoj produkciji o vojno-civilnim odnosima tokom trajanja jugoslovenske države. Posredstvom sintetičke studije o karakteru vojne elite i leksikona sa 502 biografska priloga pisac je napravio pokušaj da se legende o „prećutoj generaciji” zamene naučno utemeljenim i pouzdanim saznanjima, a pored svoje enciklopedijske funkcije, knjiga predstavlja i prvoklasnu građu za istoriju „građanskog društva u nastajanju”. Sastoji se iz uvodne studije (str. 13-113), svojevrsne sume Bjelajčevih udarnih radova i biografskog leksikona generala i admirala (str. 117-315), rezultata zamašnog istraživačkog poduhvata koji prevazilazi mogućnosti i kapacitete jedne institucije, a kamoli pojedinca. Pored nepreglednog istraživačkog rada, trebalo je dosta entuzijazma da se stvar privede kraju, naročito kada se ima u vidu da dostupni podaci za mnoge ličnosti nisu mogli zadovoljiti visoki standard koji je autor sebi postavio. Ne prepuštajući ništa slučaju i ne obazirući se na raspoloživi, često oskudni fond informacija, on je tragao za novim izvorima pretresajući građu domaćih i stranih arhiva. Kompletiranje baze neophodnih podataka je podrazumevalo različite aktivnosti – od listanja vojne periodike i štampe, kontakata sa kolegama koji bi mogli biti od pomoći, do bizarnog skeniranja fotografija sa nadgrobnih spomenika koje je često u šali nazivao „terenskim istraživanjem”. Plod takve upornosti je, između ostalog, 540 kvalitetnih (i jedinstvenih) fotografija kojima je opremljena ova knjiga.

Stvaranje zajedničkog generaliteta i „generalsko pitanje” autor situira u prve četiri godine jugoslovenske države kada je veći broj srpskih oficira unapređen, a u zajedničku vojsku primljena tri generala i tri admirala iz bivše austrougarske vojske. Iako su ubrzo penzionisani, udeo bivših austrougarskih oficira je 1922. godine dosegao četvrtinu svih jugoslovenskih. Velika unapređenja 1923. i 1925. po novom zakonu o ustrojstvu vojske i mornarice izazvala su značajnu reakciju u vojnim krugovima, ali i u javnosti zbog kriterijuma izrade spiskova kandidata. Predviđeni broj generala se kretao od 150 do 180 uoči Drugog svetskog rata („veliki generalitet za malu jugoslovensku vojsku”), a kralj Aleksandar je lavirao između zakona i satisfakcije u ratu dokazanih vojskovođa. Pod pritiscima javnosti spiskovi su korigovani, pa je u vreme mandata D. Trifunovića, koga je parlament optužio da je unapređivao ljude preskačući hijerarhijske stepene, došlo do afirmacije „crnorukaca”. Bjelajac se posebno bavi opštim mestima i mitom u historiografiji po kome su u vojsci jugoslovenske kraljevine od 165 generala bila samo dvojica Hrvata i Slovenaca, a što je obilato korišćeno kao ilustracija „velikosrpske hegemonije”. On tvrdi da ih je bilo 63 i da razlog mistifikacije leži u sudbini bivših austrougarskih oficira koji su, uzgred, imali iste uslove i status kao njihove kolege iz Srbije.

Autor portretiše nekoliko uticajnih generala iz vremena kralja Aleksandra i prikazuje njihove epizode sa malverzacijama (P. Pešić) i beskompromisnim stavovima prema korupciji (D. Trifunović), kao i ličnosti koje su personifikovale lojalnost svim vladama (S. Hadžić), diktaturu (P. Živković) i saobraćajnu modernizaciju (S. Milosavljević). Slučaj generala Milosavljevića je predstavljen kao kuriozitet jer je ovaj bio preveden u rezervu kako bi obavljao civilnu funkciju ministra saobraćaja i sproveo reorganizaciju železničke infrastrukture „u cilju narodne odbrane”. Bjelajac ukazuje na kontekst pogoršanih jugoslovensko-italijanskih odnosa i na francuske izveštaje koji hvale Milosavljevićev rad. Autoru nije promaklo ni delovanje moćnih generala „iz senke” koji su važili za poverljive ljude kralja Aleksandra (maršal dvora A. Dimitrijević, M. Nenadović, V. Veljković).

Pored mreže vidljivih i oficijelnih odnosa, Bjelajac piše i o delovanju „neformalnih grupa” i nezdravom stanju koje su širili zaverenici iz 1903. sa prepoznatljivim tragovima do aprilske katastrofe 1941. Zanimljiv je prikaz geneze crnorukaca i njihove sudbine 1918. kada su uglavnom pomilovani i penzionisani. O Beloj ruci Bjelajac piše kao o „neformalnoj kamarili” sa P. Živkovićem na čelu koja je imala presudan uticaj na kralja u kadrovskim pitanjima. U sklopu priče o neformalnim grupama autor skicira ustanove vojnog pravosuđa, opisuje poslovičnu otpornost generala Živkovića na tužbe i javne klevete, ali i Trifunovićev donkihotovski pokušaj da udari „na sam vrh jedne klike”. U specifičnom odnosu između Aleksandra i Živkovića autor prepoznaje kraljev manir da se služi „nagorelim” ljudima, uvodeći i mogućnost po kojoj je kralj možda bio žrtva ucene!? Otuda i kraljeva namera da smeni Živkovića po povratku iz Francuske dobija pravi kontekst i logiku. O velikom penzionisanju 1929. koje je iznenadilo domaću i svetsku javnost Bjelajac piše prateći seriju penzionisanja istaknutih ratnih komandanta. Samo jednim ukazom penzionisano je preko 30 generala, a brutalnost postupka je mnoge oficire odvela u „tabor nezadovoljnika”. Svodeći bilans ovog fenomena na podatak da je do kraja 1929. penzionisana četvrtina generaliteta, Bjelajac raspravlja i o motivima koji u potpunosti marginalizuju političku intenciju. Naime, masovno penzionisanje je dovedeno u vezu sa merama štednje, zbog čega su takve penzije bile nerasprostranjeno manje od onih po zakonu iz 1931. sve do njihovog izjednačavanja uoči Drugog svetskog rata.

Pojava kneza Pavla na istorijskoj sceni predstavljena je kao velika nepoznanica za vojsku, s obzirom na to da je on, bez stvarnog autoriteta, bio prinuđen da vrati generala Živkovića, držeći ga na distanci posredstvom sebi odanih generala. Međutim, dvorske intrige i glasine o kneževim namerama da preotme presto maloletnom Petru kompromitovale su još neke generale. Bjelajac razotkriva i nevidljivu mrežu rodbinskih veza ukazujući na potencijalno važne detalje. Stojadinovićeve sumnjičavost u Živkovića koga je držao za spiritus movens neuspelog atentata u parlamentu, dovela je na čelo vojske modernizatorski nastrojenog Lj. Marića koji je već 1938. podneo ostavku kao žrtva korumpiranosti svojih zetova. Nasledio ga je „uglađeni frankofil” Milutin Nedić (mlađi brat Milana Nedića) koji je zapostavio nabavku novog naoružanja, što mu je zamerano i u francuskim izvorima koje je Bjelajac iscrpno koristio. Vlada Cvetković-Maček je za prvog čoveka vojske postavila Milana Nedića, pristalicu sporazumnog rešavanja srpsko-hrvatskog pitanja, iako je on u nekoliko navrata nudio svoju ostavku usled opstrukcije vojnog budžeta, za šta je optuživao ministra finansija, inače Hrvata. Prema mišljenju Bjelajca, Nedić je još početkom 1940. uvideo da je Francuska nemoćna da pomogne Jugoslaviji, ali da, osim što je bio protivnik kolebljive spoljne politike koja nagriza

moral vojske, nije imao „dublje” simpatije prema Nemačkoj ni pre, ni posle okupacije. Na mestu prvog čoveka vojske ga je nasledio reaktivirani general Pešić koji se okrenuo saradnji sa SSSR-om.

Smisao za bitno Bjelajac je pokazao i slikajući odnos generala prema hrvatskom pitanju i atmosferu u Zagrebu, središtu Radićevog političkog pokreta koji je negirao postojeći poredak i „okupatorsku” vojsku. Uvažavajući stanje stvari kralj i Vrhovna komanda su slali u Zagreb „reprezentativne” generale kako bi ostavili što bolji utisak. Autor tvrdi da, izuzev sporadičnih incidenata (npr. kada je P. Draškić izveo vojsku na ulice da bi sprečio sukob srpskih i hrvatskih sokola), od 1929–35. u Savskoj i Primorskoj banovini nije bilo nezakonite upotrebe vojske. Rasvetljena je i „politička misija” D. Trifunovića koga je Davidović optužio za propast pregovora sa Radićem. Prevrmeno penzionisanje generala Tucakovića navelo je autora da se zapita, nije li to bila posledica stavova o hrvatskom pitanju, oprečnih Trifunovićevim? Zanimljiv je i slučaj generala Mitrovića za koga se u Osijeku pričalo da je „šurovao sa srbofobima” i javno simpatisao Radića, zbog čega je njegova smena s pravom doživljena kao politička sankcija. Slikajući atmosferu posle skupštinskog atentata i učestale provokacije i napade na vojsku, Bjelajac pokazuje kako su od kralja „ekskomunicirani” i neposlušni generali brzo postajali omiljeni u Hrvatskoj. Politička dihotomija je nalazila svoj odraz i u redovima vojnog vrha, pa je tako Živković bio oličenje tvrde, nepopustljive struje, dok je Nedić zastupao sporazum sa Hrvatima, što mu je bila jedna od vrlina i kvalifikacija koja ga je dovela na čelo vojske. Međutim, parada paravojnih jedinica u Zagrebu 1937. prikazana je kao očigledna suspenzija jugoslovenskog autoriteta.

Kao uvod u priču o martovskom prevratu Bjelajac ističe nezadovoljstvo koje su među generale unele haotične prilike na unutrašnjem i spoljnopoličkom planu. Stvoreno je novo zavereničko krilo oko vazduhoplovnog generala B. Mirkovića u kome je D. Simović pristao da bude vođa iz senke, a B. Ilić pozvan da se prihvati mesta vojnog ministra tek po okončanom puču (iako su Hrvati tražili D. Trifunovića zbog Ilićevih anti-hrvatskih stavova). Autor kaže da je veliki broj generala simpatisao rušenje kneza Pavla i Cvetkovićeve vlade, dok je na osnovu ruskih izvora Simovića označio kao inicijatora sklapanja pakta sa SSSR-om. Opisujući njihov „silazak sa istorijske scene” Bjelajac podseća da je historiografska interpretacija Aprilskog rata u priličnoj meri zamutila sliku delatnosti generala. Iz memoara nekih od njih se da naslutiti da su oni disciplinovano krenuli u rat svesni negativnog ishoda. Tokom kratkotrajnog Aprilskog rata poginulo je osam generala, dok je u nemačko zarobljeništvo odvedeno više od 200. Autor registruje logore i rekonstruiše raspored zarobljenih generala, umrle i privremeno otpuštene, ali i političke podele u zarobljeništvu koje su nastajale oko opravdanosti puča, odvajanja „manjinaca”, itd. Rasvetljene su okolnosti pod kojima je novembra 1941. oko 95% zarobljenih generala potpisalo „nimberšku izjavu”, svojevrsnu peticiju generala Kalafatovića o podršci Nedićevom režimu, a protiv komunističke akcije. I pored visokog procenta potpisnika, u samom logoru je došlo do političke polarizacije i osnivanja raznih udruženja.

Sredinom aprila 1941. u emigraciju su odletela četiri generala (Simović, Ilić, Mirković, Živković), ali je ubrzo Simović uklonjen zajedno sa svojim istomišljenicima koji su penzionisani ili integrisani u britansku vojsku. Vlasti novouspostavljene NDH su po inerciji prihvatile sve hrvatske generale koji su se tamo zatekli, ali i oficire drugih narodnosti koji su bili „zavičajni” na njenoj teritoriji. Međutim, stanje improvizacije nije dugo trajalo. Sa druge strane, jugoslovenska vlada u emigraciji je pratila aktivnosti generala u NDH i proglašavala ih dezerterima, usled čega je ražalovano oko 20 generala i admirala.

Posebno je upečatljiv primer generala A. Marića koga su vlasti NDH najpre osudile, a potom, pod pritiskom Nemaca rehabilitovale. Bjelajac tvrdi da je emigrantska vlada podjednako tretirala generale koji su prišli NDH, kao i one koji su se priklonili Nediću.

U posljednjem delu uvodne studije autor prikazuje društveni status i karakter vojne elite i njenu ulogu u modernizaciji društva. Podaci o socijalnom poreklu govore da je 75% generala poticalo iz „urbanog nukleusa”, prevashodno iz ministarskih, činovničkih, diplomatskih i trgovačkih porodica. Pritom je iz Srbije dolazilo 85% tog „neformalnog plemstva”, dok su njihove supruge u 45% slučajeva bile iz najbogatijih građanskih slojeva. Iako su imali plate u rangu ministara, u Beogradu su živeli mahom u stanovima, a ređe u porodičnim kućama. Još jedan od stereotipa o luksuzu i raskoši Bjelajac stavlja na probu podacima o prilično restriktivnoj politici vojnog ministarstva koje je, na primer, ograničavalo upotrebu službenih automobila. Opšti je utisak da Bjelajac ne beži od diskutabilnih i osetljivih čvorova historiografije (zaverenici, „vojna diktatura”, hrvatsko pitanje, 27. mart, Aprilski rat), već im sa velikom dozom samopouzdanja ide u susret i polemički ih raspliće. Takav manir ovu knjigu-enciklopediju čini još većom.

Zavidan nivo je dosegnut i kada se radi o samom leksikonu. U svakoj biografiji (a ima ih 502) autor prati ličnost od školskih dana do kraja života, sa naznakama o napredovanju u službi, porodičnim prilikama, odlikovanjima i sl. Takvu mogućnost su mu pružili korišćenje personalnih kartona, kartoteka generala koji su ostali u emigraciji, generalskih dosijea, istraživanja u beogradskim i zagrebačkim arhivima i Arhivu kopnene vojske u Parizu, prelistavanje vojne periodike i predratnih leksikografskih izdanja, te intervjui sa savremeniciima i članovima generalskih porodica. Bogata oprema knjige je adekvatna celom Bjelajčevom poduhvatu i uključuje 540 fotografija i 16 priloga među kojima dominiraju spiskovi generala i admiralata, raspoređi i vojne formacije u različitim političkim situacijama i sl. Pomenute karakteristike knjige navode na zaključak da je u pitanju prvorazredna naučna studija o vojnoj eliti i iscrpna enciklopedija koja zadovoljava najviše leksikografske standarde.

Mr Vladan JOVANOVIĆ

*Momčilo Isić, Osnovno školstvo u Srbiji 1918–1941,
I-II, INIS Beograd 2005.*

Izuzetno značajna istoriografska tema o osnovnom školstvu u Srbiji, bila je godinama zapostavljena, ako se izuzmu istraživanja na lokalnom nivou. Dr Momčilo Isić je prihvatio izazov istoriografske obrade ove problematike za razdoblje vezano za trajanje Kraljevine SHS/Jugoslavije. Monografija je zasnovana na arhivskoj građi fonda Ministarstva prosvete Kraljevine Jugoslavije i zbog obilja dokumentacije kojom je raspolagao, dr Momčilo Isić je odlučio da knjigu dopuni zbornikom građe, koja čini drugi deo monografije. Autor je napravio selekciju dokumenata od uredbi, propisa i zakonskih rešenja, do periodičnih izveštaja školskih nadzornika i spiskova osnovnih škola u Srbiji s kraja školske 1939/40. godine.

Autor upozorava na jedan od važnih problema sa kojim se suočavaju svi istraživači istorije Srbije u XX veku, a to je činjenica da Srbija između dva rata nije postojala kao zasebna teritorijalno omeđana država, što otvara pitanje koju teritoriju obuhvatiti istraživanjem. Dr M. Isić se odlučio da izostavi prostor BJR Makedonije, tj. nekadašnji

deo tzv. Južne Srbije i da posmatra Severnu Srbiju (područje pretkumanovske Srbije uvećano teritorijom dobijenom od Bugarske 1919.) i Staru Srbiju (oblast Kosova i Raške). U okviru ove dve celine autor se oslanjao na raniju administrativnu podelu na okruge i srezove, da bi posle 1929. koristio srezove kao administrativno-teritorijalne jedinice.

U uvodnom poglavlju prvog dela knjige (*Osnovne škole u vihoru Prvog svet-skog rata, Izgradnja jedinstvene osnovne škole u Kraljevini SHS*), dr Momčilo Isić nas upozna sa stepenom materijalnog razaranja osnovnih škola u Srbiji tokom Prvog svet-skog rata, gubicima u nastavnom kadru, pokušajima okupatora da izgrade svoj školski sistem i razlikama u osnovnoškolskom sistemu u pokrajinama koje su ušle u sastav Kraljevine SHS. Početak razvoja školstva u ovom periodu bio je opterećen potrebom saniranja teških posledica koje je rat ostavio ali i potrebom stvaranja jedinstvenog školskog sistema zajedničke države. Formiranje tog sistema bilo je, prema nalazima autora, otežano izraženim pokrajinskim razlikama u koncepciji osnovnog školstva, nastalim zbog neresenih političkih odnosa u novoformiranoj državi i teških ekonomskih prilika.

Prvi deo monografije dr Momčila Isića sastoji se iz tri poglavlja koja nose naslove: *Materijalna osnova, Utemeljenost osnovne škole i Učitelji i njihov rad*. Autor nam na početku pruža iscrpan prikaz teškog materijalnog stanja sistema osnovnog školstva, nedovoljnog i neredovnog finansiranja čak i posle prelaska izdražavanja na banovinske uprave. Stiče se vrlo jasna slika i skromnosti školske mreže u Srbiji i njenim malim kapacitetima. Na primer, školske 1922/23. godine, od svih školskih zgrada u Severnoj Srbiji čak 38,17% imalo je samo po jednu, a 41,34% samo po dve učionice. Školske 1939/40. godine, školska zgrada u Severnoj Srbiji raspolagala je sa 2,13 učionica. U Staroj Srbiji školske zgrade su bile još manje. Školske zgrade često nisu uopšte odgovarale svojoj nameni jer nisu ni građene kao škole. Oskudevale su u svim najosnovnijim potrebama, od nameštaja, do nastavnih sredstava, učila i knjiga.

Veliki procenat dece ostajao je neupisan u osnovne škole, na primer 1922/23. u severnoj Srbiji nije bilo upisano čak 66,78% dece, a u Staroj Srbiji čak 87,4%. U nekim krajevima čak i preko 90% dece ostajalo je neupisano u škole. U najvećem procentu tokom celog razdoblja, kako konstatuje autor, to su bila ženska deca. Uvođenjem Zakona o narodnim školama iz 1929. povećan je upis dece u škole, posebno ženske, ali to još uvek nije bilo dovoljno. M. Isić dodaje da upis dece u školu još uvek nije značio i da će se ona stvarno školovati, pa su mnoga deca, naročito ženska, ispisivana tokom školovanja. Ispisivani su zbog prestarelosti, pošto ih roditelji godinama nisu slali u školu, zbog bolesti, siromaštva, nedostatka radne snage na selu, velike udaljenosti škole od kuće i drugih razloga.

Učenici osnovnih škola, pretežno seoska deca, oskudevati su u odgovarajućoj obući, odeći, ishrani, bili su podložni bolestima usled života i školovanja u neodgovarajućim higijenskim uslovima i sl. Izostajali su iz škole u vreme poljoprivrednih radova i zimi usled vremenskih uslova. Neredovnost pohađanja nastave bila je konstantna pojava u osnovnom školstvu između dva rata. Prolaznost je bila u skladu sa pohađanjem nastave i uslovima u kojima su učenici radili, od 60 do 70% u zavisnosti od područja. Osnovci u Srbiji su razred završavali najčešće sa dobrim uspehom. Nešto bolja slika bila je u Beogradu, usled boljih opštih uslova rada. Autor zaključuje da usled svih ovih razloga, četvorogodišnja osnovna škola u Srbiji nije u potpunosti zaživela, posebno među seljaštvom.

Poseban problem u osnovnom školstvu između dva rata bio je stalan nedostatak učiteljskog kadra. Školske 1921/22. u Severnoj Srbiji je na 836 stanovnika dolazio jedan učitelj, a u Staroj Srbiji na 1480 stanovnika. Učiteljski kadar je bio nedovoljno stručan i iskusan u radu, što je uticalo na kvalitet i način izvođenja nastave. Pored toga, učitelji su, kao jedini obrazovani ljudi u selima, bili opterećeni i nizom drugih vanškolskih aktivnosti.

Momčilo Isić konstatuje da je osnovna škola u Srbiji i pored svih nedostataka ipak ostala najznačajniji izvor obrazovanja i pismenosti u periodu od 1918. do 1941. godine. Od svih pismenih u severnoj Srbiji, izuzev Beograda i Niša, 1940. godine, u osnovnim školama je bilo opismenjeno 91,33% a u Staroj Srbiji 93,73%.

Monografija dr Momčila Isića predstavlja značajan doprinos ne samo izučavanju problema obrazovanja i školovanja u Srbiji između dva rata, već će ona biti nezaobilazna za svakog istraživača koji su bude bavio pitanjima društvene istorije Srbije u XX veku. Knjiga je opremljena brojnim statističkim podacima o stanju školstva u Srbiji, indeksom geografskih i ličnih imena i spisikom izvora i literature.

Dr Radmila RADIĆ

Slobodan Selinić, *Beograd 1960–1970: snabdevanje i ishrana*,
INIS, Beograd 2005, str. 529

Knjiga Slobodana Selinića *Beograd 1960–1970: snabdevanje i ishrana* predstavlja izazovan tematski poduhvat u savremenoj istoriografiji. Na jednom široko utemeljenom pristupu autor razmatra problematiku snabdevanja i ishrane u jugoslovenskoj prestonici u sedmoj deceniji prošlog veka.

Autor na početku daje uvodno razmatranje o jugoslovenskom društvu sa jednog šireg vremenskog i prostornog odredišta.

Prvi deo knjige, *Razvoj Beograda posle Drugog svetskog rata*, objašnjava organizaciju vlasti i administrativni razvoj u gradu. Zatim je detaljno analiziran razvoj grada sa demografskog i prostornog aspekta. Naime, šezdesetih godina grad je doživeo promenu u strukturi stanovništva u kojoj je rastao broj stanovnika, a smanjivao se procenat poljoprivrednog stanovništva i prosečan broj članova domaćinstva. Beograd je u tom periodu godišnje primao 23.000 novih stanovnika, što je čitav jedan grad iz unutrašnjosti zemlje. Ovakav nagli priliv stanovništva uticao je na to da se grad nađe u najnepovoljnijem tipu urbanizacije. Takođe, pružene su u jednom magistralnom vidu sve osnovne karakteristike i odlike privrednog razvoja grada. Osnovni problemi beogradske privrede tokom šezdesetih godina proisticali su iz demografskih kretanja (snažan mehanički priraštaj), strukturalnih problema u privredi i, kao posledica toga, nedovoljna akumulativnost i drugo. U završnom poglavlju prvog dela knjige autor je u opštim crtama dao jasnu sliku života u gradu u posmatranoj deceniji i pre tog perioda. Istakao je da je demografski, prostorni i privredni razvoj Beograda bio praćen i promenama u kulturnoj, zdravstvenoj, prosvetnoj, infrastrukturalnoj, komunalnoj, sportskoj sferi života. Standard života se popravljao i kvalitetnije se živelo.

U drugom delu knjige, *Poljoprivreda Beograda*, autor detaljno izlaže položaj poljoprivrede u privredi grada i proizvodnju na poljoprivrednim površinama. Svoje izlaganje počinje opisom četiri poljoprivredna reona koje je Beograd imao u svojoj okolini

(ravničarski deo severno od Save i Dunava, Gročanski basen, ravničarski reon Posavine, Kolubare i Tamnave i četvrtu oblast činili su atari opština Čukarice, Voždovac, Barajevo i Sopot). Beogradska poljoprivreda ušla je u sedmu deceniju sa još uvek nepovoljnom materijalnom i tehničkom bazom, te neodgovarajućom strukturom stručnjaka i zaposlenih.

U privrednom razvoju grada osnovni ciljevi poljoprivrede bili su na liniji planiranog razvoja jugoslovenske poljoprivrede i svodili su se na povećanje proizvodnje i širenje površina u posedu ili u obradi društvenih poljoprivrednih organizacija. Poljoprivredna proizvodnja trebalo je da obezbedi najvažnije proizvode za beogradsko tržište (mleko, meso, povrće i voće) i sirovina za beogradsku prehrambenu industriju. Ponavljanje istih ciljeva, osim što govori o namerama vlasti, govori i o tome da mnoge namere nisu u praksi ostvarivane. Nepovoljna karakteristika beogradske poljoprivrede bio je visok procenat učešća sredstava za lične dohotke u čistom prihodu.

Neregulisano dejstvo tržišnih mehanizama dovelo je poljoprivredu u nepovoljan položaj. Beogradsku poljoprivredu u sedmoj deceniji XX veka opterećivali su nedostatak proizvodnih kapaciteta, nedostatak kvalifikovane radne snage i stručnjaka, ali i fizičkih radnika. Uz probleme sa smeštajnim prostorom išli su i problemi sa negom i ekonomičnijom ishranom u stočarstvu, odnosno problemi sa zaštitnim cenama, mehanizacijom proizvodnje i ubiranja plodova, izgradnje prihvatnog i skladišnog prostora u voćarstvu i povrtarstvu. Mere SVA-a (ukudanje premija, zamrzavanje cena, restriktivne mere o kreditima za obrtna sredstva) stavljale su pred poljoprivredu teške uslove za poslovanje. Poljoprivredu je teško pogađao otežan plasman proizvoda naročito na domaćem tržištu i niska stopa akumulacije.

Društvene poljoprivredne organizacije (zadruga, dobra i kombinati) bile su najvažniji instrument za ostvarenje postavljenih ciljeva u poljoprivredi. Stanje u njima tokom pedesetih godina bilo je iz više razloga nepovoljno i nezadovoljavajuće.

Neophodnost da se prevaziđe nepovoljno stanje u zadrugama početkom sedme decenije nalagala je organizaciono sređivanje, što je značilo stvaranje krupnijih organizacija, trebalo je postići rentabilnost ulaganja, koncentraciju i iskorišćenje stručnih kadrova, povoljniji način organizovanja ekonomskih jedinica. Baza beogradske poljoprivrede postao je Poljoprivredni kombinat „Beograd”. Bio je to najopipljiviji izraz proklamovane politike objedinjavanja proizvodnje i prerade poljoprivrednih proizvoda. Proizvodio je ogromnu većinu poljoprivredne proizvodnje socijalističkog sektora. Kombinat je bio odraz primene nauke u socijalističkoj Jugoslaviji.

Novu otežavajuću okolnost predstavljalo je povećanje troškova poslovanja i to za oko 2% više od povećanja ukupnog prihoda. Gubici su postali jedna od najčešćih karakteristika poljoprivrednih organizacija. To je uticalo da izdvajanja za poslovne fondove budu mala, a samim tim poljoprivredu je odlikovala zaduženost. Jedna od trajnih karakteristika beogradske poljoprivrede bio je realno veoma nizak rast. Spas iz stanja u kojem se našla poljoprivreda grada tražen je u integracijama, ali je to takođe nosilo mnogo neželjenih posledica.

Broj zaposlenih se u društvenom sektoru poljoprivrede grada neprekidno povećavao, ali veliki problem je predstavljala neadekvatna i nekvalifikovana radna snaga. Karakteristika beogradske poljoprivrede bila je nestalnost i nestručnost radne snage. Naučnoistraživačkim radom bavilo se manje od 1% svih zaposlenih u privredi Beograda i svega 0,2% zaposlenih u poljoprivredi. Poljoprivreda je bila jedina grana

privrede kojoj su smanjena sredstva za školovanje stručnjaka. Od ukupno zaposlenih u poljoprivredi grada čak dve trećine su obavljale individualni ručni rad, što pokazuje da je proces proizvodnje u poljoprivredi i u drugoj polovini šezdesetih godina bio neekonomičan i ekstenzivan.

Veliki problem predstavljao je nedovoljan broj mašina, a izdvajali su se i nekompletnost poljoprivredne opreme, nedostatak servisa i remontnih radionica, sekundarnih puteva i transportnih sredstava. Upotreba mehanizacije u proizvodnji nije obavezno značila i bolje rezultate u poslovanju. Mehanizacija i pored svih ulaganja nije prevagnula i poljoprivreda grada i dalje je trošila mnogo više ljudskog rada u proizvodnji nego druge zemlje, što je za posledicu imalo više vremena potrebnog za proizvodnju istog proizvoda.

Primena agrotehničkih mera je bio način kojim je nauka najlakše prodirala u poljoprivredu i direktno uticala na nivo i kvalitet proizvodnje. Adekvatna primena ovih mera značila je smanjenje zavisnosti poljoprivredne proizvodnje od vremenskih uslova. Proizvodnja u društvenom sektoru se ustalila upravo kada su povećane površine na kojima je vršeno navodnjavanje, sličan značaj za proizvodnju imala je upotreba veštačkih đubriva. Nedovoljna primena savremenih agrotehničkih mera u poljoprivredi dolazila je do izražaja u godinama kada su nepovoljne vremenske prilike uticale na useve, što se odražavalo na smanjenje proizvodnje, posebno na imanjima seljaka, na kojima su agrotehničke mere nedovoljno i retko primenjivane.

Poljoprivreda je dobijala sredstva za kupovinu zemlje, izgradnju fabrika stočne hrane, hladnjača, tovilista, klanica, silosnih magacina i stanica za osemenjivanje, podizanje voćnjaka i vinograda, nabavku mehanizacije, melioracione radove, povećanje stočnog fonda, podizanje sušara, staja za goveda. Razvoj stočarstva je povremeno dobio prioritet. Kada je reč o investiranju, od poljoprivrednih organizacija se nije očekivalo da izdvoje veća sredstva zbog niske akumulativnosti i visokih obaveza otplate zajmova. Restriktivna investiciona politika, s druge strane, dovela je do usporavanja ulaganja u poljoprivredu. Investicije su se često svodile na nastavljanje najvažnijih započetih radova. U investicijama najveće je bilo učešće bankarskih kredita, poljoprivredne organizacije i federacija su svojim sredstvima pokrivala po jednu petinu investicija. Od svih investicija u poljoprivredu početkom šezdesetih godina u Jugoslaviji, tri četvrtine realizovane su pomoću zajmova i budžetskih dotacija, a ostatak iz fondova preduzeća. To znači da je poljoprivreda imala manje mogućnosti samofinansiranja, što opet na svoj način govori o njenom položaju u privredi zemlje.

Skoro polovina poljoprivrednih površina bila je zasejana žitaricama. Poljoprivredne organizacije su proizvodnju povrća smatrale rizičnom. Opiranje krupnih socijalističkih organizacija proizvodnji povrća na većim površinama ostala je konstanta povrtarske proizvodnje. Proizvodnja industrijskog bilja bila je jedan od retkih sektora poljoprivrede u kome su društvena gazdinstva značajno prednjačila u odnosu na privatni posed. Najveće površine pod krmnim biljem nalazile su se na teritoriji opštine Krnjača. Česti problemi sa proizvodnjom krmnog bilja negativno su se odražavali na stočarsku proizvodnju. Stočarstvo je osetno zaostajalo kako za ratarstvom tako i za stvarnim potrebama grada za stočarskim proizvodima s obzirom na promene u strukturi ishrane. Društveni sektor bio je inferioran, a to je posebno bilo evidentno u živinarstvu. Ukoliko je dolazilo do uvećanja fonda poljoprivrednih organizacija to je ostvarivano uglavnom iz sopstvene reprodukcije poljoprivrednih organizacija. Postojali su i problemi sa kvalitetom stočnog fonda. Društveni sektor poljoprivrede, pa i intenzivan način

proizvodnje najsporije je prodirao u voćarsku i vinogradarsku proizvodnju. Ova grana poljoprivrede bila je u razvoju. Najveće površine pod voćem nalazile su se na teritoriji opština Grocka, Sopot, Barajevo i Čukarica. Velike oscilacije u proizvodnji bile su posledica rodnosti godine, ali i širenja površina pod voćem. Vinogradi su se nalazili na plantažama „Boleč” i „Umka”.

Treći deo knjige, pod naslovom Selo i grad, govori o pitanjima kooperacije, delovanju Saveza komunista na selu, o merama kojima je zabranjeno kretanje zaprežnih vozila u gradu, zdravstvenom osiguranju poljoprivrednika i poreskoj politici.

Kooperacija je u praksi zasnivana na „brzu ruku”, zadruga su u posao ulazile materijalno i kadrovski nespremne, bez odgovarajućih kalkulacija i planova, a obim zasnivanih odnosa sa seljacima je prevazilazio stvarnu ekonomsku moć zadruga. Najrašireniji oblik saradnje zadruga i seljaka bio je servis, koji se svodio na mašinski rad zadruga na imanjima seljaka. Pretvaranje seljaka u robnog proizvođača ostaće jedan od osnovnih ciljeva kooperacije.

Utemeljenje Partije na selu konstantno je bilo slabo, a da posebno šezdesetih godina ona gubi vezu sa seoskom sredinom i populacijom, posebno omladinom, da seoska sredina postaje prostor u koji se Partija, opterećena starim načinima rada i shvatanja, ne uklapa, sa kojom otežano komunicira, čije potrebe sve teže razume. Promene na selu bile su neuporedivo dinamičnije i krupnije od stepena spremnosti Partije da se menja i prilagođava svoj rad i svoju organizaciju novim potrebama i uslovima na samom terenu. Zastupljenost seljaka u Partiji smanjena je od 1948. do 1964. godine sa 49,9% na 9,6%.

Razloga za ukidanje zaprežnog saobraćaja na gradskim ulicama bilo je više. To su razlozi bezbednosti i brzine saobraćaja, motivi higijenske prirode, ali i želja da grad dobije imidž evropske prestonice. Takođe, htelo se postići oslobađanje građana od uticaja „seljačke pijace” i individualnog sektora poljoprivrede. Ipak, uklanjanje zaprege sa gradskih ulica nije bio naivan posao, jer je njihovo učešće u prevozu robe za potrebe grada bilo prilično visoko (21,5%), pa se postavilo pitanje zamene za njih. Dovoljnog broja drugih prevoznih sredstava nije bilo.

Ustanovljavanje zdravstvenog osiguranja poljoprivrednih proizvođača smatrano je za jedno od značajnih dostignuća socijalističke socijalno-zdravstvene politike u pravcu unapređenja zdravstvene zaštite stanovništva. Sistem zdravstvene zaštite seljaka bio je takav da je u velikoj meri zavisio od materijalnih mogućnosti određene opštine i civilizacijskog nivoa područja. Od 1. oktobra 1967. godine primenjivan je izmenjeni sistem zdravstvenog osiguranja. Više nije bilo osnovnog i proširenog osiguranja, već su Komunalne zajednice osiguranja određivale obim osiguranja i visinu doprinosa. Zakon je propisao minimalni nivo zaštite, a zajednice su mogle odrediti i veći nivo zaštite zemljoradnika. Problemi sa finasiranjem su nastavljeni. Primenu prava poljoprivrednika na zdravstvenu zaštitu pratile su mnoge prepreke: nedovoljno upoznavanje poljoprivrednika sa pravima koja imaju, neravnomeran raspored zdravstvenih stanica, nedovoljna pomoć od strane zdravstvenih radnika sa kojima osiguranici dolaze u kontakt, otežan kontakt sa osiguranicima, rasturenost i otežana pristupačnost pojedinim naseljima i naseljenim mestima, udaljenost pojedinih zdravstvenih stanica. Rashod fonda osiguranja omogućuje uvid u prirodu bolesti od koje su se lečili seljaci, a to su: tuberkuloza, rak, leukemija, lečenje trudnica, dece. Međutim, treba pomenuti i alkoholizam koji se sve više širio kao oboljenje ne samo među seoskim stanovništvom već i stanovništvom prestonice.

Poreske obaveze poljoprivrednika beogradskog područja kretale su se u okvirima postavljenim saveznim i republičkim zakonima i obavezama koje je propisivala gradska Skupština na osnovu ovlašćenja koja su joj pripadala po osnovu saveznih i republičkih propisa. Visinu opštinskih doprinosa iz ličnog dohodka od poljoprivredne delatnosti određivala je Skupština grada. Poreska davanja seljaka beogradskog područja bila su usmerana ka svim nivoima vlasti (saveznom, republičkom, gradskom i opštinskom). Seljaci Beograda imali su i obaveze prema fondovima samoupravnih organizacija od kojih je nesumnjivo najvažnija obaveza prema sreskom fondu zdravstvenog osiguranja.

Četvrti deo knjige nosi naslov Trgovina i snabdevačka preduzeća i opisuje trgovinu i snabdevanje grada do šezdesetih i tokom šezdesetih godina dvadesetog veka.

Snabdevanje grada do 1952. godine vršeno je u uslovima obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda, pa sve do tada nije ni moglo biti reči o postojanju trgovine koja obavlja svoju stvarnu ekonomsku funkciju. Mere za sređivanje sistema snabdevanja grada preduzete su 1958. godine, kada je napravljen dugoročan sistem snabdevanja grada koji će obeležiti skoro celu narednu deceniju. Ukрупnjavanje snabdevačkih i trgovačkih organizacija koje tada nastaje ostvareno je u vremenu kada se tendencija decentralizacije sa početka pedesetih zamenjuje tendencijom integracije i specijalizacije. Stvaranjem specijalizovanih preduzeća očekivalo se da će se podići kvalitet prometa i snabdevanja i da će se postići „proširena reprodukcija”.

Bitna karakteristika trgovine bilo je očigledno zaostajanje, i materijalno i tehničko za zahtevima tržišta grada koji je postajao sve veći. Da bi se otklonili negativni efekti problema sa kojima se trgovina grada suočavala u politici njenog razvoja posle rata težište je stavljeno na razvijanje krupnih i specijalizovanih preduzeća, potenciranje savremenih oblika prodaje proizvoda (robne kuće, samousluge, samoizbor i supermarketi), užu specijalizaciju prodavnica. Proces širenja savremenih prodajnih objekata bio je praćen savremenim načinom pakovanja robe i usluživanja građana. Kada je reč o širenju samoposluga jedna od ideja bila je da se njima potisnu pijace, ali to nikada u potpunosti nije bilo ostvareno. Ukidanje pijaca stvaralo je velike probleme u snabdevanju. Položaj trgovinskih preduzeća za promet na malo prehrambenih proizvoda bio je, prema nekim pokazateljima, nepovoljniji od preduzeća za promet neprehrambenih proizvoda. Materijalni troškovi poslovanja, doprinos za fond rizika i ostali troškovi bili su znatno veći za promet prehrambenih proizvoda.

Maloprodajnu mrežu karakterisali su: nedovoljan broj i kapacitet prodajnih mesta, slaba tehnička opremljenost i loši higijenski uslovi. Opšti utisak je bio da se radilo o malim prodavnicama u zastarelim, teskobnim i nehigijenskim prostorijama sa zastareлом i dotrajalom opremom i prevaziđenim klasičnim načinom prodaje robe.

U petom delu knjige govori se o snabdevanju Beograda prehrambenim proizvodima. Glavni snabdevači Beograda hlebom šezdesetih godina bila su četiri pekarska preduzeća nastala kao izdanci posleratne „Gradske pekare”, a to su: „Klas”, „Soko”, „Beograd” i „Sloboda”. Uz njih je u gradu tada postojalo i oko 130 privatnih pekara. Raspored prodajne mreže po opštinama bio je neravnomeran. Snabdevanje grada hlebom odvijalo se uz česte probleme sa kvalitetom i količinama koji u potpunosti nisu rešeni ni integracijom pekarskih preduzeća. Hleb je ostao jedan od proizvoda čije količine nisu mogle biti u dovoljnoj meri obezbeđene samo iz proizvodnje društvenih industrijskih preduzeća, već je učešće privatnih pekara (zanatska proizvodnja) ostalo osetno i u drugoj polovini decenije kretalo se na nivou jedne šestine potreba grada.

Nestašice mesa nisu bile neuobičajena pojava, do nestašica je dolazilo zbog neusklađenosti otkupnih i maloprodajnih cena, problema u stočarskoj proizvodnji, nestašice stočne hrane, špekulacija u trgovini mesom, nepoštovanja ugovora, zastareli i slabo opremljeni proizvodni kapaciteti i nedovoljna i slabo opremljena prodajna mreža. Navedeni problemi odražavali su se na poslovanje mesarskih preduzeća. Postojali su i drugi razlozi koji su uticali na loše poslovanje trgovinskih preduzeća za promet mesom, a to su: „nedovoljna disciplina u radu”, „nepravilan odnos prema osnovnim sredstvima” i drugi.

Individualni proizvođači isključeni su iz snabdevanja grada mlekom po donošenju odluke o zabrani prodaje nepasterizovanog mleka. Snabdevanje grada mlekom postao je zadatak „Gradskog mlekarstva” i kombinata „Beograd”. Mleko je bio najjeftiniji artikl na jugoslovenskom tržištu. Sistem premija gradska vlast je uvodila kako bi bar donekle poboljšala položaj privrednih organizacija koje su proizvodile mleko, a da bi istovremeno izbeglo povećanje njegove maloprodajne cene. Najuočljivije osobine snabdevanja grada mlekom bilo je povećanje učešća ove namirnice u ishrani građana, što je pokazatelj pozitivnih promena u standardu, i istiskivanje privatnog sektora iz snabdevanja grada. Socijalističko društvo je uspeo da obezbedi da industrijska proizvodnja mleka uglavnom zadovolji potrebe grada. Situacija je drugačija u pogledu mlečnih proizvoda gde su većinu proizvodnje obezbeđivali seljaci iz okoline grada.

Sistem snabdevanja Beograda voćem i povrćem bio je složeniji nego za druge prehrambene proizvode. Za građane je snabdevanje ovom robom predstavljalo neizvesnost, kako u pogledu cena, tako i u pogledu kvaliteta i količina, a za gradsku vladu problem čije je rešenje zavisilo od velikog broja činilaca (snabdevačkih preduzeća, poljoprivrednih organizacija i seljaka iz okoline grada, proizvođača iz drugih delova zemlje, ali i vremenskih prilika). Veće učešće seljaka iz okoline grada u snabdevanju voćem i povrćem bilo je posledica malih površina pod ovim kulturama na socijalističkom sektoru poljoprivrede. Osim toga, proizvodnja na privatnom sektoru bila je ekstenzivnija. Politika ugovaranja doživela je potpuni krah, pa su snabdevačka preduzeća Beograda morala da veći deo robe nabavljaju iz slobodnog otkupa. Ovo je povećavalo troškove dopremanja robe, odnosno uticalo na to da cene voća i povrća budu „nenormalno visoke”.

Šesti deo knjige opisuje mesta za snabdevanje građana kao što su pijace, restorani društvene ishrane i ugostiteljski objekti gradskih izletišta i kupališta.

Šezdesetih godina na užem području grada uprava nad pijacama poverena je „Gradskoj pijačnoj upravi”. Njen zadatak bio je staranje o izgradnji i rekonstrukciji, održavanju pijaca, izgradnji objekata i prodajnih mesta na korišćenje i naplaćivanje naknade, održavanje čistoće na pijacama, vođenje evidencije o dopremanju, prometu i cenama robe. Ova odluka prećutno je značila da se bez seljačkih pijaca ne može. Iako nevoljno, prihvaćena je neminovnost postojanja pijaca. Beograd je i pored napretka društvene trgovine i poljoprivrede ostao ovisnik od pijačnih tezgi i seljaka na njima. Od beogradskih pijaca pojedinačno, Kalenić pijaca je bila od velikog značaja za snabdevanje Beograđana. Zauzimala je 13,7% površina od ukupnih pijačnih površina. Ali, imala je prilično nezadovoljavajuće higijenske prilike. Opšte higijenske prilike na pijacama bile su veoma nepovoljne. Po mnogo čemu, pijace su u gradu predstavljale oaze negradskog, nebeogradskog, neurbanog, seoskog, patrijarhalnog i tradicionalnog. Na beogradskim pijacama skupljao se najraznovrsniji svet koji se drugačije oblačio, govorio, razmišljao, živeo.

Društvena ishrana predstavljala je organizovanu delatnost zajednice. Cilj je bio povećanje slobodnog vremena aktivnog stanovništva, a da bi se to postiglo bilo je potrebno i da klasični način pripremanja hrane postane briga društva. Početkom šezdesetih godina dnevni promet restorana društvene ishrane iznosio je 79% ukupnog kapaciteta. Najveći korisnici restorana bili su samci, a najveća pažnja ishrani radnika posvećena je u industrijski razvijenim opštinama. Posebno je bilo visoko učešće nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika u ishrani u ovim restoranima. Cene ishrane u radničko-službeničkim restoranima zavisile su od troškova poslovanja, cena namirnica na tržištu i od ekonomske snage preduzeća koje je restoran osnovalo, s obzirom na to da su preduzeća davala dotacije restoranima. U preduzećima koja su odvajala velika sredstva za svoje restorane kvalitet obroka je bio veoma dobar, a cene niske („popularne”). Zbog slabe opremljenosti restorana društvene ishrane različitim vrstama mašina u njima je hrana uglavnom pripremana ručnim putem, što je moglo samo da poveća cenu ishrane. Mnogi restorani bili su smešteni u dotrajalim zgradama ili barakama koje nisu pogodne za pripremanje i izdavanje hrane i u kojima nisu postojali ni minimalni sanitarno-tehnički uslovi. Funkcionalna povezanost radnih odeljenja restorana takođe nije bila na potrebnom nivou. Veliko učešće nekvalifikovane radne snage u restoranima nastavilo se i u ovom periodu. Ishrana u restoranima bila je „deficitarna i neuravnotežena”, strukturi obroka poklanjajući je nedovoljan značaj, a prednost se davala isključivo količini i kaloričnosti. Slična situacija bila je i u ekspresnim restoranima, đačkim kuhinjama i studentskim menzama.

U sedmom delu knjige upoređuje se Beograd sa drugim gradovima u zemlji i to po pitanju cena i sistema formiranja cena. Takođe, analiziran je položaj Beograda na jugoslovenskom tržištu poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda.

Cene prehrambenih proizvoda u Beogradu zavisile su od velikog broja faktora i određivane su na nekoliko nivoa. Tako je otkupnoj ceni jednog proizvoda dodavano jedanaest nameta. I pored velikog upliva države u privredu nije bilo moguće izbeći uticaj zakona tržišta na formiranje cena. Ogroman priliv stanovništva, pokušaj da se zaštiti standard građana, sistem limitiranih i kontrolisanih cena osnovnih prehrambenih artikala, socijalna uloga velikih gradova u vreme industrijalizacije, uticali su da Beograd kako u cenama komunalnih usluga tako i u cenama životnih namirnica često bude jeftiniji od drugih većih jugoslovenskih gradova, po cenu poslovanja mnogih preduzeća po nerentabilnim i neekonomskim cenama. Jedan od načina održavanja cena na nižem nivou od realnih bile su i isplate iz budžeta grada privrednim organizacijama. One su dobijale regres i premije kako bi maloprodajne cene ostale na istom nivou.

Potrebe stanovnika Beograda za hranom nisu bile zadovoljavane samo proizvodnjom gradskog poljoprivrednog područja. Tako se ukazala potreba da se Beograd snabdeva u delovima zemlje specijalizovanim za proizvodnju određenih kultura. Ovo je sa druge strane doprinosilo integraciji Beograda, kao velikog proizvodnog i potrošačkog centra u jugoslovensko tržište prehrambenih proizvoda.

Osmi deo knjige govori o kvalitetu i higijeni ishrane stanovnika Beograda, količinama hrane koje su proseku unošene, ishrani pojedinih kategorija stanovnika i opštem značaju koji je ona imala.

Tokom sedme decenije kvalitet osnovnih prehrambenih namirnica u Beogradu ostao je nezadovoljavajući. Prioritet u proizvodnji ostalo je zadovoljenje elementarnih potreba ishrane grada, a manje proizvodnja kvalitetnijih namirnica. Statistički podaci bakterioloških analiza životnih namirnica koje su služile u ishrani stanovnika Beograda

govore o nepostojanju dovoljne i konstantne brige za njihovu ispravnost. Iako su postojali propisi koji su određivali kvalitet i postupanje sa životnim namirnicama, usled njihovog nepoštovanja česti su izveštaji o propadanju, slabom kvalitetu i uništavanju (bacanju) hrane.

Izvori si ukazivali na pozitivne promene u ishrani stanovnika Beograda posle rata. Ovo razdoblje predstavljalo je odlučujući iskorak iz vremena straha od gladi i neizvesnosti. Već je 1959. godina smatrana za prvu posleratnu godinu u kojoj grad nije imao teškoća u snabdevanju svojih stanovnika hranom, pa je ta godina smatrana za najbolju posleratnu godinu u tom periodu.

Autor je u knjizi još priložio zaključak, spisak pregledanih izvora, korišćene literature, registar privrednih organizacija i prilog.

U strukturu knjige uneti su brojni neobjavljeni izvori prikupljeni u Arhivu Srbije i Crne Gore, Arhivu Srbije - Železnik i Istorijskom arhivu Beograda ukupno dvadeset fondova. Priložen je spisak objavljenih izvora koji su korišćeni u radu, kao i spisak štampe i periodike.

U prilogu se nalazi i osam fotografija koje na živopisan način zasvodnjuju temu ove knjige.

Ovom knjigom autor je učinio prvi veliki korak u svojoj naučnoj karijeri i proširio jednu interesantnu tematsku oblast u srpskoj istoriografiji.

Dušan BAJAGIĆ

Moderna srpska država 1804-2004, hronologija,
Istorijski arhiv grada Beograda, Beograd, 2004, str. 536.

U izdanju Istorijskog arhiva Beograda u Beogradu je 2004. godine objavljena hronologija moderne srpske države koja sadrži najvažnije događaje iz oblasti političkog, kulturnog, ekonomskog i društvenog života srpske države u poslednja dva veka, ali i poneki događaj iz svetske istorije, čime je srpska istorija stavljena u širi kontekst. Knjiga sadrži više od pet stotina strana i po svojoj tehničkoj opremljenosti predstavlja jednu od najluksuznije štampanih knjiga u istoriji Srba i Srbije. Nastala je radom trideset petoro stručnjaka iz oblasti različitih nauka (iz Istorijskog arhiva Beograda, sa Filozofskog, Filološkog i Pravnog fakulteta u Beogradu, Filozofskog fakulteta iz Novog Sada, sa Instituta za noviju istoriju Srbije, Instituta za savremenu istoriju i Istorijskog instituta iz Beograda, iz Narodne biblioteke Srbije itd.) Otvaraju je uvodne reči redakcije i prof. dr Andreja Mitrovića, a završava registar (515-534. strana). Iz uvodnog teksta redakcije vidi se njena želja da opravda izlaženje jedne ovakve knjige i njenu neophodnost u srpskoj istoriografiji („u razvijenim istoriografijama one su deo opšte kulture, priručnik stručnjacima, studentima i đacima, nezaobilazne za širenje znanja o prošlosti”), kao i da ukaže čitaocima na sve prepreke koje su stajale na putu izrade ovog dela. Značaj hronologija vidi se i iz teksta Andreja Mitrovića koji je definisao hronologiju kao vrstu teksta koja je „kulturalna pojava hiljadugodišnjeg trajanja”, koja sadrži „svest o vremenu kao toku i o različitim vremenima”. Andrej Mitrović upoznaje čitaoce i sa funkcijom hronologija u različitim istorijskim vremenima, epohama, civilizacijama, ali i sa vrstama hronologija.

Pred čitaocem hronologije nižu se događaji iz istorije srpske države u poslednja dva veka. Hronologiju otvara seča knezova februara 1804, a završava podatak iz 31. decembra 2003. da je u Narodnom muzeju u Beogradu zatvorena stalna postavka u centralnoj zgradi zbog katastrofalnih uslova. Ispred svakog događaja nalazi se znak koji odmah sugeriše da li navedeni događaj pripada oblasti politike, kulture, ekonomije ili istoriji društva. Zahvaljujući toj pomoći lako se može uočiti da su u prvim godinama moderne srpske države dominirali politički događaji. Kako je vreme odmicalo, a država dobijala svoje priznanje i razvijala unutrašnju organizaciju, tako su sve učestaliji događaji iz drugih oblasti života. Otuda ova hronologija predstavlja dobar indikator koji jasno pokazuje kada su u istoriji Srba i Srbije bile mirne godine, godine izgradnje kulturnih institucija, pokušaja organizovanja države, primanja kulturnih uticaja spolja, a kada su nastupale godine ratova, unutrašnjih političkih lomova i kriza, diplomatskih pregovora i inicijativa. Slobodno se može reći da je u godinama na čijim stranicama u hronologiji dominira znak za političke događaje Srbija bila u centru ili blizu centra svetske politike, da je vodila ratove, borila se da stekne ili očuva nezavisnost i međunarodno priznanje, živela u neizvesnosti od sutrašnjeg dana, doživljavala agresije, demografske slomove, trpela katastrofe, razaranja i pogrome. Tako, od 57 izabranih događaja iz srpske istorije 1804. godine, samo njih 4 ne pripadaju političkoj istoriji. Suprotno tome, od 47 događaja iz 1840. i 1841. godine, političkoj istoriji pripada samo 10. Upadljivo je i to da su događaji koji su obeležili devedesete godine dvadesetog veka znatno detaljnije preneti nego što je slučaj sa ostalim decenijama istorije moderne srpske države. To se svakako može objasniti značajem ove decenije, njenom vremenskom bliskošću, ali i nedovoljnom istraženošću nekih ranijih perioda srpske istorije. Tako je broj događaja iz devedesetih po nekoliko puta veći čak i od vremenski bliskih osamdesetih godina, što je lako razumeti s obzirom na dinamičnost i dramatičnost poslednje decenije prošlog veka u istoriji Srbije.

Hronologija moderne srpske države daje celovitu sliku događaja koji su obeležili poslednja dva veka srpske istorije. Neki od njih su naučnoj, a i široj javnosti već dobro poznati, ali su sada sabrani na jednom mestu, što im daje kontinuitet, preglednost, vremenski okvir i kontekst. Drugi su manje poznati ili su možda do sada ostali i nepoznati, pa je njihovo iznošenje pred javnost utoliko značajnije. Podsećanje na neke događaje dobro je i zbog potrebe da se ne izgube iz kolektivnog pamćenja, a neke druge zbog njihovog velikog značaja i doprinosa srpskoj istoriji, a treće zbog pouka koje iz njih treba izvući, a sve iz uverenja da narod bez prošlosti, te svesti i znanja o svojoj prošlosti, ne može očekivati ni da ima budućnost. Tako nas „Moderna srpska država” potseća na neke događaje koji su od izuzetne važnosti za srpsku istoriju, kao što je osnivanje Velike škole (preteče Univerziteta) 1808, ili oslobođanje seljaka spahijskih obaveza 1830. Nalazimo i događaje koji su uglavnom bili malo poznati, a koji svedoče o nastojanjima naših predaka da život u Srbiji izgrade po uzoru na civilizovan svet, kao što su naredba kneza Miloša da se posle bitke na Ljubiću zbrinu i turski ranjenici (uz opasku da je neutralnost sanitetskog kadra i lečenje neprijateljskih ranjenika regulisala tek Ženevska konvencija iz 1864), ili prve zabeležene konjske trke u Srbiji (održane u Čačku 1822). Saznajemo i da je Šabac prvu apoteku i bolnicu dobio 1826. godine, dok je Beograd prvu apoteku dobio četiri godine kasnije, da je prvi srpski orkestar osnovan u Kragujevcu 1831, da dostavljanje obaveznog primerka knjiga Narodnoj biblioteci datira od naredbe kneza Miloša iz 1832, da je prvi bal u Srbiji održan u Kragujevcu 1834. (četiri godine pre Beograda), a da je godinu dana kasnije u istom gradu počeo sa radom teatar pod

vođstvom Joakima Vujića. Podatak da je pušenje na javnim mestima u Beogradu zabranjeno 1841. govori o procesu modernizacije društva i glavnog grada, ali i o neozbiljnosti jednog društva koje više od vek i po kasnije još uvek nije u stanju da sprovede u delo to elementarno civilizacijsko dostignuće. Beograd je dobio Kapetan Mišino zdanje 1863, Srbija prvu banku 1869, Vojni Muzej osnovan je 1878, prva opera izvedena 1894; knjižara Gece Kona osnovana je 1901, a prvi broj lista Politika izašao je 1904. Kao retko kada na istom mestu našle su se godine koje obeležavaju važne datume u istoriji vladara, dinastija, ratova, političara, političkih stranaka, sa godinama u kojima su Nušić, Vuk Karadžić, Zmaj, Bogdan Popović, Stevan Sremac, Ivo Andrić, Miloš Crnjanski objavljivali svoje radove, kompozitori komponovali svoje kompozicije, slikari slikali danas svima poznata dela. Čitanje hronologije navodi na zaključak da je prvih decenija XIX veka značaj gradova u unutrašnjosti Srbije bio mnogo veći nego danas i da su mnogi važni procesi iz društvenog, kulturnog i ekonomskog života Srbije začeti van Beograda, te da je početak ove dvovekovne novije srpske istorije započet buđenjem života u gradskim sredinama, dok je kraj obeležen odumiranjem ili potpunom stagnacijom provincijskih gradova. Na razmišljanje teraju i podaci po kojima je Beograd 1847. imao 13724 stanovnika, 1874. godine 27600, 1931. godine 238775 ili podaci po kojima je udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu Jugoslavije iznosio 76,4 odsto 1931, a 17,9 odsto 1991. godine.

Osim događaja i njihovog opisa, o dva veka srpske države upečatljivo govore i ilustracije i fotografije donete na stranicama knjige. O vremenima koje su simbolizovale govore fotografije znamenitih ličnosti Srbije (vladara, političara, književnika, naučnika itd.), Topolivnice u Kragujevcu, Sretenjskog ustava, Hatišerifa, bombardovanja Beograda, ubistva i sahrane Kralja Aleksandra I Karađorđevića, sokolskih parada, logoraša sa Sajmišta, nemačkih ratnih plakata, udarnika na Banjici, prvomajskih parada, analfabetskih tečajeva, smotri kulturno-umetničkih društava, Josipa Broza prilikom susreta sa svetskim državicima, zgrada SIV-a, palate „Beograđanke”, sportskih događaja, scena iz pozorišnih predstava i filmova, voza „Bratstvo-jedinstvo”, odlaska slovenačke delegacije sa 14. kongresa SKJ, demonstracija 9. marta, napada na tenkistu JNA u Splitu, novčanica iz vremena hiperinflacije, bombardovanja, 5. oktobra, sahrane predsednika vlade Zorana Đinđića, itd. Ispred očiju čitaoca prolaze slike koje simbolizuju i predstavljaju različite društvene sisteme, dinastije i vlade, sokole, pionire i udarnike, gospodu i drugove, kneževske, kraljevske i socijalističke ustave, monarhističke i republikanske državne simbole, arhitekturu prve polovine XIX i druge polovine XX veka. Stotine i stotine ilustracija verno prate i oživljavaju događaje koji su za nama, ali je možda trebalo posvetiti malo više pažnje razmeštaju fotografija, pa bi tako bilo bolje da fotografija koja prikazuje bombardovanjem porušenu zgradu DSNO (strana 323) ide uz 1999, a ne uz 1963. godinu, kao što bi bilo bolje da je fotografija sa proslave desetogodišnjice osvajanja titule šampiona Evrope košarkaša „Partizana” (strana 431) išla uz 2002, a ne uz 1992. kada je ta titula osvojena, ako se već nije mogla naći adekvatna fotografija iz 1992.

Nema sumnje da je dosadašnjoj srpskoj historiografiji nedostajala jedna hronologija najvažnijih događaja iz srpske istorije. Objavljivanjem knjige Moderna srpska država 1804-2004, hronologija ta praznina je popunjena bar za poslednja dva veka. Uostalom, historiografija koja nema celovito napisanu istoriju svog naroda i države teško može imati kompletnu hronologiju. Zato je Moderna srpska država krupan korak napred. Obimnost posla, činjenica da mnoga polja srpske novovekovne istorije nisu naučno istražena i da u pisanje hronologije nisu bili uključeni svi najvažniji naučnici koji

proučavaju nacionalnu istoriju od obnove srpske državnosti, ali i kratak rok u kom je posao morao biti završen, kako bi poklapanjem sa proslavom dva veka obnove srpske državnosti ojačao svoju društvenu funkciju, verovatno su razlozi zbog kojih je poneki bitan događaj i ispušten, ali to nikako ne umanjuje vrednost ovog poduhvata. Uostalom sami autori su, s pravom, istakli nužnost selektivnosti pri pisanju ovakvih dela. Bilo kako bilo, ostaje činjenica da će onima koji budu držali u rukama ovu knjigu biti znatno olakšan posao praćenja novovekovne srpske istorije, kao i kontinuiranog i celovitog razmišljanja o njoj.

Mr Slobodan SELINIĆ

Drago Roksandić (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*,
Biblioteka Dialogica europea, Golden marketing – Tehnička knjiga,
Zagreb 2004, str. 303

Knjiga *Uvod u komparativnu historiju*, koju je priredio dr Drago Roksandić, profesor na Sveučilištu u Zagrebu, zajedno sa njegovom uvodnom studijom Komparativna historija: izazovi i mogućnosti, predstavlja značajan rezultat savremene hrvatske istoriografije. Ali, budući da su sve nacionalne istoriografije u bivšoj Jugoslaviji karakterisale zakašnjenja za rezultatima istoriografije u svetu, knjiga Draga Roksandića zaslužuje pažnju svake od tih istoriografija. Uostalom, u nadi da će naučne veze između istoričara država koje su nasledile bivšu SFRJ i nalazi se razlog da pažnji profesionalne javnosti u Srbiji ne izmakne Roksandićeve knjige.

Nema sumnje da je *Uvod u komparativnu historiju* rezultat izuzetnog individualnog pregnuća koje i podrazumeva svaka inovacija. Istovremeno, pojava Roksandićeve knjige na tragu je onih različitosti koje su strujale na prostoru bivše jugoslovenske države. Istoričara određuje više okolnosti: način formiranja, predmet istraživanja, istorijsko vreme u kome stvara.

Element upoređivanja sadržan je i u profesionalnom formiranju i u profesionalnom formiranju i u profesionalnom radu Draga Roksandića. On se školovao na univerzitetima u Beogradu, Zagrebu i Parizu. Njegov naučno pedagoški rad vezan je za više univerziteta: u Beogradu i Zagrebu, na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti. To je, uz predavanja na prestižnim američkim i evropskim univerzitetima i učešće u dugoročnim međunarodnim istraživačkim projektima, bilo presudno za Roksandićeve posvećenost komparativnoj istoriji.

Osim načina profesionalnog formiranja i rada, na pomenutu Roksandićeve posvećenost komparativistici uticala je i središnja tema njegovih istraživanja: sistemi vojnih krajina i prostorno i vremenski zahtevaju komparativno proučavanje.

Najzad, višestruki učinci globalizacijskih procesa nisu ni istoriografiju ostavili po strani. Iako je komparativna istoriografija starija od globalizacije, barem u savremenom značenju, ona je evidentno intenzivirala komparativistiku.

Drago Roksandić je, razume se, izostavio svoju egohistoriju. Prvo, *ishod*, ono što mnogi komparativisti smatraju bitnim u komparativistici, to jest knjiga. *Uvod u komparativnu historiju*, ne bi bio moguć bez opisanog načina Roksandićevog formiranja i rada, koji su *contradictio in adjecto* parohijalnosti.

Drugo, u ovoj *egohistoriji* sadržano je iskustvo koje treba da bude poznato naročito istoričarima u formativnim godinama. Važno je već na početku imati u vidu ono

na šta upozoravaju komparativisti: „Nezamislivo je misliti ne uspoređujući... Gotovo svako empirijsko istraživanje podrazumjeva neku vrstu poredbe... Poredba pruža temelj za izvođenje tvrdnji o empirijskim pravilnostima te za vrednovanje i interpretaciju slučajeva po supstativnim i teorijskim kriterijima. U tom širem smislu poredba zauzima središnje mjesto u empirijskoj društvenoj znanosti kakvu se danas praktikuje” (Charles Ragin).

Uz već pomenutu uvodnu studiju, knjigu *Uvod u komparativnu historiju* zao-kružuju dragoceni prilozi: O autorima izabranih radova; Bibliografija (čak na trideset stranica knjige što predstavlja desetinu njenog ukupnog obima); Imensko kazalo; Pojmovno kazalo (svojevršno svedočanstvo o obaveštenosti priređivača i rezultat njegovog iznimnog truda) i Bilješka o priređivaču.

U celini, *Uvod u komparativnu historiju* nadomešćuje nedostatak udžbenika iz komparativistike. Ali je i mnogo više od toga. U njoj je egzatnost istorijske nauke dovedena do nivoa matematičke egzaktnosti. Zbog toga komparativna istoriografija i jeste veoma zahtevna; ona podrazumeva istorijsku erudiciju i po definiciji je manjinska. Uprkos tome, danas je, ističe Roksandić – „teško naći utjecajna istraživačka središta ili sveučilišne ustanove u svijetu koje na bilo koji način ne praktikuju komparativnu historiju i/ili komparativne metode”. Jednostavno, imperativi „svakovrsnih usporedbi” postali su „fenomen svakidašnjeg života u cijelome svijetu” (Drago Roksandić).

U izboru tekstova u *Uvodu u komparativnu historiju* oseća se snažna ruka priređivača. Koherentnost izbora proizišla je iz temeljnog poznavanja relevantne literature impresivnog obima i iznimno bogatog sadržaja. Priređivač se usresredio na razvoj komparativne istoriografije, na njene unutrašnje mene i na njene šanse. U luku tekstova koji je zategao između francuskog istoričara Marka Bloka iz 1928. godine i savremenog nemačkog istoričara Jirgena Koke, Drago Roksandić je naznačio glavne kontroverze uporedne istorije.

U smislu da ljudi otkad istražuju društveni život, neprestano suprotstavljaju istorijske oblasti iz dva ili više vremena i mesta (Theda Socpol, Margaret Somers), uporedna istorija nije nova. Ali, njen se početak vezuje za pojavu „nove istorije” u Francuskoj tridesetih godina prošlog veka, za pojavu interdisciplinarnog istraživanja društva, privrede i civilizacije.

Utemeljivači „nove istorije”, odnosno čuvenog časopisa „Anali” bili su Mark Blok i Lisjen Fevr. Usput, tekstovi ovog drugog pojavili su se prvi put, u jednom odličnom prevodu na srpski jezik, kao izdanje Srpske književne zadruge, tek 2004. godine. Tekstove je, pod naslovom *Uvod u istoriju*, priredila i pogovor napisala dr Dubravka Stojanović. Važno je što se ovaj izbor pojavio kad i Roksandićev izbor. Tek zajedno uzeti, ova dva izbora objašnjavaju sudbinu komparativistike u Francuskoj.

Tekst Marka Bloka *Za komparativnu historiju evropskih društava*, kojim je Roksandić i započeo svoj izbor, nazvan je „komparativnoistorijskim manifestom”. Prema Bloku, „potrebna su dva uvjeta da se, historijski govoreći, može komparirati: određena sličnost među promatranim činjenicama... i određena različitost među sredinama u kojima su se one pojavile”. Blok je imao u vidu Evropu. Smatrao je da bi „i sve one sličnosti i sve one razlike koje konstituiraju evropsku povjesnu baštinu” jedino mogla otvoriti „društveno povijesna komparatistika”.

Ipak, u Francuskoj nije došlo do većeg uspona komparativne istorije. Poređenje je bilo više implicitno nego eksplicitno, sa izuzetkom istorijske demografije i privredne

istorije. Razlog za rezervu prema komparativnoj istoriji ležao je u razvitku sociologije, odnosno u strahu od „sociologizma”.

Francuski istoričari smatrali su da komparativna istorija nema određen, jasan metod. Da analizi slučaja daje prednost nad opštim i dovodi do gomilanja regionalne istorije; da je većina istorijskih paradigmi oblikovana u poslednjih pedeset godina, i to ne upoređujući se sa onima kod drugih naroda već sa stavovima unutrašnje politike; da je u Francuskoj svest o „posebnom putu” različita u poređenju sa onom u Nemačkoj.

Oba svetska rata uticala su na probijanje evropskog okvira komparativne istorije, a razvoj društvenih nauka na njenu bogatu interpretaciju.

Najjače uporište komparativističkih studija postale su Sjedinjene Američke Države – u sociologiji, politologiji, ali i u istorijskoj nauci. Tamo su se već od sedamdesetih godina prošlog veka počele javljati i knjige u kojima se mogao napraviti bilans onoga što je urađeno i ukazati na mogućnosti daljeg razvoja komparativistike.

Posle Drugog svetskog rata transkulturno upoređivanje postalo je potreba. Ali, ono je tretirano više kao stav nego kao metod. Upozoravalo se da bi bilo „drsko etabliranoj historijskoj znanosti tonom prijeteće strogoće predbacivati provincijalizam ili narcizam i preporučiti joj transkulturno proširenje vidika kako bi se pokazala da je u stanju nositi se s izazovima kasnoga 20. stoljeća” (Jurgen Osterhammel). Ali, otvoreno je pitanje kako da stav postane metod. Sa ovog stanovišta su važne sledeće napomene: 1. ne može se izgubiti iz vida da je čitav niz istorijskih fenomena po svojoj suštini transkulturalni; 2. ako se istoriografija ne bavi takvim fenomenima, ona rizikuje različite stepene izolacije; 3. mogućnost transkulturnog upoređivanja temelji se na univerzalnom jedinstvu istorijske nauke; 4. uporednu istoriografiju prati razgraničenje i klasifikacija uporednih jedinica: u internacionalnom upoređivanju to su nacije, odnosno nacionalne države, u transkulturnom i internacionalnom „kulture”; kultura kao jedna od temeljnih dimenzija ljudskog života ne može se isključiti iz transkulturnog postupka.

Kao jedna od prepreka razvoja komparativne istoriografije navođen je galocentrizam. U Nemačkoj – germanocentrizam koji je za neke nemačke istoričare isto što i provincijalizam. Imajući u vidu da se od Blokovog „komparativnoistorijskog manifesta” promenio okvir u kome se upoređivalo, ovome treba dodati i evropocentrizam. Ovo poslednje je u središtu ne samo Roksandićevog Uvoda u komparativnu historiju već i njegovih komparativnih proučavanja procesa modernizacije.

Komparativistika je opovrgla stanoviše „da će kulturni program modernosti kakav se razvio u modernoj Evropi i temeljne konstatacije koje su tamo nastale – naposljetku prevladati u svim modernim društvima i društvima u modernizaciji, i da će daljnjim širenjem modernosti ovladati cijelim svijetom (Samuel N. Eisenstadt).

Za razliku od optimističke vizije, komparativna istorija ukazuje na unutrašnje sukobe koji su ukorenjeni u protivurečnostima i napetostima koje prate razvoj kapitalizma i političke demokratije. Pojam *mnogostruke modernosti* izražava tu složenost. Bez komparativne istoriografije, bez komparativistike uopšte, gotovo da nije moguće odgovoriti na pitanje: „šta zapravo čini zajedničko jezgro modernosti”.

Svoj izbor tekstova u *Uvodu u komparativnu istoriju* Drago Roksandić završava tekstom savremenog nemačkog istoričara Jirgena Koke *Asimetrična historijska poredba: slučaj njemačkog Sonderwega*. Ovaj tekst je veoma podsticajan. Zbog toga je *Uvod u komparativnu historiju*, uz već navedene kvalitete, još i knjiga efektnog kraja.

Koka, naime, analizira odnos *posebnog puta* (*Sonderwega*) Nemačke i izbora koji je ona napravila 1933. godine, odnosno nacionalsocijalizma. U pitanju je asimetrično upoređivanje koje može dovesti do problematičnih zaključaka.

Pitanje posebnog puta ima smisla u raspravi zašto je Nemačka pervetirala u totalitarizam i fašizam dok se to nije dogodilo zapadnim zemljama koje su bile u otprilike sličnim uslovima. Van ovog konteksta, rasprava o posebnom putu može da vodi u pogrešno razmišljanje. U pogledu većine pitanja svaka zemlja, pa čak i regija, ima svoj *posebni put*.

Kad je reč o *posebnom putu* u Nemačkoj, funkcija istorijske nauke sastoji se, prema Koki, u ispitivanju kolektivnog identiteta. Upoređivanje Nemačke sa Zapadom zapravo „otvara pogled na alternativni povijesni razvoj i događanja”. U svetlu boljih, manje diktatorskih, nefašističkih alternativa, tok nemačke istorije u 20. veku ne izgleda neizbežan. Zato, kaže Koka, *posebni put* „tone u prošlost” a nacistička Nemačka je intenzivnije prisutna u istorijskoj svesti nego pre dvadeset godina – „I ne izgleda da će se to uskoro promijeniti... To je teret, i on je nepromjenjiv: dio povjesti koji ne nestaje u vremenu već, naprotiv, biva sve podsticajniji.

Kokina rasprava je podsticajna i za Roksandića. Sve zavisi, kaže on, od izbora predmeta upoređivanja: „Kada bi u njemačkoj historiografiji bilo više usporedbi sa zemljama srednjoistočne ili jugoistočne Europe, brojna bi se pitanja mogla drugačije postaviti”. O *posebnom putu* Rusije i da se ne govori.

Kakve su, najzad, šanse uporedne historiografije? S pravom je isticano da je ona vrlo zahtevna: „Uspoređivanje je posao za pojmovno eksplicitno, teorijski orijentirane, analitičke historičare, koji imaju određenu distancu prema povijesnoj tradiciji, i stoga je, zasad, posao manjine” (Jirgen Koka).

U komparativnoj historiografiji Drago Roksandić vidi glavnu šansu za hrvatsku historiografiju. Komparativistika je, uostalom, već sastavni deo formiranja novih generacija istoričara na Sveučilištu u Zagrebu.

Za početak, važno je biti obavešten i smanjivati zakašnjenje ne samo za trendovima u svetskoj historiografiji nego i u svom okruženju.

Dr Latinka PEROVIĆ

Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903–1914: istorijska studija o „zlatnom dobu” srpske demokratije*, Udruženje za društvenu istoriju, Biblioteka *Ideje*, 6, Beograd 2003, str. 450

Za knjigu *Srbija i demokratija 1903–1914*, Dubravka Stojanović dobila je nagradu Grada Beograda kao najznačajnije dostignuće u oblasti društvenih nauka. Reč je o knjizi koja saopštava nove činjenice i daje nove interpretacije događaja koji su ne samo obeležili početak 20. veka nego su ga u celini i odredili.

Srbija i demokratija 1903–1914, je i jedna lepo pisana knjiga. U srednjoj i mlađoj generaciji srpskih istoričara, po mome mišljenju, niko, osim pokojnog Ivana Đurića, nije toliko poklanjao pažnju izrazu. Odnosno, imao u vidu čitaoca kome je knjiga i namenjena. Ivan Đurić se pozivao na francuskog istoričara Žorža Diboia koji je verovao da je istorija takođe „i naročito baš to veština dobrog govora” i da istoričar treba

„da ima taj dar, blago lepog pisanja, jednostavno, prezicno”. Francuska historiografija je blagotvorno delovala i na Dubravku Stojanović. Pre no što je započela rad na pomenu-toj knjizi, ona je priredila i napisala pogovor za knjigu jednog drugog velikog istoričara: *Borba za istoriju* Lisjena Fevra.

Središna tema knjige Dubravke Stojanović je početak parlamentarne demokratije u Srbiji, to jest ono razdoblje koje je nazvano „zlatnim dobom” u istoriji srpske demokratije: od 1903. do 1914. godine. Kakvo je mesto ove knjige u srpskoj historiografiji?

U čitavom prošlom veku gotovo da nije bilo istraživanja srpskog parlamentarizma. Slobodan Jovanović je pisao fragmentarno (ličnosti, institucije, organizacije) a ne celovito. Posle dramatičnog početka 20. veka nakon krvave smene dinastije Obrenovića dinastijom Karađorđevića, nastala je epoha ratova: balkanski ratovi (1912, 1913) i Prvi svetski rat (1914–1918). Srbija se potom našla u novom državnom okviru: Kraljevina Jugoslavija pa Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija u kojima su, iz raznih razloga, teme iz nacionalnih istorija bile potisnute.

Prva ozbiljnija studija o srpskom parlamentarizmu bila je doktorska disertacija Olge Popović-Obradović: *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine*. U središtu ove studije su institucije: kralj, parlament, vlada. Zatim je došla doktorska disertacija Dubravke Stojanović *Evropski demokratski uzori srpske političke i intelektualne elite 1903–1914*, koji je prerađena i objavljena pod naslovom *Srbija i demokratija 1903–1914: istorijska studija o „zlatnom dobu” srpske demokratije*. U središtu ove studije su pak ključne ideje srpske političke i intelektualne elite u deceniji 1903–1914. godine. Ove dve studije su komplementarne i zajedno otvaraju pitanja koja tek treba istraživati.

Svaka razvijena historiografija podrazumeva više pristupa istom razdoblju, događaju i ličnosti. Bez toga, dovoljna bi bila samo jedna studija o Francuskoj revoluciji ili o Prvom srpskom ustanku.

U čemu je doprinos knjige Dubravke Stojanović? U prvom redu u analizi glavnih ideja srpske političke elite: slobode, jednakosti i bratstva. Na toj velikoj trijadi Francuske revolucije 1789. i srpska elita je formirala svoj ideal demokratije. Najiscrpnije je analizirana ideja jednakosti. Ona je zapravo središna: određuje i recepciju slobode i recepciju bratstva.

U jednom seljačkom i siromašnom narodu, ideja jednakosti odredila je i model demokratije. Činjenicu da je srpsku državu stvorio „gunjac i opanak” određuje i njen karakter i karakter političkih stranaka. Prva i najbrojnija je Narodna radikalna stranka jer ona izražava dominantan interes, interes seljačkog naroda.

Posle donošenja liberalnog Ustava 1888. godine, Narodna radikalna stranka ostvarila je apsolutnu većinu. Opzicija je bila zanemarljiva i nikad nije dobila izbore.

Drugi važan doprinos knjige Dubravke Stojanović je u određivanju teorijskog okvira u kome treba posmatrati primer srpskog parlamentarizma. Ona polazi sa Volterovog stanovišta da se moderna demokratija „može praviti samo u uslovima kapitalističke industrijalizacije”. Ali, uzima u obzir i stanovišta Saratorija da „veza između demokratije i razvijenosti postoji, ali veza nije kauzalitet”, kao i stanovišta Lipseta da demokratija nije samo rezultat nego i uslov razvoja. Na osnovu toga, Stojanovićeva zaključuje da – „Srbija nije bila zemlja koju je imala socioekonomske pretpostavke za demokratiju, ali bi istorijska analiza mogla dokazati da je tokom svog razvoja stekla i sindrom jedinstvenih istorijskih fakata”. Srpska intelektualna elita je, naime, prema

Stojanovićevoj, dala važan doprinos razvoju moderne demokratije u nerazvijenim društvima. Zastupajući načela liberalne demokratije u uslovima kad je Narodna radikalna stranka bila politički hegemon, odnosno narodne demokratije, za koju su evropske forme imale isključivo instrumentalnu vrednost, srpska intelektualna elita je odnos prema Evropi učinila središtem političkih podela u Srbiji.

Najzad, analizirajući različite recepcije srpskog parlamentarizma kod njegovih savremenika, Stojanovićevo je osvetlila i njegove glavne kontroverze.

Ubistvo kraljevskog para 29. maja 1903. godine označilo je biološki kraj dinastije Obrenovića. Ujedno, trebalo je da označi i kraj dinastičkih borbi koje su Srbiju potresale kroz čitav 19. vek. Pristalice ovakvog ishoda tih borbi (radikali, samostanci i sami savremenici oficiri koji su bili zakleti na vernost kralju) videli su 29. maj 1903. godine kao revoluciju koja ima pandan i u svetskoj (Engleska i Francuska) i u sprskoj istoriji (i 19. vek je počeo revolucijom 1804). Jedna, dakle, istorijska prekretnica koja je viđena kao „sveto stanje”, kao još jedan „početak novog doba”.

Kritičari stanja u Srbiji posle 29. maja 1903. godine (naprednjaci i pojedini intelektualci) smatrali su da je svirepi dvorski prevrat udaljio Srbiju od Evrope, samim tim i od liberalne demokratije. U prilog tome navodili su: način promene Ustava, ulazak vojske u politiku, slabog kralja koji je bio zarobljenik zaverenika. Narodnu radikalnu stranku koja se identifikovala sa narodom što u društvu nije ostavljalo mesto za alternativu i vodilo nasilju većine nad manjinom u Narodnoj skupštini. Većina je imala sva prava, pa čak i pravo da ruši zakone (Stojan Protić).

Prema pomenutim kritičarima, unutrašnju politiku Srbije posle 29. maja 1903. karakterisalo je formalno postojanje liberalnih zakona i njihovo stvarno kršenje u praksi. A njen međunarodni položaj – izolovanost: Engleska nije pristajala na obnovu diplomatskih odnosa koje je bila prekinula posle 29. maja 1903. godine sve dok se ne reši zavereničko pitanje; kralj nije mogao da ode ni na jedan dvor; Austro-Ugarska je zabranila uvoz robe iz Srbije. Tajni agent Rusije u izveštaju vladi rezimira tadašnji međunarodni položaj Srbije: „Spoljni prestiž kraljevstva, koji i bez toga nije stajao visoko, stvarno se stropoštao. Čitava Evropa gleda na Srbiju kao na okuženu”.

Drubravka Stojanović je analizirala ekonomska, socijalna, kulturna i politička ograničenja srpskog parlamentarizma. Naročitu pažnju obratila je na dva činioca. Prvo, slabo društvo pred velikim izazovom. Toga su već u toku „zlatnog doba” bili svesni njegovi savremenici: „Jedna patrijarhalna sredina u kojoj su ropski instinkti bili jaki imala je za jedno kratno vreme da preživi ono što se na zapadu vekovima formiralo. Ona to nije mogla (...) sve je to najzad dovelo dotle da mi danas, uprkos svim krupnim frazama, ne predstavljamo evropsku državu u pravom smislu te reči, no samo *spoljno*” (Dušan Nikolajević, 1910). Drugo, uspon vojnog činioca koji je kulminirao u stvaranju (1911) tajne nacionalističke organizacije „Ujedinjenje ili smrt” ili „Crna ruka”. Njen cilj je bio priključenje svih Srba Kraljevini Srbiji. Taj program je bio inkompatibilan sa razvojem Kraljevine Srbije kao pravne države a samim tim i parlamentarizma. Istorijski akteri bili su otvoreniji od njihovih potonjih tumača. Za Nikolu Pašića, doživotnog vođu Narodne radikalne stranke i ključnu političku ličnost „zlatnog doba”, sloboda „celog srpskog naroda”, bila je „veći i jači ideal no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini”. U tom ključu su, kako je pokazala Dubravka Stojanović, i ideja jednakosti i ideja bratstva.

Dr Latinka PEROVIĆ

Milan Piroćanac, *Beleške*, Priredila Suzana Rajić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Biblioteka *Dva stoleća*, knj. 3, Beograd 2004, str. 538

Objavljivanje *Beležaka* državnika i političkog pisca predstavlja događaj u srpskoj historiografiji. Posebno za istoričare koji se bave jednom od prelomnica u istoriji Srbije koja je nastala sa sticanjem državne nezavisnosti 1878. godine.

Reč je o prvorazrednom istorijskom izvoru memoarskog karaktera koji njegov priređivač, Suzana Rajić, po vrednosti, tačnosti i istinoljubivosti – upoređuje samo sa memoarima pravnika i istoričara Nikole Krstića (1809–1902). Piroćančeve *Beleške* malo su citirane: nije ih koristio čak ni Slobodan Jovanović u svojoj sagi o srpskom 19. veku. Objašnjenje je nalaženo u teškoj čitljivosti rukospisa: Milan Đ. Milićević kaže da ni sam Piroćanac nije uspevao da pročita svoj rukopis. Ipak, to je više bilo izgovor nego stvarni razlog što *Beleške* Milana Piroćanca nisu više korišćene u interpretaciji prelomne decenije 1878–1888. godine, od sticanja državne nezavisnosti do donošenja liberalnog ustava. Uostalom, Suzana Rajić je pokazala da se Piroćančev rukopis da pročitati.

Radeći na svojoj studiji o Milanu Piroćancu (*Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji 19. veka* u: Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Uloga elita, Beograd 2003, s. 1-72), ja sam znala da Rajićeva čita *Beleške* s namerom da ih priredi za štampu. Poučena iskustvom da mnoge namere, iz raznih razloga, ostaju neostvarene, nisam se usudila da to u svojoj studiji i pomenem. Utoliko mi je veće zadovoljstvo da se osvrnem na već ostvarenu nameru. Suzana Rajić je učinila široko dostupnim jedan istorijski izvor koji će, po njenom opravdanom uverenju, „poslužiti za upotpunjavanje i korigovanje istorijskih predstava ne samo o Piroćancu i njegovim savremenikima već i o drugim nedovoljno istraženim istorijskim pojmovima i procesima”.

Već u Predgovoru, Suzana Rajić koriguje predstave i ukazuje na pravac koji istraživanja ne mogu više zaobići. Diplomski rad Aleksandre Vuletić bio je posvećen listu „Videlo” čiji je jedan od pokretača bio Milan Piroćanac. Po njemu, „Videlo” je „bilo prvi list u Srbiji koji je evropski redigovan”. Na primedbu da je šteta što njen rad nije objavljen, Vuletićeva mi je odgovorila da ga je pisala s naivnošću. E, baš te naivnosti, koja nije posledica samo početništva već i ocena koje se ne temelje na relevantnim istorijskim izvorima, lišen je Predgovor Suzane Rajić.

Značaj objavljivanja *Beležaka* Milana Piroćanca proizilazi iz svetla koje one bacaju na vreme za koje je vezan njegov politički i državnički rad.

Milan Piroćanac je bio jedan od onih obrazovanih Srba koji su vreme kneza Mihaila videli kao novi početak za Srbiju. Školovan u Parizu i Hajdelbergu, on je, među nekompetentnim i zavidnim činovnicima Ministarstva spoljnih poslova, bio profesionalno nezamenljiv. Ali, pravo vreme za njega i njegovu generaciju došlo je posle sticanja državne nezavisnosti. Oni su formulisali jedan odgovor na pitanje kojim putem treba da krene mlada nezavisna država.

Jedan od osnivača Napredne stranke (1882), Milan Piroćanac, je bio predsednik njene prve vlade (1880–1883): „oko tri godine, nečuveno dugo vreme za kabinet kralja Milana”, kako je zapisao u *Beleškama*. Za vreme ove vlade izvršene su najdublje reforme: političke, ekonomske i prosvetne, vojne. One su imale da budu krunisane donošenjem novog Ustava koji bi se temeljio na pravima čoveka i parlamentarnom sistemu vladavine. U suštini, ove reforme sledile su engleski model modernizacije. Nazvan „revolucijom odozgo”, ovaj rad na strukturnim i političkim promenama putem

modernih zakona zaustavila su dva činioca: kralj Milan i Narodna radikalna stranka. Suština tih sukoba, posle Beležaka Milana Piroćanca, zahteva novu interpretaciju.

Iz *Beležaka* izranja ličnost, kako je Sima Ćirković rekao za Stojana Novakovića, intelektualca u modernom smislu reči: Milan Piroćanac je ne samo čovek retkog obrazovanja u odnašnjoj Srbiji nego je i nezavisan čovek u materijalnom i intelektualnom pogledu.

Beleške su lišene privatnosti. Kao privatna ličnost, Milan Piroćanac je pisao za svoju decu a ne za istoriju. Taj rukopis namenjen deci, koji je Suzana Rajić našla u zaostavštini Dragoslava Stranjakovića, govori o političkom i socijalnom ambijentu u kome se formirala jedna ličnost koje je odvajala privatno i javno. Zato je šteta što Rajićeva ovaj rukopis nije objavila zajedno sa *Beleškama* već posebno.

Pomenuti rukopis važan je i zbog istina o Milanu Piroćancu čija je ličnost bila oblepljena teškim etiketama: nezgodna narav, austrofil, korupcionaš. Istorijski izvori svaku od ovih etiketa dovode u pitanje. Ali, one su se održale ne samo po inerciji već s ciljem da se ličnost diskredituje. Otkuda ta potreba?

Slobodan Jovanović, čija je studija o Milanu Piroćancu (1932) zadugo ostala i jedini rad o njemu, smatrao je da je Milan Piroćanac značajniji kao politički pisac nego kao državnik. Više mislilac nego praktični radnik. Ali, u sadržaj Piroćančeve misli Jovanović nije ulazio.

Iz Predgovora Suzane Rajić može se naslutiti izvesna rezerva prema ocenama Slobodana Jovanovića. Ali, ona ne ide dalje. Spominje spise Milana Piroćanca o spoljnoj politici kneza Mihaila i njegovu polemiku sa Jovanom Ristićem o toj politici. Međutim, ne i brojne članke, a naročito njegovu raspravu o ustavu, koji se tiču unutrašnjeg razvoja Srbije posle sticanja državne nezavisnosti. Pravo pitanje i jeste: u kakvom odnosu stoje pogledi Milana Piroćanca na unutrašnju politiku Srbije sa njegovim pogledima na njenu spoljnu politiku? U kakvom su odnosu njegovo pisano delo i njegov praktičan rad?

U unutrašnjoj politici, to jest u praktičnom radu, kao vođa Napredne stranke i predsednik vlade, Milan Piroćanac je sledio politiku promena koje bi dovele do toga da Srbija postane moderna evropska država. Ta je politika proisticala iz njegovog razumevanja međunarodnog položaja Srbije. To jest: o Istočnom pitanju odlučivaće velike sile; Srbija treba da ostane na distanci i prema Austriji i prema Rusiji koje su se, posle Turske, javile kao novi pretendenti; ratovi ne treba da budu njen izbor; njena orijentacija treba da bude savez Balkanskih naroda.

Reč je, dakle, o koherentnosti u pogledima koji dosežu nivo jedne koncepcije i jednog programa. Činjenica da je ta koncepcija bila manjinska odredila je interpretaciju Milana Piroćanca a u velikoj meri i Napredne strane. Milan Piroćanac je bio svestan toga. Pisao je o tome bez gorčine, bez strasti i pretenzija da bilo koga podučava. Ali, ne bez zebnje za budućnost srpskog naroda.

Redak čovek u političkoj historiografiji Srbije po strogom razlikovanju javnog i privatnog interesa, najamničkog služenja i nezavisnog delovanja, partizanstva i državnništva, normativnog i stvarnog – bilans svoga rada nije namenio ni narodu ni stranci, ni pristalicama ni protivnicima već svojoj deci. Više mu je bilo stalo do njihovog razumevanja nego do suda istorije:

„Vaš otac, deco, nije uspo u svojoj politici. Njegova je težnja bila da stavi spoljnu politiku zemlje na nezavisnu nogu i da stupi u tesne intimne odnose sa balkanskim državama, da dovede u red administraciju, da osigura pravosuđe i uredi finansije,

ojačavajući državna sredstva za rad, da organizuje vojsku. Ni struja u stranci, koju je isto što i druge ove stranke i koja teži za komandom, ni težnje na prestolu, nisu htele ove namere potpomagati. Kralj Milan privezao je svoju politiku za Austriju, administracija mu je bila krasna, nezavisni sudovi nisu mu trebali, a nije voleo ni strogu kontrolu u finansijama, iz poznatih razloga. On je gledao na vojsku kao na svoju ličnu gardu i ništa više, a struja, ona je htela mesta vlasti i para za partizane, sve je drugo bila sporedna za nju stvar, s čime se je moglo u lepom razgovoru i džilitati, ali što je slabo za srce prijateljalo.

Vaš otac deco niti je mogao sa dvorom, niti je mogao sa strujom, a nije imao snage na raspoloženju da ih pobedi. Tu leži uzrok njegovom neuspehu”.

Tu leži i objašnjenje za mesto koje su u srpskoj historiografiji dobili misao i rad Milana Piroćanca. I, dakako, razlog što su tako dugo njegove Beleške ostale u rukopisu. Priređujući ih za štampu i predajući ih javnosti, Suzana Rajić je s darom koji poseduje i profesionalnom zrelošću koju je stekla izvršila jedan zadatak – kolosalan i po obimu i po značaju.

Dr Latinka PEROVIĆ

Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815–1941*,
Clio, Beograd 2004.

Knjiga *Socijalna istorija Srbije 1815–1941* Mari-Žanin Čalić od velike je važnosti i značaja za našu sredinu, tako da se njeno pojavljivanje, ni deset godina nakon nemačkog izdanja, ne može smatrati zakasnelim. Metodološki, konceptualno i sadržajem ova knjiga se preporučuje za buduća vremena kao nezaobilazna literatura u pristupanju kompleksu otvorenih problema socijalne i ekonomske istorije Srbije 19. i 20. veka. Domaćoj naučnoj publici ona na neposredan način prikazuje istraživačka i saznanja iskustva historiografija (u prvom redu nemačke) koje su metodološki razvijenije od naše. Autorka je pisala knjigu zanimljivo, ubedljivo i efikasno, logički dosledno, usredsređenjem na istraživanu temu i oblast.

Problem „zakasnelog” ili „naknadnog razvoja” Srbije Mari-Žanin Čalić razmatra kao obrazac procesa manje ili više neuspele modernizacije balkanskih zemalja, „trećeg sveta Evrope”. Problem se, smatra Mari-Žanin Čalić, ne može jednostavno otpisati modelom „tipične periferije”, s obzirom na to da su druge evropske regije, takođe izolovane i zatvorene, nalazile načina da se prilagode zahtevima tržišta i uključe u evropski model razvijene ekonomije. Fenomen je mnogo suptilniji i zadire u mnoštvo istorijskih procesa i struktura: od nepovoljnog istorijskog nasleđa i negativnog uticaja pojedinih zakonskih akata i odluka izvršnih vlasti na terenu, do okoštale mentalne svesti otporne na promene i modernizaciju. U domenu neuspele državne intervencije u knjizi se ukazuje na to da su najvažniji, organski zakoni devetnaestovekovne Srbije zapravo konzervirali nasleđene „kvazifeudalne strukture” umesto da su se razračunavali sa njima.

Porodično zakonodavstvo štitilo je patrijarhalnu zadrugu, dok su agrarni zakoni uvek iznova jemčili nepovredivost „okućja”, tj. minimalnog zemljišnog poseda, koji se nije mogao hipotekarno založiti. Ovim zakonima bili su u srpskom društvu institucionalizovani relikti prvobitne zajednice, a seljačkom svetu koji nije imao kreditnu sposobnost bio je onemogućen bilo kakav pokušaj preduzimljivosti: „Zakon o okućju vezao je se-

ljake za komad poseda, od kojeg nisu mogli 'ni da žive, ni da umru'. (str. 40)" Ukrupnjavanje poseda i intenziviranje obrade zemljišta bilo je pri takvim uslovima nemoguće. Jedina afirmativna svojstva ovih, u osnovi demagoških propisa, pokretala su se u slučaju rata. Autorka primećuje da su čak i ozbiljni naučnici, poput Jelenka Petrovića u međuratnom periodu, istrajavali na činjenici da je srpska vojska u balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu bila tako dobra upravo zato što se sastojala od seljaka-sitnoposjednika, koji su imali neposredan doživljaj da odbranom države brane i svoju grudu i svoj domazluk. Ovo ukazuje na jedno društvo u koje je neprestano bio utisnut imperativ rata i u kojem se o mirnodopskim i normalnim stvarima ekonomije i socijalnog i komunalnog unapređivanja najmanje razmišljalo. Devetnaestovekovni zakoni o trgovini i esnafima kao da su namerno kalkulisali negativne posledice. Njima su ozakonjene privilegije i monopol drevnih, polufeudalnih esnafskih organizacija što je sprečavalo konkurenciju i ostavilo trajne posledice, osetne i tokom tridesetih godina 20. veka.

Autorka u pojedinačnim poglavljima detaljno analizira vremenske etape i deonice posmatranog perioda u kojima se srpsko društvo „razvijalo". Fenomeni urbanizacije, industrijalizacije i preobražaja unutrašnjeg tržišta i kupovne moći razmatrani su analitički, u kontekstu velikih međunarodnih i domaćih događaja i procesa, ali i na mikro planu: u svetu malih ljudi i njihovog intimnog doživljaja istorije. Ovakav postupak iziskivao je veliki istraživački napor koji se samo delimično može nazreti u spisku korišćene literature i arhivskih izvora na kraju knjige.

Skoro svaki put kada je autorka pokušavala da srbijanski ekonomski kontekst dovede u analogiju sa drugim regijama u Evropi to se pokazalo nemogućim. Imanentne sile tradicionalnog društva u korenu su sprečavale funkcionisanje osnovnih tržišnih mehanizama. Tako su, na primer, i u Nemačkoj zabeleženi slučajevi zakonske zaštite i favorizovanja sitnoposeda, ali samo onda kada je industrija bila izrazito mehanizovana i suočena sa viškom radne snage koju je trebalo negde zaposliti. U Srbiji, međutim, takvi zakoni su nastajali u vreme kada su se pojavljivali tek stidljivi nagoveštaji industrije. Takođe, u mnogim regijama Evrope se u uslovima agrarne prenaseljenosti javljao očekivani refleks u vidu smanjenog nataliteta (odlaganje stupanja u brak i sl.). U Srbiji, naprotiv, geometrijska progresija stanovništva u okviru tradicionalne porodice sve vreme je uvećavala razmere agrarne prenaseljenosti. Teško je, takođe, prepoznati i razvrstati dobre i loše strane koje je u uslovima neadekvatno razvijene domaće ekonomije imalo otvaranje železničkih veza sa svetom, itd. Mnoštvom važnih pitanja koje je otvorila i ubedljivim, sintetičkim razmišljanjem o putevima i stranputicama razvoja srpskog društva u dugom vremenskom periodu savremene istorije, ova knjiga Mari-Žanin Čalić zaslužuje najveću pažnju domaće publike.

Aleksandar R. MILETIĆ

Nikola Žutić, *Industrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1945*, Beograd 2004, str. 214

Avioindustrija je od samog svog nastanka početkom dvadesetog veka bila značajan činilac u unapređivanju celokupne industrije jer, ne samo da je koristila najnaprednija tehnološka dostignuća, već je za njen razvoj bilo neophodno da se razvije intenzivna naučno-istraživačka delatnost. Vazduhoplovstvo, kako vojno tako i civilno, je

odraz privredne snage jedne države, pokazatelj pozitivnih i negativnih kretanja u privredi jer je njegovo održavanje i unapređivanje skupo, zahteva velike investicije i visokokvalifikovanu radnu snagu. Stoga istraživanje avioindustrije i vazduhoplovstva predstavlja sagledavanje celokupne privredne klime jedne zemlje sa svojim usponima i krizama, ekonomskom politikom, uspešno ili neuspešno vođenom spoljnom politikom.

Nikola Žutić, naučni savetnik u Institutu za savremenu istoriju, ne susreće se prvi put sa ovom problematikom. Autor je istorijskog dela, ilustrovane monografije „Ikarus-Ikarbus 1923–1998” i brojnih priloga u naučnoj periodici.

Izvornu osnovu rada čine fondovi Arhive Srbije i Crne Gore, Istorijskog arhiva Beograda, Arhiva fabrike „Ikarbus”. Nažalost, obimna građa o ovoj problematici koja se nalazi u Arhivu Vojnoistorijskog instituta nije bila dostupna autoru zbog prekida rada Arhiva usled NATO bombardovanja. Žutić je takođe pregledao naučnu periodiku, štampu i literaturu, koja je o ovom pitanju relativno skromna.

Kompozicija knjige sistematizovana je u pet glava sa kratkim uvodom i dužim rezimeom. Autor se opredelio za hronološko-problemski metod izlaganja usvajajući periodizaciju koja je opšteprihvaćena u historiografiji za period Kraljevine Jugoslavije.

U samom uvodu Žutić nagoveštava svoj originalan pristup izučavanju privredne istorije. On svoje gledište, kako naglašava, suprotstavlja marksističkom načinu posmatranja „društvenog globala” koji je u jednom dužem vremenskom periodu u našoj historiografiji bio dominantan. Prema njegovom idealističkom tumačenju „upravo ideološko-politička osnova društva (države) nameće oblik privrednog ustrojstva u dotičnoj državi”. Odnosno da konkretan državni političko-ideološki sistem određuje privredne karakteristike jedne zemlje. „Pripadnost države određenoj ideološkoj internacionalnoj matrici uslovljava privredni karakter te države” (str. 2)

Ovakvo tumačenje autora da se države ekonomski povezuju na osnovu srodnosti režima može samo delimično da se odnosi na Kraljevinu Jugoslaviju koja, iako je spadala u red parlamentarnih država, za sve vreme svog postojanja imala je najobimniju privrednu saradnju sa totalitarnim državama – Italijom i Nemačkom, mnogo intenzivniju nego sa svojim političkim saveznicima i vojnim partnerima – Francuskom, Velikom Britanijom i Čehoslovačkom.

U prvoj glavi Nikola Žutić je stvaranje i razvoj vazduhoplovstva i vazduhoplovne industrije u novoformiranoj Kraljevini smestio u evropske okvire. Odredbe Mirovne konferencije u Versaju nametnule su poraženim državama ograničenja u naoružanju, dok su se istovremeno u zemljama Antante nalazile velike zalihe „dovršenog i nedovršenog ratnog materijala” što je izazvalo stagnaciju u svetskoj vazduhoplovnoj industriji. Sažeto izlaže formiranje vazduhoplovstva u Kraljevini SHS, koje je nastalo od Prve srpske eskadrile na solunskom frontu (dvadeset aviona) iz sastava Mešovite francusko-srpske eskadrile koja je zajedno sa saveznicima učestvovala u borbama. Pridodati su joj avioni koje je Francuska ostavila pri povlačenju s Balkana i infrastruktura austro-ugarske avijacije – hangari, aerodromi, radionice za popravku. O sporednoj ulozi ovog vida oružanih snaga govori činjenica da je Komanda vazduhoplovstva bila organ trećeg stepena, potčinjena Inženjerijskom odeljenju Ministarstva vojnog i tek je 1920. godine osnovano posebno Odeljenje za vazduhoplovstvo.

U drugoj glavi, „Avioindustrija u godinama šestojanuarske diktature 1929–1934” autor je izložio ubrzan razvoj jugoslovenskog vazduhoplovstva usled rastućeg ratnog raspoloženja revizionističkih država, posebno fašističke Italije. Realizacijom

novog programa modernizacije naoružanja predviđena je izgradnja novih, uz već postojeće, fabrika vazduhoplovne industrije. Potreba jačanja odbrambene vojne moći bila je u suprotnosti sa ekonomskom snagom zemlje, posebno u godinama ekonomske krize. U vreme Velike ekonomske krize 1929–1934, vojnoprivredni kompleks je kao i čitava privreda bio doveden u težak položaj jer država kao glavni naručilac aviona nije imala para. U poslednjoj godini krize sagrađeno je ili kupljeno svega sedam aviona.

U trećoj glavi, „Avioindustrija i vazduhoplovstvo u vreme vlade Milana Stojadinovića 1935–1939” Žutić se pretežno bavi uticajem međunarodnog faktora na vazduhoplovnu industriju Jugoslavije. Presudni činioci koji su uticali na razvoj ove grane industrije kako u svetu tako i kod nas bila je neuspela Konferencija o razoružanju u Ženevi 1932–1934 i ratna pretnja nacističke Nemačke.

Iskustvo iz Prvog svetskog rata ukazalo je na značaj vazduhoplovstva u ratnim operacijama tako da su stratezi počeli da razvijaju vazduhoplovnu doktrinu. Istovremeno sa razvijanjem vazduhoplovnih doktrina usavršava se i vazduhoplovna tehnika, konstruišu se savršeniji avioni sa efikasnijim naoružanjem i uređajima za vezu i navigaciju. Jugoslavija, kao bitna karika u lancu odbrane versajskog sistema podržana je od svojih partnera, velikih sila, da modernizuje svoju avijaciju.

Svoj vrhunac jugoslovenska avioindustrija je dostigla za vreme vlade Milana Stojadinovića, kada se oslobađa od, do tada, dominantnog uticaja francuske vazduhoplovne industrije i usvaja veoma složenu proizvodnju savremenih lovaca metalne konstrukcije u domaćim pogonima.

U poslovanju fabrika avioindustrije, u prvom redu prve jugoslovenske fabrike aviona „Ikarus” autor se služi uglavnom finansijskim pokazateljima, mada bi prikazivanje broja proizvedenih aviona dalo pouzdaniju sliku proizvodnje.

Poslednja dva poglavlja, „Avioindustrija i vazduhoplovstvo u ratnom okruženju 1939–1941” i „Avioindustrija i vazduhoplovstvo u vreme okupacije Kraljevine Jugoslavije 1941–1945” su nešto kraća i prikazuju stanje avioindustrije od izbijanja Drugog svetskog rata do njene obnove i vlasničke transformacije.

Zbog neposredne ratne opasnosti jačanje vazduhoplovstva u periodu 1939–1941, vršeno je dvojako – kupovanjem aviona u inostranstvu i pojačanom proizvodnjom u domaćim fabrikama. Poseban deo Žutić je posvetio jugoslovenskoj avioindustriji u ratnoj blokadi kada je ona dostigla zavidan nivo u odnosu na svetsku vazduhoplovnu industriju proizvodnjom lovca „IK-3” koji je po taktičko tehničkim osobinama mogao da se meri sa najboljim lovcima tog vremena. Istovremeno sa poslednjom fazom predratne vazduhoplovne industrije Kraljevina Jugoslavija je dostigla najviši industrijski i tehnološki napredak.

Istraživanje Nikole Žutića nedvosmisleno pobija, u našoj historiografiji uvreženo mišljenje, o Kraljevini Jugoslaviji kao zaostaloj, agrarnoj zemlji i na primeru vazduhoplovne industrije pokazuje da je planska industrijska politika za kratko vreme dala izvanredne rezultate.

Dr Dragan ALEKSIC

Ranka Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi. Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju Beograd, 2005, str. 289

Slika društva u istorijskom trenutku ili trajanju, uz analizu relevantnih oblika i vidova njegovog funkcionisanja (političkog, ekonomskog, socijalnog života kao i svakodnevice ljudi), ne može se smatrati potpunom i objektivnom bez postavljanja šireg okvira posmatranja, regionalnog, evropskog, konačno i svetskog. U tom smislu, istraživanje međusobnih uticaja različitih kultura, proširujući znanja o njima samima, upućuje i na novo sagledavanje razvoja institucionalnih oblika i sistema u društvu, ali, isto tako, promena i novih pojava u mišljenju, idejama, stvaralačkom izrazu, prepoznatih u jednoj sredini. Nezaobilazan segment u cilju punog razumevanja celovitosti društvenog funkcionisanja i posebno polje istraživanja je analiza uticaja drugih kultura na jedan prostor (teritorijalni, politički, kulturni). Uz svu složenost koju taj poduhvat podrazumeva i jasnu naučnu opravdanost, on istovremeno predstavlja izazov koji otvara niz mogućnosti u pristupu, postavljanju problema, sadržajima i obimu istraživanja.

Domaća historiografija tek poslednjih godina pristupa intezivnijoj obradi tema iz kulturne i društvene istorije, dok je istraživanje stranih kulturnih uticaja na srpsko društvo gotovo zanemareno. Imajući to u vidu raduje pojava knjige dr Ranke Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi. Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, u izdanju Instituta za savremenu istoriju. U svom naučnom radu, pored bavljenja pitanjima srpsko-hrvatskih odnosa, jugoslovenske ideje početkom XX veka, međuratnom istorijom Beograda, problemima društvenih elita, Ranka Gašić pristupila je i istraživanju uticaja Britanije i Nemačke na jugoslovenskim prostorima, imajući u vidu dominaciju anglosaksonskog kulturnog (i svakog drugog) prisustva, posebno u drugoj polovini XX veka, jednako prisutnom i danas, kao i kontinuiranost nemačkog uticaja na našim prostorima. Knjiga je podeljena na četiri poglavlja, uz predgovor i zaključak, dva aneksa sa statističkim podacima, indeksom ličnih imena i popisom izvora i literature.

Rad je utemeljen na obimnoj arhivskoj građi istraženoj u domaćim i stranim arhivima (u Bonu, Berlinu i Kilu), kao i objavljenom arhivskom materijalu uz korišćenje relevantne naučne literature. U metodološkom smislu, autorka se opredelila za problem-ski i komparativni pristup, paralelno obrađujući oblike, karakter i intezitet oba uticaja koliko je problematika to dozvoljavala, uz uočavanje i naglasak na prisutne razlike u ispoljavanju oba uticaja u beogradskoj javnosti. Vremenski okvir rada, period između dva svetska rata, od višestrukog je značaja. Praćenje uticaja kroz više od dve decenije pokazuje se kao neophodno radi jasnijeg sagledavanja obima i trajnosti uticaja koje su dve kulture mogle ostaviti. Autorka je na taj način bila u mogućnosti da uoči postojanje kontinuiteta uticaja nastalih i pre 1918. godine, kao i da prati uticaje u nastajanju, uz analizu njihovog daljeg razvoja.

Osnovu neophodnu za ostvarivanje trajnijeg prisustva, a zatim i sistematskog uticaja, predstavljali su organizovani oblici rada kroz institucionalno prisustvo, čiji nastanak i funkcionisanje R. Gašić obrađuje u prvom poglavlju knjige, *Organizacije i udruženja*. Autorka obrađuje različite oblike organizovanog delovanja, uzimajući u obzir njihove različitosti kao i politički kontekst u kome su funkcionisali. Istaknut je rad tri najvažnija oblika organizovanog rada, centara za usmeravanje kulturne saradnje (kroz rad Nemačke akademije u Minhenu i Britanskog saveta u Londonu), mešovitih društava

u Nemačkoj, Velikoj Britaniji i Beogradu, i instituta (organizovanih pred II svetski rat kao centara za koordinaciju kulturne propagande), i, na kraju, kao specifičnost engleskog angažovanja, rad karitativnih organizacija. R. Gašić je sistematskim praćenjem rada organizacija, načina funkcionisanja, članstva, ukazala na važne odlike njihovog prisustva u beogradskoj sredini. Pored aktivnosti na kulturnom planu (organizovanje kurseva jezika, predavanja, književnih i muzičkih večeri, balova), autorka jasno podvlači i drugu dimenziju njihovog angažovanja u pravcu jačanja privrednog i političkog uticaja, posebno intenzivnog tridesetih godina XX veka, kao i u godinama neposredno pre izbijanja II svetskog rata. Specifičnost britanskog prisustva ističe se kroz rad već pomenutih karitativnih ustanova kao i verskih i drugih mešovitih organizacija, čije aktivnosti su bile okrenute ka dobrotvornom radu, obrazovanju žena i dece, pružanju pomoći nezaposlenima i drugim marginalizovanim delovima društva.

Čini se posebno zahtevnim zadatkom za istraživača, prepoznavanje gotovo neuhvatljivog uticaja jedne sredine u oblasti umetničkog stvaralaštva. Preplitanje stvaralačke energije pojedinca i nametnutih ili prihvaćenih umetničkih obrazaca teško je zatvoriti i smestiti u granice jedne sredine i izolovati ih kao prepoznate uticaje druge kulture. Ipak, zahvaljujući jasnoj analizi, uz sve ograde neophodne u pristupu ovom problemu, R. Gašić uspeva kroz poglavlje *Umetnost, svakodnevni život i komunikacije*, da definiše pravce i osnovne smernice uticaja koji su dolazili iz engleske i nemačke sredine, ili su se oni javljali kao nosioci evropskih kulturnih vrednosti.

Uzimajući u obzir neodređenost funkcionisanja stvaralačkog duha, autorka ipak ukazuje na moguće okvire i puteve većeg ili manjeg prisustva stranih kulturnih uticaja. Preovlađujući nemački uticaj posebno se isticao kroz širenje ekspresionizma, u slikarstvu, muzici, književnosti, izazivajući, kako autorka naglašava, niz kontroverzi u našoj kulturnoj javnosti, sukob tradicionalnog i modernog, etničkog i evropskog. Nemački uticaj na polju dramskih umetnosti bio je prisutan kroz angažman reditelja i umetnika, predstavnika nemačke škole (Bojan Stupica, Maga Magazinović). Strani dramski komadi preovladavali su na sceni Narodnog pozorišta, uz manju prisutnost nemačkih i znatno veću zastupljenost anglosaksonskih autora. Sticanje obrazovanja u jednoj sredini, svakako se isticalo po svom značaju u širenju stranih uticaja, posebno kada se ima na umu da su gotovo svi naši važniji umetnici diplome stekli u inostranstvu. Važni oblici uticaja, posebno iz nemačke sredine koje autorka obrađuje, stizali su putem gostovanja umetnika, njihovog angažovanja u Beogradu (nemačke arhitekta, profesori na likovnoj akademiji, orkestri, muzičari). Uticaje su vršili i opšti evropski trendovi kroz popularnost engleske drame, američkog filma ili džez muzike.

Autorka se osvrnula i na širenje uticaja putem medija, radija, gde se, kako R. Gašić ističe, posebno vidi preplitanje interesa britanskog i nemačkog uticaja, a u sklopu političke orijentacije jugoslovenskih vlasti, štampa sa, pored informativne funkcije, jasnom propagandnom svrhom, stranog filma kao sredstva zabave, pedagogije ali i propagande. Svakodnevni život izložen kompleksnim uticajima sa strane usvajao je nove oblike ponašanja (kroz zabavu, sport, način odevanja). Politički faktor nije zaobiden ni u sferi umetničkog stvaralaštva kroz prikaz uticaja Prvog svetskog rata na višegodišnje odsustvo nemačkih umetnika, prisustvo Jevreja emigranata, ulogu Ministarstva prosvete u određivanju gostovanja jugoslovenskih umetnika u inostranstvu.

Da proces obrazovanja predstavlja jedan od najvažnijih oblika prenošenja uticaja svake vrste, R. Gašić potvrđuje kroz analizu rada stranih obrazovnih ustanova u Beogradu u poglavlju *Uticaji putem pedagogije: školovanje i stručne specijalizacije u*

zemljama nemačkog i engleskog govornog područja. Tradicija, ali i očigledni ekonomski interesi, politički razlozi kao i potreba lokalnog stanovništva uslovlili su veće nemačko prisustvo dok engleskih osnovnih ili srednjih škola nije u ovom periodu bilo, upravo, kako autorka naglašava, izostajanjem ranije navedenih razloga. Kada su se oni, pred Drugi svetski rat pojavili, period za intenzivniju aktivnost u pravcu izgradnje obrazovnih institucija bio je suviše kratak. R. Gašić uočava i obrađuje bitan element za širenje uticaja samog po sebi, ali i kao osnovu daljeg angažovanja kroz prikaz organizovanih oblika učenja engleskog i nemačkog jezika. Politički, ekonomski razlozi, tradicija, samo su neki od faktora koji su uslovljavali prisutnost stranog jezika u jednoj sredini. U Beogradu, za razliku od nemačkog, tradicionalno prisutnog u domaćem obrazovanju, engleski jezik je činio prve korake. Kursevi, stipendije, škole, bili su neki od načina upoznavanja sa ovim jezicima, a samim tim i kulturama. Od posebnog značaja, kako R. Gašić naglašava, bilo je školovanje beogradskih studenata na univerzitetima u Nemačkoj i V. Britaniji čime je dotaknut i dvostruki uticaj, naučni i stručni, ali i uticaji strane kulturne sredine, koji su se prenosili na beogradsku. Istovremeno, stiče se uvid u potrebe jugoslovenske države za određenim stručnim kadrom, ne zanemarujući lični čin pojedinaca. Politička dimenzija istaknuta je kroz povećano prisustvo nemačkog jezika neposredno pre II svetskog rata. Značajna dopuna ovog poglavlja su aneksi na kraju knjige koji daju statističku sliku problematike ovde obrađene.

U poglavlju *Transfer znanja i tehnologije*, obrađuje se važan segment uticaja pojedinaca na kulturni i naučni život Beograda. Kako R. Gašić zaključuje, geografska blizina kao i nivo privredne saradnje uticali su na veće prisustvo nemačkog faktora (posebno u sferi medicinskih nauka). Pored pojedinačnog doprinosa, uzimajući u obzir svu ograničenost takvog uticaja, ujedno ga ne minimizirajući, autorka naglašava njegov značaj u podsticanju i iniciranju stvaranja drugih institucionalnih oblika delovanja (osnivanje škola, pokretanje časopisa). Uz prikaz i drugih oblika pojedinačnog angažovanja (istraživački rad u Jugoslaviji, gostovanja predavača, školovanja pojedinaca, učešća na međunarodnim skupovima), čini se zanimljivim opažanje reakcija koje daju potpuniju sliku razmišljanja jedne sredine suočene sa vrednostima drugih kultura. Iako je Engleska, kako autorka navodi, za pojedine beogradske intelektualce bila nešto čemu se teži, politički i ideološki uzor, ovo prisustvo bilo je povod i za negativne reakcije na „mnogobrojne misionare koji dolaze među tzv. zaostale narode savetujući ovima da ostanu samo svoji, samo specifični, samo nacionalni i to na način koji će ih ostaviti po strani od društvenog procesa razvoja”. Nosioци uticaja nemačke i engleske kulture bili su i studenti, naučni radnici, umetnici iz beogradske sredine školovani u Nemačkoj i, znatno manje, u Velikoj Britaniji. Politička realnost jasno je uočena kroz pojačano prisustvo nemačkih stručnjaka pred Drugi svetski rat, čije aktivnosti postaju sastavni deo obaveštajnog i propagandnog rada Nemačke. Konačno, od posebnog značaja za uspešnost transfera znanja, R. Gašić istakla je prisustvo obrazovnog materijala, knjiga, opreme, pristiglih u međuratnom periodu, putem razmene, angažovanjem raznih fondova, naučnih institucija, a u slučaju Nemačke, putem reparacija.

Knjiga Ranke Gašić predstavlja dragoceni doprinos u formiranju jasnije i potpunije slike društvenih i kulturnih promena koje su se dešavale u beogradskoj sredini u periodu između dva rata, dok sama struktura rada kao i način saopštavanja i obrada postavljenog problema svakako obezbeđuju ovoj knjizi prohodnost ka široj čitalačkoj publici. Ujedno, ona predstavlja podsticaj daljim istraživačkim naporima u cilju razu-

mevanja i određivanja mesta beogradske ali i srpske sredine u kulturnom i društvenom životu Evrope.

Vesna ĐIKANović

Bogdanka Novaković, *Spoljna politika kralja Aleksandra Karađorđevića (1918–1934)*, Muzej grada Beograda, Beograd 2004, str. 213

Strogo uzevši, knjiga Bogdanke Novaković o spoljnoj politici kralja Aleksandra Karađorđevića od završetka Prvog svetskog rata do njegove smrti u Marseju 1934. godine jeste katalog uspešne izložbe koja je bila postavljena u Muzeju grada Beograda. Međutim, svakome ko taj katalog ima u rukama vrlo brzo postaje jasno da on znatno premašuje (i obimom i kvalitetom) zahteve koji se obično postavljaju pred autore sličnih publikacija. U pitanju je knjiga koja može biti od koristi zaljubljenicima u istorijske teme, učenicima, studentima, ali i profesionalnim istraživačima koji se bave međuratnim periodom jugoslovenske istorije. Knjiga je svoj život, dakle, započela kao katalog izložbe fotografija na kojima su zabeleženi najznačajniji trenuci diplomatske aktivnosti kralja Aleksandra. Iako blizu 180 reprodukcija originalnih fotografija čini srž publikacije koju je priredila Bogdanka Novaković one ne predstavljaju i jedini njen interesantan sadržaj. Uvodni tekst koji prati fotografije, iako očigledno nije pisan sa pretenzijama da ponudi nešto novo domaćoj historiografiji, predstavlja uspešan pokušaj da se čitaocu koji ima malo stručnog znanja na dopadljiv, koncizan ali i stručno korektan način oslika epoha u kojoj je, između ostalog i kao diplomata, delovao kralj Aleksandar Karađorđević.

Pored kratkog uvoda, tekst sadrži nekoliko malih, konciznih skica iz evropske i jugoslovenske diplomatske istorije koje prosečnom čitaocu mogu jasno prikazati prilike koje su u međunarodnim odnosima vladale u periodu između dva svetska rata a posebno u periodu od 1918. do 1934. godine. Naglasak je naravno stavljen na one procese i događaje koji su se najviše ticali Kraljevine Jugoslavije i njenog mesta u međunarodnim odnosima toga doba. Prva od nekoliko skica (*Evropa posle Prvog svetskog rata*) bavi se opštim posledicama Prvog svetskog rata poput promene granica, nestajanja starih i nastajanja novih država na tlu Evrope, pojavom Francuske kao apsolutnog hegemon na kontinentu, mestom i ulogom Velike Britanije i Italije ali i položajem i značajem poraženih zemalja, pre svih Nemačke. Druga skica (*Kraljevina Jugoslavija i Mirovna konferencija*) je posvećena borbi Jugoslavije i kralja Aleksandra Karađorđevića da na Mirovnoj konferenciji u Parizu, u atmosferi nerazumevanja od strane saveznika, izdejsvuju priznanje nove države, priznanje njenih granica i pravednu nadoknadu ratne štete za zemlju koja je bila gotovo razorena. Uloga kralja Aleksandra u svim ovim nastojanjima bila je veoma aktivna a njegovo prisustvo u Parizu u više navrata pomoglo je rešavanju spornih pitanja ali ne i onog najtežeg, tzv. „jadranskog pitanja” koje je pretilo da novoformiranu državu uvede u težak sukob sa Italijom. To pitanje dobilo je svoj konačni epilog tek 1924. godine definitivnim ustupanjem Rijeke Italiji ali su odnosi sa Italijom ostali doživotna preokupacija kralja Aleksandra kao kreatora jugoslovenske spoljne politike usmerene pre svega na savezništvo sa Francuskom. Treća skica (*Balkanski susedi i srednja Evropa*) prikazuje politiku i odnos kralja Aleksandra prema

jugoslovenskim susedima na Balkanu i u srednjoj Evropi. Njegova politika prema tom prostoru bila je uslovljena delovanjem Italije kao remetilačkog faktora na prostorima Balkana koja je preko Albanije koju je držala u poluzavisnom položaju pokušavala da destabilizuje čitav region. Sa druge strane, Italija je pokušavala da deluje i preko Podunavlja želeći da privuče k sebi Mađarsku i Austriju i time spreči nemački prodor na jugoistok Evrope. Tražeći izlaz iz situacije u kojoj Italija na Balkanu nije ostavljala mesto za jedinstvenu jugoslovensku državu, kralj Aleksandar se okrenuo saradnji sa zemljama koje su poput Jugoslavije imale interes da spreče svaki revizionizam, pogotovo onaj mađarski. Rezultat toga bilo je formiranje saveza *Male antante* o čemu govori četvrta skica. Kralj Aleksandar je Malu antantu doživljavao pre svega kao garanta koji je sposoban da spreči restauraciju Habzbuške monarhije u bilo kom prikrivenom ili otvorenom obliku. Članstvo u Maloj antanti za Kraljevinu SHS značilo je sigurnost severnih granica. Iako je među članicama saveza koji je prošao kroz više organizacionih faza bilo i antagonizama, on je preživio sve do 1938. godine i nestanka Čehoslovačke sa istorijske scene međuratne Evrope. Poslednja, peta skica, (*Beograd i balkanski susedi*) govori o poslednjoj fazi politike kralja Aleksandra prema balkanskim susedima. Dat je kratak istorijat odnosa Jugoslavije sa Bugarskom i Grčkom i zatim izložena istorija stvaranja Balkanskog pakta koji je trebalo da dovede do zbližavanja Jugoslavije, Grčke, Rumunije i Turske na političkom, ekonomskom i kulturnom planu.

Interesantan deo knjige Bogdanke Novaković čini i, u pojedinim segmentima, veoma detaljna hronologija diplomatske aktivnosti kralja Aleksandra od 1919. do 1934. godine. Tu su pobrojani svi njegovi najznačajniji diplomatski susreti sa mnogobrojnim vladarima, premijerima, ministrima i delegacijama većine evropskih zemalja, njegova diplomatska putovanja u susedne i zapadnoevropske zemlje, njegova istupanja u Narodnoj skupštini i na sednicama Vlade koja su se ticala spoljnopolitičkih pitanja kao i razgovori sa poznatim pulicistima i novinarima tog doba. Pored hronologije diplomatske aktivnosti kralja Aleksandra u knjizi nalazimo i sažetu hronologiju spoljnopolitičkih događaja u Evropi počev od 1918. pa sve do 19. oktobra 1934. godine odnosno do datuma kraljeve smrti. Ove dve hronologije prate i biografski medaljoni posvećeni nekolici ni ličnosti koje su u periodu od 1918. do 1934. godine bile na položaju ministra inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije. Takođe je dat i popis poslanika Kraljevine u prestonicama Evrope poput Ankare, Atine, Berlina, Berna, Beča, Budimpešte, Bukurešta, Varšave, Vatikana, Londona, Madrida, Pariza, Praga, Rima, Sofije i Tirane. Osim toga, u knjizi postoji i popis svih stalnih delegata Kraljevine pri Društvu naroda kao i spisak jugoslovenskih opunomoćenih delegata, stručnjaka i savetnika na Mirovnoj konferenciji u Parizu.

Najviše prostora u tekstu zauzeo je, sasvim prirodno, katalog fotografija svojevremeno prikazanih na izložbi u Muzeju grada Beograda. Ukupno 260 kataloških odrednica sadrži obaveštenja o tome šta određena fotografija prikazuje, da li je u pitanju originalna fotografija ili fotokopija, kratak komentar događaja ili ličnosti koje se nalaze na fotografiji kao i inventarski broj pomoću koga je moguće određenu fotografiju pronaći u nekoj od zbirki Muzeja grada Beograda. Odmah iza kataloga fotografija i predmeta likovne i primenjene umetnosti nalazi se popis korišćenih izvora, objavljene građe, literature, memoara i publicistike. Na žalost, u knjizi se nalazi samo stotinu reprodukcija fotografija od ukupno dve stotine šezdeset prikazanih na izložbi. Iako postoji mogućnost da se pomoću inventarskog broja određena fotografija pronađe u Muzeju

grada Beograda ipak nam preostaje samo da žalimo što sve fotografije prikazane na izložbi nisu našle mesto i u katalogu.

Interesantna knjiga Bogdanke Novaković može biti veoma korisna mnogim istoričarima koji se bave istorijom Jugoslavije u periodu između dva svetska rata jer veoma plastično, na mnogobrojnim fotografijama, oživljava čitavu epohu. Na mnogim od ovih fotografija oživljavaju likovi careva, kraljeva, predsednika, premijera i ministara koji su određivali sudbinu međuratne Evrope. Na nekima od njih moguće je osetiti atmosferu Mirovne konferencije u Parizu, atmosferu na zasedanjima Društva naroda ili sa nekog drugog regionalnog diplomatskog sastanka koji je mogao imati dalekosežne posledice na živote miliona ljudi. Najzad, obimom nevelika knjiga Bogdanke Novaković, tu je i da bi bogatstvom svog sadržaja podsetila istoričare i druge istraživače koliko fotografija kao istorijski izvor može biti važna ali i koliko, na žalost, može biti zanemarena od strane naše istorijske nauke. Upravo zbog toga, ostaje nada da bi ova zanimljiva knjiga mogla da ponešto u tom smislu pokrene u pravom smeru.

Mr Vladimir CVETKOVIĆ

*Свилеува, Годишњак 2003, 2004,
Друштво за изучавање историје Свилеуве, Свилеува*

Pokretanjem godišnjaka Svileuva, Društvo za izučavanje istorije Svileuve dalo je uspešan doprinos razvoju istorije komune (*community history*) u istoriografiji Srbije danas. Cilj godišnjaka je da se „od zaborava otrgne, što je moguće veći deo prošlosti” ovog najvećeg sela u opštini Koceljeva.

Redakcija je nastojala da u dosad dva godišnjaka, za 2003. i 2004. godinu, ponudi čitaocu raznovrsan i zanimljiv sadržaj iz oblasti lokalne istorije.

Pored istraživačkih radova, čiji je predmet stanovništvo, agrarna struktura, zadrugarstvo, saobraćaj, poreska struktura, sadržaj godišnjaka čine i objavljena arhivska građa i biografije (bio-bibliografije) znamenitih ličnosti čija je delatnost uticala na društveni život Svileuve u 19. i 20. veku.

Bogata sačuvana arhivska građa vezana za istorijske događaje i razvoj Svileuve omogućila je autorima priloga da na živ i iscrpan način dočaraju čitaocu društvenu istoriju jednog sela i pokažu kako su se značajni istorijski događaji (npr. Prvi srpski ustanak) prelamali kroz strukture relativno zatvorenih agrarnih zajednica u Srbiji. Lokalna istorija Svileuve na dramatičan način prikazuje istorijski proces raspadanja tradicionalnih agrarnih zajednica u Srbiji u 19. i 20. veku, i to putem analize demografskih kretanja (smanjenje seljačkog stanovništva) i osvetljavanjem brojnih protivrečnosti i problema u razvoju zadrugarstva. Kroz istoriju Svileuve prelama se i problem agrarne prenaseľjenosti, kao šire pojave karakteristične ne samo za Srbiju, već i za čitavu Istočnu Evropu u 19. i u prvoj polovini 20. veka. Istorija lokalnih agrarnih zajednica u Srbiji u 19. i 20. veku u osnovi je istorija borbe sitnog zemljišnog poseda za opstanak i reprodukciju i njegov sudar sa globalnim procesima modernizacije.

Rad Momčila Isića, „Stanovništvo Svileuve u 20. veku” (2003), na dokumentovan način prikazuje proces raspada lokalnih agrarnih zajednica u Srbiji (Jugoslaviji) nakon Drugog svetskog rata i kao posledicu nagle državane industrijalizacije i modernizacije.

Prvu polovinu 20. veka Svileuvu, kao i ostale agrarne zajednice u Srbiji, karakterisao je proces deobe porodičnih zadruga kao posledica raspada i nemogućnosti reprodukcije tradicionalne porodične zadruge kao ekonomske jedinice privređivanja na Balkanu. Povećanje broja domaćinstava ovim putem vodilo je daljem usitnjavanju zemljišnog poseda i slabljenju ekonomske snage sela. Usled masovnog odlaska seljaštva u inostranstvo i prelazaka u gradove, stanovništvo Svileuve počelo je da se smanjuje već posle 1953. godine.

Izbijanje ratnih sukoba na području Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i velike ekonomske krize u poslednjoj deceniji 20. veka prouzrokovali su masovno iseljavanje iz Svileuve. U ovom razdoblju povećana je i stopa smrtnosti. Nestala su brojna staračka domaćinstva. Od 1991. do 2002. godine, Svileuva je izgubila čak 20,54% svoga stanovništva, vrativši se skoro na nivo sa početka 20. veka.

„U 21. vek Svileuva je ušla sa dosta zatvorenih kuća, kojih je svakim danom sve više. Korov postaje sve češći stanovnik nekad uzornih dvorišta, a u preostalim domovima sve ređi je dečiji plač. Veliki broj njih nikad ga više neće ni imati. Postepeno nestaju celi zaseoci, pa i male. U školi, možda najstarijoj u Srbiji sve manje je đaka. Uskoro ih neće biti dovoljno ni za jedan autobus, koji će ih vrlo je moguće, odvoziti do škole u Koceljevi.” (str. 8).

U Godišnjaku za 2004. godinu posebnu pažnju privlači rad Miroљuba Jovanovića „Raspored poreza na zemljište u Svileuvi krajem 19. veka”. Autor osvetljava proces osiromašjenja seoskog stanovništva Svileuve 90-tih godina 19. veka, kada dolazi do smanjenja poreza, nakon izmene u klasifikovanju zemljišta, znatnim smanjenjem zemljišta druge klase, a povećanjem površina nižih klasa. Smanjenje poreza nastaje i usled deobe imanja, ali i prodaje, uglavnom za dug. Rad prati i tabela razreza poreza po poreskim obveznicima koja pokazuje da se od 1890. do 1895. godine, smanjenje poreza vlasnicima zemlje kretalo između 20 i 50%, dok su poreske obaveze sela kao celine smanjene za 71,33%.

Pojava godišnjaka Svileuva nesumnjivo je znatno obogatila historiografiju Srbije razvijenim istraživačkim i analitičkim konceptom lokalne istorije.

Dr Marija OBRADOVIĆ

Георгије (Ђорђе) Николајевић, *О Дубровнику и о Дубровчанима: изабране странице*, Приредила Ирена Арсић, Центар за црквене студије, Ниш – Ars libri, Београд 2004. стр. 177

Iako rodом iz Srema, Georgije-Ђorđe Nikolajević (1807–1896), karlovački đak, sveštenik, učitelj i kulturni poslenik, svoj životni i radni vek proveo je među Srbima u drugim sredinama, daleko od zavičaja: u Dubrovniku, Zadru i Sarajevu. Srpski narod on je zadužio na više načina, pre svega kao utemeljivač srpske škole u Dubrovniku, koja je pre njegove pojave delovala sasvim neformalno, zatim kao izdavač Srpsko-dalmatinskog magazina i kao autor *Srpskih spomenika*, zbirke starih ćiriličnih rukopisa iz Dubrovačkog arhiva, koje je Nikolajević tajno, krišom od vlasti, prepisao i objavio 1840. godine u Beogradu.

Istražujući, već u mladosti, dubrovačku arhivsku građu, Ђorđe Nikolajević je odlično upoznao, na prvorazrednim izvorima, prošlost grada sv. Vlaha. Predano prouča-

vajući dokumenta, diplome i povelje, on je napisao čitav niz radova iz oblasti istorije i književne istorije Dubrovnika. Većinu tih radova objavio je u *Srpsko-dalmatinskom magazinu*, posle *Letopisa Matice srpske* drugom srpskom časopisu i prvoj periodičnoj publikaciji na jeziku većinskog stanovništva jadranskog Primorja. Nikolajevićevi radovi korisni su i danas i morali bi biti obavezno štivo stručnjacima različite naučne orijentacije, pre svega istoričarima i istoričarima književnosti.

O Đorđu Nikolajeviću pisali su Jovan Vučković i Dimitrije Ruvarac, ali još krajem 19. veka. On se pominje i u drugim, kasnije nastalim delima o istoriji Dubrovnika i Srbima u Dubrovniku, u istorijama srpske pravoslavne crkve, enciklopedijama i leksikonima, a u novije vreme o Nikolajeviću je pisao Predrag Puzović. Tom nizu dužih i kraćih napisa o znamenitom Srbinu sada treba pridodati i knjigu njegovih izabranih tekstova, koju je priredila doktor književnih nauka Irena Arsić.

Knjigu bismo mogli podeliti na dve celine, nejednakog obima. Prva, veća, sastoji se od nekoliko zanimljivih mitropolitovih radova vezanih za Dubrovnik, a druga, manja, obuhvata deo njegove prepiske. Ta epistolarna građa nastala je upravo u vreme kada je on živeo u gradu pod Srđem, tako da, zajedno sa člancima iz *Srpsko-dalmatinskog magazina*, dobro osvetljava lik i delo Đorđa Nikolajevića iz njegovog dubrovačkog perioda. Kako je zajednički imenitelj svih izabranih spisa – Dubrovnik, priređivaču se spontano nametnuo i odgovarajući naslov knjige.

Pripremajući odabrane tekstove Đ. Nikolajevića, dr Irena Arsić nije se pridržavala hronološkog redosleda po kome su oni prvi put objavljeni već je, s razlogom, napravila potpuno drugačiji raspored. Umesto po godini kada su ugledali svetlost dana, tekstovi se u ovoj knjizi logički nadovezuju jedan na drugi (idući od onih koji daju opšte informacije o gradu pa do onih koji govore o njegovim zaslužnim pojedincima) tako da predstavljaju jednu zaokruženu smisaonu celinu. Čitajući ih, stiče se utisak da je pred nama posebna monografija potekla iz pera Đ. Nikolajevića, a ne njegovi pojedinačni radovi koji su nastajali u različitim vremenskim periodima, nezavisno jedan od drugog.

U prvom i najdužem tekstu, „Okružije dubrovačko (circolo di Ragusa)”, Nikolajević je odredio teritoriju i granice nekadašnje Dubrovačke republike, izložio njen istorijat, unutrašnje uređenje, kulturno-prosvetne i verske prilike, utvrdio etničku pripadnost Dubrovčana, njihov mentalitet, način ponašanja i odevanja, predstavio privredne karakteristike dubrovačkog prostora, opisao znamenitosti grada i okolnih predela, sela, gradova, ostrva i poluostrva. „Srpsko opštstvo u Dubrovniku” bavi se istorijom srpske pravoslavne crkve u slovenskoj Atini, a „Spisatelji dubrovački koji su srpskim jezikom, a talijanskim slovima pisali” istorijom dubrovačke književnosti. Esejima o piscima mitropolit Nikolajević je obuhvatio i danas poznate i uvažene, ali i one manje poznate autore, koji su stvarali od najranijih vremena pa do 18. veka, kada je autentična dubrovačka književnost počela da posustaje i da zamire. U zavisnosti od toga kakvim je podacima raspolagao, on je iznosio njihove detaljne ili štire biografije i bibliografije. Osim o slavnim spisateljima iz prošlosti, Šišku Menčetiću, Marinu Držiću, Ivanu Gunduliću i drugim ne tako čuvenim piscima (od Đorđija Držića, Mavrije Čavčića, Nikole Dimitrijevića, preko Stefana Gučetića, Andrije Čubranovića, sve do Dive Sorge i Luke Mihe Bona), Đ. Nikolajević je pisao i o svojim savremenikima, znamenitim ličnostima koje je iznedrila pravoslavna srpska zajednica u Dubrovniku. Na te elitne predstavnike dubrovačkih Srba, koji su uživali veliki ugled kako kod samih Dubrovčana, tako i širom srpskog sveta, mitropolit je ukazao biografijama dvojice među najviđenijima, jednog intelektualca i drugog „biznismena”: Njegoševog sekretara, autora istorije

Crne Gore, Dimitrija Milakovića, i bogatog trgovca i dobrotvora, Bože Boškovića, („Milakovića kavaljera Dimitrija život i dela” i „Životopis i dobročinstva Boža Boškovića”). Ta prva grupa tekstova nastalih iz pera mitropolita Nikolajevića završava se njegovim stihovima povodom smrti dubrovačkog biskupa („Stihotvorenija na dan ukopa preuzvišenog gospodina Antuna Đuričea, biskupa dubrovačkog”).

Svi pomenuti radovi nastajali su krajem tridesetih, početkom i krajem četrdesetih godina 19. veka, a Milakovićeve i Boškovićeve biografije objavljene su 1860. godine. Životopis B. Boškovića odstupa od ostalih tekstova po tome što nije štampan u *Srpsko-dalmatinskog magazinu*, već kao zasebna publikacija, 1880. u Zadru.

Prepisku mitropolita Nikolajevića, objavljenu u ovoj knjizi njegovih izabranih spisa, čini pet pisama iz revolucionarne 1848/49. godine i dva pisma Vuku Karadžiću iz 1847. U tim pismima mitropolit je tražio, obraćajući se vlastima, da se srpskim školama u Dalmaciji odobri održavanje nastave na srpskom jeziku i uz pomoć srpskih knjiga štampanih ćirilničnim pismom, da se u sudove uvede srpski umesto italijanskog jezika, da se za pravoslavnu crkvu više ne upotrebljava naziv „grčkoistočna” i slično. I pisma upućena banu Josifu Jelačiću i patrijarhu Josifu Rajačiću predstavljaju Đ. Nikolajevića kao velikog rodoljuba, koji je svoj autoritet koristio da među Dubrovčanima prikupi novčane priloge za porodice boraca poginulih u burnim revolucionarnim zbivanjima. Pisma dubrovačkog paroha Vuku vrlo su srdačna i on u njima nastupa kao Vukov iskreni prijatelj i veliki poštovalac njegovog rada.

Ono što bi danas moglo zanimati čitaoca Đorđa Nikolajevića i odgovor koji bi možda potražio na njegovim stranicama svakako se odnosi na problem nacionalnog identiteta Dubrovčana. Šta bi on mogao saznati o dubrovačkom srpstvu od jednog obrazovanog i dobro obavještenog Srbina iz 19. veka, kakav je bio mitropolit Nikolajević?

Naš utisak je da je Đ. Nikolajević srpsku komponentu dubrovačkog identiteta smatrao toliko snažnom da je ona bitno uticala na formiranje kulturno-istorijskog profila grada. On je znao, naime, da su vladari i vlastela susednih srpskih država poklanjali i prodavali Dubrovčanima delove svojih zemalja i da je Dubrovačka republika na taj način sticala i širila svoju teritoriju. Znao je i da su se u grad pod Srđem kontinuirano doseljavali pravoslavni Srbi iz okolnih područja, koji su se vremenom pokatoličavali, napuštajući veru svojih predaka. Za njega nije bilo dileme ni kada je u pitanju jezik kojim se govori u Dubrovniku: iako iskvaren tuđicama, čak toliko da bi ga Srbi s drugih prostora dosta teško razumeli, jezik koji se čuo u slovenskoj Atini bio je, sasvim sigurno, upravo – srpski. Konstatujući sve te činjenice, Nikolajević ipak nije izvlačio nikakve dalekosežne zaključke. On je dubrovačke Srbe vezivao prvenstveno za njihovu pravoslavnu zajednicu koja je u verski isključivoj, rimokatoličkoj, sredini s mukom opstajala.

Iako je jezik kojim su pisani tekstovi mitropolita Đorđa Nikolajevića, objavljeni u ovom izdanju, donekle prilagođen savremenom govoru i pravopisu, kako bi bio razumljiviji, veći broj napuštenih i zaboravljenih reči i izraza ostavljen je, srećom, u svom izvornom obliku, a protumačen u prilogu na kraju knjige. Na taj način, sačuvan je duh davno prošlog vremena u kome je stvarao autor Srpskih spomenika. Verujemo da nužnost „tolkovanja” poneke nepoznate reči ili neobičnog izraza u „sočineniju” mitropolita Nikolajevića neće biti zaista nikakva otežavajuća okolnost za današnjeg čitaoca već da će mu, naprotiv, ulazak u svet starog grada jedinstvene lepote i u svet nepovratno iščezlih dubrovačkih Srba učiniti još uzbudljivijim, nesvakidašnjim, doživljajem.

Mr Sofija BOŽIĆ

Oltar i kruna (autori Bojan Aleksov, Dragoljub Jovanović: tekst D. Jovanovića priredila Nadežda Jovanović), *Helsinkiške sveske*, br. 18, Helsinkiški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2004, str. 140

Sama činjenica da je ovu knjigu teško precizno bibliografski navesti, može nagovestiti izvesne nelogičnosti i dovesti u pitanje smisao njene celine, uprkos jasnoj simbolici koju sugeriše naslov. Stoga je ovaj prikaz zapravo osvrt na dva potpuno nezavisna teksta: tekst Bojana Aleksova „Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti” (str. 5-39) i rukopis dr Dragoljuba Jovanovića „Slom stare Jugoslavije i aprilska katastrofa” koji je uz bogati naučni aparat priredila dr Nadežda Jovanović (str. 41-140).

Bojan Aleksov se u esejiističkoj formi i na veoma moderan način bavi pitanjem verskih konverzija i njihovim uticajem na formiranje nacionalne svesti kod Srba, trudeći se da istorijski kontekstualizuje proces kroz islamizaciju i pokatoličavanje. On prati formiranje nacionalne svesti u 19. veku kada je nacionalizam bio „normativni činilac” pri stvaranju kolektivnog identiteta, vešto ukrštajući moderne definicije nacionalizma i njegovih produkata: od krajnje benigne „svesti o svojoj posebnosti”, „masovne i političke samospoznaje”, do sistema vrednosti „po kojima se članovi te zajednice prepoznaju i određuju, odnosno distanciraju prema Drugom i Drugima” (str. 6). Verski faktor u formiranju nacionalne svesti prezentuje posredstvom dela M. Ekmečića, po kome je na južnoslovenskom prostoru religija postala „vododelnica nacije”. Stoga su suprotstavljene religije sprečavale stvaranje jedinstvene jugoslovenske nacije, kao što je inferiornost kultura tih naroda stvorila „neizlečive istorijske pukotine”.

Aleksov nastoji da kroz analizu ideja i opštih mesta u književnosti, nauci i istoriografiji rasvetli fenomen verskih konverzija u građenju kulturno-istorijskih barijera i antagonizama. Istovremeno, on traga za korenima verske podvojenosti i nalazi ih u borbi pravoslavne crkve za očuvanje hrišćanske samosvesti pod Turcima, jačanju crkvenih kultova u kojima se potencira nasleđe srpske srednjovekovne države, netrpeljivosti između latinske i grčke vere o kojoj pišu i strani putopisci u premodernu doba, ekonomskoj i državnoj dekadenciji Otomanske imperije zahvaljujući kojoj je netrpeljivost dobila i socio-ekonomsku dimenziju. Autor ne potcenjuje ni ulogu stranih sila, konfesionalnih zaštitnica južnoslovenskih naroda, čije je delovanje išlo u pravcu intenziviranja verske podvojenosti. Krajem 19. veka je primećeno da se u Bosni umesto jezika, kao ujedinjavajuće veze, pojavila veroispovest kao razjedinjavajući faktor. Autor prenosi Ekmečićev opis južnoslovenskog „religioznog nacionalizma” koga odlikuju iracionalizam i „mitologizacija istorijske svesti”, „provincijalizam kulture”, „milenijski i ekstremistički pristup politici kao i izražena verska netolerancija kao podloga vojnog i političkog okupljanja u časovima velikih istorijskih kriza” (str. 12). U takvoj atmosferi, zaključuje Aleksov, inoverni sused je neminovno postajao pripadnik druge civilizacije. Čak se i ustaljeni Kerzonov termin ethnic unmixing među južnim Slovenima mogao pre primeniti na razdvajanje po etnoreligijskoj, nego na etnolingvističkoj osnovi.

Teza o destruktivnom ponašanju „prevernika” kao vidu ispoljavanja osećaja krivice se gotovo u formi stereotipa ustalila u književnosti i istoriografiji, pri čemu je versko preobraćenje u velikoj meri značilo i promenu kulturnog identiteta. U osvrtu na narodno predanje kao izrazito stilizovani izvor, autor prenosi zaključke domaće mediévistike, prema kojima se „narodna legenda istorizovala nanosima trenutne stvarnosti”,

zbog čega je predanje bilo manje izvor o dobu „o kome se peva, već za koje se peva”. Idući tragom E. Hobsbauma Aleksov podseća da suština ideologije nacije ili države nije ono što je zaista sačuvano u narodnom sećanju, „već ono što je izabrano, napisano, prikazano, popularisano i institucionalizovano od strane onih kojima je funkcija da to čine” (str. 15). Deo o ulozi književnika, naučnika i istoričara na formiranje srpske nacionalne svesti autor nastavlja pregledom radova srpskih pisaca iz Ugarske i dolazi do kontroverznih reinterpretacija „Gorskog vijenca” u kome se istrebljivanje „nevernih poturica” utiskuje u narodnu svest kao ritualna i epska katarza nacije, tj. „masakr dobija versku apoteozu” (str. 17). Aleksov se distancira od savremenika koji, raspravljajući o srpskim zločinima u Bosni (1992–95), Njegoševu poetsko-mitološkoj konstrukciji doživljavaju kao delo „arhi-ideologa genocida” i time vrše zloupotrebu istorije izvlačeći tragične implikacije iz kulturno-istorijskog konteksta.

Pregled tekstova koji neposredno ili čak indirektno tretiraju odnos prema muslimanskoj veri, Aleksov nastavlja sumarnom analizom dela L. Kostića, J. J. Zmaja i I. Andrića. Posebnu pažnju posvećuje Andrićevoj doktorskoj disertaciji odbranjenoj u Gracu koja kolokvijalno govori o duhovnom životu u Bosni pod turskom vladavinom (premda je Ivo Andrić pišući o tamošnjoj mržnji i netrpeljivosti muslimane portretisao kroz književni izraz služeći se metaforama). Aleksov registruje i pisce koji su sa izrazitim simpatijama pisali o islamizovanom svetu (S. Sremac, V. Pelagić), stavove južno-slovenskih političara i prosvetitelja na prelomu stoleća (S. Novaković, J. J. Štrosmajer), te Cvijića na kome se posebno zadržava. Uz tezu da se svi oblici netolerancije i mržnje spontano razvijaju između introvertnih grupa i klasa, pri čemu „zaoštrenu versku raznolikost” smatra najtežim nasleđem iz turskog, mletačkog i austrijskog doba, Cvijićeve zaključkom se može smatrati i stav da je promena vere zapravo posledica slabe crkvene organizacije, te da u tome treba tražiti korene društvene anarhije i endemskog nasilja na Kosovu. Autor na veoma dopadljiv način niže radove Cvijićevih učenika koji pišu o „kompromisnoj ideologiji raje” i „akomodaciji islamizacijom” u Bosni, ali i Dvornikovićevo pravdanje i slavljenje islamizacije kao vida „narodnog inata” (str. 26).

Prateći odnos srpske historiografije prema verskim konverzijama Aleksov se ponovo okreće pitanju islamizacije u Bosni i s pravom zamera na propagadno-političkom karakteru većine tekstova. U svom osvrtu on kreće od neuspelog pokušaja austro-ugarskih istoričara da pred političkim imperativima proture teoriju o masovnoj konverziji bogumila, do dve struje u srpskoj historiografiji koje su se različito određivale prema „bogumilskoj teoriji”. Aleksov analizira radove o islamizaciji na Kosovu u kojima se preobraćivanje ističe kao suština otomanske politike, pa se samim tim i islamizacija smatra uzrokom i sinonimom albanizacije Kosova i Metohije. Autor markira introvertnost srpske historiografije koja olako zanemaruje strana tumačenja. Iako često oprečni, strani autori svestranije sagledavaju procese islamizacije na Balkanu, uočavajući njihov različiti intenzitet u Albaniji, Bosni, delovima Grčke, Dobrudži i pokazujući u svom konačnom sudu da islamizacija u Bosni, protivno domaćim standardnim tumačenjima, nije bila najmasovnija (str. 29). Pored toga, Aleksov podseća da strani autori vide ključ islamizacije u uticaju derviških redova i „verskog sinkretizma”, te da danak u krvi (mitologizovan kod Andrića) kod stranih autora nije verska, već pragmatična vojna mera sračunata na jačanje otomanske vojne moći! Autor uočava zanemarivanje privrednih, kulturnih i statusnih argumenata, iako je još S. Vukosavljević pokazao da je ekspanzija Albanaca bila posledica stočarske privrede i plemenske zajednice, a ne smišljene strategije, pa je shodno tome u islamizaciji video samo refleksiju „plemenskog mentaliteta

dinaraca, borbenosti i isključivosti u njihovoj fragmentaciji i sukobljenosti” (str. 30). Pored svog uverenja da je srpska historiografija potpuno statična pred nekim temama (kakva je, na primer, islamizacija u Srbiji), Aleksov prenosi Ekmečićeve zaključke da su islamizaciji podlegli krajevi bez državnih struktura i jakog plemstva, kao i stočarski krajevi („vlaški stratum”), te stavove R. Samardžića o fizičkoj i psihološkoj prinudi koja prati svako preveravanje (str. 33). Autor prepoznaje nekritičko povezivanje događaja iz prošlosti i njihovo poistovećivanje sa stvarnošću kroz „vremensku kompresiju”, pri čemu se posebno zadržava na delima V. Krestića i J. Olbine iz kojih se slika pokatoličenog ili poturčenjaka često prikazuje kao predstava „najljućeg neprijatelja srpstva” (str. 35-36).

Aleksov primećuje da se historiografska literatura o unijaćenju i islamizaciji javila pred Drugi svetski rat, ali i uoči raspada SFRJ, kada je svaka od strana obrađivala procese preveravanja svojih nacionalnih pripadnika, svesno obilazeći teme koje se tiču konverzije katolika, pokrštavanja islamizovanog stanovništva, itd (str. 37). Korene antagonizama koji izbijaju na površinu u ratovima devedesetih autor vidi u „religioznom” nacionalizmu južnoslovenskih naroda, oživljenim mitovima o „inovernim prevrtljivcima i kukavičkim konvertitima” koje je podgrevala nacionalistička kampanja u historiografiji, književnosti i publicistici osamdesetih godina. Izrazito agresivnoj „dehumanizaciji” i moralnoj diskreditaciji bili su izloženi bosanski muslimani kod kojih se potenciralo njihovo strano poreklo, orijentalna senzualnost i prevrtljivost, uz neizbežne kvalifikacije o „otpadnicima, verolomnicima i inferiornim Srbima”. U spretnoj gradaciji Aleksov dolazi do tekstova o pokatoličenju Srba u NDH, čija je histerična produkcija kulminirala u ratovima devedesetih godina dovodeći „društvenu i konfesionalnu homogenizaciju do klimaksa”. Posledice prizivanja verskih osećanja i simbola su više nego očigledne, što temu ovog zanimljivog rada čini još kredibilnijom.

*

Drugi deo knjige predstavlja neobjavljeni rukopis dr Dragoljuba Jovanovića iz 1964. godine „Slom stare Jugoslavije i aprilska katastrofa” u redakciji dr Nadežde Jovanović (str. 47-83). Priređivač u uvodnom delu daje kraću biografiju autora i popis važnijih dela, ali i neophodna objašnjenja u bogatom naučnom aparatu na kraju knjige (str. 84-140). Tekst D. Jovanovića u kratkim potezima opisuje političku istoriju jugoslovenske kraljevine i prema rečima priređivača „nije duboka analiza”, već koncizno sagledavanje događaja i faktora koji su olakšali raspad države i nemačku invaziju. I zaista, Jovanović piše jezgrovitim jezikom punim metafora, iz koga izbijaju iskustvo i strast razlivajući se na više mesta u lična i ideološka razračunavanja. Iako se autor nije trudio da prikrije svoj negativan stav prema kraljevskoj porodici i monarhistima, ova „brza” retrospektiva je zanimljiva iz više razloga.

Ispitujući „dalje” i „bliže” uzroke koji su doveli do političke i vojne propasti Jugoslavije, autor tvrdi da su „zdrave snage naroda” na vreme prepoznale „izdajničku” spoljnu i neracionalnu ekonomsku i socijalnu politiku. On ponavlja opažanja „objektivnih istoričara” da je Jugoslavija začeta u grehu, pa u skladu sa tim nabroja njene glavne propuste: od neispunjenih obećanja proklamovanih Niškom deklaracijom, neiskrene saradnje vlade na Krfu i Jugoslovenskog odbora, do hipokrizije ljudi koji su potpisali Krfsku deklaraciju (str. 48). U jednoj od brojnih kritika kraljeve politike autor zaključuje da je kralj Aleksandar lavirao između Pašićevog velikosrpstva i Trumbićevog jugoslovenstva krčeći teren za svoju ličnu vladavinu. Neki su to odmah приметили i postali

zakleti republikanci, drugi su opažali samodržачke težnje Aleksandra gajeći nadu da će se „popraviti” kad bude poneo odgovornost vlasti, treći su tek posle deset godina uvideli „da je u plod ušao crv još u Solunu”.

„Bliže uzroke” Jovanović situira u vreme skupštinskog atentata i ubistva kralja u Marseju, međusobno ih dovodeći u korelaciju: „...Posle 20. juna 1928. skoro neizbežno je morao doći 9. oktobar 1934...” (str. 56). Time se Jovanović priklonio gledištu da je kralj bio žrtva loše unutrašnje politike, što je pokušao da ilustruje ekstremno oštrim portretom Velje Vukićevića za koga nema lepih reči („neka vrsta dvorske budale”). Za Aleksandra kaže da je svesno ponižavao parlament držeći ga „u štalama i manježima”, na najviše položaje dovodio stare i nesposobne, a među generalima prvenstvo davao slabim vojskovođama. Čak je vešto izabrao i dane kada će proglasiti diktaturu – uoči Badnjeg dana dok su Srbi praznovali, berze bile zatvorene, a novine nisu izlazile tri dana. Aleksandar je pravio Jugoslaviju bez Jugoslovena, tvrdi vođa Zemljoradničke stranke, kao što je na početku svoje vladavine želeo da ima ustavnu monarhiju bez izglasanog ustava i parlament bez slobodno izabranih narodnih predstavnika. Iz haosa se pokušao izvući Oktroisanim ustavom, pa je u narednom periodu „lažnog parlamentarizma” držao narod u iluziji da bira pomoću „zemaljskih lista”. Prevara je trebalo da bude još uverljivija uklanjanjem generala Živkovića i dovođenjem konzervativnog demokrate Marinkovića, stvaranjem „veštačke opozicije”, forsiranjem režimskih sindikata, i sl. Kralj je manevrisao i hrvatskim pitanjem, dok se svojom „spoljnopoličkom digresijom” okrenuo Rumuniji, Bugarskoj i Kemalovoj Turskoj. Jovanović na nekoliko mesta glasno ponavlja svoju dilemu o tome da li je kralj u Marseju pao kao žrtva vlastite unutrašnje politike, ili se njegova nova diplomatija nije sviđala nekim zapadnim silama (str. 60).

Režim kneza Pavla opisuje kao vlast sa „boljom unutrašnjom i gorom spoljnom politikom” i primećuje da se Milan Stojadinović kao ministar finansija u Jevtićevoj vladi ponašao kao „strano telo”, tj. da je bio „oko i uho u jednoj vladi koju knez nije imao nameru da dugo drži na vlasti” (str. 61). Iz toga izvlači zaključak da je JRZ faktički začeta i pre Petomajskih izbora, te da je Stojadinović neprekidno rušio vladu iznutra spremajući se da je sam preuzme. Iako je opozicija dobila gotovo isti broj glasova kao vladina lista, raspored mandata je drastično izmenio sliku parlamenta zahvaljujući tzv. Dontovom sistemu. Jovanović je i kod kneza Pavla prepoznao Aleksandrov manir da nemilice „troši” ugled političkih vođa i potom ih sa još manje milosti smenjuje, što je po njemu bio još jedan od dokaza neozbiljnosti jugoslovenskog parlamentarizma. Jovanović portretise i kneza Pavla za koga kaže da je odavao utisak liberalnog vladara „koji je usisao britanske metode u politici”, ali da su njegovi praktični postupci bili sasvim drugačiji. Izglasavanje Konkordata u skupštini postignuto je kupovinom poslanika i glasova, a pošto je crkva anatemisala poslanike, vlada je ustuknula i odustala od podnošenja teksta Senatu na ratifikaciju. Od tih trenutaka, smatra Jovanović, režim se našao u defanzivnom stavu i počeo da ispoljava „fašističke tendencije”. Stojadinovićevo mirenje sa Anšlusom, razaranje Male Antante i poseta kneza Pavla Berlinu, indukovali su defetistički duh koji je neminovno zahvatio i jugoslovensku vojsku (str. 65). Pošto je na avgustovskim izborima 1938. loše prošao, Stojadinović je postao teret za Namesništvo, pa je na njegovo mesto, uoči samog ulaska Nemaca u Prag, doveden D. Cvetković.

„Pristupanje Trojnom paktu” je treći deo ovog pregleda u kome Jovanović delimično abolira predratnu vladu i namesnike, naglašavajući njihove napore da izbegnu invaziju. Ipak, ne oprašta im odgovornost za ranije greške počinjene od ujedinjenja do 1940. godine. Jovanović pravi osvrt na nespretnu nacionalnu politiku kojom su vojvo-

đanski Nemci povlašćivani, Mađari i Albanci marginalizovani, Makedonci tretirani kao „Južnosrbijanci”, u Crnoj Gori za banove postavljani ljudi iz drugih krajeva čime je izlagana ruglu njihova državotvornost, dok je Vojvodina ostala bez zaslužene autonomije. „Ko će hteti da se bori za takvu Jugoslaviju?”, pita se Jovanović dodajući da je u vojsci bilo previše ljotićevara i petokolonaša, te da je naoružanje bilo „raspareno i pomešano”. Nije samo vlada bila demoralisana, već i narod u moravskoj dolini koji je zbunjeno posmatrao „kako prolaze vozovi sa cisternama sovjetske nafte za Nemačku” (str. 68-69).

Primetno je da Jovanović sa posebnom razdraganošću piše o narodnom otporu pristupanju Trojnom paktu, pa u formi anegdote iznosi detalje kako su žene skidale svoje kecelje nudeći ih postideanim oficirima (str. 71). U pregledu stranih reakcija na puč D. Simovića citira divljenje diplomata „veštini Srba da prave prevrate” i reči Čerčila da su „Jugosloveni našli svoju dušu”. Jovanović pominje i incidente u centru Beograda kada su zapaljeni nemački saobraćajni biro i fizički napadnut poslanik fon Heren. Bez obzira da li su ova dva događaja bila inscenirana, tvrdi autor, Jugoslavija je ostala bez vojne i diplomatske odbrane. Priču o „prevarenoj nadi” dovodi u vezu sa vestima o sklapanju ugovora sa SSSR koje su uljuljkivale ljude u nadi da će sukob biti izbegnut, zbog čega su mnogi optimisti 6. aprila mahali nemačkim avionima, misleći da je u pitanju sovjetska pomoć. Bombardovanje jugoslovenskih gradova Jovanović opisuje „banditskim” rugajući se neubedljivim razlozima Nemaca i ističući plašljivost jugoslovenske vlade koja je, štaviše, proglasila samo delimičnu mobilizaciju. Zapanjujuću preciznost nemačkih bombardera Jovanović dovodi u vezu sa „petom kolonom”, a naročito sa vojvođanskim folksdojčerima među kojima je bilo dosta nacista i obučenih obaveštajaca, premda i ruske emigrante opisuje kao „ljutu guju u nedrima” koju je odgajila stara Jugoslavija (str. 77). Sliku opšteg rasula autor upotpunjuje opisom haotičnih prilika u Makedoniji i na Kosovu i reke izbeglica koja se iz Bosne i Slovenije slivala ka Beogradu, pretvorenom u „džinovsku buktinju”. Izbegla vlada se zadržala na Palama gde je i doneta odluka o bezuslovnoj kapitulaciji, a jedan njen avion se srušio na putu za Kairo. U njemu je bio crnogorski član vlade M. Daković o kome Jovanović na nekoliko mesta piše sa otvorenim simpatijama: „Zla sudbina je htela da se na njega, uvek siromašnog i skromnog, sruče poluge zlata, koje su iz Narodne banke ponete u inostranstvo. Njegova Crna Gora je u svoje pećine primila toware jugoslovenskih novčanica, koje su, baš velike količine, ubrzo postale bezvredna hartija” (str. 79). Propast Jugoslavije „u haosu i sramoti” i podela okupirane zemlje opisane su jakim i emotivnim rečnikom, kao i pohvala „jednodušne vernosti” makedonskih komunista Jugoslaviji. Iako o samom ustanku piše veoma šturo, on kaže da su državne ideje Srbije, Hrvatske i Crne Gore brzo izvetrele, te da je istorija Jugoslavije „drama puna peripetija”. Kao savremenik, Jovanović sa puno entuzijazma pozdravlja „neangažovanost” socijalističke Jugoslavije koja „ne negira prošlost, nego je dopunjuje i ispravlja” (str. 83).

*

Iako ove dve celine knjige očito teško mogu međusobno korespondirati, one se u nekom dubljem kontekstu ipak mogu dovesti u vezu. Jovanovićevo sumiranje grešaka jugoslovenske politike može biti ilustracija prethodnog teksta, ili čak istorijski izvor o jednom od političkih okvira u kojima se Aleksov kreće. Bez obzira na formalnu, tematsku i metodološku nezavisnost ovih radova, njihovo objavljivanje je (makar i pod zajedničkim naslovom) više nego vredan poduhvat.

Mr Vladan JOVANOVIĆ

NAUČNI ŽIVOT Scientific events

*NAUČNA TRIBINA INSTITUTA / Lectures at the Institute
Tribina INIS-a od 1. 1. – 30. 6. 2005. godine
Lectures at the INIS January 1st – June 30th 2005*

"ISTORIJA I SEĆANJE"

Pored bogate izdavačke delatnosti, organizacija panel diskusija, naučnih tribina i predavanja, predstavlja jednu od najzapaženijih aktivnosti Instituta za noviju istoriju Srbije tokom 2005. godine. Naime, pored već ustaljenih predavanja saradnika INIS-a u prostorijama Instituta, pokrenuta je i naučna tribina pod nazivom "Istorija i sećanje", koja se svakog poslednjeg četvrtka u mesecu održava u Kulturnom centru Beograda, sa ciljem da identifikujući "mesta sećanja" koja su obeležila kreiranje kolektivnih identiteta, ukaže na procese dugog trajanja u toku dva veka postojanja moderne srpske države.

Promociju Tribine predstavljala je organizacija panel diskusije na temu "Srpska istorijska nauka danas" 3. decembra 2004. u Kulturnom centru Beograda, na kojoj su učestvovali: Akademik Sima Ćirković, Akademik Andrej Mitrović, dr Latinka Perović, Prof. dr Milan Ristović, Prof. dr Smilja Dušanić, Doc. dr Dubravka Stojanović, dr Mile Bjelajac.

Pokretanjem diskusije o metodološkim i teorijskim problemima sa kojima se suočava srpska historiografija, najavljena je tribina "Istorija i sećanje", čiji je osnovni cilj da fenomene srpske istorije postavi u širi međunarodni okvir, ali i da metodološki osavremeni istorijsku nauku u našoj sredini

Polazna osnova pri formulisanju teme, bio je projekat istoričara Pierra Nora – "Mesta sećanja", u kome su vodeći francuski istoričari, sociolozi i politikolozi analizirali (de)konstrukcije istorije i kreiranje kolektivnih sećanja prve moderne evropske nacije. Naime, u vreme priprema za proslavu dvestotine godina od Francuske buržoaske revolucije, država je preko ministarstva za kulturu finansirala projekt pod direkcijom Pierra Nora "Les lieux des memoires", u okviru koga je u kontinuitetu od 1984. do 1992. štampano osam kapitalnih tomova, u kojima su sadržani članci najistaknutijih analitičara francuske istorije i društva. Kao projekt od izuzetnog naučnog, ali i državnog značaja "Les lieux des memoires" je uspostavio osnove "novih čitanja" istorijskih fenomena i omogućio da se kroz analize simbola kao što su na primer: "Marseljeza", državna zasta-

va, ili čak gastronomija, biciklistička trka Tour de France, i sl. otvore novi načini za razumevanje prošlosti i kreiranja virtuelnih kontinuiteta.

Organizovana su tri ciklusa predavanja: **Sukobi i podele, Tradicije, Simboli** i tribina **"Istorija i sećanje"** sa intencijom da se otvore recentne historiografske teme i problemi, kao što su:

– "Slika drugog" u srpskoj javnosti – percepcija političkog oponenta, pripadnika druge nacije, odnosno druge klase

– Stvaranje tradicija

– Istorijski stereotipi

– Državni simboli i izgradnja "laičke religije patriotizma"

– Istorijske ličnosti kao simboli kolektivne identifikacije...

Multidisciplinarni metodološki pristup fenomenima srpske istorije objedinjuje vodeće istoričare, sociologe, istoričare umetnosti, istoričare književnosti u Srbiji.

Program rada tribine u 2005. godini:

Sukobi i podele:

27. januar

Dr Latinka Perović	Politički protivnik kao neprijatelj
Dr Dubravka Stojanović	Podele kao deo političke kulture

24. februar

Dr Nenad Makuljević	Slika drugog u vizuelnoj kulturi u Srbiji
Dr Vesna Matović	Slika drugog u srpskoj književnosti

17. mart

Dr Kosta Nikolić	Rat i sećanje
Dr Todor Kuljić	

31. mart

Dr Ljubodrag Dimić	Linije podele i sukoba u srpskom
Dr Sreten Vujović	društvu u vremenu socijalističke Jugoslavije

Tradicije:

5. maj

Dr Miroslav Jovanović	O "krilatom Vuku" i "sedmoglavim aždajama građanske misli" – stereotipi o Vuku Karadžiću i njegovim oponentima
Dr Miroslav Timotijević	Heroizacija lika Vuka Stefanovića Karadžića

30. jun

Dr Ana Stolić

Porodica u Srbiji sredinom i krajem XIX veka (vladarska, građanska, seoska)

Mr Aleksandra Vuletić

Simboli:

Jesenji ciklus pod nazivom "Simboli" dogovoren je u osnovnim okvirima, jer su razgovori sa predavačima u toku.

INFORMACIJE O NAUČNIM SKUPOVIMA, KONFERENCIJAMA, SIMPOZIJUMIMA

Information on conferences, workshops and symposia

Dr Olga Manojlović Pintar

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Međunarodni naučni skup: „Under Eastern Eyes: Travel Writing from Eastern Europe and the Balkans”, Sofija, mart 2005.

School of Slavonic and East European Studies – Centre for South-East European Studies i AHRB istraživački projekt „East Looks West”, u saradnji sa British Council, British Academy i sofijskim univerzitetom, organizovali su krajem marta 2005. u Sofiji trodnevni skup pod nazivom „Under Eastern Eyes: Travel Writing from Eastern Europe and the Balkans”.

Cilj organizatora bio je da u fokus naučnog istraživanja postavi analize putovanja i putopisne literature, koju su beležili putnici sa istoka Evrope u dodiru sa zapadom kontinenta. Uloga koju su putopisi „zapadnjaka” imali u definisanju Istočne Evrope i Balkana, ali i u kreiranju identiteta Zapada u opozitu sa Istokom kao „drugim”, poslednjih godina je posebno aktuelizovana u naučnim istraživanjima. Martovski skup u Sofiji promovisao je, međutim, temu koja je ostala na marginama istraživanja, ali koja svojom šironim otvara nove uglove posmatranja i rasvetljavanja procesa formiranja društvene svesti i integracije zajednica na jugoistoku Evrope.

Program skupa, na kome je učestvovalo tridesetak naučnika iz Evrope i SAD bio je usmeren u dva pravca: analize putovanja na Zapad i analize putovanja unutar regiona, čime je po rečima organizatora Prof. Wendy Bracewell, posebno istaknuta uloga putovanja i putopisne literature kao jednog od najvažnijih preduslova za stvaranje slike o sebi – kako na individualnom, tako i nacionalnom i regionalnom nivou. Iz naše zemlje na skupu su učestvovali prof. Ljubinka Trgovčević sa Fakulteta političkih nauka, mr Radina Vučetić i dr Olga Manojlović Pintar iz Instituta za noviju istoriju Srbije.

Više informacija o projektu „East Looks West” moguće je pronaći na internet adresi www.ssees.ac.uk/eastwest.htm; dok o prethodna dva skupa održana u organizaciji School of Slavonic and East European Studies – Centre for South-East European Studies, potpuniye podatke sadrži internet stranica www.ssees.ac.uk/seecentre.htm.

Sanja Petrović Todosijević

Institut za savremenu istoriju, Beograd

Međunarodni naučni skup: „Social (Trans)formations in East-Central Europe, 1918–1968 International workshop Warsaw”, 18 – 20. mart, 2005.

Međunarodna radionica, Social (Trans)formations in East-Central Europe, 1918–1968. održana je u Varšavi od 18. do 20. marta ove godine. Deo je regionalnog seminara, First Regional Seminar in Recent History osnovanog od strane the Higher Education Support Program of the Open Society Institute, Budapest. Skup u Varšavi organizovali su: Pasts Inc., Central European University's Center for Historical Studies, the Institute of History of the University of Warsaw, the Collegium Civitas.

Osamnaest učesnika (Peter Apor, Gabor Gyani, Sandor Horvath, Constantin Iordachi, Tamas Kende, Tibor Valuch- Budimpešta; Ulf Brunnbauer- Berlin; Zdenko Čepič, Breda Lutar, Maruša Pušnik, Gregor Starc, Božo Repe- Ljubljana; Dorin Dobrinču- Jaši; Mariusz Jastrzab, Dariusz Stola- Varšava; Damir Jelić- Lester; Daniela Koleva- Sofija; Sanja Petrović Todosijević- Beograd) izložilo je prezentacije u okviru sledećih panela: Transformations of the Rural World, Market and Work, Everyday Life, Changing Patterns of Consumption, Models for Interpreting Macro-Social Change: Migrations and Modernization.

Svojim radovima, učešćem u veoma dinamičnim i više nego korisnim diskusijama, učesnici skupa u Varšavi pokušali su da odgovore na pitanja koja su u evropskoj itoriografiji već otvorena ali nesumljivo zahtevaju nove odgovore i tumačenja. Koje oblasti društvenog života zahvataju socijalne transformacije? Ko su nosici socijalnih promena? U kakvim sredinama socijalne promene dolaze više do izražaja? Šta je glavna pokretačka snaga društvenih promena? Da li je ispravnije govoriti o promeni mentaliteta ili različitim kulturnim modelima? Šta su i gde se najbolje mogu uočiti sličnosti i razlike zapadnog i istočnog tipa modernizacije? Da li možemo govoriti o specifičnom, istočnoevropskom, modelu razvoja? Da li postoje moderna društva u Centralnoj i Istočnoj Evropi?

Skup u Varšavi pokazao je da je saradnja među naučnicima koji dolaze iz različitih evropskih i univerzitetskih centara neophodna za razmenu dragocenih informacija koje predstavljaju rezultate brojnih istraživanja koja se sprovode u različitim naučno-istraživačkim centrima. Pored istoričara, koji su bili najzastupljeniji, prisustvo nekolicine sociologa pokazalo je da je, u društvenim naukama, saradnja među naučnicima, koji imaju drugačiji pristup metodologiji naučnog istraživanja, potrebna nego ikada.

Mr Slobodan Selinić

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

**Informacija o učešću na Šestom balkanističkom simpozijumu,
Brno, 25 – 27. april 2005.**

Šesti balkanistički simpozijum održan je u Brnu (Češka republika) od 25. do 27. maja 2005. godine. Skup su organizovali Institut za slavistiku Masarikovog Univerziteta u Brnu, Južnomoravski region i Institut za istoriju Akademnije nauka Češke. Učestvovalo je oko sto naučnika iz Češke, Slovačke, Srbije i Crne Gore, Slovenije, Bugarske, Hrvatske i Makedonije. Rad skupa bio je podeljen u istorijsko-politikološko-etnološku i jezičko-kulturološku sekciju. Na simpozijumu su sa Filozofskog fakulteta u Beogradu, katedra za Istoriju Jugoslavije, učestvovali prof dr Ljubodrag Dimić sa temom „Pogled iz Beograda na ČSR 1968. godine” i docent dr Mira Radojević sa temom „Saradnja srpske i čehoslovačke emigracije u I svetskom ratu”. Institut za noviju istoriju Srbije predstavljali su dr Momčilo Mitrović („Saradnja Beogradskog i Češkog Univerziteta 1918–1941”, mr Miroslav Perišić („Formiranje jugoslovenske inteligencije na čehoslovačkim univerzitetima 1945–1948”) i mr Slobodan Selinić („Saradnja jugoslovenske i čehoslovačke industrije 1945–1950”). Treba izdvojiti i učešće prof. dr Ljubodraga Dimića u diskusiji i aktuelnim problemima Balkana, posebno pitanju Kosova i Metohije, tokom prvog i drugog dana simpozijuma. Veoma veliku pažnju, posebno kolega iz Češke, pobudio je i nastup docent dr Mire Radojević, posebno deo njenog izlaganja koji se odnosio na delatnost Masarika u godinama Prvog svetskog rata. Osim prilike da na jednom ovako značajnom međunarodnom simpozijumu predstavite rezultate svojih istraživanja o jugoslovensko-čehoslovačkim odnosima, za naučnike iz Beograda od velikog je značaja bilo i uspostavljanje i produbljivanje saradnje sa kolegama iz Češke, posebno sa prof. dr Janom Pelikanom i mr Ondrejnom Vojtehovskim čije su teme i inače bile tesno povezane sa jugoslovenskom istorijom. Tako je prof. dr Pelikan predstavio rad o Makedoniji 1968. godine, a mr Ondrej Vojtehovski rad o jugoslovenskoj inform-birovskoj emigraciji u Čehoslovačkoj.

Dr Radmila Radić

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

**Međunarodni naučni skup: „The Impact of National Socialist and
Fascist Rule-INSFO”, Amsterdam, 27 – 29. april 2005**

U Amsterdamu je od 27. do 29.4.2005. održana završna konferencija projekta pod naslovom Okupacija u Evropi: uticaj vladavine nacionalsocijalizma i fašizma (The Impact of National Socialist and Fascist Rule-INSFO). Program je započeo 2000. godine uz podršku Evropske naučne fondacije i nekoliko naučnih institucija iz Zapadne Evrope.

Rad na projektu nadgleda Upravni odbor sastavlje od 15 istoričara iz nekoliko evropskih zemalja (Nemačke, Holandije, Švedske, Velike Britanije, Norveške, Poljske, Grčke, Italije, Belgije, Finske, Švajcarske, Češke, Francuske, Austrije i Danske). Novembra 2000. održana je prva konferencija u Trentu (Italija), na kojoj je odlučeno da se formira šest istraživačkih timova. Na čelu svakog tima nalazi se jedan do dvoje vođa tima koji rukovode radom grupe, određuju saradnike za pojedine teme, organizuju sastanke timova i bave se izdavanjem publikacija. Tim 1 radi na temi Rat za zakonitost u političkom i kulturnom životu, tim 2: Kontinuitet crkava, tim 3: Ekonomije pod okupacijom, tim 4: Struktura svakodnevnog života, tim 5: Masovne migracije i tim 6: Progon Jevreja i reakcije hrišćana. Septembra 2003. održana je konferencija u Varšavi na kojoj su svi timovi podneli izveštaje o svom radu. Planirano je da konačni rezultat projekta bude šest monografija i više zbornika tekstova od kojih su neki već objavljeni. Na projektu je angažovano više od 120 istoričara iz gotovo svih evropskih zemalja, uključujući i Rusiju i zemlje Istočne Evrope. Ovaj projekat predstavlja prvi pokušaj da se u saradnji istoričara poreklom iz različitih nacionalnih sredina i historiografija, napiše jedinstvena istorija Evrope u jednom određenom razdoblju i do sada je dao zadovoljavajuće rezultate.

Bojan Simić

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Izveštaj o boravku grupe studenata iz Holandije u Institutu za noviju istoriju Srbije

U periodu od 1. do 8. maja, na sopstvenu inicijativu i u dogovoru sa mlađim saradnicima Instituta, u našoj zemlji boravila je grupa studenata sa Univerziteta u Groningenu. Radi se o studentima završnih godina istorije i slovenskih jezika. Za vreme svog boravka grupa je posetila veliki broj kulturnih spomenika, ustanova, muzeja i prisustvovala specijalno organizovanim predavanjima na Filozofskom i Filološkom fakultetu. Na samom Institutu boravili su u dva navrata. Prva poseta bila je posvećena upoznavanju sa uslovima za rad, prostorijama i načinom funkcionisanja Instituta. Gostima se obratio direktor Mitrović poželevši im dobrodošlicu, pritom odgovarajući na postavljena pitanja. Drugi boravak na Institutu iskorišćen je za održavanje radionice koja je imala za temu stereotipe. U prvom delu radionice razgovarano je o postojećim stereotipima o evropskim narodima, njihovom poreklu i uzrocima. Drugi deo radionice bio je posvećen stereotipima o Holandiji i Srbiji. Radilo se u grupama i učesnici imali priliku da izraze i obrazlože sopstveno mišljenje kao i da diskutuju o ostalim ponuđenim razmišljanjima. Načelno je dogovorena dalja saradnja koja bi trebalo da bude konkretizovana na seminaru koji je planiran za decembar u Holandiji. Na tom seminaru učešće bi trebalo da uzmu i predstavnici iz Poljske.

Mr Dragomir Bondžić

Institut za savremenu istoriju, Beograd

**Međunarodni naučni skup: „Srbija (Jugoslavija) 1945–2005.
Ideologije, pokreti, iskustva”, Beograd – Sombor, 4 – 6. maj 2005.**

U godini u kojoj se širom Evrope i sveta na raznim nivoima i na razne načine obeležava šezdesetogodišnjica od završetka Drugog svetskog rata i pobeđe nad fašizmom, Institut za savremenu istoriju iz Beograda se pridružio obeležavanju ovog značajnog jubileja organizujući od 4. do 6. maja međunarodni naučni skup u Somboru pod nazivom Srbija (Jugoslavija) 1945–2005. Ideologije, pokreti, iskustva. Podršku u organizaciji pružili su Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, Ministarstvo kulture Republike Srbije, Ruski centar za međunarodnu naučnu i kulturnu saradnju u Beogradu i Skupština opštine Sombor.

Na skupu je bilo 25 učesnika i podneto je isto toliko referata. Veći deo učesnika činili su saradnici Instituta za savremenu istoriju (13). Pored toga, učestvovalo je i pet saradnika drugih naučnih ustanova iz zemlje (Institut za noviju istoriju Srbije, Vojno-istorijski institut, Muzej genocida, Istorijski arhiv Sombor), a međunarodni karakter skupu je dalo šest učesnika iz inostranstva (Rusija, Bugarska, Istorijski institut Mađarske akademije nauka u Budimpešti, Univerzitet u Torontu i Evropski institut u Firenci). Treba istaći da se pored istaknutih naučnika na skupu našlo i nekoliko mlađih saradnika instituta, doktoranata i postdiplomaca iz Beograda.

Tema skupa je široko postavljena, sa tendencijom da se ne istakne sam rat i njegov tok, već pre svega njegov svršetak i posledice koje je ostavio na istorijski razvitak Srbije u jugoslovenskim i svetskim okvirima u narednih šezdeset godina. Takav pristup je omogućio širok spektar tema i metodoloških postupaka u iznetim referatima. Tako je, pored nekoliko preglednih referata i novih priloga i dopuna ranijih istraživanja iz oblasti političke i vojne istorije, bilo i nekoliko izlaganja u kojima su tretirane ideje, predstave i slike u stvarnosti, propagandi, historiografiji, štampi, udžbenicima i umetnosti u posleratnoj Srbiji. U prvoj grupi referata izneto je opšte stanje u Srbiji na kraju rata (Momčilo Pavlović), situacija u Somboru u jesen 1944 (Rade Šumonja), komunistički nacionalni koncept (Nikola Žutić), posledice rata na evropsko i srpsko građanstvo (Nataša Milićević), ponašanje jugoslovenske emigracije u Velikoj Britaniji posle rata (Nebojša Popović), prelazak armije u mirnodopski život (Bojan Dimitrijević) i kretanje od ideološke ka profesionalnoj vojsci (Mihajlo Basara), istraživanje stradalih pripadnika Vojske Kraljevine Jugoslavije (Dragan Cvetković), jugoslovenski koncept nesvrstanoosti (Dragan Bogetić), mesto Jugoslavije u vojnim planovima SSSR-a i zemalja „narodne demokratije” (Laslo Riter-Budimpešta) i tok razbijanja SFRJ (Nikola Popović). Drugoj grupi po tematici i pristupu pripadaju izlaganja o stvaranju slike ratne prošlosti u Srbiji 1945–1991 (Kosta Nikolić), o istom procesu u francuskoj i italijanskoj historiografiji (Stanislav Sretenović – Firenca), o slici Nemaca u srpskim udžbenicima posle rata (Vladimir Ivanović), o kultu Draže Mihajlovića (Milan Terzić), o slici neprijatelja i saveznika u Srbiji tokom rata (Milan Koljanin), o obeležavanju Dana pobeđe u Srbiji

(Dragomir Bondžić), o transformaciji lika sovjetskog vojnika u jugoslovenskoj štampi posle rata i posle 1948. (Ivana Dobrivojević), o vaspitavanju dece nemačke nacionalnosti (Sanja Petrović Teodosijević), o filmskoj cenzuri (Goran Miloradović) i o brizi i nebrizi prema spomenicima i grobljima NOR-a u posleratnom periodu (Maks Bergholt-Toronto). Učesnici iz Rusije i Bugarske su obratili pažnju pre svega na svoje zemlje i njihovo ulogu u okončanju rata (V. F. Zima, V. V. Alekseev, V. N. Zemskoj, A. Garabedjan).

Posle svake od četiri sesije postavljana su pitanja izlagačima i vođene su interesantne i korisne diskusije, na momente intenzivne, ali stalno u akademskim i stručnim okvirima. Glavne teme referata, tokovi diskusija, postavljena pitanja, ponuđeni odgovori i rezultati rada izneti su u završnoj reči i zaključku. Treba na kraju pomenuti da su gostoljubivi domaćini upotpunili program predavanjem o istoriji Sombora i njegovim znamenitostima, posetom galeriji Milana Konjovića i posetom pozorištu, a delegacija učesnika skupa je posetila i položila venac na spomenik palim borcima u Batinskoj bici, u Republici Hrvatskoj.

Može se reći da je međunarodni skup u Somboru, pored toga što je dao doprinos obeležavanju jednog od najznačajnijih datuma u novijoj nacionalnoj i svetskoj istoriji, postavio brojna pitanja i ponudio neke odgovore o ideologijama, pokretima i iskustvima iz šezdesetogodišnje posleratne srpske i jugoslovenske istorije, zasnovane na arhivskim istraživanjima, metodologiji istorijske nauke i dosadašnjim historiografskim dostignućima.

Dušan Bajagić

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Međunarodni naučni skup: „The International History of the Bandung Conference and the Origins of the Non-Aligned Movement”, Sveti Stefan, 13 – 16 maj 2005.

Organizatori:

The Cold War Studies Centre-London School of Economics and Political Science (London), International Center for Advanced Studies-New York University (Njjork), Katedra za istoriju Jugoslavije na Filozofskom Fakultetu Univerziteta u Beogradu (Beograd) i Arhiv Srbije i Crne Gore (Beograd). Održavanje konferencije pomogli su Cold War International History Project Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington DC, USA i The Ford Foundation, New York, USA.

U maju mesecu od 13. do 16. ove godine na Svetom Stefanu održana je međunarodna konferencija sa temom „The International History of the Bandung Conference and the Origins of the Non-Aligned Movement”. Na ovoj konferenciji učestvovao je i jedan broj saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda.

Možda neće biti pogrešno ako se kaže da je ovo nastavak saradnje koja je počela na skupu „Velike sile i male države u hladnom ratu 1945–1955” (Slučaj Jugoslavije) održanom 3–4. novembra 2003. godine u Arhivu Srbije i Crne Gore između dve institu-

cije – Katedre za istoriju Jugoslavije na Filozofskom Fakultetu Univerziteta u Beogradu i Departmana za internacionalnu istoriju LSE, u okviru koga funkcioniše „Program za istoriju hladnog rata”.

Konferencija je održana u dva dana i imala je šest sesija sa zaključnim razmatranjem. Ukupno su bila dvadeset sedam učesnika. Izložena su šesnaest referata.

Na ovom skupu bilo je reči o konferenciji 29 zemalja Azije i Afrike održanoj od 18. do 24. aprila 1955. godine u Bandungu, u Indoneziji. Bandunška konferencija usvojila je završno saopštenje i tom prilikom donešene su rezolucije koje su se odnosile na razoružanje, borbu protiv kolonijalizma, ekonomsku i kulturnu saradnju zemalja Azije i Afrike, samoopredeljenje naroda. Podrška je data Arapijama Palestine, a po pitanju Tunisa, Maroka i Alžira od Francuske je traženo da pristupi mirnom rešavanju ovih problema. Bandunška konferencija je usvojila Rezoluciju o miru i saradnji u svetu zasnovanu na deset principa. Pojedine zemlje kao što su Kina, Indija i druge imale su važnu ulogu na Konferenciji. Na Konferenciji se govorilo i o Paktu za Jugoistočnu Aziju (SEATO), i tada su primećena raličita stajališta pojedinih zemaljskih učesnika. Osudi „sovjetskog kolonijalizma” u Istočnoj Evropi suprostavili su se Indija i Kina. Od pojedinačnih pitanja konferenciju je obeležio indonežansko – kineski sporazum o rešenju problema dvojnog državljanstva.

Konferenciju je otvorio kao prvi predsedavajući profesor Ljubodrag Dimić. Prvi referat držao je profesor Arne Veštad u kojem je Bandunšku konferenciju video kao izazov hladnom ratu, jer je isticala antinuklearni princip, emancipaciju nacija, širenje procesa dekolonijalizma i drugo („The Post – Colonial Challenge to the Cold War”). U referatu koji je zatim usledio razmatrano je pitanje nesvrstanosti u hladnom ratu kao opcije koja je ponudila ideju razdvajanja u odnosu na težnju velikih sila da Treći svet ostane bipolaran, odnosno nadu da se Treći svet može promeniti na bolji način (Mick Cox, „Non – Alignment in the Cold War”). Vladislav Zubok u svom referatu („The Soviet Union and the Origins of the Non – Aligned Movement”) kaže da je Sovjetski Savez bio spreman da prihvati nesvrstanost kao pokret koji širi antikolonijalnu politiku. Na Bandunškoj konferenciji očekivao je da će Kina dobiti mogućnost da prevaziđe međunarodnu izolaciju i da će joj se ukazati prostor za ispoljavanje sopstvene revolucionarne delatnosti. Na Bandunškoj konferenciji Indokina se pojavila u međunarodnom okviru, dok Vijetnam nije mogao da iskoristi duh konferencije (Stein Tønnesson, „Indochina and Bandung”).

Bandunška konferencija bila je prvi međunarodni skup na koji je pozvan Japan. Učešće Japana na konferenciji bilo je važno sa aspekta potvrđivanja suvereniteta zemlje, ali i kao mogućnost da se prošire postojeći i ostvare novi ekonomski interesi. Japan je bio zemlja koja je izgubila rat, ali ne i poziciju vodeće ekonomije. Na kraju konferencije japanski delegat je dobio priznanje od SAD (Kweku Ampiah, „Japan's Participation in the Bandung Conference: The Reactions of the United States”). Dragan Bogetić je u referatu („The Bandung Conference and the Yugoslav Concept of Non-Alignment”) istakao veliko uvažavanje sa kojim je jugoslovensko rukovodstvo pratilo tok konferencije i to da je bilo privrženo ideji okupljanja vanblokovskih zemalja. Za Jugoslaviju će kasnije od posebnog značaja biti prevladavanje univerzalnog koncepta, jer je na taj način ostvarila zacrtane državne projekcije. Vedi Hadiz u svom referatu („The Politics of the

Third Worldism: Soekarno and Soeharto and the Changing Notion of Third World Development in Indonesia”) osvrnuo se na promenu predstave o Trećem svetu u Indoneziji. Hadiz kaže da je u vreme Suharta usledila takva promena u odnosu na vreme Sukarna. Sukarno je doprineo antikolonijalnom pokretu i nacionalnoj solidarnosti, ali uspeh u ekonomiji postigao je Suharto. Sukarno se zalagao za socijalnu pravdu i demokratiju, dok je Suharto bio pristalica reakcionog populizma. Robert Mekmahon analizirao je osnovne postavke Nehruove politike nesvrstavanja. Po njemu Nehru se zalagao za princip neutralnosti, nesvrstanost je bila motivacija za indijsku naciju. On je kao jedan od principa svoje politike zagovarao stav opredeljenosti za zapad i prijateljstva za istok. Nehru se u jednoj diplomatskoj protivstrategiji okreće Kini i SSSR-u. Ipak, Nehru je osudio sovjetsku politiku u Mađarskoj. U momentu kada je usledio porast tenzija između Indije i Kine, osnova politike nesvrstavanja sprečavala je Indiju da potraži podršku u formiranju vojnog saveza protiv Kine. Činjenica je da je Nehru bio prilično naivan u vezi namera koje je imala Kina. Kompleksnost međunarodnih odnosa prinudila ga je da se pridržava politike nesvrstavanja („The Promise and Perils of Nehruvian Non-Alignment: From Independence to the Sino-Indian War”). Ljubodrag Dimić pratio je evoluciju jedne ideje od prvih saznanja o zemljama oslobođenih od kolonijalizma do definisanja politike nesvrstanosti. Vrh partije u Beogradu je verovao u nedeljivu sudbinu sveta i da se politika Jugoslavije mogla da uklopi u interese oslobođenih kolonijalnih zemalja. Jugoslavija svoju pažnju poklanja zemljama Bliskog istoka i Azije. Nastojala je da vidi druge kroz razumevanje istorijskog, demografskog, sagledavanje ekonomskog, političkog na nekoliko nivoa itd („Yugoslav and Afro – Asian Area: From Information to Policy in Defining Non-Alignment”). Svetozar Rajak posmatrao je Titova putovanja u Afriku i Aziju kao momenat u oblikovanju Pokreta nesvrstanih. Tito je koristio princip univerzalnosti kako bi motivisao prerastanje regionalne grupacije u pokret. Transformacija od neopredeljenosti do pokreta odvijala se u periodu od 1954–1958. godine. Titovi naponi da konceptualizuje ovu transformaciju bili su prožeti teškim i napornim radom, jer su se Bandunška konferencija i pokret nesvrstanosti ispoljili kao alternative („Tito's Two Trips to Asia and Africa, 1954 and 1958: The Shaping of the Non-Aligned Movement”). Miroslav Perišić i Momčilo Mitrović ukazali su na kulturu kao instrument jugoslovenske politike u pokretu nesvrstanih. Proces upoznavanja posredstvom kulture trajao je od Bandunga do Beograda. Razmena kulturnih sadržaja bila je u razvoju uoči Beogradske konferencije. Jugoslovenska kulturna akcija u ovim zemljama ispoljila se kroz predstavljanje književnosti, koncerte filharmonije, a najčešće kroz filmske projekcije i radio emisije jer su dopirale najdalje. Jugoslavija je takođe razvijala strategiju naučno – tehničke pomoći drugim zemljama i razmenu studenta kao jedan od vidova kulturne akcije („Yugoslavia and the Non Aligned: Culture as an Instrument of Politics”). Mira Radojević ukazala je na stav jugoslovenske političke emigracije prema jugoslovenskoj politici nesvrstanih. Praćena su putovanja Josipa Broza Tita u njima je traženo nešto loše i trebalo ga je načiniti smešnim, a njegovu saradnju sa zapadom trebalo je prikazati taktičkom u cilju sakrivanja njegove boljševičke suštine.

Političku emigraciju je brinuo uspeh jugoslovenske politike, jer je to doživljavano kao prepreka restauraciji građanskog društva (Yugoslav Political Emigrés on Yugoslav Policy of Non-Alignment). Dragomir Bondžić i Slobodan Selinić dali su viđenje Bandunške konferencije prenešeno posredstvom štampe jugoslovenskom jav-

nom mnjenju. Jugoslovenska politika videla je Bandunšku konferenciju kao korak ka smirivanju u svetu, pozitivan element i doprinos miru. Od konferencije se očekivalo da na njoj progovori Azija, pozdravljano je antiblokovsko raspoloženje („The Bandung Conference and the Yugoslav Public Opinion”). Đorđe Borozan u svom referatu je izneo viđenje o Prvoj konferenciji šefova država nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961. Beogradska konferencija proklamovala je poštovanje prava na samoopredeljenje i miroljubivu koegzistenciju, i definisala je principe po kojima će se svet nesvrstanih promovisati („The First Conference of the Heads of State of the Non – Aligned Countries, Belgrade 1961”). Džim Hešberg govorio je o stavu Sjedinjenih Država prema Beogradskoj konferenciji 1961. Konferencija je pružila SAD uvid u unutrašnju jugoslovensku stvarnost („John F. Kennedy, George F. Kennon, and a 'Bag of Eels': The United States and 1961 Belgrade Conference”). Mat Koneli razmatrao je pitanje demografske politike i kontrole širenja nacija u poslekolonijalnom svetu kao pitanje imperijalizma drugim sredstvima. Konstituisanje novog tipa imperijalizma polazi od kontrole svetske populacije. Njegov cilj jeste postizanje kontrolisane populacije. Kontrola populacija se posmatra kroz mrežu međunarodnih institucija, ideja itd („Imperialism by Other Means? The Struggle over Population Control in the Post-Colonial World”).

Završno razmatranje o skupu dala je Merilin Jang u svom saopštenju („Bandung and Beyond: Suggestions for a Research Agenda”). Neke od ideja ponudili su i ostali učesnici skupa. Najzanimljivije mogu se svesti na predloge da se u daljim naučnim nastojanjima pažnja obrati na: izgled postkolonijalnog sveta, socijalne pokrete kao koncept modela za razvoj, definisanje značaja koji je imao Egipat, ulogu Kine u Trećem svetu. Predložene su još neke zanimljive teme: degolizam, kolektivni portreti vođa, generacija i drugo, viđenje hladnog rata iz različitih uglova, stereotipi, istorija mentaliteta, religija, institucije, ideje, strah i slično. Istaknuta je i važnost koji bi imalo proučavanje pokreta nesvrstanih do susreta u Lusaki. Skrenuta je pažnja na potrebu saradnje istoričara sa bivšeg jugoslovenskog prostora.

Aleksandar R. Miletić

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Međunarodni naučni skup: „Urban Life and Culture in Southeastern Europe”, Beograd, 26 – 29. maj 2005.

Na konferenciji organizovanoj na temu urbanizacije i urbanog života u Jugoistočnoj Evropi okupio se veliki broj učesnika (oko 150) koji su tokom tri dana prezentovali rezultate svojih istraživanja. Ovako veliki broj predavača iz svih oblasti društvenih nauka i arhitekture, bio je po tematskom kriterijumu razvrstan u 8 sesija unutar kojih se nalazilo po 6 panela. U svakom panelu bilo je predviđeno učešće četvoro predavača čijim radom je rukovodio jedan od renomiranih učesnika u svojstvu predsedavajućeg. Samo mali broj prethodno naznačenih učesnika nije se pojavio u predviđenom terminu njihovih predavanja. Paneli su tematski obuhvatali najrazličitije aspekte urbanog

na Balkanu: istorijske, sociološke, demografske, antropološke, arhitektonske, kulturološke... Radni deo konferencije održavao se u prostorijama Filozofskog fakulteta u Beogradu, a predavanja su držana na engleskom jeziku. Teme predavanja bila su pitanja intimne i privatne istorije, sporta, turizma, međuetničkih interakcija, odnosa na relaciji urbano – ruralno i svakodnevnih rituala i obrazaca urbanog identiteta. Za učesnike skupa bili su organizovani kokteli – protokolarni prijemi u Narodnom muzeju i Skupštini grada Beograda.

Organizatori Konferencije bili su: Međunarodno udruženje za antropologiju Jugoistočne Evrope iz Graca (International Association for Southeast European Anthropology – INASEA), Filozofski fakultet iz Beograda i Udruženje za Jugoistočnu Evropu (Südosteuropa – Gesellschaft) iz Minhena. Veliki trud oko organizacije Konferencije uložili su predsednik INASEA Ulf Brunbauer, profesor Slobodnog Univerziteta (Freie Universität) u Berlinu i Vesna Vučinić-Nešković sa Filozofskog fakulteta u Beogradu. Program rada Konferencije i apstrakti predavanja svih učesnika objavljeni su u posebnoj publikaciji. Iz ugla učesnika mogu izraziti veliko zadovoljstvo odličnom organizacijom ovako velikog skupa u Beogradu.

Uputstvo za predaju rukopisa:

Časopis **Tokovi istorije** objavljuje tekstove na srpskom jeziku uz rezime na engleskom jeziku. Autori iz inostranstva mogu poslati tekst na svom maternjem jeziku i u tom slučaju tekstovi će biti praćeni rezimeom na srpskom jeziku. Svi tekstovi moraju biti praćeni apstraktom koji ne prelazi 100 reči i rezimeom koji ne prelazi 250 reči. Tekstovi ne bi trebalo da budu veći od 25 strana (uključujući fusnote, tabele, rezime i spisak literature), 7 za prikaze. Svi prilozi (članci, prikazi, građa) moraju biti kucani na kompjuteru u nekom od programa MS Word ili u nekom od programa kompatibilnih s MS Word i moraju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenata. Obavezno je korišćenje fonta Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5. U fusnotama, rezimeima i apstraktu veličina slova 10, uz jednostruki prored. Prva strana treba da sadrži pored naslova rada i apstrakta i ime autora, i instituciju u kojoj radi. Tekstove priložiti u štampanoj verziji i uz disketu. Priloge slati na adresu:

Institut za noviju istoriju Srbije
Trg Nikole Pašića 11
11 000 Beograd
ili na INIS@ptt.yu

Uputstva za pisanje napomena i bibliografija:

Ime i prezime autora: kurent (obična slova)
Naslov članka ili priloga: kurent pod navodnicima
Naslov knjige: *kurziv*
Naziv časopisa: *kurziv*
Isto: *kurziv*
n.d.: *kurziv*

Citiranje knjige:

Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, I-III, Beograd 1997, str. I/235.

Citiranje članaka u časopisima:

Ljubodrag Dimić, "Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955-1956", *Tokovi istorije*, 1-4/1998, Beograd 1998, str.23-60.

Isto, str.44.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima:

Dr Đorđe Stanković, "Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918-1945)", *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, Naučni skup, (ur. Latinka Perović), Beograd 1998, str.36-41.

Citiranje novina:

J. Jovanović, "Porodica i njen vaspitni značaj", *Hrišćanska misao*, VI, 1-2, Beograd 1940, str. 9.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Srbije, (dalje AS), Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, g. 25 .

Arhiv Srbije i Crne Gore, Savezno izvršno veće, 130-783-1259 (dalje ASCG, SIV).

Citiranje iz enciklopedija:

"Srbi", *Enciklopedija Jugoslavije*, 7, Zagreb 1968, str. 529.

Citiranje sa World Wide Web:

Carrie Mc Laughlin, "The Handmaid's Tale in the context of the USSR", Section 18, 2003, www.u.arizona.edu